

महानाटकम्

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

विश्वेशो व. स पायास्त्रिगुणसचिवतां योऽबलम्बशानुवारं,
विश्वद्रीचीनसृष्टिस्थितिविनयमजः स्वेच्छया निर्मिमोति ।
यस्येयत्तामतीत्य प्रभवति महिमा कोऽपि लोकायतीतः,
त्यक्तो यद्यत्तुगाद्यैरपि निपुणतमैः (मो)र्वीचणादिक्रियासु ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

महानाटकविवृतिः क्रियते छात्रहेतुका ॥

नन्दयतीति नान्दी आशीर्वादकरो वाक्, उक्तञ्च दर्पणे,
“आशीर्वचनमंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजन्मपादोना
तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥” इति ।

विश्वेश इति । यः न जायते इति अजः सनातन इत्यर्थः,
जनेर्दप्रत्ययः । त्रयाणां गुणानां रजःसत्त्वतमसां सचिवता
साहाय्यं त्रिगुणसचिवता ताम् श्वलम्ब आश्रित्य स्वेच्छया
निजाभिन्नायेण अनुवारं पुनः पुनः, बोधायामव्ययीभावः ।
सृष्टिश्च स्थितिश्च विलम्बयेति सृष्टिस्थितिविलयं, द्वन्द्वैकवद्भावः ।
विश्वगच्छतीति विश्वद्राक् तदेव विश्वद्रीचीनं, स्वार्थे ख-प्रत्ययः ।

अपि च ।

विघ्नेशो वः स पायाज्जलनिधिमखिलं पुष्कराग्रेण पीत्वा,
 यस्मिन्बहुत्य तोयं (हस्तं) विमृजति, सकलं दृश्यते व्योम्नि देवैः ।
 काप्यग्भः कापि विष्णुः कचन कमलभूः काप्यनन्तः क च श्रीः,
 काप्यौर्वः कापि शैला. कचन मणिगणाः कापि नकादिचक्रम् ॥२॥

विश्वव्यापकमित्यर्थः, तच्च तत् सृष्टिस्थितिप्रलयश्चेति
 विश्वद्रोचोनसृष्टिस्थितिबिलयं तत् निर्भिभोति रजोगुणपरि-
 णामेन ब्रह्मरूपेण जगता सृष्टिं, सत्त्वगुणपरिणामेन विष्णुरूपेण
 पालनं, तमोगुणपरिणामेन रुद्ररूपेण संहारं करोतीत्यर्थः, यस्य
 कोऽपि अनिर्वचनीय लोकव्यतोक्तः अलौकिकः महिमा
 महत्त्वम्, इयत्ता परिमितता सोमामित्यर्थः अतीत्य अतिक्रम्य
 प्रभवति प्रकर्षेण वर्तते, य. निपुणतमैः अतिसमर्थैरित्यर्थः,
 सूक्ष्मदर्शिनिरिति भावः, चक्षुराद्यैः नेत्रादिभिरिन्द्रियैरित्यर्थः,
 योक्षणादिक्रियासु दर्शनादिव्यापारेषु त्यक्तः विवर्जितः अवाप्तनस-
 गोचरत्वात् दर्शनेन्द्रियादिभिः ग्रहोत्तुमशक्य इति यावत्,
 स विघ्नेशः जगदीश्वरः वः युष्मान् पायात् रचतु, पाल रचणि
 इत्यस्मादागोर्लिङ् । स्रग्धरावृत्तं, “स्रग्धैर्यानां त्रयेण त्रिभुनि-
यतिपुता स्रग्धरा कीर्तितयम्” इति तत्तत्तथात् । निपुणतमै-
 रित्यत्र निपुणतम इति पाठे निपुणतमः अतिसमर्थ इत्यर्थः,
 य इत्यस्य विशेषणम् ॥ १ ॥

विघ्नेश इति । यस्मिन् विघ्नेशे पुष्कराग्रेण शृङ्गाग्रेण तोयं
 जलम् उद्धृत्य उत्तोष्य पीत्वा अखिलं समस्तं जलनिधिं समुद्रं
 विमृजति त्यजति मति, रिक्तोक्त्येति भावः, यदा यस्मिन्
 अखिलं जलनिधिं पुष्कराग्रेण उद्धृत्य पीत्वा तोयं विमृजति

प्रथमोऽङ्कः ।

जयति रघुवंशतिनकः कौशल्यानन्दिर्वदनो रामः
दशवदननिधनकारी दागरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ ३

वर्धति सति, समन्तादिति भावः, तीयमित्यत्र हस्तमिति पाठः
पुष्कराग्रेण अखिलं जलनिधिं पोत्वा हस्तं शृण्णादण्डम् उद्धृत्य
उत्तोन्य विमृजति समन्तात् त्यजति सति व्योम्नि आकाशे,
स्थितैरिति शेषः, देवैः अग्नः जलम् उद्धृतहृष्टमिति भावः, कापि
कुत्रचित् प्रदेशे, वर्धणस्य एकदेशिकत्वादिति भावः, विष्णुः
नारायणः, समुद्रजलगायीति भावः, कापि कुत्रचित् स्थलप्रदेशे
इत्यर्थः, कमलभूः विष्णुनाभिपद्मजः ब्रह्मेत्यर्थः, कचन कुत्रचित्
प्रदेशे अनन्तः विष्णोः शयनभूत इति भावः, कापि क्वचित्
प्रदेशे, श्रीः लक्ष्मीः, विष्णोर्यज्ञः स्थलवासिनीति भावः, कच कुत्र-
चित् प्रदेशे, श्रीर्यः बाहुवाग्निः, कापि कुत्रचित् प्रदेशे, मैनाः
मैनाकाटयः पर्वताः, कापि मणिगणाः रत्ननिकराः, कचन
कुत्रचित् प्रदेशे, तथा नक्रादिचक्रं कुम्भीरादिजलजन्तुसमूहः,
कापि कुत्रचित् प्रदेशे, मरुलम् अन्यच्च सर्वं सामुद्रं दृश्यते, स
विघ्ने गः गणपतिः वः युष्मान् पायात् रक्षतु । अत्रापि पूर्वमेव
वृत्तम् ॥ २ ॥

जयतीति । रघुवंशतिनकः रघुकुलनलाटानङ्गारभूतः,
कौशल्याया जनन्या इति भावः, आनन्दिम् आनन्दं वर्धयतीति
तथोक्तः, दशवदननिधनकारी रावणहन्ता इत्यर्थः, पुण्डरीके
इव अजिणो यस्य सः पुण्डरीकाक्षः कमलनेत्रः, दशरथस्यापत्यं
पुमान् दागरथिः, रमयति जगदिति रम्यते अस्मिन्निति वा रामः
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्धताम् । जेसुवन्तस्तिवन्त इति तुप-
स्तिवादिगः । आर्या वृत्तं, “यस्याः पादे प्रथमे षाट्शमात्रास्तथा

नमामि देवं सुरकल्पवृक्षं, धनुर्धरं नीरदनीलगात्रम् ।
 गुणाभिरामं कमलाननं तं, यदास्यदं न क्षणमुज्झति श्रीः ॥ ४ ॥
 रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं,
 काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
 राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्तिं,
 वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥ ५ ॥

तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साय्या” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

नमामीति । श्लोकेऽस्मीः । यत् आस्यदम् आश्रयं, क्षणम्,
 अपिरत्राध्याहार्यः, अल्पकालमपीत्यर्थः न उज्झति न त्यजति, तं
 सुराणां कल्पवृक्षं याञ्छितार्थप्रदमित्यर्थः, धनुर्धरं कार्मुकपाणिं,
 नीरं ददातीति नीरदो नवमेघ तद्वत् नोलं गात्रम् अङ्गं यस्य तं,
 गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिरभिरामः सर्वजनमनोरमः तं, कमला-
 ननं सरोजवदनं, दीव्यतीति देवः तं, पचादित्वादच् प्रत्ययः ।
 नमामि वन्दे । उपेन्द्रवज्रावृत्तं, “स्यादिन्द्रपञ्चा यदि ती जगौ
 गः,” “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा” इति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

राममिति । लक्ष्मणपूर्वजं लक्ष्मणज्येष्ठं, रघुवरं रघुवशज्येष्ठं
 सीतापतिं जानकोवल्लभं, सुन्दरं सुरूपं, काकुदि तिष्ठतीति
 क्रकुत्स्थं तस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थः तं, (पुरा पुरञ्जय (पर-
 ञ्जय) नाम कश्चिदैक्ष्वाकः असुरजयाय सुरगणैरभ्यर्चितं वृष-
 रूपधरस्य देवेन्द्रस्य काकुदि स्थित्वा असुरान् निजघान, ततश्च
 तस्य काकुत्स्थश्चा जाता, तदंशस्य काकुत्स्था इत्युच्यन्ते
 इति पुराणम् । करुणामयं दयापूर्णमित्यर्थः, गुणनिधिं निधी
 यते अस्मिन्निति निधिः गुणानां सत्यसौजन्यानां निधिर्निलयः तं,

मनोऽभिरामं नयनाभिरामं, वचोऽभिरामं श्रवणाभिरामम् ।
 सदाभिरामं सतताभिरामं, वन्दे सदा दाशरथिञ्च रामम् ॥ ६ ॥
 श्रीरामचन्द्र ! भुवि विश्रुत(विस्तृत)कीर्त्तिचन्द्र !
 श्रीरामचन्द्र ! रजनोचरपद्मचन्द्र ! ।
 आनन्दचन्द्र ! रघुवंशसमुद्रचन्द्र !
 श्रीतामनः कुमुदचन्द्र ! नमो नमस्ते ॥ ७ ॥

विप्रप्रियं ब्राह्मणप्रोतिकरं, धार्मिकं धर्मैः श्रुत्यादिविहितं कर्मैः
 तत्र रतः तं, राजेन्द्रं राजयेष्टं, सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं, दशरथतनय
 दाशरथिं, श्यामलं दूर्वादलवत् श्यामं, शान्तमूर्त्तिं सौम्यरुलेवरं,
 लोकाभिरामं लोककान्तं, रघुकुमरतिलकं रघुवंशावतंसं, राघवं
 रघोः अपत्यं पुमान् राघव तं रघुवंशधरं, रावणारि रावणसूदन
 रामं वन्दे प्रणमामि । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥

मनोभिराममिति । मनोभिरामं हृदयप्रियं, नयनाभिरामं
 चक्षुःप्रीणनं, वचोभिरामं वचनसुन्दरं, मधुरवाचमित्यर्थः, श्रवणा
 भिरामं श्रुतिसुखप्रदं, नामश्रवणादिति भावः, सदाभिरामं
 सततसुन्दरं, सतताभिरामं सन्ततसुखदं, दाशरथिं दशरथतनयं
 रामं, सदा सर्व्वेष्मिन् काले च, वन्दे प्रणमामि । उपजातिवृत्तम्
इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनात् तदुक्तं इन्द्रोमञ्जुर्व्याम् “अनन्तरो-
 दोरितलक्षभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥ ६ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्र ! भुवि पृथिव्यां विश्रुतं प्रसिद्धः,
 विस्तृतं इति पाठान्तरं, कीर्त्तिचन्द्रः यशःशशाङ्कः यस्य तत्-
 सम्प्रद्विः । श्रीरं समन्दहामं विकस्वरश्च आस्यं वदनमेव चन्द्रो
 यस्य तथाभूतः, तत्सम्प्रद्विः । रजनोचरा राज्ञसा एव पद्मानि
 तेषां चन्द्रः सङ्कोचक इति भावः तत्सम्प्रद्विः । आनन्दचन्द्रः ।

कल्याणानां निदानं कलिमलमयनं जीवनं सज्जनानां,
 पाथेयं यन्मुक्तोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
 विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां पावनं पावनानां,
 वीजं धर्मद्रमाणां प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ८ ॥

लोकरञ्जन इत्यर्थः, रघुवंश एव समुद्रः तस्य चन्द्रः तत्सम्बुद्धिः,
 चन्द्रो यथा समुद्रादुत्पन्न तथा अयं रघुवंशादुत्पन्न इति भावः ।
 हे मोतामन कुमुदचन्द्र । सीतायाः मनश्चित्तमेव कुमुदं तस्य चन्द्रः
 विकासकः, उदासक इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः, ते तुभ्यं नमः नमः पुनः
 पुनस्त्वां नमामीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तं, “ज्ञेयं वसन्ततिलकं
 तमजा जगौ गः” इति तल्लक्षणात् । रूपकालङ्कारः १ ७ ॥

कल्याणानामिति । कल्याणानां मङ्गलानां निधीयते अस्मि-
 न्निति निधानम् आश्रयः मङ्गलमयमित्यर्थः, कलिञ्चतुर्थं युगं
 तत्र ये मल्लाः प्रापानि तेषां मयनं ध्वंसनं, कलीत्यनेन सत्यादि-
 युगप्रापानां किमुतेति अर्थाप्रतिषेधश्च्यते । सन्तो जनाः साधव-
 इत्यर्थः, तेषां ज्ञेयतेऽनेनेति जीवनं रक्षणमाधनं, सपदि भटिति
 परं पदं कैवल्यमित्यर्थः, तस्य प्राप्तये लाभाय प्रस्थितश्च
 प्रवृत्तस्य मुमुक्षोः मोक्तुमिच्छोः, संसारमिति शेषः, जनस्य पाथेयं
 सम्बलं, “पाथेयं सम्बलं विदुः” इति विश्वः । कविवराणां काव्य-
 शैलानां काल्पिकप्रभृतीनां यानि वचांसि वाक्यानि तेषाम्
 एकम् अद्वितीयं विश्रामस्थानं विनोदनिलयः, अवलम्बनमिति
 यावत्, पावयन्तीति पावनानि पापध्वंससाधनानि चान्द्रायणा-
 दोनि तेषां पावनं शोधनं, सर्वेषु एव कर्मसु रामापरनाम-
 विष्णुस्मरणस्य एतत्प्रयोजनकत्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ;
 धर्म एव दुःसहः तस्य वीजं मूलकारणं यत् तत् रामनाम

पातु श्रोस्तनपत्रभङ्गमकरोमुद्राद्वितोरःस्थनो,
 देवः सर्वजगत्पतिर्मधुबध्वक्ताजचन्द्रोदयः ।
 क्रोडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्रादुरे यस्य भूः,
 भाति अ प्रलेयाब्धिपल्वनतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥ ८ ॥

रामेति नाम भवतां सभ्यानामिति भावः, भूतये सम्पदे, ऐहिक-
 पारलौकिकोभयरूपायै इति शेषः, “भूतिः भस्मानि सम्पदि”
 इत्यमरः । प्रभवतु प्रकोपेण असु । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

पाद्यात्यपुस्तके एतमारभ्य चत्वार एव श्लोका नान्दीत्वेन
 पठिताः, तदत्रापरे त्रयः प्रक्षिप्य व्याख्यायन्ते ।

पात्विति । त्रिया लक्ष्म्याः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रावलीषु
 या मकरीमुद्रा मकराख्यजन्तुविशेषावयवरेखा, तथा अद्वितं
 चिह्नितं, तद्वान्निद्रनादिति भावः, उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य सः,
 मधुर्नाम दैत्यभेदः तस्य वधः योषितः तासां वक्त्राणि वदनानि
 एव अक्षानि पद्मानि तेषां सम्बन्धौ चन्द्रोदयः उदितचन्द्र इति
परम्परितरूपकं, वक्त्रेषु अक्षरूपणस्य देवे चन्द्ररूपणकारणत्वात्,
 तदुक्तं दर्पणे—“यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्
परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥” इति । (चन्द्रोदयो यथा
 पद्मानां मालिन्यापादरुस्तथा भगवान् मधुबधूनां मुखानां, तत्
 पत्युर्विनाशात्, मालिन्यहेतुरिति भावे) । सर्पेणां जगतां पति-
 रधीश्वरो देवः पातु रचतु, युष्मानिति शेषः । तमेव पुनर्विशि-
 नष्टि क्रोडिति । क्रोडया नीलया क्रोडो शूकरी तनुः शरीरे यस्य
 तस्य वराहरूपं बिभ्रत इत्यर्थः, यस्य देवस्य नवेन्दुवत् विशद
 निर्मल, तस्मिन्, दंष्ट्रादुरे दशनप्ररोहे भूः पृथिवी प्रलेयाब्धि
 कम्पान्तसागरः पल्वनम् अल्पं सर इव, तस्य तलात् उत्खात

य गैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो,

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटव कर्त्तेति नैयायिका ।

अर्हन्निवत्य जैनशासनरता कर्मेति मीमांसका

सोऽय वो विदधातु वाञ्छितफल तैलीक्यनाथो हरि ॥१०॥

उन्मूलिता एका सुस्ता तदाख्यल्लणविशेष तस्या आकृतिरिव
आकृतिर्यस्या तथाभूता सती भाति स्म राजते स्म । उपमा
नद्वार । शार्दूलविक्रीडित वृक्ष, सूर्याश्वैर्यदि म सर्जो
मततगा शार्दूलविक्रीडितम् इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

यमिति । शिवो देवता येषां ते गैवा शिवोपासका य
शिव इति “सद्वा रुद्राट्भूत् प्रकृतिरत सूत्र ततोऽर्हमिति ततो
विश्वम् इति श्रुते । वेदान्तिन वेदान्तविद ब्रह्मेति एकमेवा
द्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन इति श्रुते । बौद्धा बुद्ध
धर्मिण बुद्ध इति प्राणान्धन मसृति न नन्दयति माम् इति
श्रुते । प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानगन्दादीनि तेषु निपुणा
तत्सिद्धान्तपटव इति यावत् न्यायो युक्तिशास्त्र त जानन्ति
अधोयते वेति नैयायिका कर्त्तेति - सनातना एगव प्रविशन्ति
प्रमेयानुभूतै कर्त्तेव च तत इति श्रुते । अथ अनन्तर बौद्ध
मतप्रचलनानन्तरमित्यर्थे जैनशासन बाह्यधर्मभेद तत्र रता
तन्मार्गवर्तिन इति यावत् अर्हन्निति स्वभाव एवेश्वरो नान्यो
ऽस्ति कदाप्यस्यानोद्गतापत्ते” इति श्रुते । मीमांसका कर्म
मीमांसारता कर्मेति कर्मणा जायते नश्यति भयाभयसुप्तानि”
इति श्रुते । उपासते मेवन्ते सोऽय तैलीक्यनाथ त्रिनोकी
मरा हरि य युष्माक वाञ्छितफलम् अभीष्टफलं विदधातु
पूरयतु । अनेकस्य हरि शिवादिरूपेणानेकधा क्रीर्तनादुल्ले

तं रामं रावणारिं दशरथतनयं लक्ष्मणाग्रं गुणाढ्यं,
 पूज्यं प्राज्यं प्रतापावलयितजलधिं सर्व्वसौभाग्यसिद्धिम् ।
 विद्यानन्दैककन्दं कनिमलपटन्ध्वंसिनं सौम्यदेवं,
 सर्वात्मानं नमामि त्रिभुवनशरणं प्रत्यहं निष्कलङ्कम् ॥ ११ ॥
 एतौ द्वौ दशकण्ठकण्ठकटलीकान्तारकान्तिच्छिदौ,
 वैदेहो कुचकुम्भकुङ्कुमरजः सान्द्रारुणाद्वाङ्मौ ।

खाख्योऽयमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“कचित् भेदात् प्रहीतृणां
 विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्थानेकधोलेखो यः स उल्लेख
 इष्यते” इति । शार्टेलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

तमिति । तं प्रसिद्धं रावणारिं रावणशत्रुं, दशरथतनयं
 दशरथिं, लक्ष्मणाग्रं लक्ष्मणाग्रजं, गुणैः धैर्य्यमाभ्युष्यादिभिः
 भाव्यः युक्तः तं, पूज्यम् अर्चनीयं, प्राज्यं प्रभूतं, भूमस्वरूपमित्यर्थः,
 प्रतापेन आवलयितः आवडः जलधिः समुद्रो येन तं, सर्व्वेषां
 सौभाग्यस्य सिद्धिर्यस्मात् तं सर्व्वसौभाग्यसिद्धिदमित्यर्थः, विद्या-
 नन्दयोः चिदानन्दयोरेकमद्वितीयं कन्दं मूलं, कलिमलपटल-
 ध्वंसिनं कलियुगकृतपापघवनाशिनं, सौम्यदेवं सौम्यः शान्त-
 मूर्त्तिर्दीव्यतोति देवश्चेति तं सर्व्वेषामात्मा आत्मभूतः तं, त्रिभु-
 वनशरणं त्रिलोकरक्षकं, निष्कलङ्कम् अनघं, रम्यतेऽस्मिन्निति
 रमयति-जगदिति वा तं रामं प्रत्यहं सततं नमामि वन्दे ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

एताविति । दशकण्ठस्य रावणस्य, कण्ठा एव कटली-
 कान्तारः रम्भातरुवनं तस्य, कान्तिच्छिदौ प्रमानाशिनौ रावण-
 शिरच्छेदिनावित्यर्थः, वैदेह्याः सीतायाः कुचावेव कुम्भौ तयोः
 कुङ्कुमरजांसि कुङ्कुमचूर्णानि तेषां सान्द्रेण घनेन अरुणेन रक्तेन

लोकत्राणविधानसाधुसवनप्रारम्भयूपौ भुजौ,
 देयास्तासुरुविक्रमौ रघुपतेः श्रेयांसि भूयांसि वः ॥ १२ ॥
 बालक्रीडितमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि, प्रहृता
 ताते काननसेवनावधि, कृपा सुग्रीवसख्यावधि ।
 आज्ञा वारिधिवन्धनावधि, यशो लङ्केशनाशावधि,
 श्रीरामस्य पुनातु लोकवशता जानक्यपेक्षावधि ॥ १३ ॥

अद्वेन चिद्वेन अद्वितौ रञ्जितौ लोकानां जगतां त्राणविधानं
 रत्नानुष्ठानमेव साधुसवनम् उत्तमयज्ञः तदेव प्रारभ्यते इति
 प्रारम्भः कर्म तत्र यूपौ पशुबन्धनार्थं 'दारुविशेषौ' (धत्त पशवः
 ✓ लोककण्टका राक्षसा इति बोद्धव्यम्) । अत एव उरुविक्रमौ
 महाविक्रमशालिनौ रघुपतेः रामस्य एतौ द्वौ भुजौ बाह्ववः
 युष्माकं भूयांसि महान्ति श्रेयांसि मङ्गलानि देयास्तां दत्ताम्
 आशीर्निङ् द्विवचनम् । रूपकालङ्कारः । शादूनविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १२ ॥

बालक्रीडितमिति । श्रीरामस्य इन्दुशेखरस्य चन्द्रचूडस्य
 धनुर्भङ्गः अवधिः श्रेयो यस्मिन् तत् क्रियाविशेषणम् (एवं
 सर्व्वत्र) बालक्रीडितं त्रैशदलीला. काननसेवनं वनवासः अवधिः
 यस्मिन् तत् यथा तथा ताते पितरि "तातसु जनकः पिता"
 इत्यमरः, प्रहृता नम्रता, पितृवश्यता पितुराज्ञापालनमिति
 यावत्. सुग्रीवे वानरैऽपीति भावः, मस्यम् अवधिः यस्मिन् तत्
 यथा तथा कृपा अनुकम्पा, वारिधेः समुद्रस्य बन्धनं नितराम
 सभयमिति भावः, अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा आज्ञा शासनं,
 लङ्केशस्य रावणस्य. विभुवनविजयिन इति भावः, नाशः संहारः
 अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा यशः कीर्तिः, तथा जानक्याः

नान्द्यन्ते सूत्रधारः । [क]

वाल्मीकेरुपदेशतः स्वयमहो वक्ता हनूमान् कपिः,

श्रीरामस्य रघूदहस्य चरितं, सौम्या वयं नर्त्तकाः ।

गौष्टी तावदियं समस्तसुमनःसङ्गेन संवेष्टिता,

तदीराः ! कुरुत प्रमोदमधुना वक्तास्मि रामायणम् ॥१४॥

राजासीत् स महारथो दशरथश्छाण्डोग्यशास्त्रिणः,

तस्यासन् रमणीयकेलि(रूप)निलयास्तिस्त्री महिष्यः शुभाः ।

प्राणाधिकाया इति भावः, उपेक्षा परित्यागः, अवधिर्यस्मिन् तत्
यथा तथा लोकेवशता लोकरञ्जनं पुनातु पवित्रोकरोतु, सर्वा-
नक्षानिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

[क] नान्द्यन्ते इति । नान्दो पूर्वोक्ताशीर्वादरूपा तस्या अन्ते
अवसाने सूत्रं धरतीति सूत्रधारः नाट्यप्रवर्त्तकानां प्रवरो नट-
विशेषः, आह्वेति क्रियाध्याहारेणान्वेति ।

वाल्मीकेरिति ।" वाल्मीकिः उपदेशतः, शिक्षणात् हनूमान्
कपिः वानरः स्वयं वक्ता कवयिता, अहो वानरस्यापि कवित्व
मित्याद्यर्थमित्यर्थः । रघूदहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य श्रीरामस्य
चरितम् अतोऽयं मनोहरमिति भावः, नर्त्तका अभिनेतारो वयं
सौम्याः शोभनाः, कुशला इति यावत्, इयं तावत् गौष्टी सभा
समस्तानां समवेतानां सुमनसा सङ्घट्टयानां, विदुषामित्यर्थः,
सङ्गेन समूहेन संवेष्टिता सम्पूरिता तत्तस्मात् नाट्योपयोगि-
समग्रसामग्र्योसंयोगादिति भावः, हे धीराः ! सुधियः । अधुना
प्रमोदम् आनन्दं कुरुतः अनुभवत, रामायणं रामचरितं वक्तास्मि
वर्णयितास्मि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

कथामुपक्षिपति राजेति । सः प्रसिद्धः चण्डाणोः सूर्यस्य

वोरास्ताश्चतुर सुतान् सुपुत्रिरे स्नेहानुरूपास्तथा
 ज्येष्ठो राम इत कनिष्ठभरतस्तस्थानुजो लक्ष्मण ॥ १५ ॥
 शत्रुघ्नो राजपुत्रस्तदनु समभवच्छत्रुनिघ्नैकवीर
 सोऽय स्नेहानुवृत्त्या भरतमनुगत केकयीसूनुमेव ।
 सौमित्रो राममेवान्वगमदथ सदा धर्मकर्मप्रवीण ,
 श्रीमद्दाशरथा स्वय मुररिपोरशावतारा श्रीमो ॥ १६ ॥

वशे वशस्य कुले कुलस्य वा अग्रणी ज्येष्ठ मन्त्रारथ “आत्मान
 सारथि चाश्वान् रत्नान् युध्येत यो नर । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
 स मन्त्रारथ उच्यते ॥ इत्युक्तलक्षण दशरथा नामित्यध्याहार्य
 राजा भूपतिरासीत् । तस्य राज्ञ रमणीयकेलिनिलया रम
 णीयक्रोडानिपुणा इत्यथ कमनीयरूपनिलया इति पाठे
 रमणीयसौन्दर्यशालिन्य इत्यर्थे तिस्र शुभा श्रीभना
 मद्भिय पत्न्य आसन् बभूवुः । ता मद्भिय चतुर तथा
 च्छत्रानुरूपान् छत्रधर्मोपयोगिनो वीरान् शौर्यगुणसम्पन्नान्
 सुतान् पुत्रान् सुपुत्रिरे प्रसूतवत्य तेषा ज्येष्ठोऽयं राम
 इत रामात् कनिष्ठ अनुज भरत तस्य भरतस्य अनुज
 लक्ष्मण तदनु तदनन्तर शत्रुनिघ्न शत्रुघाती अतएव एक
 वीर अद्वितीयवर्त्यसम्पन्न राजपुत्र शत्रुघ्न समभवदिति
 सर्वत्रान्वति । सोऽय शत्रुघ्न स्नेहानुवृत्त्या स्नेहस्थानुसरणेन
 केकयीसूनु भरतमेव अनुगत अथानन्तर तथेति भाव , धर्म
 कर्मप्रवीण धर्मकार्यपर सुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्रि
 लक्ष्मण इत्यर्थ , सदा सर्वस्मिन् काले राममेव अन्वगमत् अनु
 गत । स्वय साक्षात् मुररिपो विष्णो अशावतारा अ शरूपेण
 उत्पन्ना श्रीमो श्रीमन्त दाशरथा दशरथतनया रामलक्ष्मण

श्रीरामे नज्जां कुर्वति सीताया उक्ताहं वर्हयन् नक्षत्रणः ।
 देव (वीर) शोरघुनाय ! किं बहुतया ? दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 मेर्वादोनपि भूधरान्न गणये जोर्णः पिनाकः कियान् ? ।
 तन्मामादिश वीर ! पश्य भवतो वाक्यादहं कौतुकी,
 प्रोदत्तुं प्रचलायितुं नमयितुं भङ्क्तुं सदैवत् क्षमः ॥ २८ ॥

साम्यकसेवरः कोमलाङ्ग इत्यर्थः, नेदमनेन मेस्तु शक्यते इति
 भावः । अनेन मधुरमूर्तिना रघुनन्दनेन इदं धनुः कथं केन
 प्रकारेण अधिज्यम् अधिरोपितगुणं विधीयता क्रियताम् ?
 न कथमपि अधिज्यं विधातुं सम्भाव्यते इति भावः, सम्भावनायां
 लोट् । अहहेति खेदे, हे तात ! पितृ ! तव पण, शुक्लं
 दारुणः अप्रतिविधेय इति भावः ; यद्वा तातपणः इत्येकं पदं,
 तातस्य पणः यो मे धनुरधिज्यं करिष्यति तस्मै सोता दास्या-
 मोत्येवंरूपः, स्तवे सुत्यां, संकोर्त्तनेऽपीत्यर्थः, “स्तवः स्तोत्रं स्तुति-
 र्नुतिः” इत्यमरः । दारुणः भीषणः, तव पणश्चेन्नाभविष्यत्तदाहं
 रामं पतिं प्राप्स्यामि इति भावः । द्रुतविलम्बितं हस्तं—
“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

देवेति । हे देव शोरघुनाय ! वीरति पाठान्तरे हे वीर
 शोरघुनाय ! बहुतया बाहुल्येन, विस्तारकथनेनेति भावः, किम् ?
 न किमपि प्रयोजनमस्त्येत्यर्थः, अस्मीत्यहमित्यर्थेऽव्ययम्, अस्मि
 अहं लक्ष्मणः ते तव दासः मेर्वादोन् सुमेरुप्रभृतोन् अपि
 भूधरान् पर्वतान् न गणये न लक्षये, दुर्धरत्वेनेति भावः । जोर्णः
 पुरातनः पिनाकोऽजगवम्, ऐश्वर्यं धनुरित्यर्थः, “पिनाकोऽजगवं
 धनुः” इत्यमरः । कियान् ? अतितुच्छ इति भावः । हे वीर !
 तस्मात् माम् आदिश आज्ञापय, पश्य अवलोकय, अहं

गृहीतहरकोदण्डे रामे परिणयोन्मुखे ।

पश्यन्दे नयनं वामं जानकोजामदग्न्ययोः ॥ ३८ ॥ ✓

रामेण धनुषि गृहीते लक्षणवाक्यम् ।

पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम् ! धारयेनां,

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

भवतो वाक्यात् आदेशात् कौतुकी समुत्सुकः, सत्वरः सन्निति यावत् । वीर ! यद्य भवतो वाक्यादहं कौतुकीत्यत्र पश्य पश्य च वलं भृत्यस्य यत् कौतुकमिति पाठे भृत्यस्य मम बलं पश्य यच्च कौतुकं तत् पश्येत्यर्थः । अहम् एतत् धनुः प्रोदक्षुम् उत्सोलयितुं प्रचलायितुं स्थानान्तरं नेतुमित्यर्थः, नमयितुं नम्रीकर्तुं भङ्क्तुं खण्डयितुञ्च सदा सर्वस्मिन् काले क्षमः शक्तः । प्रोदक्षुं प्रतिनामितुं प्रचलितुं नेतुं निहन्तुं क्षम इति पाठे प्रतिनामितुं नम्रीकर्तुं प्रचलितुं गुणारोपणेन सञ्चालयितुं नेतुं स्थानान्तरं प्रापयितुं निहन्तुं नाशयितुं, भङ्क्तुमित्यर्थः, क्षमः शक्त इत्यर्थः । समैवास्त्रेद्वयो शक्तिः भवतां तु ईश्वराणां किमु वक्तव्यमिति ध्वन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

गृहीत इति । गृहीतं हरस्य कोदण्डः धनुर्येन तथोक्ते अतएव परिणयोन्मुखे सीतालाभाभिमुखे सति जानकी-जामदग्न्ययोः सीता-भार्गवयोः वामं नयनं पश्यन्दे अस्फुरत् । स्त्रीणां वामाक्षिस्पर्शनं शुभसूचकं पुंसान्तु अशुभसूचकमाह वसन्तराजः—“चक्षुर्वामं भृगदृशो जयकारि भृशं तथा । तदेव पुरुषस्थारात् स्फुरितं भयशंसनम् ॥” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३८ ॥

पृथ्वीति । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव न कम्पस्वेति भावः, स्थिरत्वादेः सिद्धत्वेऽपि उपप्लवसम्भावनया यत्नातिशयोक्तिः-

दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तच्चितये दिधीर्षाम्,

आर्यः करोति हरकामुर्कमाततज्यम् ॥ ४० ॥

पृथ्वी याति रसातलं, फण्णपतिर्नम्रं फणामण्डलं

विभ्रत् क्षुभ्यति, कूर्मराजसहिता (तो)दिक्कुञ्जराः कातराः ।

आतन्वन्ति च हंहितं, दिशि भटैः सार्धं घराधारिणः,

कम्पन्ते, रघुपुङ्गवे पुरजितः सज्यं धनुः कुर्वति ॥ ४१ ॥

रियमेवं सर्वत्र । हे भुजङ्गम् ! नागराज ! एनां पृथ्वीं धारय,
 दार्येनेति भावः । हे कूर्मराज ! त्वं तदिदं द्वितीयं पृथ्वी-
 भुजङ्गमावित्यर्थः, दधीथाः यत्नेन धारयेत्यर्थः । हे दिक्-
 कुञ्जराः ! दिग्गजाः । यूयं तच्चितये तेषां पृथ्व्यादीनां चितये
 पृथ्वीभुजङ्गराजकूर्मराजिचित्यर्थः, दिधीर्षां धारणेच्छां, विशिष्ट-
 प्रयासेनेति भावः, कुरुत । कुत इति अध्याहार्यम् अत्र, आर्यः
 रामः हरकामुर्कम् ऐश्वरं धनुः आततज्यम् आरोपितसौर्वीकं
 करोति । आर्य इत्यत्र राम इति पाठान्तरम् । अत्र कारणेन
 कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तं—“जेयं
 वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

पृथ्वीति । रघुपुङ्गवे रघूणां श्रेष्ठे रामे पुरजितः त्रिपुरारे
 हरस्य धनुः कामुर्कं सज्यं ज्यया सङ्गतं कुर्वति सति पृथ्वी भूः
 रसातलं पातालं याति गच्छति, रसातलमित्यत्र विनम्रता-
 मिति पाठे विनम्रताम् अधोनतिमित्यर्थः ; फण्णपतिः श्रेष्ठा-
 नागः फणामण्डलं नम्रम् अवततं, पृथ्वावनमनादिति भावः,
 विभ्रत् दधानः सन् क्षुभ्यति व्यथते । कूर्मराजेन कमठपतिना
 सहिताः दिक्कुञ्जराः दिग्गजाः कातराः सन्तः दिशि हंहितं
 च गजितं, “हंहितं करिगर्जितम्” इत्यमरः, आतन्वन्ति कुर्वन्ति

तत्र नृपवीनां चेष्टा ।

रामे रुद्रशरासनं तुल्ययति, धित्वा स्थितं पार्थिवैः,
 शिञ्जासञ्जनतत्परे च हमितं दत्त्वा मिथस्तालिकाम् ।
 आरोप्य प्रचलाद्भुलोकिसनयैश्चानं गुणास्फालने,
 साराकर्षणभग्नपर्वणि पुनः सिंहासने मूर्च्छितम् ॥ ४२ ॥

च । कूर्मैराजसहित इति पाठे कूर्मैराजसहितः कणिपति-
 रित्यस्य विशेषणम् । घराधारिणः पर्वताः “महीध्रशिखरि-
 त्ताभट्टकार्यधरपर्वता,” इत्यमरः । भट्टैः वीरैः, प्रतिपक्षीयैरिति
 भावः, माई कम्पन्ते । येपन्त इति पाठे स एवार्थः । अत्र
 चतुर्थपादवाक्यस्य पूर्वपादत्रयवाक्यानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग-
 मूलद्वारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति लक्ष-
 णात् । गार्दलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

रामे इति । रामे रुद्रस्य हरस्य शरासनं धनुः तुल्ययति
 दहरति मति पार्थिवैः, सभामदैः राजभिः धित्वा मन्दं हसित्वा,
 बालचापल्यमिति धियेति भावः, स्थितम् आसितम् । शिञ्जा
 मौर्वी तस्या तथा वा आमङ्गलं मयोजनं तत्र तत्परः प्रवृत्तः
 तस्मिन् मति च मिथः परस्परं, “मिथाऽन्योऽन्ये रहस्यपि” इत्यमरः ।
 तालिकां करतलध्वनिं दत्त्वा हमितम्, लम्बस्तीक्ष्णमिति धियेति
 भावः । प्रचलायञ्चला अद्भुत्य एव किञ्चलयाः प्रचालाः तैः
 आरोप्य मौर्वी मद्भमय्य गुणमय्य ज्यायाः आस्फालयतीति
 आम्फालनं, तस्मिन्, नन्यादित्वादनूपत्ययः, ज्याकर्षणेन
 दृष्टारध्वनिमात्मनोत्यर्थः, मति ब्रह्मणं मन्त्रित्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
 साराकर्षणेन दृष्टाकर्षणेन भग्नानि पर्वानि ग्रन्थयः येन तथा-

अन्येषामपि ।

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः, सार्धं मुखेर्नामितं
भूपानां, जनकस्य संशयधिया साकं समास्फाञ्जितम् ।
वैदेहो-मनसा समञ्च सहसा कृष्टं यतो भार्गव-
प्रौढाहङ्गतिरुन्दलेन महता तद्भग्नमैशं धनुः ॥ ४१ ॥

भूते सति पुनः सिंहासने मूर्च्छितं मोहः प्राप्त इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

उत्क्षिप्तमिति । तत् ऐशं धनुः कौशिकस्य विग्वामित्रस्य
पुलकैः आनन्दजरोमहर्षैः सह उत्क्षिप्तम् उत्यापितं, रामेणेति
कर्तृपदं सर्वत्र अध्याहार्यम् । रामो धनुरुत्क्षिप्तवान्, कौशिकस्य
चाङ्गानि आनन्देन पुलकितानि अभवन्नित्यर्थः । भूपानां सभा-
सदां प्रतिपन्नृपाणां मुखैः सार्धं नामितम् अवनतोक्तं,
धनुर्नमनकाल एव विपचन्नृपतोना मुखानि लज्जया अवनतानि
अभवन्नित्यर्थः । जनकस्य संशयधिया रामो धनुरधिज्यं कर्तुं
पारयति न वेति सन्देहबुद्ध्या साकं सह समास्फाञ्जितं सन्ताडितं,
धनुरास्फालनकाले एव जनकस्य सन्देहबुद्धिः निरस्तेति
भावः । वैदेह्याः सीतायाः मनसा समं सह सहसा आकृष्टं,
धनुराकर्षणं सीताया मनोहरणञ्च समकालमभूदित्यर्थः, ततः
अनन्तरं महता घोरेण भार्गवस्य परशुरामस्य प्रौढा या अह-
ङ्गतिः अहङ्कारः तथा क्रन्दलः विवादः चत्रियविरोधः तेन, सहाय्ये
तृतीया, भार्गवप्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन सहितमिति पाठे भार्गवस्य
प्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन उल्कटाहङ्कारगौरवेण सहितं सहेत्यर्थः, भग्नं
खण्डितं, धनुर्भङ्गः परशुरामचक्रविरोधश्च परशुरामगर्वध्वंसश्च वा
समकालमभूदिति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः "सहाय्यस्य बलादेकं

रन्ध्रवट विधेः शुतीर्मुखरयवष्टौ दिग्ः, क्रोडयन्

मूर्त्तीरट महेश्वरस्य, दलयवष्टौ कुलक्षामृतः ।

अत्युच्चैर्बधिराणि पद्मगकुलान्यष्टौ च सम्पादयन्,

उन्मीलत्ययमार्यबाहुविदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ ३४ ॥

यत्र स्यात् वाचकं हयोः । सा सहोक्तिर्मूलमूतातिशयोक्तिर्यदा
भवेत् ॥” इति लक्षणात् । गार्दूलविक्रोडितं हस्तम् ॥ ४३ ॥

रन्ध्रमिति । अयम् आर्यस्य रामस्य बाहुना भुजेन विदलतः
भज्यमानस्य कोदण्डस्य धनुषः, ऐश्वर्येति भावः, कोला
हलः कलरवः, आर्यदोर्वलदलत्कोदण्डकोलाहल इति पाठे
आर्यस्य दोर्वलेन बाहुबलेन दलत भज्यमानस्य कोदण्डस्य
कोलाहल इत्यर्थः । विधेः त्रय्यणः अष्ट शुतोः श्रोत्राणि श्रवणे
न्द्रियाणि, चतुर्मुखत्वादिति भावः, रन्ध्रम् आश्रयम्, बधिरय-
मिति यावत्, अष्टौ दिग्ः मुखरयन् ध्वजयन् महेश्वरस्य अष्ट
मूर्त्ती—“भूर्जनं वह्निराक्रागं वायुर्यज्वा गगो रवि । इत्यष्टौ
मूर्त्तयः शम्भो ” इत्युक्ता क्रोडयन् क्रोडोर्कुर्वन्, व्याघ्रवन्नित्यर्थः,
मतमीदादियमुक्तिः । कुलक्षामृतं कुलपर्वतान्, “विजय कुसुदो
नीनो निपधो हिमवानथ । जयस्त काननिपधो बाह्योको-
ष्टौ दिगद्वयः ॥” इत्युक्तान् दलयन् स्फोटयन्, अष्टौ च पद्मग
कुलानि—“अमन्तो वासुकि पद्मो महापद्मोऽथ तत्तक । कुनीरः
कर्कटः शङ्खो द्वाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥” इत्युक्तानि अत्युच्चैः
अत्यर्थं बधिराणि, अत्युच्चैरित्यत्र तान्युच्चैः इति पाठे तानि प्रसि
द्धानि पद्मगकुलानि अक्ष्णा चक्षुषा बधिराणि, तेषां चक्षु श्रव-
त्वादिति भावः, सम्पादयन् कुर्वन् उन्मीलति विस्फुरति ।
गार्दूलविक्रोडितं हस्तम् ॥ ४४ ॥

अपि च ।

भिन्दन्निद्रां सुरारेः, सकलभुजभृतां त्रोटयन् शौर्यदर्पं,
छिन्दन् दिग्दन्तिकर्णाष्टलवलितफणं कम्पयन् सर्पराजम् ।
उद्दामोद्यद्गम्भीरप्रलयजलधरध्वानधिकारघोरः,
टङ्कारः कृथमाणत्रिपुरहरधनुर्भङ्गभूराविरासीत् ॥ ४५ ॥
लोकान् सप्त निनादयन् हरिहयानुदम्भामयन् सप्त च,
ध्यानात् सप्त निवारयन् मुनिवरान्, सप्तार्णवान् क्षोभयन् ।
उन्मूलानि रसातलानि जनयन् सप्तापि, सम्भूतवान्,
श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डघण्डध्वनिः ॥ ४६ ॥

भिन्दन्निति । सुरारेः चोराध्यशयितस्येति भावः, निद्रां भिन्दन्
हरन्, सकलानां भुजभृतां बाहुशालिनां शौर्यदर्पं वीर्यगर्वं
त्रोटयन् खण्डयन् दिग्दन्तिनां दिग्गजानां कर्णान् छिन्दन्
कृत्तन् टलेन चापत्येन वनिताः कम्पिताः फणा यस्य तं
तथोक्तं सर्पराजं नागराजं कम्पयन् उद्दामम् उद्धतं यथा तथा
उद्यतः उदयमानस्य गम्भीरस्य प्रलयजनधरस्य कल्पान्तमेघस्य
ध्वानः गर्जितमिव धिकारेण विपचन्द्रपतीन् प्रति लोकानां निर्भ-
र्त्सनरवेणे घोरः भीषणः, घोर इति पाठे गम्भीर इत्यर्थः,
कृथमाणस्य त्रिपुरहरस्य महेश्वरस्य धनुषः भङ्गात् भवतीति
तथोक्तः हरधनुर्भङ्गजनित इत्यर्थः, टङ्कारः टंटमित्याकारशब्द-
विशेषः आविरासीत् उदतिष्ठत् । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

लोकानिति । श्रीमतो राघवस्य रामस्य बाहुदण्डेन
विदलतः भज्यमानस्य कोदण्डस्य धनुषः चण्डध्वनिः प्रचण्ड
निस्वनः सप्त लोकान् भूर्भुवः स्वर्जनतपोमहः-सत्याख्यानं
निनादयन् शब्दाययन् सप्त हरिहयान् सूर्याख्यानं च उद-

यावत् कन्दुकलाञ्छनाञ्चितकरः शोणाञ्जनालाकृतिः,

कौशल्यार्पितमङ्गलप्रतिसरो रामस्य दोःकन्दलः ।

किञ्चिच्चञ्चति तावदेव विदलक्षणीशचापोच्छल

च्छन्दं कार्णवमग्नमेतदखिलं जातं त्रिलोकीतलम् ॥ ४७ ॥

भ्रामयन् उदभ्रान्तान् कुर्वन् सप्त भरोचिरभिः पुलङ्गः पुलक्यः
 क्रतुरङ्गिरा वशिष्ठश्च इत्युक्तान् सुनिवरान् सप्तर्षीनित्यर्थः,
 ध्यानात् सभाधे' निवारयन् योगभ्रष्टान् कुर्वन्नित्यर्थः, सप्त
 अर्षवान् सागरान्, लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलमयानित्यर्थः,
 क्षोभयन् उद्वेलयन्, सप्त रसातलानि पातालखण्डान्, "भूतलं
 वितलञ्चैव नितलञ्च क्रमादधः । सहातलञ्च सुतलं पातालं सप्त-
 कीर्तितम् ॥" उक्तलानि विध्वस्तानीत्यर्थः, जनयन् सन्भूतवान्
 उद्वर्ध्ना इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

यावदिति । कन्दुकानां गेन्दुकाख्यक्रीडनद्रव्याणां लाञ्छनेन
 चिह्नेन, अनवरतक्रीडनजनितेनेति भावः, अञ्चित अलङ्कृत
 करः पाणिर्यस्य तथाभूत शोणं रक्तं यत् 'अङ्गं पद्मं' तस्य नाल
 वत् आकृतियस्य स रक्तपद्मभूतस्य करस्य नालदण्डरूप
 इत्यर्थः कौशल्याया स्वमात्रा अर्पित निहितः मङ्गलप्रतिसर
 माङ्गलिकहस्ताक्षरं यस्मिन् तथाविधः रामस्य दोःकन्दलः
 वाहुदण्डः यावत् किञ्चित् चञ्चति उल्लसति, वदेते इति यावत्,
 तावदेव एतत् अखिलं सप्तर्षी त्रिलोकीतलं त्रिभुवनं विदन्तः
 भग्नमानात् चण्डीशस्य हरस्य चापात् धनुष उच्छलन् उद-
 गच्छन् गन्दो यस्मिन् तत् अत एव कः काल एव अर्णवः कार्णवः
 कम्पान्तसागर इत्यर्थः, तस्मिन् भग्नं पतितं जातम् । शैशव एव
 रामो हरधनुर्बभञ्जेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

वुव्यज्ञोमधनुःकठोरनिनदस्तत्राकरोत् विस्मयं,
 तस्यद्वाजिरवैर्विमार्गगमनं शम्भोः शिरःकम्पनम् ।
 दिग्दन्तिसखलनं कुलाद्रिचलनं सप्तार्णवान्दोलनं,
 वैदेहोमदनं मदान्धदमनं त्रैलोक्यसम्बोहनम् ॥ ४८ ॥
 दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धतः (द्यतः)
 टडारध्वनिरार्य्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

वुव्यदिति । वुव्यतो दलतः भीमस्य भीषणस्य धनुषः
 कठोरः दारुणः निनदः निखनः तत्र, स्थितानामिति शेषः,
 विस्मयम् आश्चर्य्यं, तस्यन्तः विभ्यतः वालिनोऽज्ञा यस्य तस्य
 रवेः सूर्य्यस्य विमार्गगमनं विपरीतवर्त्तनि प्रयाणम्, अमार्ग-
 गमनमिति पाठे स एवार्थः, शम्भोर्हरस्य शिरःकम्पनं, दिग्-
 दन्तिनां दिग्गजानां सखलनं भयात् प्रद्रवणं, कुलाद्रीणां कुला-
 चलानां, “महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृचपर्वतः । हिमवान्
 पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्तानां चलनं स्थानात् चवनं,
 सप्तानाम् अर्णवानां सागराणां, सप्तर्षेणसुरामर्षिर्दधिदग्धजल
 मयानामित्यर्थः, आन्दोलनं नितरां सञ्चलनं, सप्तार्णवोन्मेलन
 मिति पाठे उन्मेलनम् अन्योन्यसन्निवृणमित्यर्थः, वैदेह्या.
 सीताया मदनं हर्षणं, मदान्धानां भुजबलदर्पितानामित्यर्थः,
 विप्रक्षभूपानामिति यावत् दमनं दर्पोपशमनमित्यर्थः, किं
 बहुना त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य सम्बोहनं सम्बूच्छनम्, - अकरोत् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दोर्दण्डेति । आर्य्यस्य रामस्य वालचरितं वाल्यलीला तस्य
 प्रस्तावना घोषणा तस्या डिण्डिमः वादिवध्वनिविशेषभूतः.
 दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन अश्रितस्य गृहीतस्य चन्द्रशेखरः शिवः

द्राक् पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद् ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
 भ्राम्यत्यण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ ४८ ॥
 शम्भो यद्गुणवल्लरीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं,
 भ्रम्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलप्रनयः ।
 स्वश्चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो
 भिद्यन्ते वलयानि, दाशरयिना तद्भग्नमैशं धनुः ॥ ५० ॥

तस्य धनुर्दण्डस्य अवभङ्गः दलनं तस्मात् उद्भवः उत्थितः, उद्यत
 इति पाठे स एवार्थः, टङ्कारध्वनि द्राक् भटिति, “द्राग् भटि-
 त्यञ्जमाङ्गाय” इत्यमरः, पर्यस्तेन उपरि पतितेन कपालसम्पुटेन
 मिलते सङ्गच्छत ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे
 भ्राम्यन् पिण्डितः पिण्डाकारता प्राप्तः चण्डिमा चण्डत्वं यस्य
 तथाभूतः सन् कथमद्यापि इदानीमपि न विश्राम्यति न
 निवर्तते ? अहो आश्चर्यम् । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

गम्भाविति । शम्भो ईश्वरे यस्य गुणवल्लरी मौर्वीमञ्जरी
 कर्णान्तिकम् आकृष्य उपनयति आकर्णमाकर्ततीत्यर्थः, सति
 त्रिपुरावरोधसुदृशा त्रिपुरासुरान्तःपुरिकाणां कर्णोत्पलप्रनयः
 कर्णोत्पलरचना भ्रम्यन्ति स्वनन्ति, ततः इमा गुणवल्लरीम्
 उन्मुच्य स्वं निजं प्रकोष्ठकं मणिबन्धोपरिभागम् आस्फालयति
 ताडयति सति तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां वलयानि कङ्कणानि
 भिद्यन्ते स्वयमेव भेदं गच्छन्तीत्यर्थः, कर्मकर्त्तरि लट् । येन
 धनुषा त्रिपुरासुरजेता शम्भुरिति भावः, अहो आश्चर्यं दाश
 रयिना रामेण तत्प्रेमम् ऐश्वर्यं धनुः भग्नं खण्डितम् । गार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

तद्ब्रह्ममाख्यवधपातकिमन्मयारि-
चत्रान्तकारि-करसङ्गमपापभीत्या ।

ऐशं धनुर्निजपुरश्चरणाय नूनं,
देहं सुमोच रघुनन्दनपाणितीर्थे ॥ ५१ ॥

कोदण्डभङ्गान्मुखरीकृताशं वरं धरेण्यं जनकात्मजायाः ।
अनन्यसामान्यधनुर्विलासं नमामि तं लोकविसर्पिकीर्त्तिम् ॥ ५२ ॥

तदिति । तत् ऐशं धनुः, ब्रह्मा च माता च ब्रह्ममातरौ
तयोर्बधेन ब्रह्मवधेन माख्यवधेन चेत्यर्थः, यथाक्रमं पातकिनौ
पातित्यवन्तौ मन्मयारिः हरः चत्रान्तकारो परशुरामः तौ
तयोः करसङ्गमेन हस्तसंसर्गेण यत् पापं संसर्गजनितपातित्य-
मित्यर्थः, तस्मात् भौतिः भयं तथा हेतुना निजपुरश्चरणाय
तत्तत्संसर्गजनितदुरितक्षयाय रघुनन्दनस्य रामस्य पाणिरेव तीर्थं
पुण्यक्षेत्रं तस्मिन् देहं स्वरूपं सुमोच तत्याज । नूनमित्युत्प्रेक्षा-
—“भवेत् सभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इति लक्षणात् ।
पुरा किल कस्मिंश्चिदपराधे रुद्रः क्रोधपरोतः पञ्चमुखस्य
ब्रह्मणः शिरः एकं चिक्षेद ततश्च ब्रह्महत्या तमाचक्राम ।
तेनासौ ब्रह्मवधपातकीति पुराणवार्त्ता । भगवान् भार्गवश्च
पितुरादेगात् मातरं जघान तेनासौ माख्यवधपातकीति भार-
तोया कथात्रानुसन्धेया । धनुषश्चास्य शश्वकरसंसर्गः प्रोक्त एव,
भार्गवकरसंसर्गं शश्वशिष्यत्वात्तस्य कदाचित् धनुर्विद्याभ्यासे
तदनुपा अस्रयोजनादिकरणादिति बोध्यम् । यथा कश्चित्
पापौ कृतपापगोधनाय गङ्गादितीर्थेषु देहं त्यजति तद्वदिति
भावः । वधन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

कोदण्डेति । कोदण्डस्य धनुषः भङ्गात् मुखरीकृता

अथ यतानन्देनानोते दशरथे मिथिलां प्रविशति
वैतालिकैः पठितम् ।

जनकनृपतिवाक्यं पुत्रसम्बन्धहृद्यं,
भरभसमुपगृह्य श्रीशतानन्दवक्त्रात् ।
अपरमपि तनूजहन्दमादाय हृष्टः,
श्रुतरघुपतिगौर्यं, कीशलेन्द्रोऽयमेति ॥ ५३ ॥
आतिथ्यमानमहितं मिथिलाधिनाथः,
हस्ताऽतिथिं दशरथं स्वयमातिथेयः ।

ध्वनिता आशा दिगो येन तं वरेण्यं गुणश्रेष्ठं जनकात्मजायाः
सोताया वरं परिणीतागम् अनन्यसामान्यं अलोकसाधारणं,
धनुषा विलासः ध्यापारः यस्य तं लाकेषु जगत्सु विसर्पिणो
विस्तारिणो कोर्निर्यस्य तपोक्तं तं प्रसिद्धं रामं नमामि । -अन्य-
कर्तुर्भक्तिरियम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ५२ ॥

जनकेति । अयं कीशलेन्द्रः दशरथः श्रीशतानन्दस्य स्नान-
यनार्यमागतस्येति भावः, वक्त्रात् वदनात् भरभस सद्वर्प, "रभसो
वेगवर्पयो," इत्यमरः, पुत्रस्य रामस्य सम्बन्धेन हृद्यं मनोरमं
जनकनृपतेः वाक्यम् उपगृह्य श्रुत्वेति यावत्, श्रुतं रघुपते,
रामस्य गौर्यं विक्रमो येन तथाभूतः अत एव हृष्टः प्रपुष्टः सन्
अपरमपि तनूजहन्दं भरतगवृष्टावित्वर्थं, आदाय गृह्यत्वा
एति आगच्छति । मालिनोत्त—“ननमयद्वयुतेय मालिनी
भोगिलाके,” इति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

आतिथ्येति । अतिथिषु साधु आतिथेयः मिथिलाधिनाथो
जनकः स्वयम् अतिथिम् अभ्यागतम्, “अतिथिर्ना गृहागते”
इत्यमरः, दशरथम् आतिथ्येन अतिथिसंस्तुचिनेन मार्तन

तेषां रामः कुशिकतनयप्रार्थितो यज्ञसिद्धेयः,
तातस्याङ्गां शिरसि विदधन्नक्षणेनानुयातः ।
पौरस्त्रीभिर्नयनकमलैः सादरं वोच्यमाणः,

क्रव्यादालो(नां)निधनकुतुकी यज्ञभूमिं प्रतस्थे ॥ १७ ॥

ततः श्रीरामचन्द्रे तपोवनं प्रविशति वैतालिकवाक्यम् ।

विद्या विशिष्टां विजयां जयाञ्च, सम्प्राप्य सम्यङ् ननु गाधिपुत्रात् ।
रक्षासि हन्तुं क्रतुबन्धुबन्धुः, समागतः सम्प्रति रामभद्रः ॥ १८ ॥

भरतशत्रुघ्नाः, ववृधिरे इति शेषः । पूर्ववृत्तं शार्दूलविक्रीडितम्,
सत्तरं स्रग्धरारचितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां दायरथानां मध्ये रामः यज्ञस्य
क्रतोः सिद्धेयं निर्विघ्नेन समाप्तये कुशिकतनयेन विश्वामित्रेण
प्रार्थितः, राजानमिति शेषः, तातस्य जनकस्य दशरथस्य आङ्गां
“गच्छ विश्वामित्रेण सह अस्य यज्ञसिद्धये” इत्यादेशं शिरसि
मूर्धनि विदधत् दधानः लक्षणेन अनुयातः अनुगतः पौरस्त्रीभिः
पुरवासिनीभिर्नारीभिः नयनकमलैः नेत्रमरोजैः सादरं सस्रृङ्
वोच्यमाणः दृश्यमानः सन् क्रव्यादालोनां निशावरसङ्घानां
निधने बधे कुतुकी कौतुकवान्, समुत्सुक इत्यर्थः, क्रव्यादानां
निधनकुतुकीति पाठे स एवार्थः, यज्ञभूमिं विश्वामित्रस्य
यज्ञक्षेत्रं प्रतस्थे प्रचचाल । मन्दाक्रान्ता वृत्तं, “मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
रसनगेर्माभनौ तौ गयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

विद्यामिति । सम्प्रति क्रतवो बन्धवः मित्राणि तेषां ते
क्रतुबन्धवः यज्ञशीला मुनय इत्यर्थः, तेषां बन्धुः प्रियः, सहाय
इत्यर्थः, रामभद्रः गाधिसुतात् विश्वामित्रात् विशिष्टाम् उत्-
कृष्टां विजयां जयाञ्च शुभाहारिणीं

मारोचं निजघान राक्षसचम्बूनाथं स्वयं राक्षसः,
 सर्वेऽन्ये किल लक्ष्मणस्य विशिष्येयाः कृतान्तालयम् ।
 तोपं प्रापुरयो महर्षिसहिताः सर्वे पुनर्ब्राह्मणाः,
 ताभ्यां संयुयुजुः शुभाशिवमतिस्फोटाः समाप्तक्रियाः ॥ १८ ॥
 हते रक्ष.कुले तत्र रामेण विधिवत् क्रतौ ।
 निर्वृत्ते कौशिकः प्रायात्ताभ्यां जनकपत्तनम् ॥ २० ॥

विद्यां बलामतिबलमिति रामायणपाठः । यथा—“तुत्-
 पिपासे न ते राम ! भविष्येते नृपात्मज ! । बलामतिबलाच्चैव
 पठतस्तव राक्षसः ॥” इति । सम्यक् सुष्ठु यथा तथा सम्प्राप्य
 अधिगम्य रक्षांसि निशाचरान्, यत्रविघ्नकराणीति भावः, हस्तं
 समागतः ननु समागत एव । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

मारोचमिति ।—राक्षसः रामः स्वयं राक्षसीनां चम्बूनां
 सेनानां नायकं अधिपं मारोचं निजघान विव्याधित्यर्थः, विद्धा
 निरास्यदिति यावत् । उत्तरत्र मारोचस्य मायानुगतयोपयोगि-
 त्वादत्र निपूर्वकादन्तेर्लक्षणया निराकरणार्थत्वमिति बोध्यम् ।
 अन्ये सर्वे राक्षसाः लक्ष्मणस्य विशिष्येः शरैः कृतान्तालयं यम-
 सदनं याताः किल गता एव, अधानन्तरं राक्षसरूपविघ्न-
 यमनात् परमित्यर्थः, महर्षिभिः सहिताः सर्वे ब्राह्मणाः तोपम्
 भानन्दं प्रापुः क्षेमिरे, पुनः किञ्च अतिस्फोटा अतिशयेन
 स्फूर्तिशालिनः समाप्ता क्रिया यन्नानुष्ठानं यैः तथाभूताः मन्त्राः
 ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शुभाशिवं संयुयुजुः चक्रुः । शार्दूल-
 विक्रोदितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

हते इति ।—रामेण तत्र तस्मिन् रक्षसां कुले हते नाशिते
 तत्रैव क्रतौ यज्ञकर्मणि विधिवत् यथाविधि निर्वृत्ते समाप्तिं

अथ मिथिलां प्रविशति रामे वैतालिकैः पठितम् ।

यो दत्तः कुशिकाब्जजाय मुनये तातेन यज्ञोत्सव-
प्रत्यूहप्रशमाय, वर्त्मविपिने हत्वाऽहितां ताडकाम् ।
लब्धास्त्राणि मुनेरवेक्ष्य च मखं तस्यानुगः कौतुकात्
सोऽयं सम्प्रति राघवो निमिपतेः प्राप्तः पुरीं सानुजः ॥ २१ ॥
आसीदुद्धटभूपतिप्रतिभटप्रोन्माथिविक्रान्तिकी,
भूपः पङ्क्तिरयो विभावसुकुलप्रस्थातकेतुर्वली ।

गते सति कौशिकः विश्वामित्रः ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां, सच्चार्ये
तृतीया, जनकपत्तनं जनकस्य पत्तनं नगरं, मिथिलामित्यर्थः,
प्रायात् गतवान् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २० ॥

यो दत्त इति ।—यज्ञोत्सवस्य यज्ञरूपोत्सवकर्मणः प्रत्यूहः
विघ्नः तस्य प्रशमाय शान्त्यर्थं तातेन पित्रा, “तातस्तु जनकः
पिता” इत्यमरः, दशरथेनेति थावत्, यः मुनये कुशिकाब्जजाय
विश्वामित्राय दत्तः समर्पितः सोऽयं सानुजः सलक्ष्मणः राघवः
रामः वर्त्मविपिने अरण्यमार्गे अहितां शत्रुभूतां ताडकां हत्वा
विनाशं मुनेः विश्वामित्रात् अस्त्राणि लब्ध्वा अस्त्रविद्यां प्राप्य
इत्यर्थः, तस्य मुनेः मखं यज्ञम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा च कौतुकात्
जनकपुरीदर्शने कौतूहलादित्यर्थः, अनुगः अनुगामो मनु, तस्य
मुनेरिति भावः सम्प्रति अधुना निमिपतेः मारध्वजस्य पुरीं
राजधानीं मिथिलामित्यर्थः प्राप्तः गतः । गार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

पाश्चात्त्यपुस्तकधृतपाठोऽयं वक्ष्यमाणः ।

आसीदिति ।—दृष्ट्वा दृष्ट्वा भूपतयः राजान
भटाः प्रतीयोराः तैर्वा प्रश्रयं दत्त्वादिन् ।

उर्वीर्वरभूरिभारदत्तये भूरिश्रवा पुत्रता
 यस्यार स्वमयी विधाय महित पूर्णसुर्धा विभु ॥ २२ ॥
 तेषामीश्वरतागुणैश्च अनुपा न्यायानभूद्राघवो,
 राम सोऽप्यथ कौशिकेन मुनिना रक्षोभयात् याचित ।
 राजान स यशोधनो नरपति प्रादात् सुत दु खित ,
 तस्मै सोऽपि तमन्वगादनुगत सौमित्रिणोश्चैर्मुदा ॥ २३ ॥

विक्रान्तिर्विभ्रम यस्य तथोक्त 'नद्युत क' इति कप्रत्यय ।
 विभावसु सूत्र्यं, विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषापतिरहर्षति "
 इत्यमर , तस्य कुल वश तस्य तस्मिन् वा प्रख्यात प्रसिद्ध
 केतु ध्वजभूत इत्यर्थ , बली महाबल पङ्क्तिरथ दशरथ
 नाम राजा आसीत् । अथ कियद्दिनानन्तरम् उर्वीर्वराणा
 वृद्धिवीपायणानां राक्षसानामित्यर्थ यो भूरिभार महा
 रुपद्रव इति यावत् तस्य हतये हरणाय पूर्ण विभु सर्व
 शक्तिमान् महित त्रिभुवनवन्दित इत्यर्थ भूरिश्रवा नारायण
 स्वमात्मानं चतुर्धा विधाय राम लक्षण भरत शत्रुघ्नरूपेण
 विभज्येत्यर्थ यस्य पङ्क्तिरथस्य पुत्रताम अपार प्राप ।
 अ गताविति धातोर्निट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २२ ॥

तेषामिति ।—तेषां चतुर्णां पुत्राणा मध्ये राघवो रघुकुलजो
 राम ईश्वरतागुणैश्चरित्रगुणातिरेकै अनुपा जन्मना च 'जनु
 र्जननजन्मानि इत्यमर अग्रोत्पत्त्या चेत्यर्थ , ज्यायान् ज्येष्ठ
 अभूत् । अथानन्तर कौशिकेन मुनिना विश्वामित्रेण रक्षो
 भयात् राक्षसेभ्यो भयात् हेतो राजान दशरथ सोऽपि ज्येष्ठो
 ऽपि नितरा प्रियत्वादित्याज्योऽपीति भावः राम याचित

सुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादास्याय विद्योदयं,
 रामः सत्यवतीसुतादथ गतस्तस्याग्रमं लीलया ।
 क्लृप्ते कौशिकनन्दनेन च मखे तत्रागतान् राक्षसान्,
 हत्वामूसुचदाश भाविविदसौ मारीचमुयाकृतिम् ॥ २४ ॥

प्रार्थितः ; यश्च एव धनं यस्य स यशोधनः यशोलिप्सुरिति
 भावः, स नरपतिः राजा दुःखितः सन्, पुत्रवियोगादिति भावः,
 तस्मै विश्वामित्राय सुतं रामं प्रादात् प्रदत्तवान् । सोऽपि
 रामः सोमित्रिणा सुमित्राया अपत्यं पुमान् तेन लक्षणेनेत्यर्थः,
 अनुगतः समभिध्याहृतः सन् उच्चैर्महत्या मुदा हर्षेण तं मुनिम्
 अन्वगात् अनुजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

सुन्देति । सुन्दो नाम असुरः तस्य स्त्री ताडका नाम
 गन्धर्व्वकन्या अगन्धशाशात् राक्षसोभूता, तस्या दमनेन संहारेण
 य. प्रमोद. आनन्दः तेन मुदितात् उहसितात् सत्यवतीमुतात्
सत्यवती नाम गांधीः पत्नी तस्य मुतात् विश्वामित्रादित्यर्थः,
 विद्याना धनुर्वेदानामुदय. आगमः तम् आस्याय प्राप्य अथ
 अनन्तरं तस्य कौशिकस्य आग्रमं गतोऽसौ राम. तत्र आग्रमे
 कौशिकनन्दनेन विश्वामित्रेण क्लृप्ते रचिते, प्रसुते इत्यर्थः, मखे
 यज्ञे “यज्ञ. सवोऽध्वरो याग. सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः,
 आगतान्, तद्वधंसायेति भावः, राक्षसान् लीलया अनायासेन
 हत्वा विनाशय भाविवित् निमित्तभूतेनानेन ऋगरूपेण
 क्लयित्वा रावण. सोता हरिष्यति ततोऽसौ मया संहार्य्य इति
 भविष्यज्ञ. सन् आशु शोचन्, तदानोमित्यर्थः, उग्रा भीषणा आकृति
 र्यस्य तं मारीचम् अमूसुचत् तत्पाज, पारे समुद्रं वाणिनैकेन
 प्रचिच्छेपेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पूर्णे यज्ञविधौ प्रियासुरभवद्रामेण साहं मुनिः,
 सोतासंवरणागताखिलनृपव्याभग्नबोध्यश्रियम् ।
 श्रुत्वा तद्वनुरुत्सवञ्च मिथिलामाभ्याय तेनाधिकं,
 सत्कारैरुपलम्बितः पुनरगाच्चापाश्रितं मण्डलम् ॥ २५ ॥

अथ जनकवाक्यम् ।

असुरसुरभुजङ्गमानराणाम्
 अथ नरकिञ्चरसिंहचारणानाम् ।
 नमयति यदि कोऽपि चापमेतं,
 मम दुहितु स परिग्रहं करोतु ॥ २६ ॥

पूर्णे इति । यज्ञविधौ पूर्णे निर्विघ्नेन समाप्तिं गते सति
 मुनि रामेण साहं सोतायाः संवरणे समधिगमार्थमित्यर्थः,
 आगतानाम् अखिलानां मर्षेणा नृपाणां व्याभग्ना विशेषेण भङ्गं
 नीता बोध्यस्य शोः सकहिर्यस्मिन् तथाभूतं, सीतासंवरणागत
 सर्व्यभूपतिदर्पघ्नमिति भावः, तस्य जनकस्य धनुरुत्सवं धनुर्यज्ञ
 मित्यर्थः, यद्वा तदेव धनुः तद्वनुरुत्सवः तं श्रुत्वा प्रियासु
 जिगमिपुरभवत् जनकनामन्वितो मिथिलामगच्छदित्यर्थः ।
 मिथिलामाभ्याय चासाद्य च तेन मैथिलेन जनकेन सत्कारै
 सपर्याभिरधिकम् अत्यर्थं यथा तथा उपलम्बितं प्रत्युद्गतं, मन्
 पुन चापाश्रितं मण्डलं धनुर्यज्ञस्थानम् अगाच्च गतवायः ।
 गार्ह नयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

असुरेति । असुरास्य सुगास्य भुजङ्गाः पक्षगास्य वानरास्य
 तेषाम्, अथ किंवा नरास्य किञ्चरास्य सिंहास्य चारणास्य तेषां
 मध्ये, निर्हारे पठोः, कोऽपि जनः, एतं पुरतः परिदृश्यमान
 मित्यर्थः, चापं धनुः नमयति यदि, सः, यः, कश्चित् नमयितेत्यर्थः,

तच्छ्रुत्वा रावणदूतः गौष्कलः सक्रोधम् ।

सार्धं हरेण हरवत्प्रभया गिरीशं,

हेरम्बपणम् खट्वपप्रमयावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य,

केयस्य ते धनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ? ॥ २७ ॥

तयोरुक्तिप्रत्युत्तौ ।

माहेश्वरं धनुः कुर्यादधिज्यसेद्ददाम्यहम् ।

गुरोः शम्भोर्धनुर्नो चेच्चूर्णतां नयति क्षणात् ॥ २८ ॥

मम दुहितुः सीतायाः परिग्रहं स्वीकारं करोतु । पुष्पिताग्रा
वृत्तम्—“अयुजि न-यगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाय
पुष्पिताग्रा” इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

सार्धमिति । हरेण महेश्वरेण हरवत्प्रभया गौर्ध्या सार्धं
हेरम्बः गणेशः परमुखः पङ्काननः कार्तिकेयः वृषः वाहनभूतः
पुङ्गवः प्रमयाः पारिपदा नन्द्यादयः, “प्रमयाः भ्युः पारिपदाः”
इत्यमरः, तैरवकीर्णम् आहतं, व्याप्तमित्यर्थः, कैलासम् उद्धृतवतः
उत्क्षिप्तवतः, दशकन्धरस्य दशग्रीवस्य रावणस्य सम्बन्धे ते तव
धनुषि दुर्मदानां मदोद्धतानां दोष्णा भुजानां केयं परीक्षा ?
नात्र तस्य तयाविधस्य क्षुद्रे कर्मणि बाहुबलं परीक्षणीयं
कैलासोदरणेनैवास्य दण्डापूपायितत्वादिति भावः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ।

माहेश्वरमिति । महेश्वरस्य इदं माहेश्वरम् इदं धनुः चेत्
यदि अधिज्यम् अधिकूटमौर्वीकं कुर्यात्, खवण इति य इति
वेति शेषः, सदाहं ददामि कन्या, तस्मै इति शेषः, ददामि
तामिति पाठान्तरम् । जनकोक्तिरियम् । गुरोरिष्टदेवस्य शम्भोः

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ
 दो क्रीडा मशकीकृत त्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।
 तत् किं मूढवदोचसे ननु कथागोष्ठेषु न शासते,
 तद्वृत्तानि परोरजासि सुनय प्राच्या मरीच्यादय ॥ २८ ॥

पुनश्च राम प्रति ।

समन्तादुत्तालैः सुरसहचरीषामरमर
 तरङ्गैश्श्रीलङ्कापरिघसौरभ्यश्चिना ।

धनु नो चेत् न भवति यदि, तदा क्षणात् अस्तेनैव क्षणेनेत्यर्थः,
 घूर्णता नयति रावण इति शेषः । शौक्लोक्तिरियम् ।
 अतुष्टुपुष्टम् ॥ २८ ॥

प्राच्याश्चपुस्तकादुद्धृत्य योज्यते । दातव्येयमिति ।

दातव्येति । इयं दुहिता कन्या अवश्यमेव कस्मैचित्
 दातव्या न तु गृहे रक्षणीयेति भावः । तदेनाम् अवश्यदेयाम्
 असीं दोषा भुजाना, विशतेरिति भावः क्रीडया मशकी
 कृत मशकवत्कृत तुच्छीकृतमित्यर्थः निर्जितमिति यावत्
 त्रिभुवनं येन तथाभूतो लङ्कापति रावण याचते प्रार्थयते ।
 तत्तर्हि किं कथं मूढवत् बालिशवत् ईक्षसे यश्चासि, न किमपि
 विचारयसीति भावः, ननु वित्तक प्राच्या प्राक्तना पुराणा
 इत्यर्थः मरीच्यादयः सुनय कथागोष्ठेषु कथाप्रस्तावेषु न
 भस्मान् परोरजासि रजोगुणार्तोतानि, सात्त्विकानीत्यर्थः,
 विशुद्धानीति यावत्, यदा रजोभ्य भूरेणुभ्य पराणि अधिकानि,
 पभस्यानीति यावत् परोरजासि तस्य रावणस्य वृत्तानि
 चरितानि शासते कथयन्ति । आस्तेर्नटः । गार्दलविक्रीडित
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनजिता चेतसि धृताम्

अरे राम ! त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपययाः ॥ ३० ॥

गम्भोरावाममचलमुत्तेप्तं भुजकौतुकी ।

माहेश्वरं धनुः क्रष्टुमर्हते दशकन्धरः ॥ ३१ ॥

दूतः सखेदम् ।

माहेश्वरो दशग्रीवः चुद्रायान्ये महीभुजः ।

समन्तादिति । अरे राम ! समन्तात् चतसृषु दिक्षु उत्तानैः उच्चलैः सुरसहचरीणां सुराङ्गनानां ये चामरमरुतः वीज्यमानचामरवाताः तेषां तरङ्गाः ऊर्ध्वयः तैः उन्मीलतां स्फुरतां भुजा एव परिचा अर्गलविशेषाः तेषां सोरभ्येण सौगन्ध्येन शुचिरुच्छलः तेन त्रिभुवनजिता त्रिलोकीजयिना पुलस्त्यो नाम महर्षिः ब्रह्मपुत्रः तस्यापत्यं पुमान् तेन पौलस्त्येन, एतेनास्य महाकुलीनत्वं द्योत्यते ; रावणेन स्वयम् आत्मना चेतसि हृदये धृतां परिणयार्थं सङ्कल्पितामिति यावत्, जनक-पतिपुत्रीं जानकीं त्वं मा उपययाः न परिणय । उपात्तं यच्छतेः “उपयमो विवाहे” इत्यात्मनेपदम् । लुडि मायोगि अमागमाभावः । गिखुरिणी वृत्तं—“रसैरुद्वेगिन्निम्ना यमनसभला गः गिखुरिणी” इति नक्षणात् ॥ ३० ॥

गम्भोरिति । गम्भोर्हरस्य आवामं वास्तव्यम् अचलं कैलासम्, उत्तेप्तम् उद्वेक्तं भुजकौतुकी भुजकौतुकवान् दशकन्धरः दशाननः माहेश्वरं धनुः क्रष्टुम् आकर्षणेनाधिज्यं कर्तुमित्यर्थः, अर्हते अधिकरोति, योग्यो भवतीत्यर्थः । यः कैलासमुद्धृतवान् तस्य धनुषोऽस्य कर्षणमकिञ्चित्करमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३१ ॥

माहेश्वर इति । दशग्रीवो माहेश्वरः महेश्वरोपासकः,

पिनाकारोपणं शुल्कं हा मीते ! किं भविष्यति ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा गते दूते ।

सभायां नृपयुक्तायां जनकस्य पुरोहितः ।

शतानन्दो वचः प्राह शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥ ३३ ॥

शृणुत जनकशुल्कं क्षत्रियाः ! सर्व एते,

दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः

नमयति धनुरैशं यः सहारोपणेन,

त्रिभुवनजयलक्ष्मोर्मैयिस्त्री तस्य दागः ॥ ३४ ॥

अत एवास्मै तद्वनुरिदं न कर्पतीति भावः । अन्ये अपरि मही-
भुजो राजानः क्षुद्राः लघवः, अक्षमा इति यावत्, पिनाकस्य
ऐश्वरधनुषः, “पिनाकोऽजगवं धनु” इत्यमरः, आरोपणम्
अधिष्ठाकरणं शुल्कं पणः, सीते । हा कष्टं किं भविष्यति ?
तत्र परिणये न कोऽप्युपायो दृश्यते इति तात्पर्यम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

सभायामिति । नृपैः राजभिः युक्तायाम् अभ्युपिताया
सभाया जनकस्य पुरोहितः शतानन्दः शृण्वतां सर्वभूभुजा
सर्वेषां राज्ञां, कर्मणि पठे, वचः वक्ष्यमाणं प्राह उवाच ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३३ ॥

शृणुतेति । एते सर्वे क्षत्रियाः ! यूयं जनकस्य शुल्कं पणं
शृणुत । जनककम्पाः क्षत्रियाः शुल्कमेते इति पाठे जनको
रुद्रः, “नीलरुद्रनृपस्याजतातेषु जनकः पुमान्” इति धरणिः ;
तस्मादीपदूताः जनककम्पाः रुद्रमहता इत्यर्थः, हे जनक-
कम्पाः क्षत्रिया राजानः एते सभामदो यूयं शुल्कं पणं शृणुत ।
यत्र दशवदनस्य रावणस्य भुजानां शक्तिः सामर्थ्यं कुण्डिता

नृपतिभिरगृहीते धनुषि जनकवाक्यम् ।

आद्वीपान्तरतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः,
कन्येयं कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातः परा ।
नाकटं न च टडितं, न नमितं, नोत्थापितं स्थानतः
केनापोदमहो ! महदनुरतो निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ ३५ ॥

सङ्घुचिता, तदित्यध्याहार्यम्, ऐशं माहेस्वरं धनुः यः आरोपणेन
सौर्वीसंयोजनेन सह नमयति सौर्व्यां संयोजयति नमयति
चेत्यर्थः, सहारोपणेनेत्यत्र तदारोपणेनेति पाठे तत् ऐशं धनुः
आरोपणेन सौर्वीसंयोजनेनेत्यर्थः; त्रिभुवनस्य जयलक्ष्मीः
जयश्रीः मैथिली सीता, जानकीति पाठान्तरम्; तस्य धनु
नमयितुः दाराः भार्या, भविष्यतीति शेषः । त्रिभुवनजयलक्ष्मी
रित्यनेन मैथिलीपतेस्त्रिभुवनविजितत्वं भावीति ध्वन्यते ।
मालिनी हत्तं—“ननमयययुतेयं मालिनो भोगिलोकैः” इति
लक्षणात् ॥ ३४ ॥

आद्वीपान्तरत इति । आद्वीपान्तरतः द्वीपान्तरात् आरभ्य,
आद्वीपात् परत इति पाठान्तरम्, अपि असौ सर्वे नृपतयः
राजानः समभ्यागताः समुपस्थिताः । इयं कन्या कलधौतं
काञ्चनं, “कलधौतं रोप्यहेम्नोः” इत्यमरः, तद्वत् कीमला नृद्वी,
नृदुलोज्ज्वलेति यावत्, रुचिः कान्तिः, अद्भुतमेत्यर्थः यस्याः
तादृगी, अतः अस्मात् धनुर्भङ्गेन कन्यायास्तादृश्याः परिग्रहात्
परा, सहती, कीर्त्तिस्तु यस्याः, न अस्त्येति शेषः । कन्यायाः
कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तये लाभः पर इति पाठे कलधौत-
कीमलरुचिः कन्यायाः कीर्त्तये यशस्य परः महान् लाभः, कन्येयं
कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तये लाभोऽपर इत्यपि पाठान्तरम् ।

सखीजनवाक्यम् ।

रामो दूर्वादलश्यामो जानकी कानकी लता ।

अनयोर्योग्य उदाहो धनुरेशं पणो महान् ॥ २६ ॥

अथ सीताया मनसि भावनम् ।

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः,

मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दनः ।

कथमधिज्वमनेन विधीयताम्,

अहह ! तात ! पणस्तव दाहणः ॥ २७ ॥

अहो ! आश्चर्यम्, इदं महत् धनुः केनापि राज्ञा न
प्राकटम् ? तत्तिष्ठतु, न टद्धितं न टङ्गारध्वनिमत् कृतम् ?
तदप्यास्ता, न नमित न मतीकृतम् ? तदपि तिष्ठतु, स्थानतः
निधेयस्थानात् न उत्थापितं न उत्तोलितम् ? अपसारितं
वा ? अतः, हेतोः, उर्वीतलं भूमण्डलं न सन्ति घोरा यस्मिन्
तत् निर्वीरं घोरशून्यं, वर्तते इति श्रेयः । गार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

राम इति । रामः दूर्वादलवत् श्यामः श्यामवर्णः,
जानकी जनकनन्दिनी सीता जानकी काञ्चनी लता वत्सो,
“वत्सो तु प्रततिर्लता” इत्यमरः, अनयोः सीतारामयोः उदाहः
परिणयः योग्यः, धनुरूपः, किन्तु ऐशं धनुः हरकार्मिकं, तदभङ्ग
इति भावः, महान् पणः शस्त्रम्, असम्भवोऽयं विधिरिति
भावः । धनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

कमठेति । इदं धनुः कमठस्य कच्छपस्य पृष्ठवत् कठोरं
कठिनं, दृढमित्यर्थः, दुर्मेद्यमिति भावः । अमो रघुनन्दनो
रामः मधुरा मनोहारिणी कीमता वा मूर्तिर्पण्य तयोक्तः,

स्वीये सुतेऽप्यथ कुशध्वजकन्यके च,
 प्रीत्या ददौ विधिवदेव तदात्मजेभ्यः ॥ ५४ ॥
 निस्त्रानमर्दलरसानगभीरभेरी-
 टट्टारतानवरकाहननादजानैः ।
 पूर्णं बभूव धरणीगगनाम्तरानं,
 पाणिग्रहे रघुपतेर्जनकात्मजायाः ॥ ५५ ॥
 वैवाहिकं कुशिकनन्दनजामदग्न्य-
 वाल्मीकिगीतमवशिष्टपुरोहिताद्यैः ।

सम्मानेन सहितं कृत्वा, आतिथेयन सत्कृत्येत्यर्थः, प्रीत्या आनन्देन
 तदात्मजेभ्यः तस्य दशरथस्य आत्मजेभ्यः पुत्रेभ्यः, रामादिभ्यः
 चतुर्भ्यः इति शेषः, स्वीये सुते निजकन्ये मीतोन्मिने इत्यर्थः,
 अपि अयानन्तरं कुशध्वजस्य स्वभ्रातुः कन्यके माण्डवीश्रुत-
 कोर्त्ती च विधिवदेव यथाविधानमेव ददौ, रामाय मीतां
 नक्ष्मणाय जन्मिलां भरताय माण्डवीं शत्रुघ्नाय श्रुतकर्त्तिं दत्त-
 वानित्यर्थः । यस्मिन्तत्तिलकं दत्तम् ॥ ५४ ॥

निस्त्रानेति । रघुपतेः रामस्य कर्तुः जनकात्मजाया
 जानक्याः कर्मभूताया पाणिग्रहे विवाहे धरणी-गगनाम्तरानं
 पृथिव्योषियदन्तरं नितरां स्वानो येषां न मिथुनाः मृशस्त्रना
 इत्यर्थः, तेषां मर्दलानां रसानां वाद्यभेदानां गर्भागणां
 गभीरं ध्वनन्तीनां भेरीणां तदाग्न्यवाटिकानां टट्टाराः, मृदा-
 रिति पाठे भट्टाराः, तथा तानवरका, माण्डवीति पाठे तान-
 वाद्यभेदानां रवाः, काश्मानां वाद्यभेदानां माताः मृदः स्त्र-
 जानैः समूहैः पूर्णं व्याप्तं बभूव । यथार्थनिर्णयं कृत्वा ॥ ५४ ॥

रामो विधिं परिसमाप्य सदानुजेषु,
 तेभ्यो ददौ बहुवस्त्रानि तिलांश्च गाद्य ॥ ५६ ॥
 रघुजनकमहोन्द्रयोस्तदानीम्,
 अभवदपत्यविवाहमङ्गलश्रीः ।
 त्रिभुवनजनता ननर्त्त यत्र,
 प्रमदमवाप्य मनोरथस्थतीतम् ॥ ५७ ॥

सीता श्रीरघुनन्दनोऽयं भरतः कौशध्वजौ माण्डवीं,
 सीमित्रिः शतपथशत्रुघदना सीतानुजामूर्मिलाम् ।

वैवाहिकमिति ।—रामस्तु अनुजैः सह कुशिकनन्दन-
 विष्णामित्रः जामदग्न्यः परशुरामः, अत्र जामदग्नेरिति पाठ-
 धिन्त्यः, तेन सह अयोध्याप्रयाणकाले सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति,
 वामदेवेति पाठो युक्त इति सुधोभिर्विभाश्यम् । वाल्मीकिः
 गौतमः गोतमपुत्रः शतानन्दः तथा वशिष्ठ एव पुरोहितः
 आद्यो मुख्यः येषां तैः मुनिभिरिति शेषः, वैवाहिकं विधिं
 प्राणियद्वसस्कां परिसमाप्य निर्वाह्य तेभ्यः कुशिकनन्दना-
 दिभ्यः बहूनि वस्त्रानि धनानि तिलांश्च गाद्य ददौ प्रदत्तवान् ।
 रामो विधिं सह समाप्य सलक्षणस्तेरानन्दयन् जनकजां स्वपुरं
 जगामिति पाठान्तरम् । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

रघिति । तदानीं तस्मिन् काले रघुजनकमहोन्द्रयोः
 शत्रुघ्नजनकयोः, दशरथस्य जनकस्य चेत्यर्थः, अपत्यानां पुत्राणां
 पुत्रीणाञ्च विवाह एव मङ्गलं माङ्गलिकव्यापारः तस्य श्रीः
 प्रीतिरभवत् । यत्र श्रिया त्रिभुवनजनता त्रिलोकीलोक-
 वर्गः मनोरथस्थतीतम् अभिलाषातोतं प्रमदम् आनन्दम्
 अपाप्य प्राप्य ननर्त्त नृत्यं धकार । पुष्पिताया वृत्तम् । ५७ ॥

सीतामिति । श्रीरघुनन्दनः रामः सीताम् अथानन्तरं

शत्रुघ्नः श्रुतकीर्त्तिमुत्तमगुणां कौशध्वजीमूढवान्,
तानादाय कृतोत्सवो दशरथः स्त्रीयां पुरीं प्रस्थितः ॥ ५८ ॥
एष शील-हनुमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके,
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मित्र-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जोक्तते,
यातोऽङ्कः प्रथमो विदेहतनयालाभाभिधानो महान् ॥ ५९ ॥
इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥ १ ॥

कुशध्वजम्यापत्यं स्त्री कौशध्वजी ता कुशध्वजपुत्रोमित्यर्थः,
माण्डवीं, सौमित्रिः सुमित्रानन्दनो लक्ष्मणः शत्रुघ्नपत्नी पद्मानां
शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः तां, चन्द्रमुखीमित्यर्थः, सोताया
अनुजा कनिष्ठा ताम् कर्मिला, शत्रुघ्नः उत्तमगुणाम् उत्कृष्ट-
गुणशालिनीं कौशध्वजीं कुशध्वजस्य कनिष्ठां कन्यां श्रुत-
कीर्त्तिम् ऊढवान् परिणीतवान् । दशरथः कृतोत्सवः पुत्राणां
विवाहसङ्गलाय सम्पादितप्रमोदव्यापारः सन् तान् पुत्रान्
आदाय स्त्रीयां पुरीम् अयोध्यां प्रस्थितः प्रायात् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

विशेषः यातः समाप्तः । नाटकलक्षणमुक्तं दर्पणे—“नाटकं
 ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासद्वारादिगुणवद्
 युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिर-
 न्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तवाह्वाः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यात-
 वंशो राजर्षिर्धर्मोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो
 वा गुणवान् नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव
 वा । अङ्गमन्यो रसाः सर्वे कार्ये निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ चत्वारः
 पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छायसमाग्रन्तु बन्धनं
 तस्य कीर्तितम् ॥” इति । अद्भुतलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्—“प्रत्यक्ष-
 नेष्टचरितो रमभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दायः सुदृष्टचूर्णक-
 संयुतः ॥ विक्किन्नावान्तरैकार्यः, किञ्चित् संलग्नविन्दुकः ।
 युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमात्र च ॥ नानाविधानसंयुक्तो
 नातिप्रचुरप्रद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधात् विनि-
 र्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः । आसन्न-
 नायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराद्धानं बध्ने युद्धं राज्य-
 देगादिविप्रवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्युरतं तथा ।
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरञ्च यत् । शयनाधरपानादि
 नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुत्पत्ते चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजासपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो
 भायरसोद्भवैः । अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽह इति कीर्तितः ॥”
 इति । महानाटकलक्षणं यथा—“एतदेव यदा सर्वैः पताका-
 म्यानकैर्युतम् । अद्वैतदशभिर्धोरा महानाटकमूचिरे ॥ शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकप्रथमाद्व्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

जामदग्न्यः । त्वद्यद्-भैरवधनुः-कोलाहलामर्षमूर्च्छितः
प्रलयमारुतोद्भूत-कल्पास्तान्नवत्-प्रदीप्तरोपानलः । (क) धा
अथ पथि परशुरामेण सह संमर्गः ।

यत् वभञ्ज जनकात्मजाकृते राघवः पशुपतेर्महदनुः ।
तद्वनियवणरोषितस्वरवाजगाम जमदग्निजो मुनिः ॥ १ ॥
लक्ष्मणः श्रीरामं प्रति परशुरामं स्मारयति ।

कुर्वन् कोपादुदञ्चद्विकिरणसटापाटनैर्दृष्टिपातैः,
अद्यापि चक्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्प्रित्तधारं कुठारम् ।
तोव्रैर्निग्वासवातैः पुनरपि भुवनीत्यातमासूचयन् द्राक्,
गर्जन्मीर्वीक-चापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्योऽयमेति ॥ २ ॥

(क) त्वद्यदिति । त्वद्यतो मज्जमानस्य भैरवस्य भीषणस्य धनुषः
कोलाहलेन भङ्गस्वनेन यः अमर्षः क्रोधः तेन मूर्च्छितः अन्य
इति यावत्, प्रलयमारुतेन युगान्तवातेन उद्भूत उत्थितः यः
कल्पास्तान्नः प्रलयाग्निः तद्वत् प्रदीप्तः रोपानलः क्रोधाग्नि
र्यस्य तथाभूतः, जामदग्न्यः परशुरामः प्रविशति इति यावत् ।

यदिति । राघवो रामः जनकात्मजाकृते सीतालाभार्थं पशु-
पतेः हरस्य यत् महत् धनुः कार्मुकं वभञ्ज विभेद, तस्य धनुषः
ध्वनेः भङ्गरवस्य यवणेन रोषितः कोपितः जमदग्निजः जम-
दग्नेर्मनेर्जातः मुनिमार्गवः त्वरन् त्वरावान् सन् आजगाम ।
तद्वनुर्गुणरवेण रोषितस्वाजगामेति पाठे तस्य धनुषः गुणरवेण
मीर्वीघोषेण रोषितश्च कोपित एवेत्यर्थः, तुयद्यदोऽवधारणार्थः ।
रयोदता वृत्तं "रात्परैर्नरन्नगैरयोदता" इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

अपि च ।

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो-

भस्मस्निग्धपवित्रलाच्छनसुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

कुर्वदिति । अयं त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः गर्जन्ती
मौर्वी ज्या यस्य तादृशं चापं यस्य तथोक्तं , "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः" इत्यमरः । कोपात् उदञ्चन्तः निर्गच्छन्तः रविकिरण-
सटावत् सूर्यरश्मिपरम्परावत् पाटला रक्ताः सैः दृष्टिपातैः
अद्यापि कुठारं परशुं क्षत्राणां कण्ठेभ्यः श्रुतानि निर्गन्तानि
रुधिराणि रक्तान्येव सरितः नद्यः तामिः सिक्ता चालिता धारा
यस्य तथाभूतं कुर्वन् तथा तीव्रैः उग्रैः निश्वासवातैः पुनरपि
भुवनानाम् उत्पातम् उपप्लवम् आसूचयन् व्यञ्जयन् सन्
द्राक् भटिति एति आगच्छति । सुधरा वृत्तम् ॥ २ ॥

तमेव विदिनष्टि चूडैति । पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः
पार्श्वयोरित्यर्थः, चूडया शिखया चुम्बितः स्पष्टः कङ्कपत्रः
गरी यस्य तथोक्तं तूणीद्वयं भस्मना स्निग्धं पवित्रं यज्ञोपवीतं
लाच्छनं चिह्नं यस्य तथोक्तं, भस्मस्तीक्ष्णपवित्रलाच्छनमिति पाठे
भस्मना स्तोमेन निचयेन पवित्रं यज्ञोपवीतं विशुद्धं वा लाच्छनं
चिह्नं यस्य तथोक्तमित्यर्थः । भस्मस्निग्धपवित्रलाच्छनमिति
पाठान्तरे भस्मना स्निग्धं यत् पवित्रं यज्ञोपवीतं तेन लाच्छनम्
अनङ्गतमित्यर्थः, उरः यक्षःम्यन्नं, रुद्रमृगविशेषः तत्प्रमथिनी
रौरवी तां त्वचं चम्पे, "कार्णरौरवश्यामानि चमरेणि वध्म-
चारिणः । वधीरयानुपूर्वेण गाण्धीमाविकानि च ॥" इति मनुना
अत्रियवध्मचारिणां रौरवधर्मच्छादनस्य यस्य च अत्रिय-
गर्भजत्वेन वध्मोपमत्वेन च अत्रियवध्मोभयधर्मित्वस्योक्तत्वा-

मौञ्जग मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं,
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं परं पैप्पलम् ॥ ३ ॥
आजम्भ्रव्रद्धाचारी पृथुनभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
न्याघातयेणिमंज्ञान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

दिति बोध्यम् । मौञ्जग मुञ्जमय्या मेखलया विप्रव्रद्धाचारि
धार्यत्वेनोक्तया, उक्तञ्च मनुना—“मौञ्जी विवृत् समा ज्ञच्छा
कार्या विप्रस्य मेखला” इति । नियन्त्रितं निवृत्तं माञ्जिष्ठिक
मञ्जिष्ठारागेण रक्तम् अधोवासः परिधेयं वसनं, “व्रद्धव्रतधरो
वासो वसानो रक्तसुत्तमम्” इति पराशरवचनात् । पाणौ करे,
वामे दक्षिणे च इति शेषः, कार्मुकं धनुः, अक्षसूत्रवलयं जप
मालिका परमन्यं पैप्पलम् आश्रित्य दण्डम्, “विभ्रयात्
पैप्पलं दण्डं व्रद्धव्रतधरः सदा” इति वचनात् धत्ते धारयति ।
‘दण्डोऽपरः पैप्पलः’ इति पाठे पिप्पली व्रद्धसूत्रमस्यास्तीति
पैप्पलः व्रद्धसूत्रवानित्यर्थः, अर्गआदित्वादच्प्रत्ययः, ततः स्वार्थे
तद्धितः । “अश्वत्ये व्रद्धसूत्रे च पिप्पलीऽस्त्री गुणेष्वपि” इति
धरणिः । अपरः नास्ति परं प्रधानं ग्रन्थात् सोऽपरः अद्वितीय
इत्यर्थः, यद्वा अपरः अन्यः यमादभिन्न इत्यर्थः, दण्डयतीति
दण्डः दण्डयिता दण्डधरः अन्तक इति यावत्, सुनिविशेषणम् ।
यद्वा अपरोऽन्धः पैप्पलः दण्डः वर्त्तते अस्येत्यध्याहृत्य
ध्यास्येयः । अत्रातिममुच्चयाख्योऽयमलङ्कारः । “पदार्थानामनेकेषा
यत्रैकस्मिन् निबन्धनम् । एकया क्रियया विज्ञे, स प्रोक्तोऽति-
ममुच्चयः ॥” इत्युक्तेः । अत्र विरुद्धयोरपि वीरगान्तयोरेकत्र
समावेगो ^न दोषाय, उक्तञ्च, “युक्त्या कृतोऽपि संयोगस्तयोर्वाटं
न दूयति” इति । गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३ ॥

वच.पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संच्छवानः पृथक्कान् ।

प्राप्तो राजन्यगोष्ठो वनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ ४ ॥

सोऽयं सप्तसमुद्रमुद्रितमही येनार्जुनादुद्धृता,

क्षित्वा भैरवसङ्गरेऽतिजरठं कण्ठं कुठाराश्रुतैः ।

रेवानीरनिरोधहेतुगहनं बाहोः सहस्रं जवात्,

खण्डं खण्डमखण्डयत् पितृवधामर्षेण वर्षीयसा ॥ ५ ॥

आजग्मेति । आजग्मब्रह्मचारी यावज्जीव' ब्रह्मचर्यव्रत
धरः, नैष्ठिकब्रह्मचारीत्यर्थः, पृथुलौ मांसलौ भुजौ एव शिला-
स्तम्भौ तयोर्विभ्राजमाना विराजमाना या ज्वाघातश्रेणिः तस्या,
संज्ञया सूचनया, "नाम सूचनयोः संज्ञा" इति विश्वः, सङ्केते
नेत्यर्थः, तदध्याजेनेति भावः, अक्षरिता व्यवहृता, ज्ञापितेति
यावत्, वसुमतीचक्रस्य जैत्री जयमूचिका प्रशस्तिः प्रशंसालिपि-
र्येन तयोक्तः, घनानि दृढानि अस्त्राणि शत्रुप्रहितानेति भावः,
तेषां व्रणैः चतैः ये किणा, मांसासृग्विवर्साविशेषाः, "मांसासृग्-
भरणं किण," इति धरणिः । तेः कठिनं तस्मिन् वच.पीठे पृथक्
कान् बाणान् संच्छवान्, तोच्छीकुर्वन् राजन्यगोष्ठः क्षत्रिय
समाजा एव वनगजाः तेषां मृगया हननश्यापार इत्यर्थः, तस्यां
कौतुकी कौतूहलवान् जामदग्न्यः प्राप्तः उपस्थितः । अत्राप-
ङ्कतिरूपकयोः संसृष्टिः । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

सोऽयमिति । येन जामदग्न्येन सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता
परिवेष्टिता सप्तसमुद्रमुद्रिता सा चामी मही चेति सा सप्त-
सागरसहिता पृथिवीत्यर्थः, उद्धृता पाहृत्य । यथेत्यध्याहृत्य
ध्यात्त्येयं, यस्य जामदग्न्यः वर्षीयसा अतिप्रवृद्धेन पितृवधामर्षेण
पितृवधजनितक्रोधेन भैरवसङ्गरे अतिभोदने रणे कुठाराश्रुतैः

येन त्रिःसप्तकत्वो नृपवह्नवसामांसमस्तिष्कपट्ट-
प्राग्भारिऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरिऽभिषेक्तः ।
यस्य स्त्रीबालवृद्धावधिनिघनविधौ निर्दयो विद्युतोऽसौ,
राजन्योच्चांसकूटक्रयनपटुरट्टघोरधारः कुठारः ॥ ६ ॥

परशुधाराभिः अतिजरठम् अतिकठिनं कण्ठं छिच्छा रेवाया नर्म-
दाया नद्याः, “रेवा तु नर्मदा सोमोदभवा मैखलकन्यका” इत्य-
मरः । नीराणां जनानां निरोधस्य अवरोधस्य हेतुः कारणं गहनं
निविडं बाह्योः सहस्रं भुजसहस्रं, कार्तवीर्यस्येति श्रेष्ठः, जवात्
वेगात् खण्डं खण्डं यथा तथा अखण्डयत् चिच्छेद अयं सः
जामदग्न्यः—आगच्छतीत्यनेनान्वयः । (पुरा कार्तवीर्यः रेवा-
सरिति स्त्रीभिः सह क्रीडन् तत्रवाहं भुजैरवरुरोधेति पुराणम् ।
सप्तमसुद्रमुद्रितमहोयस्यार्जुनम्योद्धतम् । कुठारेण यः । बाह्वन्
सहस्रम् । काण्डं काण्डमखण्डयदिति पाठे यः कुठारेण
सप्तभिः समुद्रेः मुद्रिता वेष्टिता या महौ तां यांति गच्छति
प्राप्नोति अधिकरोतेति यावत्, गत्यर्थाणां प्राप्त्यर्थत्वस्योक्तत्वा-
दिति भावः, सः तस्य, हनजनादिति उपत्ययः । अर्जुनस्य कार्त-
वीर्यस्य भैरवमद्वरे दारुणे मंत्राणि उद्धतम् अनस्रम् अति-
जरठम् अतिकर्कशं, “समौ जरठकर्कशो” इति विश्वः । कण्ठं
छिच्छा सहस्रं बाह्वन् काण्डं काण्डं प्रतिपत्त्यर्थः, अखण्डय-
दित्यर्थः । अस्य पिष्टवधकथा महाभारतेऽनुसन्धेया । शार्दूल-
यिक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥ ✓

येनेति । येन जामदग्न्येन त्रिःसप्तकत्वः एकविंशति-
वारानित्यर्थः, नृपाणां क्षत्रियाणां वह्नानि वसामेदांसि
मांसानि मस्तिष्काणि गोर्धण्ड्यताकाराः पदार्थाः तान्येव पद्मानि

यत्राक्रामति सङ्गराज्जन्तुं दुर्वारधाराखलत्
 कुप्यत्तत्रकिशोरकण्ठरुधिरैर्नीरेणुका भूरभूत् ।
 तादृग् वीरवरस्वयंवरपर स्वर्गोक्तकन्याकर-
 क्रीडापुष्करदामरेणुभिरभूत् द्यौरेव रेणूत्कटा ॥ ७ ॥

तेषां प्राग्भारः विस्तारः यस्मिन् तादृशे, “शोषं स्थमासं मस्तिष्कम्”
 इति “प्राग्भारव्रजसम्पदा” इति च विश्वः । भूरीणि प्रभूतानि
 च्युतानि रुधिराण्येव सरितो वारीणि तेषां पूरे प्रवाहे अभि-
 पेकः स्नानम् अकारि कृतः, यस्य असौ कुठारः परशुः स्त्रियो
 बालाः वृक्षाश्च अवधयो येषां तेषां, चतुर्विजयाख्यानां यूनां का
 कथेति भावः, निधिविधौ संहारव्यापारे निर्दयः, राजन्यानाम्
 उच्चानि उन्नतानि यानि असकूटानि स्तम्भशिखराणि तेषां
 क्रयने दलने पटः कुशल भटन्ती स्फुरन्ती घोरा उग्र धारा
 यस्य तथाभूतः, यदा पटः समर्था रटन्ती खनन्ती घोरा धारा
 यस्य तादृशः, विवृतः प्रसिद्धः, सोऽयमिति पूर्वेषान्वयः ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् जामदग्न्ये सङ्गराज्जन्तुं रण-
 क्षेत्रम् आक्रामति अभिगच्छति सति दुर्वारधारया अनिवार्यं
 प्रवाहेण सवनन्ति नि सरन्ति यानि कुप्यतां क्रुध्यतां चत-
 किशोरवाणां चतुर्विजया चतुर्विजयिणूनां वा कण्ठरुधिराणि तैः
 भू पृथिवी यादृक्, नीरेणुका निर्धूलिरभूत् तादृक् तथा द्यौरेव-
 स्वर्गोऽपि गगनमार्गोऽपीति वा वीरवराणां वीरयेष्ठानां, रण-
 निहतानां चतुर्विजयाणामिति भावः, स्वयंवरपराः स्वयंवरण-
 कारिण्य इति यादृक्, यः स्वर्गोक्तकन्याः सुरसुन्दर्यः तासां
 करेषु यानि क्रीडापुष्करदामानि नीलाकमलमालिकाः तेषां

जामदग्न्यः क्रोधं नाटयित्वा केनेदं कालदण्डान्तरमिच्छता (क)

भग्नमजगवं नाम धनुः । सायद्वं वारवयम् ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेम्णा यदभ्यर्चितं,
निर्मोकेण च वासुकेर्निचुलितं यत् सादरं नन्दिना ।
भयं यच्चिपुरेन्धनं धनुरिदं तन्मन्मयोन्मायिनः ।
सत्येवं भुवि रामनामनि मयि द्वैधीकृतं दृश्यते ॥ ८ ॥

रेणवः परागाः तैः रेणूकटा रजःपूरिता अभूत् । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(क) कालदण्डान्तरमिति । कालस्य यमस्य दण्डः तस्य
अन्तरम् मध्यम् इच्छता यमदण्डविशेषमभिलपतेत्यर्थः,
अजगवं पिनाकः, "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः । कालदण्डा-
न्तरमित्यत्र कुपितकालदण्डपत्रान्तरालमिति पाठे कुपितस्य
कालस्य दण्डा एव पत्राणि क्रकचाः तेषाम् अन्तरालं मध्याव-
स्थानमित्यर्थः ।

पार्वत्येति । पार्वत्या गोप्या निजभर्तुः शङ्करस्य आयुधं
युद्धसाधनमिति हेतोः प्रेम्णा स्नेहेन वास्तव्येनेति यत् अभ्यर्चितं
सम्पूजितं, नन्दिना नन्दीश्वरेण प्रमयाधिपेन वासुके. सप
राजस्य निर्मोकेण कञ्चुकेन, "समो निर्मोककञ्चुको" इत्यमरः,
यत् सादरं यथा तथा निचुनितम् आहतं, यत्-भयम् अनु-
रूपं त्रिपुरम् इन्धनं दाह्यं यस्य तत् त्रिपुरेन्धनं त्रिपुरामुर-
दहनमित्यर्थः, मन्मथस्य कामस्य उन्मायिनः मंहारिणः हरस्य
तदिदं धनुः भुवि पृथिव्यां रामेति नाम यस्य तस्मिन् मयि
सति विद्यमाने, एवम् इत्थं द्वैधीकृतं शृङ्गितं दृश्यते ।

जाम । फुत्कारप्रफुल्लनासापुटकुहरीद्वीर्णप्रभूतरोपानलोच्छ-
लितकालकूटधूमाच्छादितदिग्गण्डलम् (ख) अरे रे निजकुल-
कमलिनीप्रालेयवर्ष । दाशरथे । कथम् अकाण्डप्रचण्डकोदण्ड-
खण्डनदोर्दण्डचण्डिमादुस्वरेणापूरित जगत्त्रयम् सकलवसु-
मतीमण्डलाखण्डललक्ष्मीकुमुदिनीहरणकिरणमालिनं मा न
वेत्ति ? । येनोक्तः कार्तविर्य इति । (ग)

प्रेमणेत्यत्र स्नानमिति पाठे स्नानं मलिन, शत्रूणां हर्षवर्धनमिति
भावः, सत् दृश्यते इत्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ख) फुत्कारेति । फुत्कारेण खेदजनितेनेति भावः, प्रफुल्लं
स्फूर्तं यत् नासापुटं तस्य कुहरात् विवरात् उद्गीर्णं उद्भूतः
प्रभूतः प्रवृद्धः यः रोपानलः, क्रोधाग्निः तस्मात् उच्छ्रलता
कालकूटेनेव धूमेन आच्छादितं दिशा मण्डलं यस्मिन् तत्
यथा तथा आहति अभ्याहताया क्रियाया विशेषणम् । स्फूर्त-
फुत्कारः प्रफुल्लनासापुटः कोटरीद्वीर्णप्रभूतः गर्वानलोच्छलितकाल-
कूटधूमस्तोमाच्छादितदिग्गण्डल इति पाठे जामदग्न्य इत्यस्य
विशेषणम् । स्फूर्तेन प्रवृद्धेन फुत्कारेण प्रफुल्लं यत् नासापुटं तस्य
कोटरात् उद्गीर्णः प्रभूतो यो गर्वानलः दर्पाग्निः तस्मात् उच्छ-
लितेन उद्धतेन कालकूटेनेव धूमस्तोमेन आच्छादितं दिग्गण्डलं
येन तथाभूतः सन् आहतिव्याहार्यम् ।

(ग) अरे रे । इत्याद्येषे । निजकुलमेव कमलिनो पद्मिनो तस्याः
प्रालेयवर्षः । शिथिरपातः । प्रालेयवर्षे यथा कमलिनोना ध्वसः
स्यात् तथा त्वयि जाते मत्कीपेन त्वदवंगध्वसः जात इति
भावः । अकाण्डेति । अकाण्डे अनवसरे सहस्रेत्यर्थः, “काण्डोऽस्त्रो
दण्डमाण्डार्धवर्गावसरवारिषु” इत्यमरः । प्रचण्डं यत् कोदण्डः

सहस्रबाहुस्त्वमहं द्विबाहु, -स्त्व' चक्रवर्त्ती, मुनिनन्दनोऽहम् ।
 त्वं सैन्ययुक्तोऽस्यहमेकवीरस्तथापि नौ पश्यतु तर्कमर्कः ॥८॥
 उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः चक्षसन्तानरोपात्
 उद्दामानेकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान् ।

धनुरेश्वरमिति भावः, तस्य खण्डनः भञ्जनः यो दोर्दण्डः
 बाहुदण्डः तस्य चण्डिमा प्रचण्डत्वं तस्य आडम्बरेण अति-
 रेकेण जगद्यं त्रिभुवनम् आपूरितं, त्वयेति शेषः । सकलेति ।
 भक्तलाः सर्वे वसुमतीमण्डलानाम् आखण्डलाः इन्द्राः, राजान-
 इत्यर्थः, तेषां लक्ष्मीरेव कुमुदिनी तस्या हरणे किरणमासी
 सूर्यः, त मां न वेत्ति ? न जानासि ? अकाण्डमदान्धप्रचण्ड-
 दोर्दण्डकोदण्डखण्डचण्डिमाडम्बरेणेति पाठे अकाण्डे मदा-
 न्धाभ्या दर्पान्धाभ्याम् अतएव प्रचण्डाभ्या दोर्दण्डाभ्या
 कोदण्डस्य धनुषः खण्डः खण्डनं तस्य चण्डिमा चण्डत्वं तस्य
 आडम्बरेणेत्यर्थः ।

सहस्रबाहुरिति । त्वं सहस्र बाह्वो यस्य सः, अहं द्वौ
 बाह्व यस्य सः, त्व' चक्रवर्त्ती राजराजः अहं मुनिनन्दनः, त्वं
 सैन्यैः युक्तः असि, अहम् एकः एकाकीत्यर्थः, वीरः । तथापि
 इत्थं सबलदुर्बलयोरपीति भावः, नौ आवयोः तर्कं वादम् पक्षः
 सूर्यः पश्यतु अवलोकयतु । उपजाति वृत्तम् ॥ ८ ॥

पित्रं तद्रक्तपूर्णं ऋदमवनिमहानन्दमन्दायमान-
 क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः प्रभावः" १॥१०॥
 कुप्यत्तत्रकिशोरकण्ठविगलद्रक्तौघधारासरि-
 त्निर्हृत्ताभिपवस्य कृत्तशिरसः केशान् कुशान् कुर्वतः ।
 तावद्रक्तजलाञ्जलिः पिष्टगणैर्यस्य क्षणं स्वीकृतः
 सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया हासेन शोकेन वा ॥ ११ ॥

स्वस्प्रत्ययः । राजवंश्यान् क्षत्रवंशोद्भवान् विशसतः विनाश-
 यतः पित्रं पितृणामिदं पित्रं पिष्टतर्पणार्थमित्यर्थः, तत्
 प्रसिद्धं रक्तपूर्णं, यद्वा तेषां रक्तैः पूर्णं ऋदं कुर्वतः तद्रक्तपूर्णं ऋदे
 पितृन् तर्पयत इति भावः, अतएव अवनी पृथिव्यां महता
 आनन्देन मन्दायमानः उपशमं गच्छन्नित्यर्थः, क्रोधाग्निर्यस्य
 तथानूतस्य मे मम प्रभावः सर्वभूतैः सर्वैरेव प्राणिभिः न
 विदितः ? न खलु नैव, विदित एवेत्यर्थः । शकलयतः इतरत्र
 शकलयितुमिति, उद्दामानितरत्र उद्दामसेरति, न खलु न विदितः
 सर्वभूतैः प्रभाव इतरत्र स खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभाव इति
 च पाठेषु शकलयितुं खण्डयितुं उद्दामस्य गतदयसेरित्यर्थः,
 सर्वभूतैः सः प्रसिद्धः स्वभावः न खलु विदितः ? नैव ज्ञातः ?
 अपि तु ज्ञात एवेत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १० ॥

कुप्यदिति । कुप्यतां क्षत्रकिशोराणां क्षत्रियकुमाराणां
 कण्ठेभ्यः विगम्यन्तः ये रक्तौघाः रक्तसमूहाः तेषां धाराः
 प्रवाहा एव सरितः तासु निर्हृत्तः सम्पन्नः अभिपवः स्नानं
 यस्य तमा कृत्तमयं क्षिप्तमयं शिरसः सुण्डमयं केशान् कुशान्
 दर्भान् तर्पणाद्भूतानिति भावः, कुर्वतं यस्याः-मे इति शेषः,
 तावान् प्रभूत इति भावः, रक्तजलाञ्जलिः पिष्टगणैः जमदग्नि-

आश्चर्यं कार्त्तवीर्यार्जुनमुजविपिनच्छेदनीलास्त्रभिन्न-
 केयूरग्रन्थिरदोत्करकपणरत्नारघोरः कुठारः ।
 तेजोभिः चक्रगोत्रप्रलयसमुदितहादशाकारानुकार-
 किं न प्राप्तः श्रुतिं ते पुरमयनधनुर्भङ्गपर्युक्तकम्प १ १ १= १

अभ्यग्निं जमदग्निराश्रमपरो यैः श्रूयते योत्रियैः
 श्रूये चाहमहंशुभिर्नृपतिभिस्तत्रोभये साक्षिणः ।
 इच्छाकोरथवा भृगोर्भगवतो भावी स्वधाविप्लव-
 स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्या पशूना शपे ॥ १३ ॥

श्रीरामः सानुनयम् ।

वाहोर्वलं न विदितं न च कार्मुकस्य
 द्वैयम्बकस्य सुतरामयमेव दोषः ।
 तच्चापलं परशुराम ! मम जमस्य
 डिम्बस्य दु(दो)र्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥ १४ ॥

तथापि इदं चापल्यमित्वाचर्यमित्यन्वयः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २॥

अभ्यग्निमिति । यैः योत्रियैः वेदविद्भिः, “योत्रियच्छान्दसी
 समी” इत्यमरः । आश्रमपरः दानप्रस्थधर्म्मतत्परः जमदग्नि-
 अग्निम् अग्निं अग्निसन्निधावित्यर्थः, श्रूयते केवलमग्निहोत्र-
 परायणः श्रुत इत्यर्थः, अहश्च अहंशुभिः अहङ्कारशालिभिः
 नृपतिभिः साक्षिणैः तत्र प्रायमे श्रूये, तं उभये योत्रिया
 नृपतयश्च साक्षिणः, सन्त्विति शपेः, इच्छाको अथवा भगवतो
 भृगो, स्वधाविप्लवः आङ्गनर्पणाभायः भावी भविष्यति, वंश-
 ध्वंसादिति भावः, स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन शपे, परशुना शपे
 पशूनां पत्या हरेण, गुरूणिति भावः, शपे, अहं स्वाध्यायादिना
 शपयं कृत्वा ब्रवीमि यत् रघुवंशध्वसी भृगुवंशध्वसी वा अवश्यं
 भविष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

वाहोरिति । हे परशुराम ! वाहोर्भुजयोः तवेति शपः,
 वलं न विदितं न ज्ञातं त्वम्बको रुद्रस्तस्येदं द्वैयम्बकं तस्य
 कार्मुकस्य धनुषश्च वलं न विदितमित्यर्थः, सुतराम् अतएव

परशुरामः । क्व स दाशरथी रामो मदयश्चन्द्रवारितः ।

पुरारेः कार्मुकं येन भग्नं तिष्ठति भार्गवे ॥ १५ ॥

श्रीरामः सविनयम् ।

स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।

भगवन् ! आत्मनैवेदमभजयत करोमि किम् ? ॥ १६ ॥

हारः कण्ठे प्रभवतुतरामत्र किं वा कुठारः,

स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा ।

तत् चापलं धार्ढ्यम् अयं दोष एव, सुतरामयमेवेत्यत्र महिमा न तवापीति पाठे त्रैयम्बकस्य धनुषः तव वा महिमा साहाय्यं न च विदित इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः, तत् चापलं धार्ढ्यं दोषः, जात इति शेषः, गुरुणां विश्वामित्रादीनां मुदे प्रीतये डिभ्यस्य शिगोः मम दुर्विलसितानि दुष्टेष्टितानि जमस्व । दोर्विलसितानीति पाठे दोर्विलसितानि भुजचेष्टितानीत्यर्थः । वसन्ततिनरं हनम् ॥ १४ ॥

क्वेति । मम यश्च एव चन्द्रः वारितः तिरोहित इति यावत् येन तथाभूतः स दशरथस्यापत्वं दाशरथिं रामः क्व ? कुत्र वर्तते ? येन रामेण भार्गवे परशुरामे तिष्ठति विद्यमानं पुरारेः ईश्वरस्य कार्मुकं धनुः भग्नं खण्डितम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

स्पृष्टमिति । हे भगवन् ! पुरवैरिणः हरस्य हृदं कार्मुकं स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टम् आत्मनैव स्वयमेव अभजयत भग्नं कर्मकर्त्तरि नङ् । (प्रायेण मुजीर्णमेतदामीत् मया स्पृष्टम् अत्र मेव भग्नं जातमित्यर्थः, किं करोमि ? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

सम्पश्यामी निजजन्मुखं प्रेतभर्तुर्मुखं वा,

यद्वा तद्वा भवतु, न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ १७ ॥

अपिच । निहन्तु हन्त ! गा विप्रान् न शूरा रघुवंशजाः ।

अयं कण्ठे कुठारस्ते, कुरु राम ! यथोचितम् ॥ १८ ॥

अथ युद्धोद्यते परशुरामे दाशरथि । मुने ! क्षमस्व ।

भो ब्रह्मन् ! भवता समं न घटते संग्रामवार्त्तापि न ,

सर्वे हीनवला वयं, बलवता यूयं स्थिता मूर्धनि ।

हार इति । अत्र कण्ठे हार किंवा कुठार प्रभवतुतराम्
अतिशयेन विराजतु, हार कण्ठे विशतु यदि वा तीक्ष्णधार,
कुठार इति पाठान्तरम् । कज्जलं वा जलं वा न, अस्त्राकं
स्त्रीणां नेत्राणि अधिवसतु आश्रयतु, निजजनानां बान्धवानां
मुखं, ध्रुवमपि गुणमिति पाठान्तरं, प्रेतभर्तुः यमस्य मुखं वा
सम्पश्यामि, यद् वा तद् वा भवतु तथापि वयं ब्राह्मणेषु
प्रवीराः प्रकटा धीर्यवन्त न, ब्राह्मणेषु वयं वीर्यं न प्रकाशयाम
इति भावः । मन्दाक्रान्ता हन्त, “मन्दाक्रान्तास्त्रुधिग्मनगैर्भो
भनो तो गयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

निहन्तुमिति । हे राम ! परशुराम । रघुवंशजा रघुवंश्याः
गा विप्रान् निहन्तु न शूरा हन्त खेदे, राघवा गोविप्रान्
न हन्तीति भावः । ते तव अयं कुठारः कण्ठे, भवेति शेषः,
प्रक्षिप्यतामिति शेषः यथोचितं यथायुक्तं दण्डमिति शेषः,
कुरु ॥ १८ ॥

भो इति । भो ब्रह्मन् ! भवता समं न घटते संग्रामवार्त्तापि न, भवता
संग्रामवार्त्तापि संग्रामो दूरे तिष्ठतु, लक्षार्त्तापि न घटते
न युज्यते । सर्वे वयं हीनवला, दुर्बला, यूयं बलवता मूर्धनि

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां वलं,
युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं वलम् ॥१८॥

परशुरामः साभ्यस्यम् ।

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि चत्वारोऽस्त्रमध्वासव-
स्त्रादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःचत्रिया मेदिनी ।
यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥२०॥

शिरसि स्थिताः । यस्मात् एकः गुणः मीर्वी यत्र तादृगम्
इदं शरासनं धनुः राजन्यकानां चत्रियाणां वलं, द्विजजन्मनां
युष्माकं नव गुणाः तन्तवः यत्र तथाभूतं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
वलम् । (यद्येकगुणा यूयं नवगुणस्तत् कथं भवद्भिः सह
अस्माकं प्रतिस्पर्धतेति भावे) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

येनेति । येन स्वां निजां मातरमपि जननीमपि चत्वा-
णम् अस्त्राण्येव रक्तान्येव मध्वासवाः मधुमदाः तेषां स्वादस्य
अभिज्ञः स चासौ परश्वधेति तेन । यद्वा स्वादस्य अभिज्ञः
परश्वधो यस्य तेन, येनेत्यस्य विशेषणम् ; विनिहत्य विनाश्य
पितुरादेशादिति भावः, मेदिनी पृथिवी निःचत्रिया चत्रिय-
शून्या विदधे सर्व एव चत्रिया निहता इत्यर्थः, तथा यस्य
वाणानां शराणां व्रणाः क्षतानि तेषां वर्त्म पडतिः तेन हंस-
च्छलात् हंसानां निर्गमनव्याजात् क्रौञ्चस्य शिखरिणः पर्वतस्य
अस्थिकणाः कङ्कालखण्डाः अद्यापि पतन्ति, “भृगुपतियशो-
वर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्” इति मेघदूते कालिदासः, ॥ मुनिर्भागवः
क्रुद्धः स्वामनिपात्य नाहं विनिवर्त्ते इति भावः । पुरा कार्त्तिकेयस्य क्रौञ्चदारणस्य प्रतिस्पर्धया भागवः क्रौञ्चाद्रिं शरवर्षेण

रामः । सविनयम् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननीं जननीं तवैव,
 देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यमैः ।
 त्वहोर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-
 त्रीडाविदोर्णहृदया स्मृह्याम्बभूव ॥ २१ ॥

अथ परशुरामं प्रति लक्षणं सकोपम् ।
 पुरोजन्मा नाद्य प्रभृति मम रामः, स्वयमहं,
 न पुत्रं पौत्रो वा रघुकुलमुवाच क्षितिभुजाम् ।
 अधीरं धीरं वा कलयतु जनो माम्, अयमयं
 तथा ब्रवी दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः ॥ २२ ॥

छिद्रितमकरोत् तैश्च विवरेण मानसयायिनो हंसाः सञ्चर-
 स्तीति प्रसिद्धिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

स्त्रीष्विति । हे भार्गव । तवैव जननी माता स्त्रीषु मध्ये
 प्रवीरजननी प्रकटवीरप्रसविनी, एवमशब्द इतरव्यवच्छेदकः,
 नापरंति भावः, भगवती देवी गिरिजा गौरी अपि स्वयं तव
 दोर्भ्यां भुजाभ्यां वशीकृतस्य निर्जितस्य विशाखस्य कार्तिकेयस्य
 मुखावलोकनात् या त्रीडा लज्जा तथा विदोर्ण हृदये यस्याः तथा-
 भूता मती यमैः तव जनन्यै स्मृह्याम्बभूव अहच्छेदोदृक् पुत्र-
 माता म्यामिति न्यृष्टां कृतवतीत्यर्थः । वसन्ततिनवं वृत्तम् ॥ २१ ॥

पुरोजन्मेति । अद्यप्रभृति अद्यावन्मम राम मम पुरोजन्मा
 अपज न, अहश्च स्वयं रघुकुलभुजां क्षितिभुजां राज्ञां पुत्रः
 पौत्रो वा न, अयं जनः माधुजन इत्यर्थः, माम् अधीरम् अवि-
 नीतं धीरं विनीतं वा, कलयतु, विवेचयतु, मया, अपरं, दुष्टम्,
 ममुदतस्य द्विजस्य घाघ्रणस्य दमनं गामनमेव दीक्षा वतं

भूमात्रं कियदेतद्वर्णवमितं तन्निर्जितं हार्यते
यद्दीर्घेण भवादृशेन ददता त्रिःसप्तकत्वो जयम् ।
डिम्भोऽहं नयदाहुरीदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं
तत्क्रोधाद् धिरम प्रसीद भगवन् ! जात्यैव पूज्योऽसि नः ॥ २३ ॥

तत्र परिकरः कटिबन्धः वस्त्रः रचितः । शिखरिणी वृत्तं, “रसै
रुद्रेन्द्रिन्द्रा यमनमभन्ना गः शिखरिणी” इति तल्लक्षणात् । —एष
श्लोकः पाद्याक्षरपुस्तके क्रोधमूर्च्छितस्य रामस्यात्रैवावसरे उक्तिः ।
तथाचायमर्थः—अद्य प्रभृति रामः परशुरामः मम सम्यग्ये
पुरोजन्मा अग्रजन्मा ब्राह्मणो न ब्राह्मणत्वेन न गण्यः, पराजय-
त्वादिति भावः । अयमहमपि रघुजन्मभुवां क्षितिभुजां पुत्रः
पोघो वा न, ब्राह्मणावमाननकारित्वात्तेषाञ्च तदकरणादिति
भायः । अयं भूलोकस्थो जनः अयं कीतुकदर्शनार्थमागतो
देवादिगणोऽपि मां वीरम् अवीरं वा कलयरु अयमच्छरु,
अधीरं धीरं वेति पाठान्तरम् । अन्यदुक्तमेव ॥ २२ ॥

द्विःशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।

द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ २४ ॥

अथ रामवाक्यम् ।

जातः सोऽहं दिनकरकुले चत्विधयोद्विदेभ्यो,

विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

बालवृद्धयोः” इति विश्वः । अहं नवबाहुः अभिनवो युवेत्यर्थः, ईदृशं घोरं दारुणं वीरव्रतं वीराचारः, बालवृद्धौ परित्यज्य मास्त्रं हन्याद्रिपुं सदा” इति नीतिशास्त्रमप्यतिक्रम्य कदाचित् प्रवर्त्तनादिति भावः । ननु “यथाकथञ्चिदत्युग्रं रिपुं हन्याद् विचक्षणः” इत्युक्तेर्वृद्धोऽपि हन्तव्य एवेत्यत आह तदिति । हे भगवन् ! त्वं जात्या ब्राह्मणजातत्वेन न अस्माकं पूज्य एवासि न शत्रुः, तस्मात् त्वत्पराजयो न शत्रुपराजय इति भावः, तत् तस्मात् त्वं क्रोधात् विरम निवर्त्तस्व, प्रसौद प्रसन्नो भव ॥ २३ ॥

द्विरिति । रामः शरं द्विः द्विवारं न अभिसन्धत्ते न मन्दधाति, एकेनैव शरसन्धानेन लक्ष्येषु कृतकार्यत्वादिति भावः, आश्रितान् जनान् द्विः द्विवारं न स्थापयति, सकृत् स्थापनैर्नैव तेषां विरस्थितिनाभादिति भावः, अर्थिभ्यः याचकेभ्यः द्विः द्विवारं न ददाति, एकेनैव दानेन तेषां यावज्जीवनिर्वाहादिति भावः, तथा द्विः द्विवारं द्विविधमिति वा न भाषते न वधीति, एकयैव वाचा व्यवहरतीति भावः ॥ २४ ॥

जात इति । स रामोऽहं दिनकरकुले सूर्यवंशे चत्विध-
योद्विदेभ्यः चत्विधाः श्रोत्रियाः वेदविदः तैभ्यः, राजर्षिभ्यः
इति यावत्, जातः, भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः दिव्यास्त्राणां

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा,
विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद् विभेमि ॥ २५ ॥

तद्यापि श्रीरामं प्रति परशुरामः ।

तच्चापमीशभुजपोढनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत, भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनमाधनमस्मदीयम्,

आकर्ष्य कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ २६ ॥

१

पारः अन्तः येन तथाभूतोऽपि, प्राप्तदिव्यास्त्रपार इति पाठे
प्राप्तः अधिगतः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः परा काष्ठा
येन तथोक्तः । अस्मिन् वंशे सूर्यवंशे जनः लोकः दुर्यशो वा
यशो वा कथयतु कनयतु, कनयत्विति पाठे कनयतु कीर्त-
यत्वित्यर्थः, विप्रे विपद्ये विप्रं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रग्रहणेन गुरु
महत् तस्मात् साहसिक्यात् साहसात् विभेमि शब्दे । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ २५ ॥

तदिति । ईशस्य शम्भोः भुजेन यत् पीडनं तेन पीतः
गृहीतः क्षयित इति यावत्, सारः उत्कर्षः दार्ढ्यं वा यस्य
तत् तच्चापं तदनुः प्राक् अपि अभज्यत स्वयं भग्नमासी-
दित्यर्थः, यच्चापमिति पाठे तदित्यध्याहार्यम् ; भवांस्तु निमित्त-
मात्रं सामान्यमेव निमित्तमित्यर्थः, केवलस्पर्शमात्रकारीति
भावः । राजन्यकैः क्षत्रियैः सह यत् प्रधनं सम्प्रहारः तस्य
माधनम् उपकरणभूतम् अस्मदीयं मयि स्थितमित्यर्थः, गरुड-
ध्वजस्य नारायणस्य इदं कार्मुकम् आकर्ष्य मोक्षार्था सहमय ।
वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

रामस्तदादाय धनुः सहैलं बाणञ्च संयोज्य तदाचकर्ष ।
 भाति स्म साक्षान्नकरध्वजोऽयं, गतिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥२७॥
 तच्चापमाकर्षति ताडकारौ-वाकारगुमापि विशालनेत्रा ।
 मासूयमैच्छित विदेहकन्या कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥
 भार्गव । सानुनयम् ।
 य कार्त्तवीर्यस्य भुजः न सहस्रं चिच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः
 स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्य एव प्रणया बभूव ॥२९॥

राम इति । राम. तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 दाय बाणञ्च संयोज्य तत् सहैलं सलीलम् आचकर्ष आकृष्टवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षेति पाठे बाणं शरं गुणे योज्य
 सङ्गमय्य, योजेति असंस्कृत पाठश्चिन्त्य, यदा आचकर्ष,
 तदा साक्षात् स्वयं मकरध्वजः कामरूप. सन् भाति स्म
 गुणभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य यतिं स्वर्गपदमिति यावत्, प्रचिच्छेद च, तेन शरेणेति
 शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥२७॥

यावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुसाखिलचक्षिय-
 श्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पदम् ।
 त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो,
 देवोऽयं दिनककुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥ ३० ॥

कुशिकसुतसपर्यादृष्टदिव्यास्तपारी,
 भृगुपतिसहयुध्वा नीरभोगीणवाहुः ।
 दिनकरकुलकतुः कौतुकोद्दामबाहुः
 बहुमतरिपुकर्मा कार्मुको रामभद्रः ॥ ३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति)
 ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयो तत्परः । ब्राह्मण्यदैत्यप्रणयीति
 पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैन्यं दुर्बलत्वं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । त्रैलोक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रवोणयोः
 विज्ञयोः निपुणयोरित्यर्थः, “प्रवोणदक्षिणौ विज्ञे” इति विश्वः,
 भुजावष्टम्भयोः भुजस्तम्भयोरित्यर्थः, दिव्यः उदयः यस्य तथोक्तः,
 दिनकतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः सुख्यो वा
 तिलकः अन्नहारविशेषः अयं देवः रामः न प्राभविष्यद् यदि
 न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्यां वसुमत्या कः पदम्
 अध्यास्यत् प्राप्तेऽप्यत् ? न कोऽपीत्यर्थः । —यावत्—यतः इयं
 वसुमती भूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिष्यः परशुरामः तस्य परशुना
 कुठारेण चुम्बानां निहन्तानाम् अखिलानां ममस्तानां चक्षिय-
 श्रेणीनां शोणितैः रक्तैः पिच्छिला पङ्क्तिरेति —यावत्—चिरं
 तिष्ठतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिकसुतस्य विज्वामित्तस्य सपर्यया सेवया
 गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः अन्तः

रामस्तदादाय धनुः सहेलं बाणश्च संयोज्य तदाचकर्ष ।
 भाति स्म माक्षान्मकरध्वजोऽयं, गतिं प्रचिक्षेद च भार्गवस्य ॥२७॥
 तच्चापमाकर्षति ताडकारौ-वाकारगुमापि विशालनेत्रा ।
 सासूयमैक्षिष्ट विदेहकन्या, कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥
 भार्गवः । मानुनयम् ।

यः कार्तवीर्यस्य भुजाः । सहस्रं चिक्षेद वीरो युधि जामदग्न्यः
 स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्य एव प्रणयौ बभूव ॥२८॥

राम इति । रामः तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 दाय बाणश्च संयोज्य तत् सहेलं सञ्जीलम् आचकर्ष आकृष्टवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षेति पाठे बाणं शरं गुणि योज्य
 सहस्रमय्य, योजेयति असंस्कृतः पाठश्चिन्त्यः, यदा आचकर्ष,
 तदा साक्षात् स्वयं मकरध्वजः कामरूपः सन् भाति स्म
 शुशुभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य गतिं स्वर्गपद्ममिति यावत्, प्रचिक्षेद च, तेन शरेणेति
 शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥२७॥

तच्चापमिति । ताडकारौ रामे तत् चापं धनुः आकर्षति
 मति विशालनेत्रा आयताक्षी विदेहकन्या सीता आकार-
 गुमापि संहताकारापि, गुमाभिप्रायापीति भावः, अन्याम्
 अपरा कन्यां परिणेष्यति (एकस्य धनुषः आकर्षणेनाहं परि-
 णीता, पुनरेतत् धनुराकर्षणं दृश्यते तत् किमयमपरा कन्यां
 पुनरुद्वह्यति?) इति सासूयं स्मर्थम् ऐक्षिष्ट ददर्श ॥२८॥

य इति । यो वीरो जामदग्न्यः युधि युद्धे कार्तवीर्यस्य
 भुजासहस्रं भुजानां सहस्रमित्यर्थः, भुजान् सहस्रमिति पाठे
 सहस्रं भुजान्, चिक्षेद, स सायके शरे रामस्य कराधिरूढे

यावद्भूर्जटिघ्नैः पुत्रपरशुस्तुखाखिलक्षत्रिय-

त्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पटम् ।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो,

देवोऽयं दिनकृत्कुलैकतिनको न प्राप्नोति यदि ॥ ३० ॥

कुशिकसुतसंपर्यादृष्टदिव्यास्तपारी,

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणवाहुः ।

दिनकरकुलैकतुः कौतुकीहामवाहुः

बहुमतरिपुकर्मा कार्मुकी रामभद्रः ॥ ३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति) ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयो तत्परः । ब्राह्मण्यदैन्यप्रणयोति पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैन्यं दुर्बलत्वं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । त्रैलोक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रबोणयोः विजयोः निपुणयोरित्यर्थः, “प्रबोणदक्षिणौ विज्ये” इति विश्वः, भुजावष्टम्भयोः भुजस्तम्भयोरित्यर्थः, दिव्यः उदयः यस्य तयोक्तः, दिनकृतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः मुख्यो वा तिलकः अलङ्कारविशेषः अयं देवः रामः न प्राप्नोति यदि न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्या वसुमत्या कः पदम् अध्यास्यत् प्राप्तेष्वत् ? न कोऽपीत्यर्थः । -यावत्-यतः इयं वसुमती भूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिष्यः परशुरामः तस्य परशुना कुठारेण क्षुण्णानां निकृष्टानाम् अखिलानां समस्तानां क्षत्रिय-त्रेणीनां शोषितैः रक्तैः पिच्छिला पद्भिलेति -यावत्-चिरं तिष्ठतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिरुसुतस्य विश्वामित्रस्य सपर्यया सेवया गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां-जृम्भकादीनां पारः अन्तः

जामदग्न्यचरणे निपतितो रामः ।

“उत्पत्तिर्जमदग्निः, स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः,
वीर्यं यत्तु, न तद्विरा पथि, ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः,
सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम्” ॥ १ ॥ ३२ ॥

येन तथोक्तः अधिगतसर्वदिव्यास्त्रसम्प्रदाय इत्यर्थः, भृगुपतिः
परशुरामः तेन सह युध्यते इति तथाभूतः वीरः वीर्ययुक्तः
भोगीनः भोगिना भुजङ्गानामिन पतिः वासुकिरित्यर्थः, तद्वत्
बाह्व यस्य तथाविधः महाबाहुरिति भावः, “भोगः सुखे स्त्र्यादि-
भृतावहेय फणकाययाः” इत्यमरः । दिनकरकुलस्य सूर्यवंशस्य
केतुः ध्वजभूतः कौतुकाय उद्दामौ उद्गटौ बाह्व यस्य तथाभूतः
‘उद्दामबाहुत्वात् लोकानां कौतुकमाह्वित्यर्थः, बहुमतं बहु
यथा तथा आहतं रिपुभिः शत्रुभिः कश्चै रणव्यापार इति
यावत् यस्य सः कार्मुकी धन्वी राममद्रः जयतीति शेषः ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ३१ ॥

उत्पत्तिरिति । सत्यं ब्रह्म वेदः तपः चान्द्रायणादि, तेषां
निधिः आश्रयः तस्य भगवतः सर्वशक्तिमतः सवेति शेषः, सत्य-
ब्रह्मतपोनिधि इति सम्बोधनपदं वा । जमदग्निः महर्षिः
जमदग्नेः उत्पत्तिः जन्म, सः प्रसिद्धो भगवान् देवः पिनाको
हरः गुरुः आचार्यः । “यत्तु वीर्यं शौर्यं तत् गिरां वाचा पथि
मार्गे न, अनिर्वचनीयमित्यर्थः । जनु भोः ! तत् वीर्यं कर्मभिः
कार्यैः व्यक्तं हि प्रकाशमेव । पथि नन्वित्यत्र अनुपथमिति
पाठे पथि इत्यनुपथं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । त्यागः वदान्यता
सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता वेष्टिता या मही पृथ्वी तस्या निर्व्याजम्

ज्ञात्वा प्रभावं रघुनन्दनस्य, तदङ्गमालिङ्ग्य ततोऽपि गाढम् ।

विन्यस्य तस्मिन् जमदग्निस्तनुस्तेजो, महाघत्रवधानिहृतः ॥ ३२ ॥

ययौ रामं परिष्व(त्त्य)ज्य भार्गवः स्वीयमाश्रमम् ।

राजापि सह रामाद्यैः पुत्रैश्चत्तरकोशलाम् ॥ ३४ ॥

रुद्धा गतिं परशुराम-मुनेः स नाकोम्

आमन्त्र्य सर्वसुजनान् पितृमातृवंशान् ।

अकपटं निरुपधीत्यर्थः, दानम् अवधि यस्य तयानूतः । (अन्ये भूमिदातारः भूमिरुपस्वत्वमेव न्यजन्ति न तु तदधिकारं, भार्गवस्तु सर्वां पृथिवीं विप्राय प्रतिपाद्य समुद्रमपसार्य तदैकदेश-मधितिष्ठतीत्यस्य दानस्य निर्याजत्वमिति भावः, अतः लोकान्तरम् अलौकिकं किं किं न ? सर्वमेव भवतः अलौकसामान्यमित्यर्थः । जन्मगुरुबोध्यत्यागैर्भवाद्दृशः कोऽपि नास्तीति भावः) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वेति । ततोऽनन्तरं जमदग्निस्तनुः रघुनन्दनस्य रामस्य प्रभावं सामर्थ्यं ज्ञात्वा विदित्वा, ज्ञात्वावतारमिति पाठान्तरं, तदङ्गं रामाङ्गम् अतिगाढं यथा तथा आलिङ्ग्य तस्मिन् रामाङ्गे तेजः प्रतापं विन्यस्य समर्थं निधायेत्यर्थः, महतां घत्राणां वधात् महत्घत्रवधादिति पाठे महदिति तेजोविशेषणम् । निहृतः विरतः । उपजाति वृत्तम् ॥ ३३ ॥

ययाविति । भार्गवः रामं परिष्वज्य आलिङ्ग्य परित्यज्येति पाठान्तरं स्वीयमाश्रमं, राजापि दशरथोऽपि रामाद्यैः पुत्रैः सह चत्तरकोशलाम् अयोध्यां ययौ गतवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥

रुद्धेति । स रामः परशुराम एव मुनिस्तस्य नाकीं नाक-

सम्मान्य मान्यतमविप्रगुरुस्वजातीन्,
 पिता सम निजपुरी प्रजगाम राम ॥ ३५ ॥
 अत्रान्तरे जनकजारघुनन्दनी च
 दृष्ट्वा चिरान्नदनवाणनिपीडिताङ्गी ।
 गत्वास्तगैलशिखर खररश्मिमालो
 हर्षात्पपात सलिले चरमस्य सिन्धोः ॥ ३६ ॥
 प्राप्यायोध्यां स्रजनप्रसीत्ताहसम्भावनाभि
 नत्वा मूर्ध्नाखिलगुरुजनान् सीतया लक्ष्मणेन ।

सम्बन्धिनी स्वर्गीयामित्यर्थं गतिं बद्धा निरुध्य बाणेनेति शेषः,
 सर्वान् सुजनान् साधून् पिष्टमादवस्थान् पिष्टवशीयान् माता
 महकुलजाय आमन्त्र्य आपृच्छ्य मान्यतमा अतिशयेन
 माननीया ये विप्रा गुरव स्वजातयः, चत्रिया तान् सम्मान्य
 सत्कृत्य पिष्टा सम सह निजपुरीम् अयोध्यां प्रजगाम प्राप ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे खररश्मिमालौ सूर्यं
 जनकजारघुनन्दनी सीतारामौ चिरात् सदनवाणेन कामशरेण
 निपीडिताङ्गी व्यधिताङ्गी दृष्ट्वा अस्तगैलशिखर गत्वा अस्ता
 चलचूडा प्राप्य हर्षात् आनन्दात् चरमस्य पश्चिमस्य सिन्धोः,
 समुद्रस्य सलिले पपात । सूर्योऽस्तमगमदिति निष्कर्षः ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्राप्येति । राम स्वजनानां परमा महत्या या उत्साह
 सम्भावना उल्लासव्यापारा ताभिः अयोध्यां प्राप्य महत्या
 समुद्रम् अयोध्यां प्रविश्येत्यर्थः, सीतया लक्ष्मणेन च अखिलान्

रामो यामत्रयमपि कथं मारनाराचभिन्नो
 नीत्वा सद्यः स्वरय-तुरगान् ताडयामास दण्डैः ॥ ३० ॥
 अस्तं याते सपदि नलिनोबान्धवे, सिन्धुपुत्रे
 प्राचीभागे सरसमुदिते पक्कनारङ्गकल्पे ।
 रामः कामं गुरुजनगिरा मन्दिरे सङ्गतोऽभूत्,
 वामोरुस्तं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥ ३१ ॥

सर्वान् गुरुजनान् मूर्छां नत्वा यामत्रयं प्रहरत्रयं कथमपि
 दण्डेण नीत्वा अतिवाह्य मारस्य कामस्य नाराचिन अस्त्रेण
 भिन्नः विद्धः (सतीव कामशरार्थं इत्यर्थः,) सद्यः दण्डैः स्वरयस्य
 तुरगान् पश्यान् ताडयामास आजघान । (कथं सूर्याम्बाः,
 गीघ्रं भगवन्तं सूर्यं न नयन्तीति क्रोधेन तज्जातीयानेतान्
 ताडितान् दृष्ट्वा सूर्याम्बाः स्वयमेव बुद्ध्वा द्रुतगामिनो भवि-
 ष्यन्ति इति भावः) (एषः श्लोको न समीचीनः परं पाश्चात्य-
 पुस्तके दृष्ट इत्युद्धृतः) ॥ ३० ॥

अस्तमिति । नलिनोबान्धवे पद्मिनीकान्ते सूर्ये सपदि
 गीघ्रं, सुकुलनलिनीबान्धवे इति पाठे सुकुलिताता नलिनीना
 बान्धवे विकासहेतावित्यर्थः, अस्तं याते तथा पक्कनारङ्गकल्पे
 परिणतनारङ्गफलसदृशे सिन्धुपुत्रे चन्द्रे प्राचीभागे पूर्वदिग्-
 भागे सरसं सविलासं यथा तथा उदिते सति प्रमदमुदिते,
 पक्कनारङ्गपिङ्गे इति पाठे प्रमदं प्रीलामं यथा तथा, पक्क-
 नारङ्गवत्पिङ्गः पिङ्गलः तस्मिन् । रामः गुरुजनानां पित्रा-
 दीनां गिरा वचसा मन्दिरे शयनागारे इत्यर्थः कामं स्वच्छन्दं
 सङ्गतः उपस्थितः अभूत् । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा
 जनकतनया सीता तं रामं नन्दयन्ती तोषयन्ती जगाम तदेव

प्राचीभागे सरागे, धरणिविरहिणोक्लान्तवक्त्रे समुद्रे,
 निद्रालौ नौरजालौ, विकसति कुमुदे, निर्विकारे चकोरे ।
 आकाशे सायकाशे, तमसि शममिती, कोकलोके सशोके,
 कन्दर्पे मन्ददर्पे, वितरति किरणान् शर्वरोसार्वभौमः ॥ ३८ ॥

मन्दिरमिति शेष । 'रामं कामं गुरुजनगिरा मन्दिरं सुन्दरं स्वं
 रन्ध्रीरुक्षं जनकतनया मन्दयन्ती जगाम ॥' इति पाठे रन्ध्री इव
 ऊरु यस्यां सा जनकतनया गुरुजनगिरा श्वश्रुवचनेनेत्यर्थः
 तं रामं कामम् अत्यर्थं मन्दयन्ती सती स्वं सुन्दरं मनोहरं
 मन्दिरं, यद्वा सुन्दरमिति राममित्यस्य विशेषणम् । जगामित्य-
 न्वयः । मन्दाक्रान्ता उत्तमः ॥ ३८ ॥

प्राचीभागे इति । रागे सौहित्यम् अनुरागस्य तेन सह वर्त-
 मानः सराग, तस्मिन् धरणिं पृथिवी, एव विरहिणी रविरूप
 पतिविरहादिति भावः, तस्याः क्लान्त मस्मिन् विरहदुःखात्
 तिमिरोद्गमाच्चेति भावे, वक्त्रं वदनं प्रारम्भस्य यस्मिन् तथाभूते
 अतएव समुद्रे अप्रकाशे प्राचीभागे पूर्वदिग्भागे तरणिविरहिणि
 क्लान्तमुद्रे समुद्रे इति पाठे तरणिः सूर्यः तद्विरहिणि तद्वियो-
 गिनि किन्तु सरागे सागरागे परपुरुषरूपचन्द्रानुरागिणि सति
 एतेन प्राच्याः साधारणनायिकात्वं गम्यते । समुद्रे जलधौ क्लान्ता
 प्राप्ता मुद्रा चन्द्रदर्शनजतित उत्सासः येन तथोक्ते इत्यर्थः ।
 नौरजाना कमलानाम् आलौ पङ्क्तौ निद्रालौ निद्राविधेये
 निमोलितायामित्यर्थः, कुमुदे विकसति विकासं गच्छति,
 विकसितकुमुदे इति पाठे विकसित कुमुदं विकसितकुमुद
 तस्मिन् । चकोरे चन्द्रासृतपानलुब्धे इति भावः, निर्विकारे
 विषादशून्ये उत्प्लसतीति भावः, आकाशे सायकाशे सर्वतश्चन्द्रा

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन्, यूनां मनः खेलयन्,
अम्भोजानि निमोलयन्, मृगदृशां मानं समुन्मूलयन् ।
ज्योत्स्नाः कन्दलयन्, तमः कवलयन्, अम्भोधिमुदेलयन्,
कोकान् आकुलयन्, दिशो धवलयन्, इन्दुः समुज्जृम्भते ॥ ४० ॥

लोकसञ्चारात् दर्शनविषयतां गते इति भावः तमसि अन्धकारे
शमं शान्तिम् इति प्राप्ते तिरोहिते इति यावत् कोकलोके
चक्रवाकसमूहे “कोकचक्रचक्रवाक” इत्यमरः, सशोकी अन्योऽन्य
विरहादिति भावः, कन्दर्पे कामे अमन्दः प्रभूतः दर्पः यस्य
तादृशे अतिप्रवृद्धे—इत्यर्थः, कन्दर्पेऽनल्पदर्पे इति पाठेऽपि स
एवार्थः, सति शर्वरीसार्वभौमः निशानाथः किरणान् वितरति
वर्षति । ननु भविष्ये रामशापेऽत्यन्तनिऋतवर्त्तिनि कोकानां
मकम्मात् महोत्पातनिमित्तभूतं पार्श्ववर्त्तिनामपि प्रियजनाना-
मनवलोकनात्तथोक्तमिति बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

स्वैरमिति । इन्दुचन्द्रः कैरवकोरकान् कुसुदकलिकाः
“कलिकाकोरकः पुमान्” इत्यमरः । स्वैरं शनैः शनैः विदलयन्
विकासयन्, यूनां तरुणानां मनः खेलयन् उल्लासयन् उद्दोषक-
त्वादिति भावः, खेदयन्निति पाठे विषादयन् विरहित्वादिति
भावः । अम्भोजानि पद्मानि निमीलयन् सङ्कोचयन्, मृगदृशां
कामिनीनां मानं समुन्मूलयन् समुन्मोचयन् निराकुर्वन्नित्यर्थः,
ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः ज्योत्स्नामिति पाठान्तरं कन्दलयन् समु-
त्तेलयन्, तमः अन्धकारं कवलयन् ग्रसन्, अम्भोधिं समुद्रम्
उदेलयन् विलामतिक्रामयन्, कोकान् चक्रवाकान् आकुलयन्
व्यययन् अन्योऽन्यविरहजनकत्वादिति भावः, दिशः धवलयन्
शुभ्रीकुर्वन् समुज्जृम्भते समुदेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥ ✓

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सोमन्तिनीनां हृदि
 स्यातुं वाञ्छति मान एष, धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
 प्रोद्यन् दूरतरप्रसारितकरः कर्पत्यर्षी तत्क्षणात्
 फुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । स्तन एव शैलदुर्ग गिरिरूपदुर्लभदेश-
 विशेष तेन विषमे दुरासदे सोमन्तिनीनां महिलानां हृदि
 एष मान, प्रियेषु कोपः अद्यापि अभ्युदितेऽपीत्यर्थः, स्यातुं
 वाञ्छति, धिक् इत्य तिरोधाय स्थित रिपुमिति शेषः—इति
 क्रोधात् आलोहित इव आरक्त इव असौ शशी चन्द्रः तत्
 क्षणात् प्रोद्यन् प्रकर्षेण उदय गच्छन् उत्तिष्ठन्निति यावत्,
 दूरतर यथा तथा प्रसारिता, विस्तारिता, कराः किरणा
 प्रसारितौ करौ हस्तौ च येन तथोक्त “बलिहस्ताग्रयः करा.”
 इत्यमरः, सन् फुल्लत, विकसतः कैरवकोषात् निमीलित
 कुसुदादित्यर्थः, नि सरन्ती निर्गच्छन्ती या अलिश्रेणी भृङ्ग
 पङ्क्तौ सा एव कृपाणम् अस्मिं कर्षति आकर्षति प्रसङ्ग
 गृह्णातीत्यर्थः, (कृपाणस्य मालिन्यं प्रसिद्धम् उक्तञ्च दृढतर-
 निबद्धमुष्टेः कोपनिपक्षस्य सहजमलिनस्य । कृपाणस्य कृपाणस्य
 केवलमाकारतो भेद इति । स्तनशैलदुर्गविषमे इत्यत्र स्तन
 शैलशिखरे इति, उदयन दूरतरप्रसारितकर इत्यत्र उदयदूरतर-
 प्रसारितकर इति च पाठे स्तनाविव तुङ्गे उन्नते शैलशिखरे
 पर्यन्तमुङ्गे यत्र तथोक्ते । स्तनशैलगृहस्य दुरारोहत्वात् तदन्त
 र्वर्त्तिनि हृदये स्थितस्य मानस्य सुतरा दुरासदत्वमिति भावः ।
 उदयन्तः स्फुरन्त, उदयन्तौ च दूरतरं प्रसारिताः प्रसारितौ च
 करौ च येन तथोक्तः । अत्र—स्तनशैलेति अलिश्रेणी-

यातस्यास्तमनन्तरं दिनकृतो वेशेन रागान्वितः
स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिङ्गितुं योजयन् ।
शीतस्पर्शमवाप्य सम्प्रति तथा गुप्ते मुखाभोरुहे,
हासिनैव कुमुदतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डूकतः ॥ ४२ ॥

हृत्पाणमिति च रूपकद्वयं क्रोधादिवेत्यतमेचा । प्रसारितकर
इति-श्लेषः तदेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

यातस्येति । अस्तं यातस्य अस्तं गतस्य दिनकृतः
सूर्यस्य अनन्तरं परतः वेशेन आकृत्या रागान्वितः रक्तवर्णः
अनुरागवाद्य रविर्यथारुणस्तया प्रतीकमानः चन्द्रोऽपीति भावः ।
शीतकरः चन्द्रः स्वैर यथाकामं कमलिनीं सूर्यप्रियामित्यर्थः
आलिङ्गितुं करं किरणं हस्तश्च योजयन् सन् सम्प्रति तदैव
तया कमलिन्या सत्येति भावः, शीतस्पर्शमवाप्य पत्युः सूर्यस्य
उष्णस्पर्शादिति भावः, मुखाभोरुहे मुखम् अभोरुहेनैव
तस्मिन् गुप्ते सङ्गोचिते, युक्ते इति पाठेऽपि तथैवार्थः । रुहे
इति पाठान्तरम् । कुमुदतो एव वनिता निजपत्नी तया
हासिनैव परनारोधर्षणदर्शनजनितमक्रोधपरिहासिनैवेत्यर्थः,
वैलक्ष्यं विलज्जत्वम् अप्रतिभत्वं वा तेन पाण्डूकतः, नीरक्तीकृतः ।
यथा कथित् प्रेषितभर्तृका भृतो परनारी धर्षयितुं गतस्तया
चावमानितः स्तपत्रादिना दृष्टो लज्जातिरेकात् पाण्डुवर्णो
भवति तद्वदिति भावः । अत्र प्रसुते चन्द्रे परनारीकामुक
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः “समासोक्तिः समैर्यत्र
कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रसुतेऽभ्यस्य वस्तुनः ॥”
इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

श्रीरामः सखीं प्रति ।

कर्पूरैः किमपूरि, किं मलयजैरालेपि, किं पारदैः
अचालि, स्फटिकान्तरैः किमघटि द्यावापृथिव्योर्वपुः ।
एतत्तर्कय कैरेवक्त्रमहरे मृङ्गारदोच्चागुरौ
दिक्कान्तासुकुरे चकोरसुहृदि प्रौढे तुषारत्विपि ॥ ४३ ॥
पञ्जरस्था सारिका सखीनां स्वमन्दिरगमनाशिर्धं पठति ।
चक्रक्रोडाकृतान्तस्तिमिरचयचमूस्फारसंहारचक्रं
कान्तासम्भो (यो) गंसाक्षी गगनसरसिजो राजते राजहंसः ।

कर्पूरैरिति । कैरेवाणां कुसुदानां क्लमं क्लान्तिं मालिन्य-
मित्यर्थः, हरतीति तथोक्ते कैरेवविकासिनीत्यर्थः, मृङ्गारस्य
आदिरसस्य दोष्ता उपदेशः नियमो वा तस्या गुरुराचार्य्य,
तस्मिन् दिगेव कान्ता तस्या सुकुरः दर्पणः तस्मिन् चकोराणां
सुहृद बान्धवः तस्मिन् तुषारत्विपि शीतरश्मौ प्रौढे प्रकटतां
गते सति द्यावापृथिव्योः वपुः शरीरं विभाग इति यावत्
कर्पूरैः अपूरि किम् ? पूरितं किम् ? मलयजैः चन्दनैः आलेपि
किम् ? आलितं किम् ? पारदैः तदास्यैर्धर्तुभिः अचालि
किम् ? अचलितं किम् ? स्फटिकान्तरैः स्फटिकमणिविशेषैः
अघटि किम् ? रचितं किम् ? एतत् तर्कय । सुत्रं प्रकृते चन्द्र-
किरणव्याप्तजगति कर्पूरादिपूरिततया संशय इति सन्देहा-
लङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभो-
त्यतः” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

चक्रेति । चक्राणां चक्रवाकाणां क्रोडायाः कृतान्तः यमः
तेषां रात्रिविरहेण विच्छेदकत्वादिति भावः । तिमिरचयानाम्
अन्धकारचयानां या चमूः सेना तस्याः स्फारस्य विस्तारस्य

सम्भोगारम्भकुम्भः कुमुदवनवधूरोधनिद्रादरिद्रो

एनः क्षीरोदजम्भा जयति रतिपतेर्बाणनिर्माणशायः ॥ ४४ ॥

सखीषु गतासु ।

अद्वेक्षत्वा जनकतनयां, द्वारकोटे स्तटान्ताव्

पर्यङ्गादं विपुलपुलकां राघवो नम्रवक्त्राम् ।

बाणान् पञ्च प्रवदति जनः पञ्चबाणोऽप्रमाणै-

र्बाणैः किं मां प्रहरति, शनैर्व्याहरन्नानिनाय ॥ ४५ ॥

संहारे चक्रं चक्राकारास्त्रविशेषः, कान्तानां सम्भोगस्य साक्षो
साक्षाद्गृष्टा । कान्तासंयोगसाक्षोति 'पाठान्तरम् । गगनमेव
मरः सरोवरः तस्मिन् जायते इति तद्योक्तः राजहंसः हंस-
विशेषः, यदा राजा चन्द्रः हंसः इव राजहंसः । सम्भोगस्य
मृद्गारस्य आरम्भे कुम्भः पूर्णकलसः कुमुदवनान्धेव वध्वः
मार्त्यः तासां रोधो निमोलनमेव निद्रा ता दरिद्राति अपनय-
तीति तद्योक्तः रतिपतेः कामस्य बाणानां शराणां निर्माणे शायः
तीक्ष्णीकरणपापाणः क्षीरोदजम्भा क्षीरसागरजः देवः चन्द्रः
जयति विराजते । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अद्वेक्षत्वेति । द्वारकोटेः द्वारप्रान्तस्य तटान्तम् अग्र-
भावात्, तलान्तादिति पाठेऽपि तथैवार्थः, विपुलपुलकां कान्त-
स्पर्शेन सञ्जातबहुलोमाञ्चामित्वर्थः, नम्रवक्त्रां लज्जया भव-
नतवदनां जनकतनयां सोताम् अद्वेक्षत्वा राघवः, जनो
लोकः पञ्चबाणान् कामस्येति शेषः प्रवदति कथयति, किन्तु
पञ्चबाणः कामः अप्रमाणैः असंख्यैः बाणैः मां किं कथं प्रहरति
इति शनैर्मन्दं मन्दं व्याहरन् सन् पर्यङ्गादं शय्योक्तम्
आनियाय नीतवान्, व्याहरन्नानिनायेत्यत्र व्याहरन्तीं जगा-

अन्योऽन्य बाहुपाशग्रहणरसभराशीलिनीस्त्रयूनी-
 भूयोभूय प्रभूताभिमतफलभुजोर्नन्दतोर्जात एषः ।
 ससारो गर्भसारो नव इव मधुरालापिनो कामिनोर्मा
 गाढञ्चालिङ्ग गाढ स्त्रपिहि न हि न ह्येति च्युतो बाहुबन्धः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रे तत फणिलतादलवीटिका स्त्रे
 विन्दस्य चन्दनघनावृतपुगगर्भम् ।

मेति पाठे इति व्याहरन्ती कथयन्ती जनकतनयामित्यस्य ,
 विशेधणम पर्यङ्गं जगामेत्तन्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

अन्योऽन्यमिति । तत्र सन्धगसमये अन्योऽन्यं परस्परं
 बाहुपाशाविष तयोर्ग्रहणे धारणे यो रसभर रागातिशयः
 शैत्युक्तातिरेक इत्यर्थः तम् आशोक्ततयः सम्यक् प्रकटयत
 इत्यर्थः तयोः भूयो भूय पुन पुन प्रभूत प्रचुरम् अभिमतम्
 इष्टं फल सुरतसुखं भुञ्जानि इति तयोः अतएव नन्दतोः
 आनन्दातिशयमनुभवतो यूनी तद्वर्णयो गाढं गाढम् अति
 मात्रमित्यर्थः, माम् आलिङ्ग्य स्त्रपिहि निद्राहि, नहि नह्येति
 च मधुरालापिनो, मनोहरे जल्पतोः कामिनो, सीतारामयोः
 -गर्भे अन्तःसारः उत्कर्षः, सुखातिशय इति भावः, यस्य तथाभूतः
 अतएव नव इव संसार एष जातः, बाहुबन्धः परस्पर बाहु
 सन्धेयः, च्युत शिथिलता गतः, निद्रावेशादिति भावः । मन्दा-
 क्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वक्त्रे इति । तत्र, किञ्चिन्निद्रावेशानन्तरं रामः स्त्रे वक्त्रे
 वदने चन्दनेन घनेन कपूरेण च आवृतः, संयुक्तः पूगः, गुवाकः
 गर्भे अन्तर्यस्यां तां फणिलतादलवीटिकां ताम्बूलीदलवीटिकां

रामोऽब्रवीदयि गृहाण सुखेन बाले ।

तच्छृणुना तदधरं मधुरं प्रपातुम् ॥ ४७ ॥

मन्द मन्दं जनकतनया ता चतुर्धा विधाय

स्त्रैरं जङ्घे तदधरमधुं प्रेमतो मीलिताक्षी ।

मेने तस्यास्तदनु कवलार्तुं धर्मकामार्थमोक्षान्

राम काम मधुरमधरं ब्रह्म पीत्वापि तस्या ॥ ४८ ॥

सुसाया सोताया राम ।

भाति स चित्तस्थितरामचन्द्र संरन्ध्रतो निर्गमयद्ध्येव ।

स्तनोपरि स्थापितपाणिपद्मा, छद्माभनिद्रा हरिणायताक्षी ॥ ४८ ॥

विन्यस्य निधाय तच्छृणुना तस्य ताम्बूलवोटिकाप्रदानच्छलेन

मधुरं तस्या अधरम् अधरानृत प्रपातु प्रकर्षेण आस्त्रादयितुम्

अयि बाले । सुखे सीते । सुखेन गृहाण इति अब्रवीत् ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । जनकतनया सीता ता वोटिका चतुर्धा

विधाय विभज्य तस्य रामस्य अधरमधुनि यत् प्रेम अनुराग

तस्मात् मन्द मन्द शनै शनै स्त्रैरं स्त्राभिमत यथा तथा जङ्घे

व्रतवतो, जघाङ्गित्यर्थः । (एकदैव ग्रहणे तदधरमधुन सम्यगलाभ

इति मन्दं मन्दमित्युक्तम्) । तदनु तदनन्तरं तदग्रहणात् परं

मीलिताक्षी तदधरस्पर्शरसात् आमीलितलोचना सती तस्या

वोटिकायाः कवलान् आसान्, चतुर इति भावः, धर्मकामार्थ-

मोक्षान् चतुर्वर्गान्, तन्नाप्तिसमानिति भावः, रामोऽपि तस्याः

मधुरम् अधरं पीत्वा तमेवाधरं ब्रह्म ब्रह्मानन्दसममिति भावः,

मेने—एतदधिकं ब्रह्मसुखं नास्तीत्यमन्यत । मन्दाक्रान्ता

वृत्तम् ॥ ४८ ॥

भातीति । हरिणायताक्षी शृगाक्षी सीता स्तनयोः परि

तत्र सीतावचःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्य । (क)

मदनदहनशुष्यत्क्लान्तकान्ताकुचान्त-

र्हृदि मलयजपद्मे गाढबद्धाखिलाङ्घ्रिः ।

उपरि विततपक्षो लक्ष्यतेऽलिर्निमग्नः

शर इव कुसुमेयोरिव पुष्पावशेषः । ५० ॥

स्थापितं पाणिपद्मं करकमलं यथा तथाभूता हृद्यना क्लृप्त-
प्राप्ता नृहीता निद्रा यथा तादृशी अत एव निर्गमशङ्कया
चित्तस्थितो यो रामचन्द्रः तं संबन्धतो वदितुमददतीवेति
भावः, भाति स्म रराज । हृद्याप्तनिद्रा हरिणायताचीत्यत्र
सञ्ज्ञातनिद्रा सरसोरुहाचीति पाठान्तरं सुगमम् । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(क) तत्र सीतावचःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्येत्यत्र तत्र
मैथिलसुतोरःस्थलनिक्षिप्तयक्षकर्मि सानन्दपतितं भ्रमर-
मालोक्येति पाठे मैथिलसुता सीता तस्याः उरःस्थले वक्षसि
निक्षिप्तः निहितः यः यक्षकर्मिः यक्षाणां प्रियः कर्मिः
“क्षुद्रमागुरुक्स्तूरी-कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं
मामती यक्षकर्मिः ॥” इत्युक्तो गन्धचूर्णविशेषः तत्र ।

मदनेति । मदनदहनेन कामाग्निना शुष्यन्ती अत एव
क्लान्ती यौ कान्तायाः सीतायाः कुचौ स्तनौ तयोरन्तर्हृदि
मध्यहृदये मलयजपद्मे चन्दनपद्मे गाढं यथा तथा बद्धा लग्नाः
अखिलाः मसृगा अङ्घ्रयः चरणा यस्य तथोक्तः, उपरि वितती
विस्तृती पक्षी येन यस्य वा सः अलिः भ्रमरः एषः पुष्पावशेषः,

अवावसरे । पृथुलजघनभारं मन्दमान्दोलयन्ती
 मृदुचलटलकान्ता प्रस्फुरत्कर्णपूरा ।
 प्रकटितभुजमूलादर्शितस्तन्यलीला
 प्रमदयति पतिं द्राक् जानकी व्याजनिद्रा ॥ ५१ ॥
 श्रीरामपादाः ।

निद्राणस्त्रो नितम्बास्वरहरणरन्ध्रे खसारावधावत्-
 कन्दर्पाध्रवाणव्यतिकरतरलाः कामिनो यामिनीषु ।

हस्तमात्रावशिष्टः कुसुमेपोः कामस्य शर इव निमग्नः लक्ष्यते
 दृश्यते । चतुप्रेक्षासङ्कारः । मामिनो वृत्तम् ॥ ५० ॥

पृथुलेति । पृथुलः विशालः जघनभारः, कटिपुरोभागः
 तं मन्दं यथा तथा आन्दोलयन्ती सञ्चालयन्ती मृदु मन्दं
 यथा तथा चलन् मन्दमानः अलकानां चूर्णकुन्तलानाम्,
 “अलकाचूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः, अन्तः प्रान्तदेशः यस्याः तथोक्ता
 प्रस्फुरन् प्रकर्षेण उल्लसन् कर्णपूरः कर्णभूषणं यस्याः सा
 प्रकटितया अनावृतयेत्यर्थः, भुजमूलया दर्शिता स्तनयोरियं
 स्तन्या स्तनसम्बन्धिनी लीला विनासः यथा तथाभूता व्याजेन
 कपटेन निद्रा यस्याः सा हृद्गमिनीनितेति भावः, जानकी
 द्राक् भटिति पतिं रामं प्रमदयति प्रकर्षेण उल्लासयतीत्यर्थः ।
 मृदु चलटलकान्तेत्यत्र पृथुचलटलकायेति पाठान्तरम् । मामिनी
 वृत्तम् ॥ ५१ ॥

निद्राणेति । यामिनीषु रात्रिषु ते प्रमिदाः कामिनः सकामाः
 श्रीरामपादाः श्रीराम इति भावः, निद्राणा निद्रावती या स्त्री
 पत्नी, सीतेत्यर्थः, तस्या नितम्बात् अस्वरहरणेन वसनहरणेन
 रणन्ती स्वनन्ती या मेखुना काञ्ची तस्या रावेण रणनेन धावन्

ताडङ्कोपान्तकान्तग्रथितमणिगणोद्वच्छदच्छटाभिः
व्यक्ताङ्गास्तुङ्गकम्पा जघनगिरिदरीमाश्रयन्ते श्रयन्ते ॥ ५२ ॥

जानकी प्रबुद्धा ।

स्पृहयति च विभेति प्रेमतो बालभावा-
न्मिलति सुरतसङ्गेऽप्यङ्गमाकुञ्चयन्ती ।

स्फुरन्नित्यर्थः, यः कन्दर्पः कामः तेन आबद्धाः संहिताः ये बाणाः
शराः तेभ्यः व्यतिकरं भयं तेन तरला चपलाः, कामातिशयात्
त्तरावन्त इत्यर्थः, यद्वा तरला, आत्मानं गोपायितुं व्यग्रा इत्यर्थः,
अन्योऽपि चौर्यं कुर्वन् केनापि ज्ञातः पश्चात् धारणार्थ-
मनुसृत, आत्मानं गोपायितुं व्यग्रो भवतीति भावः । निद्राणेत्यत्र
निद्रास्त्विति, कन्दर्पावडेत्यत्र कन्दर्पारब्धेति च पाठान्तरे स
एवार्थः, ताडङ्गयोः हस्ताभरणविशेषयोरुपान्तेषु कान्ताः रम-
णीयाः ग्रथिताः ग्रथितविद्धाः ये मणिगणाः तेभ्यः उद्वगच्छन्त्यः
निर्गच्छन्त्य या अच्छा निश्चला, श्छटाः दीप्तयः, प्रभा इत्यर्थः,
ताभिः व्यक्तानि प्रकाशितानि अङ्गानि येषां तयोक्ताः, तथाच
चौर्येऽपि आत्मानं गोपायितुमशक्ता इति भावः अत एव तुङ्गो
महान् कम्पः भयजनित इति भावः, सात्त्विकश्च येषां तथाभूताः
सन्तः जघन एव गिरिदरी पर्वतगुहा ताम् आश्रयं निर्भयस्थानं
श्रयन्ते, (गुहासु प्रविष्टाश्चौरा न ज्ञायन्ते इति भावः । एतत्पदं
साधारणमपि अत्र विशेषेण व्याख्यातम् । अत्र प्रकृते रामे
कामिनि अप्रकृतचौरव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः,—
“समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहारसमारोपः
प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥” इति लङ्कारप्रज्ञा । स्फुरन्, श्छटन् ॥ ५२ ॥

स्पृहयतीति । प्रेमतः प्रेमवशात् स्पृहयति तादृशं सुरत-

अहह ! न हि न हीति व्याजमप्यालपन्ती

स्मितमधुरकटाक्षैर्भावमाविष्करोति ॥ ५३ ॥

शोरामः सानन्दं जानकीवाग्विलासमुल्लासयति ।

वाचां गुम्फेन रग्नेाकरकमलदलोदारसञ्चारचञ्च-

त्तन्त्रीसञ्जातमञ्जुस्वररणनशतोद्गारताराचरेण ।

प्रत्यग्रोविद्वन्नाकद्रुमकुसुमनवामोदसंभो(वा)दमैत्री-

पात्रीभूतेन धात्रीं युवतयति चिरस्थाविरां रामराज्ञो ॥ ५४ ॥

मायाङ्कतौत्यर्थः, बालभावात् मौग्ध्यात् विभेति च त्रस्यति च ।

अर्द्धमाकुञ्चयन्ती संवृण्वन्ती अपि सुरतसङ्गे मिलति संजति,

अहह ! न हि न हि इति व्याजं कपटनिषेधमिति भावः,

आलपन्ती जल्पन्ती अपि स्मितेन मन्दहासेन मधुराः मनो-

हारिणः कटाक्षाः अपाङ्गविलोकितानि तैः भावं मानसं रागम्

आविष्करोति प्रकटयति । मालिनी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अपि च । अरण्यं सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाद्य हरिभि-
 दिशो दिङ्मातङ्गैः श्रितमपि वनं पङ्कजवनैः ।
 प्रियाचक्षुर्मध्यस्तनवदनसौन्दर्यविजितैः
 सतां माने स्नाने मरणमथवारण्यशरण(गमन)म् ॥५५॥

आश्रय इत्यर्थः तेन वाचां शुम्फेन रचनया “सन्दर्भो रचना
 शुम्फः” इत्यमरः, चिरस्थाविरां स्थविरा एव स्थाविरा चिर-
 स्थाविरा चिरस्थाविरा अतिवृद्धामिति यावत् धात्रीं पृथिवीं
 युवतयति युवतिं करोति रसवती करोतीति यावत् । [एत-
 नास्या. मधुरस्वरः वृद्धामपि रसयतीति भावः] । रणनशतोद्गारे-
 त्यत्र सरसतरिति, युवतयति चिरस्थाविरामित्यत्र सुरभयति
 चरस्थावगमिति पाठे सरसतर. अतिशयेन रसवान्, उद्गार
 इत्यस्य विशेषणम् । चरस्थावरा चरिण्युस्यासुरूपं, सुरभयति
 आमोदयति, उज्जासयतीत्यर्थः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ५४ ॥

अरण्यमिति । प्रियाया सीताया चक्षुषी नेत्रे मध्यं कटिदेश.
 स्तनी पयोधरो वदन मुक्ता तेषां सौन्दर्येण विजिताः विशेषेण
 जिता. यथाक्रमं परिभूताः तैः सारङ्गैः. शृगैः, चक्षुर्विजितै-
 रिति भावः, अरण्य वन, हरिभि किङ्कै, मध्यविजितैरिति भावः,
 ‘सिंहो शृगेन्द्र पञ्चास्यो हर्यश्च केशरी हरि’ इत्यमरः, गिरिः
 पर्वतस्य कुहराणि गह्वराणि तेषां गर्भा. अम्यन्तराणि, दिङ्मातङ्गैः
 दिग्गजैः, स्तनविजितैरिति भावः, दिशः, पङ्कजवनैः कमलसङ्घैः,
 मुखविजितैरिति भावः, वनं जलम् अपि श्रितम् आश्रितम् ।
 तथाहि सतां सरधुना, सम्भावितानामिति भावः, माने स्नाने
 स्त्रीणे सति मरणम्, अथवा अरण्यशरण अरण्याश्रयणम्, अरण्य
 गमनं, दूरसरणमिति च पाठान्तरं, शुभमिति शेषः । अत्र

अयि प्रिये ! पश्य ।

दृष्ट्वा मुखं ते सरसीरुहाणि भृङ्गाचमालां जगद्गुर्जपाय ।
 एणीदृशस्तेऽप्यवलोक्य वेणीं भोगं भुजङ्गाधिपतिर्जुगोप ॥ ५६ ॥
 दृष्ट्वा सुवर्णं दहते स्वदेहं चित्तेप वर्णं, तव दन्तपङ्क्तिम् । ॐ
 विलोक्य तूर्णं मणिवीजपूर्णं फलं विदीर्णं किल दाडिमस्य ॥ ५७ ॥

सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ५५ ॥

दृष्टेति । हे प्रिये ! सरसीरुहाणि पद्मानि ते तव मुखं
 दृष्ट्वा अपाय मन्त्रजपेन देवान्—आराधयितुमिति भावः,
 भृङ्गा एव अक्षमाला जपमाला तां जगद्गुः गृहीतवन्ति,
 पराजिताः पुनरुत्कर्षलाभाय तपस्यन्तीति भावः । भुजङ्गाना-
 मधिपतिः नागराज, एणीदृश, भृङ्गाद्याः ते तत्र वेणीं केश-
 पायम् अवलोक्य भोगं स्वदेहं-जुगोपं विवरे रंहितवान्, लज्ज
 येति भावः । दृष्ट्वा मुखं ते इत्यत्र वक्त्रं वनान्ते इति, वेणी
 भोगमित्यत्र वेणीमङ्गमिति च पाठे वनान्ते जलमध्ये वक्त्रं
 वदनम् अवलोक्येति क्रिययान्वेति । इन्द्रवज्रा वृत्तं “स्यादिन्द्र
 वज्रा यदि तौ जगौ ग.” इति सूत्रेणात् ॥ ५६ ॥

दृष्टेति । सुवर्णं काञ्चनं तव वर्णं दृष्ट्वा स्वदेहं दहने अग्नी
 चित्तेप, तव दन्तपङ्क्तिं विलोक्य मणिवत् बीजानां पूराः
 रुहा यस्य यत्र वा तत् दाडिमस्य फलं तूर्णं शीघ्रं विदीर्णं
 किलेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टेत्यत्र स्वर्णमिति, वर्णमित्यत्र कान्तिमिति,
 मणिवीजपूरमित्यत्र मणिवीजपूर्णमिति पाठे सुवर्णमिति स्वर्ण-
 मित्यस्य विशेषणं, कान्तिं विलोक्येति क्रियायाः कर्म । मण्य
 इव बीजानि तैः पूर्णं मणिवीजपूर्णमिति । उपजाति वृत्तम् ॥ ५७ ॥

वदनममृतरश्मिं पश्य कान्ते । तवीर्याम्
 अनिलतुलनदण्डेनास्य वार्धौ विधाता ।
 स्थितमतुलयदिन्दु खेचरोऽभ्रुलघुत्वात्
 क्षिपति च परिपूर्य्य तस्य तारा किमेता १ ॥ ५८ ॥
 (सीता सपरिहासम्) ।

रमण । चरणयुग्मं तावक भावयित्वा
 मधुरगिरमुदार रामदासौ ब्रवीमि ।
 कृतमपि गुरु धावास्वाद्य निर्णयिता मे
 वदनममृतरश्मेर्मण्डल वा प्रियेण ॥ ५८ ॥

वदनमिति । हे कान्ते । पश्य अवलोकय । उर्या
 पृथिव्या, स्थितमिति उभयत्रान्वेति, तव वदन-वार्धौ वारिधौ
 स्थितम् अमृतरश्मि चन्द्रम् अनिल वायुरेव तुलनदण्ड तेन
 आस्य उभयकीट्यो ममावेशेति भावः, अतुल्यत् तौलयामास
 किन्तु इन्दु अमृतरश्मि लघुत्वात् खेचरोऽभ्रुत् ऊर्ध्वं गत
 इति यावत्, गुणगौरवात् तव वदनमत्र स्थितमिति भावः
 इदानीमपि तस्य चन्द्रस्य पूर्य्य पूरणाय तव मुखलावण्यस्य
 सम्यक् प्राप्तये इति भावः, एता तारा नक्षत्राणि क्षिपति च
 समन्तात् योजयति च, विधातेति कर्त्तृपदम् । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

ननु सिताखण्डयेदल्पतर गुडसु बहुतर, तत् किम्
 आकारगौरवात् गुणाधिक्यमित्यत आह, रमणेति, हे रमण
 प्रिय । रामदासौ अहं तव इदं तावकं त्वत्सम्बन्धि चरणयुग्मं
 भावयित्वा चिन्तयित्वा मधुरगिरि मधुरभाषिणम् उदार
 महान्तं त्वा ब्रवीमि पृच्छामोत्यर्थं, प्रियेण कान्तेन त्वया

सीतां मनोहरतरां गिरमुद्गिरन्ती-
मालिङ्ग्य तत्र वुभुजे परिपूर्णकामः ।
रामस्तथा, त्रिभुवनेऽपि यथा न कोऽपि
रामां भुनक्ति वुभुजे न च भोच्यतीशः ॥ ६० ॥
शृङ्गसुरभिसुवर्णस्फीतकचापुटोद्य-
न्मलितभुजलतायाः सम्पुटानिङ्गितायाः ॥

धात्रा विधात्रा गुरु कृतमपि मे मम वदन्म् अमृततरुमे-
र्मण्डलं वा आम्बाद्य पानेन दर्शनेन चानुभूय निर्णयितां
किं तरदनयोर्गुरु इत्यवधार्यताम् ; गुणातिरेक एक गौरव-
हेतुरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सीतामिति । -रामः-तत्र शयनमन्दिरे मनोहरतराम् अति
मनोहरां, वाचमित्यस्य सीतामित्यस्य च विशेषणं, गिरं
वाचम् उद्गिरन्तीम् आनपन्तीं सीताम् आनिङ्ग्य परिपूर्ण-
कामः परिहृष्टमनोरथः-सन्-तथा वुभुजे भुक्तवान्, यथा
त्रिभुवने त्रिलोक्या कोऽपीयः प्रभुः रामां कान्तां न भुनक्ति,
न वुभुजे न च भोच्यति, कानवयातीतं रामस्य सीतासम्भोग-
सुखमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मृद्विति । शृङ्गः कोमलः सुरभिः सुगन्धः सुवर्णः काञ्चन-
वत् शोभनवर्णः स्फीतः मांसलः यः कचापुटः बाहुमूल-
मित्यर्थः, तस्मात् उद्यन्तो उदयमाना नलिता मनोहारिणी,
“नलितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः, भुजलता यस्याः तथाविधायाः
सम्पुटेन सम्पुटारथेन रमणव्यापारविशेषेण आनिङ्गिता तस्याः ;
(उक्तञ्च-“उत्तानसुप्तप्रमदोपरिस्थः कक्षां समावर्त्य यदूरं
युग्मम् । सम्प्रदयान् स्तनमण्डलं यद्रमेत स स्यात् किल

सुरत-रसवशाया राघवस्य प्रियाया
 हरति हृदयतापं कापि दिव्या स्तनयोः ॥ ६१ ॥
 आगामिदोर्ध्वविरहं चिरमाविरासीत्
 ज्ञात्वेव रङ्गभवनेऽद्भुतकामकेलिः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीम्
 उद्गीर्णकर्णरमणां चरणायुधानाम् ॥ ६२ ॥

सम्पुटाख्यः ॥” इति । अत एव सुरतरसेन वशा वशङ्गता तस्याः
 प्रियायाः सीतायाः दिव्या कापि अनिर्वचनीया स्तनयोः
 कुचयोभा राघवस्य रामस्य हृदयतापं हरति नाशयति, सुख-
 मतिमात्रं जनयतीत्यर्थः । एतच्च दुःखाभाव एव सुखमिति
 मतानुसारादुक्तम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आगामीति । रङ्गभवने ‘सुरतागारे अद्भुतकामकेलिः
 अद्भुतसुरतोत्सवः, तयोरिति शेषः’, आगामिदोर्ध्वविरहं ‘दण्डका
 रणप्रवेशात् रावणहरणेनेति भावः, ज्ञात्वेव चिरं दोर्ध्वकालं
 व्याप्य आविरासीत् समपद्यतेत्यर्थः, तथा उल्लसन्ती विवर्ध-
 माना मती चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णं कर्णाभ्यां रमणं
 सुरतोत्सवमनोहरवचनसुखं यथा तथाभूतां सुरतसुखविशोधिनी-
 मिति भावः, गिरं वाचं, प्रभातसूचिकामिति भावः, श्रुत्वा
 अपूरयत् पूर्णतामगमत्, गिरतव्यापारो निवृत्त इति भावः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीमुद्गीर्णकर्णरमणामित्यत्र श्रुत्वा
 तयोर्गिरमपूरयदोतुपल्लीमुद्गीर्णकर्णभरणामिति पाठे तथा
 तयोः सीतारामयोः गिरम् अन्योऽन्यानुरागवतीमिति भावः,
 श्रुत्वा आकर्ण्येवेत्यत्प्रेक्षा, चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णम्
 उदीरितं वचनं, प्रभातसूचकमिति भावः, तस्य कर्णयोः सरणं

एष श्रीलङ्ग-हनुमता विरचिते श्रीमन्नानाटके,
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मित्र-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जीकृते,
वैदेहीसुरताभिधोऽत्र गतवानद्भो द्वितीयो महान् ॥ ६६ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

भुक्ता भोगान् सुरम्यान् कतिपयदिवसान् राघवो धर्मपत्न्या
सार्धं वर्द्धिष्णुकामः श्रवणमुनिपितुः प्राप ह्य ! शापकालम् ।

प्रवेशो यस्याः ता कुक्कुटशब्दान् श्रुत्वातीमिति भावः, ओतु-
पत्नीम् अपूजयत् अर्चयामास, प्रशशसेत्यर्थः, विद्वानाद्य कुक्कु-
टानां शब्द श्रुत्वेव तान् धृतिं ततश्च तदभावात् प्रभातज्ञान-
विरहेण अजस्रमहं प्रवर्ते इति कामकेलेराशय इति बोध्यम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

एष इति । वैदेही सीता तस्याः सुरतं सन्भोगः अभिधा-
यस्य तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकद्वितीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

भुक्तेति । राघवो रामः धर्मपत्न्या सीतया सार्धं वर्द्धिष्णु-
कामः प्रवृद्धवृत्तः सचित्त्वर्थः, कतिपयदिवसान्, अत्यन्तसंयोगे

धत्तेऽकस्मादिवस्त्रान् मलिनकिरणता हा । मद्भोत्पातहेतोः
उल्कादण्ड प्रचण्ड प्रपतति नभसः, कम्पते भूतधात्री ॥ १ ॥
दिग्भागो धूसरोऽभूत् अहनि बहुतरा स्फारताराः स्फुरन्ति,
स्वर्मानोर्भानवीर्यं ग्रहणमसमये, रौधिरो शक्रदृष्टि ।

द्वितीया । कतिपयसमयमिति पाठान्तरं, सुरम्यान् भुज्यन्ते
इति भोगा. सुखानीत्यर्थं तान्, सुरम्यामित्यत्र सुरङ्गानिति
पाठे स एवार्थः, भुक्त्वा सभुज्य, भोगानाश्चाष्टविधत्वमुक्तं यथा
—(सुगन्धि वनिता वल्ल गोत ताम्बूनभाजनम् । वाहनं भूषणं
चेति भोगाष्टकमुदोरितम् ।) इति । केचित्तु राघवा दशरथ. धर्म
पत्न्या सार्द्धं वर्द्धिष्युकाम अपूर्णविषयामिलाप इति ध्याचक्षते ।
श्ववणमुनिपितु. यज्ञदत्तनान्नो वैश्वतपस्विन शपक्तालं
प्राप, हा इति खेदे । एकदा ऋगया गतो राजा दशरथ. वनगज-
भ्रमेण निशि शब्दवेधिना शरेण जलकलसं पूरयन्तं यज्ञमुतं
श्ववणाख्यमुनिम् अदृष्ट्वैव जघान । अथास्य पित्रा यज्ञदत्तेन
शप्त —‘त्वमपि अस्यामेव अवस्थायामहमिव पुत्रशोकात्
परलोकं गमिष्यसि’ इति रामायणकथा । अत्रान्तरे दुर्निमित्ता
न्यासन् इत्याह, धत्ते इति ।—विवस्त्रान् सूर्य अकस्मात्
सहसा मलिनकिरणता मलिनप्रभतां धत्ते दधारेत्यर्थः, भूतार्थे
वर्त्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । हा विपादे । धत्तेऽकस्मादित्यत्र
धत्ते तस्मिन् इति पाठे तस्मिन् तत्र समये. इत्यर्थः, महान्
उत्पात अमङ्गल तस्य हेतो. प्रचण्ड भीषण. उल्कादण्ड.
दण्डाकृति. अग्निशिखाविशेष, नभस. आकाशात् प्रपतति,
भूतधात्री पृथ्वी कम्पते । स्रग्धरा हस्तम् ॥ १ ॥

दिग्भाग इति । दिशा भागः दिग्भाग. धूसरः रजस्वलः

मध्याह्ने ध्वाङ्घोषः, श्वगणरुतमतिस्फीतफेरुप्रचारी
वारं वारं गभीरः प्रलय इव महाकालचोत्कारघोषः ॥ २ ॥

अत्रान्तरे दशरथस्य चेष्टा ।

रामे नयचयं दृष्ट्वा लोकधर्मसहस्रं यत्
यौवराज्याभिषेकाय नृपे मतिरभूत्ततः ॥ ३ ॥

अभूत्, अहनि दिवसे बहुतराः बहुसंख्याः स्फारताराः प्रवृद्धानि
नक्षत्राणि स्फुरन्ति प्रकटतां गच्छन्ति, असमये अमावस्यादि-
व्यतिरिक्तकाले इति यावत्, स्वर्भानोः राज्ञोः भानवीयं सौरं
ग्रहणं ग्रामः, रौधिरो रुधिरमयो शक्तस्य वृष्टिः, विन्दुवृष्टिरिति
पाठान्तरम् । मध्याह्ने ध्वाङ्घाणां काकानां घोषः शब्दः, श्वगणानां
सारमेघाणां रुतं रवः, मध्याह्ने ध्वाङ्घोषः श्वगणरुतमित्यत्र
मध्याह्नीर्द्धास्यकाशश्वगणरुतमिति पाठे मध्याह्ने जर्द्धं जर्द्धगतः
आस्यकोशः सुखसम्पुटः यस्य तथाभूतः श्वगणः सारमेघकुलं
तस्य रुतं रव इत्यर्थः, अतिस्फीतानाम् अतिप्रवृद्धानां फेरुणां
शृगालानां प्रचारः सर्वतः सञ्चारः, वारं वारं पुनः पुनः
गभीरः भीषणः प्रलय इव कल्पान्तकाल इव महाकालस्य
सङ्घारिणी रुद्रस्य चोत्कारघोषः हृद्धारध्वनिः, अभूदिति सर्वत्र
योज्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥

रामे इति । ततः उत्पातदर्शनानन्तरं रामे नयचयं राज-
नीतिसामग्र्यं लोकधर्मसहस्रं लोकाचारानुमतं धर्मसहितञ्च यत्,
वृत्तं-तटिति शेषः, दृष्ट्वा स्थिते नृपे राजनि दशरथे यौवराज्ये
अभिषेकः तस्मै, रामस्येति शेषः, मतिः बुद्धिः, अभूत् आसीत् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

सुमन्तो वह्निर्निघृत्य नागरान् प्रति ।

स्त्रीया क्षरामुपगतामवलोक्य राजा

रामश्च राज्यवहनक्षममाकलय्य ।

राज्याभिषेकपरमोत्सवमस्य कर्तुं

व्यादिष्टवान्, पुरजना । कुरुत प्रमोदम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके मदविह्वलाया कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्या ।

सोपानमारुह्य चकार शब्द ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ ॥ ५ ॥

अथ कैकेयी [स्वगतम्] । पतितमिदमनर्थान्तरम् । (क)

[राजानमुपसृत्य प्रकाशम्] । जयति जयति महाराज ।

दशरथ । कैकेयि । इत आगम्यताम् । प्रविश्य कैकेयो

एवमेव कथयति राजानम् । किन्तु ? असङ्गलेय बधू ।

स्त्रीयामिति । राजा स्त्रीया क्षरा वार्द्धकम् उपगताम् उप

स्थिताम् अवलोक्य राम राज्यवहनक्षमश्च आकलय्य विविच्य

अस्य रामस्य राज्याभिषेक एव परम महान् उत्सव तं कर्तुं

व्यादिष्टवान् आज्ञापयामास अस्मानिति शेष हे पुरजना ।

नगरवासिन । प्रमोदम् आनन्दं कुरुत अनुभवत । वसन्त

तिलक वृत्तम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके इति । रामस्य अभिषेके अभिषेकसमये मदेन

उल्लासेन विह्वला परवशा तस्या तरुण्या युवत्या कक्षात् भुज

मूलात् च्युतो निपतित हेमघट सौवर्णजलकलस सोपानम्

अधिरोहणोम् आरुह्य प्राप्य ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ इत्येव

शब्द चकार । अभिषेकस्य प्रजानामतीवानन्दहेतुत्वमुक्तं

भवतीति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ५ ॥

(क) अथ कैकेयीति । अनर्थान्तरम् अपरोऽनर्थ इत्यर्थः,

अन्यदमङ्गलमिति यावत् ।

यतोऽस्या आगमनानुपदमेव महोत्पाता दृश्यन्ते, तदेनां दूरतो निःसारय, मद्यश्च प्राक् स्वीकृतं वरद्वयं प्रदीयताम् । तदेव सोतालक्ष्मणमहितस्य रामस्य वनप्रयाणं भरतस्य चक्रवर्त्तित्वेऽभिपेक्षः ।

ततो दशरथः । हा रामचन्द्र ! प्राणाधिकप्राण । त्वयि किमेतदापतितम् [इति मूर्च्छति । समाश्वस्य । आकाशे] भूपुत्री (ख) तव पत्नी, तथापि तस्या भुवः परिग्रहणमनुचितमिदमिति कृत्वा कैकेयो त्वां निवारयति ।

ततः सुमन्त्रः । [स्वगतम् ।] राज्ञ एषोऽभिप्रायस्तत् स्वयमेव गत्वा रामचन्द्राय निवेदयामि [इति निष्क्रान्तः ।] [उपसृत्य च] जयति जयति श्रीरामचन्द्रः । भृत्यस्ते सुमन्त्रोऽस्मि निवेदयामि आम्भानमिदमन्यच्च ।

श्रुत्वेव कैकयसुता नगरीजनानां
माङ्गल्यमुन्मदकलाकुलवारयोपम् ।
तुभ्यं श्रियं न्यसति शक्रमखे नरेन्द्रे,
प्राक् स्वीकृतं वरयुगं धमयाचतैनम् ॥ ६ ॥

(ख) भूपुत्रीति । तव पत्नी सोता भूपुत्री पृथिव्या दुहिता, तथापि तथाच तस्याः भुवः श्रद्धा इति भावः ।

श्रुत्वेति । शक्रमखे इन्द्रमित्ये नरेन्द्रे राजनि दशरथे तुभ्यं श्रियं राजन्तुर्धर्मं न्यसति अर्पयति सति, अर्पयितुमुद्यते सतीति यावत्, कैकयसुता कैकेयी नगरीजनानां पुरवासिनाम् धेनुदा चक्षुसपूर्णवर्त्यः, कलाकुला कला नृत्यगीतादिः तथा आकुला आसक्ता वारयोपा वैश्या यस्मिन् तथाभूतं माङ्गल्यं मङ्गलोत्सवं

तदेव वरयुगम् ।

रामो यातु वनं चतुर्दश समा मूर्द्धा जटा धारयन्
वन्या वृत्तिमुपागतो विरचिता सीतासखः सानुजः ।

राज्यं सानुचरं समुव्रतमिदं संन्यस्यता मत्सुते,
श्रुत्वैवं स तु निर्दयावच इदं भूमिं गतो विह्वलः ॥ ७ ॥

(अत्र दाक्षिणात्यपुस्तकपाठः कैकेयी आत्मगतम् । प्राप्तः
किल मदवाग्बन्धकालः तर्हि द्रुतं राजानं भरतराज्यं प्रार्थये
न खलु कालक्षेपं श्रेयसे । [रहसि उपगम्य प्रकाशम् ।]
राजन् । समङ्गलीयेय बधूः, यतोऽस्या आगमनमात्रेण
महोत्पाताः सम्भवन्तीति ।

सानुत्पातानविध्य क्षितिपमथ दशस्यन्दनं क्रन्दयन्ती
लोकान् शोकानलौघैः शिव शिव तरसा भस्मसात् कुर्वतीव ।

श्रुत्वैव आकर्ण्येव एन राजानं प्राक् पूर्वं स्वीकृतम् अङ्गीकृतं वर-
युगं वरद्वयं समयाचत प्रार्थितवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

राम इति । रामः सीतासखः सानुजः सलक्षणः सीता-
लक्षणसहित इत्यर्थः, चतुर्दश समा वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया, व्याप्येत्यर्थः, मूर्द्धा शिरसा विरचिता-जटां धारयन्
वन्या वृत्तिम् आरख्यजीविकाम् उपागत आश्रितः सन् वनं
यातु गच्छतु । इदं समुव्रत समृद्धं सानुचरं स्वगणसहितं राज्यं
मम सुते भरते सन्न्यस्यता संन्यस्तं भवतु । स तु राजा एवम्
इत्यम् इदं निर्दयायाः कैकेयाः वच श्रुत्वा आकर्ण्य विह्वलः
विमुग्धः सन् भूमिं गतः सुवि पपात । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

कैकेयी वाचमूचे निखिलनिजकुलाद्धारमूर्त्तिः समीतः
शान्त्यै पुत्रस्य राज्यं भवतु वनमभिप्रेष्यतामेव रामः ॥ ८ ॥

दशरथः । सकलं स्त्रीवचनस्वीकरणं मरणोत्साहञ्च
नाटयन् महती मूर्च्छामासाद्य धरणि तलमुपगतः कथमपि
चेतनामुपलभ्य ।

रामं कामायजमिव धमं प्रस्थितं वीक्ष्य शक्तो
धर्तुं प्राणान् शिव शिव कथं तान् विहायाथवाहम् ।
निर्मुक्तः स्यां वचनममृतं तत् पुनर्नान्यथा मे
भूयात् भूयस्तदनु वचनं हा वभाषे तथेति ॥ ९ ॥

तानिति । अथानन्तरं निखिलं समस्तं निजकुलं निज
वंश, कैकेयराजवंश इत्यर्थः, तस्य अङ्गारा मालिन्यकारी मूर्ति-
र्यस्याः सा कैकेयी तान् उत्पातान् (पूर्वोक्तान् अमङ्गलसूचकान्
धूसरदिग्भागान्) अवेक्ष्य दृष्ट्वा दशम्यन्दनं दशरथं क्षितिपं
राजानं क्रन्दयन्ती रोदयन्ती शिव शिवेति खेदे लोकान् जनान्
शोकानलौघैः रामदशरथवियोगजनितदुःखाग्निसञ्चयेः भस्म
भात् कुर्वतीव दहन्तीव वाचम् उवाच शान्त्यै पूर्वोक्तामङ्गल
शान्त्यर्थं समीत एव रामः वनम् अभिप्रेष्यतां पुत्रस्य भरत
स्येति गेपः, राज्यं भवतु । सन्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

राममिति । कामायजमिव सदानायजानामिव, रामा
दपि येष्टं सुन्दरमिति भावः, रामं वनं प्रस्थितं वीक्ष्य प्राणान्
धर्तुं कथम् अहं शक्तः ? नैव शङ्कामीत्यर्थः, शिव शिवेति खेदे,
अथवा तान् प्राणान् विहाय निर्मुक्तः अनृतात् परिव्रातः स्याम्
अतः तत् मे वचनम् अनृतम् अमत्यम् अत एव अन्यथा अन्य
प्रकारं न भूयात् न भवतु, तदनु इत्थं विवेचनानन्तरं हा

श्रुत्वा श्रीमच्चरणा प्रमाणमिति निष्क्रान्त ।

श्रीरामो लक्ष्मणं प्रति । वत्स लक्ष्मण ! निजा प्रजा
वतीम् (ग) आदाय अग्रे भव अहं सुस्थ तात नत्वा याव
दागच्छामीति ।

तात दशरथ नत्वा मातरौ जननीं तत ।

मैथिल्या सहितो रामो लक्ष्मणेन वनं गच्छी ॥ १० ॥

गुर्वज्ञाप्रतिपालनात् प्रति वनं सम्प्रस्थितं राघवः,
दृष्ट्वासौ त्वरिता विदेहतनया श्वश्रू (स्वं स्व) जनं पृच्छतो ।
नत्वा कौशलकन्यकाङ्क्षियुगलं, पश्चात् सुमित्रां पुनः,
पृष्ट्वा स्व शुकसारिकापिककुलं, रामानुगां प्रस्थिता ॥ ११ ॥

इति खेदे तथा अस्त्विति शेषः, इति वचनं वभाषे उक्तवान्
कैकेयोमिति शेषः । ८ ॥

(ग) प्रजावतीं भ्रातृजाया "प्रजावती भ्रातृजाया" इत्यमरः ।

तातमिति । रामः तातं पितरं दशरथं ततः अनन्तरं
मातरौ कैकेयोमुमित्रे जननीं कौशल्यां नत्वा मैथिल्या सीतया
लक्ष्मणेन च सहितः सन् वनं गच्छी प्रतस्थे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति । अस्मौ विदेहतनया जानकी त्वरिता सत्वरं श्वश्रू
जनं स्व स्व जनमिति वा पाठः, दृष्ट्वा पृच्छतो आसन्नयन्ती
कौशलकन्यकाया कौशल्याया अङ्क्षियुगलं चरणयुग्मं पश्चात्
सुमित्रां पुनः नत्वा स्व शुकसारिकापिककुलं पृष्ट्वा आसन्नं
रामानुगां राममनुगच्छन्तीं प्रस्थिता । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथ सीतां प्रति कौशल्यावाक्यम् ।

अयि जानकि पुत्रि ! शैशवे प्रतिपन्नासि बधूजनक्रियाम् ।

अथ गच्छसि यौवने वनं परिणामे भवितासि कीदृशो ? ॥ १२ ॥

लक्ष्मणं प्रति सुमित्रावचनम् ।

रामं दशरथं विद्धि, विद्धि मां जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि, गच्छ पुत्र ! यथासुखम् ॥ १३ ॥

रामं प्रति ।

बाला विदेहतनया ललितौ भवन्तौ,

दिग्दक्षिणा च रजनीचरचक्रलुष्टा ।

तद्वत्स ! वत्सलतयेदमुदाहरामौ,

मा राम ! गच्छ नयदक्षिण ! दक्षिणाशाम् ॥ १४ ॥

अपोति । अयि पुत्रि जानकि ! शैशवे बाल्ये बधूजनक्रियां स्नुषाजनोचितमाचारं प्रतिपन्नासि प्राप्तासि, अथानन्तरं, शैशवात् परमित्यर्थः, यौवने तारुण्ये वनं गच्छसि, ततः परिणामे वर्गमे वयसि कीदृशो भवितासि ? करुणोक्तिरियम् । सुन्दरीवृत्तम् “अयुजोर्यदि सौ जगो युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरो तदा” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

राममिति । हे पुत्र ! लक्ष्मण ! रामं दशरथं विद्धि जानीहि, मां जनकात्मजां सीतां विद्धि, अटवीं वनम् अयोध्यां विद्धि, यथासुखं गच्छ । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

बालेति । विदेहतनया सीता बाला शिशुः, भवन्तौ युवां ललितौ सुकुमारौ, दक्षिणा दिक् च रजनोचराणां राजसानां चक्रैः वृन्दैः लुष्टा सेविता, तत्तस्मात् हे वत्स ! वत्सलतया वात्सल्येन, स्नेहेनेत्यर्थः, इदम् उदाहरामः व्रूमः हे नयदक्षिण

मदृष्टे विरम राम । सुहृन् पृच्छते पुनरसौ क्षितिपालः ।

आश्रयन्ति परिवृत्तिमकस्माद्दुर्मदस्य जरतश्च वचांसि १५ ॥

अवावसरे पौराः प्राहुः ।

अभिनवगुणग्रामे रामे विमुञ्चति पत्तनं,

तरुणकरुणापारावारे निमज्जति सज्जने ।

अचलदचलैरुर्वी, परं न तु केकायो,

कुलिशवद्धिशप्रायं प्रायो मनो वत ! योषिताम् ॥ १६ ॥

नीतिकुशल । राम । दक्षिणाशां यान्यां दिशं मा गच्छ न
यादोत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

मदृष्टे इति । हे राम । मदृष्टे मदालये सुहृन्
कियन्तं कालमित्यर्थः, विरम विलम्बं कुरु इत्यर्थः । असौ
क्षितिपालः राजा पुनः पृच्छते, अस्माभिः रामो वनं गच्छतु न
वा इति शेषः । किं तेनेत्याह आश्रयन्तीति, दुर्मदस्य मदमत्तस्य
जरतः स्यविरस्य च वचांसि अकस्मात् सहसा परिवृत्तिम्
अन्यथात्वमित्यर्थः, आश्रयन्ति परिणमन्ति । यदि पुनः राजा रामं
वनवासात् निवर्त्य राज्यमर्पयेदिति भावः । अत्र सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, प्रसुताप्रसुतयोर्जर्दुर्मदयो
रैकधर्ममस्वत्वात् दीपकानुद्धारश्च, तदनयोः संसृष्टिः, “अप्रसुत-
प्रसुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते” इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं,
“स्वागता रनभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

अभिनवेति । अभिनव नूतन गुणग्रामः गुणसमूहः
यस्य तयोक्ते रामे पत्तनं नगरं विमुञ्चति अत एव सज्जने साधु
जनसमूहे तरुणा अभिनवा या करुणा शोकः तस्याः पारा-
वारः समुद्रः तस्मिन् निमज्जति निपतति सति सर्व्वी पृथिवी

अथ वनप्रस्थाने पथि सीतावचसा रामखेदः ।

सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी

सीता जवाक्षिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा

रामान्गुण कृतवती प्रथमावतारम् ॥ १७ ॥

धरणीं प्रति रामः ।

अरुणदल(लि)तनिम्बा स्निग्धपादारविन्दा

कठिनतरधरण्या यात्यकक्षात् खलन्ती ।

अयनि ! तव सुतेयं, पादविन्द्यासदेशे

त्यज निजकठिनत्वं, जानको यात्यरण्यम् ॥ १८ ॥

अचलैः पर्वतैः सहेत्यर्थः, अचलत् अकम्पत, परं किन्तु कैकयी न तु नैव अचलदित्यन्वयः । वत खेदे, योपितां स्त्रीणां मनः प्रायः बाहुल्येन कुलिशं वर्ज्यं बहिर्गं मत्स्यवेधनार्थं सौहृदार-निर्मितक्षुद्राययवतीच्छावसुविशेषः तन्प्राप्य तत्सदृशम् । मामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

सद्य इति । शिरीषकुसुमसुकुमाराद्वी सीता सद्यः सङ्गमा पुरीपरिसरे नगरोविभागे जयात् वेगात् विचतुराणि पदानि गत्वा कियत् गन्तव्यम् अस्ति इति अमकृत् पुनः पुनः ब्रुवाणा कथयन्ती सती रामान्गुण, रामस्य नयनत्रायप्यस्य प्रथमावतारं कृतवती । वसन्ततिनत्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

पथि पथिकबधूभिः सादरं पृच्छमाना
 कुवलयदलनीलः कोऽयमार्ये । तवेति ।
 स्मितविकसितगण्ड व्रीडविभ्रान्तनेत्रं,
 मुखमवनमयन्तो स्पष्टमाचष्ट सीता ॥ १८ ॥
 मसृणचरणपातं गम्यता. भू. सदर्भा,
 विरचय सिचयान्तं भूहि, घनैः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्रीलोचनैरनुपूर्णेः,
 पथि पथिकबधूभिः जिघ्रिता वीघ्रिता च ॥ २० ॥

हेतुना स्निग्धे पादारविन्दे चरणकमले यस्याः सा, अरुणदल-
 नसिन्ध्यास्निग्धपादारविन्देति पाठे अरुणदला रक्तच्छदा या
 नलिनो पद्मिनी तद्वत् आस्निग्धे सम्यक् स्निग्धे पादारविन्दे
 यस्याः तथाभूतेत्यर्थः, तव इयं सुता जानकी कठिनतरधरण्याम्
 अतिवठोरारण्यदेशे इत्यर्थः, कठिनतनुधरण्यामिति पाठे स
 एवार्थः, खलन्ती सती अकस्मात् याति पतति अतः पाद-
 विन्यासदेशे निजकठिनत्वं स्व' कार्कश्यं त्यज मुञ्च, जानकी
 अरण्यं याति । मालिनी वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

पथीति । पथि मार्गे पथिकानां पान्यानां बधूभिः, यद्वा
 पथिकाः पान्या एव बध्वः नार्यैः ताभिः सादरं, हे आर्ये ।
 साध्वि । कुवलयनील नीलोत्पलश्यामलः अयं तव कः इति
 पृच्छमाना अनुयुज्यमाना सीता स्मितेन ईपदसितेन
 विकसितौ स्फुरितौ गण्डौ यस्य तथोक्त व्रीडेन लज्जया विभ्रान्ते
 विभ्रमयुक्ते नेत्रे यस्य तथाविधं मुखम् अवनमयन्तो अधनतं
 कुर्वन्ती सती स्पष्टं व्यक्तम् आचष्ट आर्यपुत्रोऽयं ममेति कथित
 वती । मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

मसृणेत्येति । पथि मार्गे पथिकबधूभिः जनकपुत्री सीता

प्रथमपथिकमस्मिन् कानने रामभद्रं,
तदनुचरणचारिण्येवमेकाकिनी सा ।
दुरितमगणयन्ती पर्यटन्ती दिगन्तान्,
क्षयरुचिमचिरेन्दुं रोहिणोवान्वियाय ॥ २१ ॥

तदानीं सीतां प्रति रामः ।

प्राधग्रन्थिं परिहर पुरः, कण्टकिन्यत्र वीरत्,
विश्वग्वर्हिः, पदमवहिता किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।

मङ्गलः मन्दः चरणपातः पदविक्षेपः यस्मिन् तत् यथा तथा
गम्यतां यतः भूः पृथिवो सदर्भा दर्भाः कुशाः तैः सहिता,
क्षिप्रवनावृतायां भुवि सवेगपदनिक्षेपे चरणयोः कुशादुरवेधः
व्यादिति भावः । मूर्ध्नि गिरमि मिथ्यान्तं वसनाञ्चलं विरचय
प्राच्छादय यतः घर्म्मः प्रातपसस्तापः कठोरः अतितीक्ष्णः
नदिति-इत्येतत् अशुपूर्णैः भरद्वाप्यैरिति भावः, लोचनैः
गिञ्चिता वोचिता दृष्टा च । लोचनैरिति विशेषणे करणे च
द्वितीया । मालिनो वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रथमेति । एकाकिनी सा सीता अस्मिन् कानने अरण्ये
एवम् इत्थं तदेव अनुचरणम् अनुगमनं चरति अनुतिष्ठतीति
तयोक्ता दुरितं क्लेशम् अगणयन्ती अबुध्यमाना दिगन्तान्
पर्यटन्ती परितो गच्छन्ती क्षया क्षोणा रुचिः कान्तिः यस्य
तम् अचिरेन्दुं नवोदितं चन्द्रं रोहिणोव प्रथमपथिकं नूतन-
पात्यम्, अत्रातारण्यचर्यमिति भावः, रामभद्रम् अन्वियाय
अनुजगाम । मालिनी वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

तिर्यग्ग्रीवं विनमय शिरः पश्य वक्षी शिरःस्था-
मग्रस्थस्ते चरति च करो, तत् स्थिरा तावदेधि ॥ २२ ॥

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति,
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ।

प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती,
मोऽहं व्रजामि विपिनं जटिलस्तपस्वो ॥ २३ ॥

प्रावेति । हे प्रिये । पुर. अग्रतः प्रावणा प्रस्ताराणा ग्रन्थि
पङ्क्तिमिति यावत् परिहर परित्यज, अत्र न गच्छ (पदस्वलने
विशेषाघातसम्भवादिति भावेः, अत्र वीर्यत् लता, परिदृश्य-
सामिति शेषः, कण्टकिनो कण्टकचिता विश्वक् समन्तात्
वर्हि कुशवनम्, अतः अवहिता सतो किञ्चिदुच्चैः ईषत् मन्द
मन्दम् इत्यर्थः, उच्चैः उपरि पदं कुरुष्व निधेहि, (निर्भर-
न्यास मा कुरु, सघात्वे पदतलस्फोटनसम्भवादिति भावे) ।
तिरयो घोवा यत्र तत् यथा तथा शिरः मस्तकं विनमय
अवनतं कुरु, शिरःस्था शिरस उपरि वर्तमाना वक्षो लता
पश्य अवलाकय, शिरोममनाकरणे अनया वक्षसा शिरः
सन्निध्यते इति भावे, करो हस्ती च ते तव अग्रस्थः सम्मुखवर्ती
चरति, तत्तस्मात् तावत् स्थिरा निश्चला एधि भव, (न
गन्तव्यमग्रतः साम्प्रतमिति भावे) । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

यदिति । यत् चिन्तितम् अहं यौवराज्यं प्राप्य एवमेवं
करिष्यामीति मनोरथीकृतमित्यर्थः, इह संसारे तत् मनोरथी-
कृतं दूरतरम् अतिशयेन दूरं प्रयाति गच्छति, नश्यतोति
भावः, चेतसा यत् न गणितं न चिन्तितम् इह संसारे तत्
दुःखमिति भावः, अभ्युपैति उपतिष्ठते । यद्वा इह संसारे

अथ श्रीरामम् अनुव्रज्य आगतः (घ) सुमन्त्रो दशरथं प्रति ।
भवद्गिरा राज्यमपास्य तूर्णं वनं जगामैव रघुप्रवीरः ।
निपङ्गपृष्ठः शरचापहस्तस्तं लक्ष्मणोऽगादनु सीतया च ॥ २४ ॥

तदाकलय्य दशरथः ।

आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य (प्रस्थितस्य) वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ २५ ॥

यत् चिन्तितं, लोकेनेति शेषः, तत् दूरतरं प्रयाति, यत् चेतसा
न गणितं, लोकेनेति शेषः, इह तत् अभ्युपैति । वाञ्छितं न
सिध्यति अनिष्टञ्च समुपैतोति भावः । तथाहि यः अहं प्रातः
प्रभाते वसुधाधिपाना राज्ञां चक्रवर्त्ती सम्राट् भवामि, सोऽहं
जटिनः तपस्वी सन् विपिनं वनं व्रजामि गच्छामि, अहो विधे-
र्विन्मृत्तमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥ ✓

(घ) अनुव्रज्य अनुगम्य ।

भवदिति । रघुप्रवीरः रामः भवतः गिरा वचनेन, आदेशे
नेत्यर्थः, भवद्गिरेत्यत्र गुरोर्गिरिति पाठश्च, राज्यम् अपास्य विज्ञाय
तूर्णं शोधं वनं जगामैव । लक्ष्मणः निपङ्गः तूणीर पृष्ठे यस्य
सः तथा शराः चापं धनुश्च हस्ते यस्य तथाभूतः सन् सीतया
सह तं रामम् अन्वगाञ्च अनुजगाम च । उपजाति वृत्तम् ॥ २३ ॥

आहृतस्येति । हे सुमन्त्र ! मया अभिषेकाय आहृतस्य
आमन्त्रितस्य वनाय विसृष्टस्य प्रेषितस्य, प्रस्थितस्यति पाठान्तरं,
तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः आकारवेन चक्ष्यमिति
यावत्, न लक्षितः न निरीक्षितः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

हृदयाप्रापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु वीक्ष्यसे ।

वत्स । राम । गतोऽसौति सन्तापादनुमीयते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा सुमन्त्रवचनेन सुतप्रयाणं,

शापस्य तस्य च विचिन्त्य विपाकवेलाम् ।

हा राघवेति सकृदुच्चरिते नृपेण

निश्चस्य दीर्घतरमुच्छसितं न भूय ॥ २७ ॥

अथ पौरञ्जनः ।

जातः सूर्यकुले, पिता दशरथः, स्त्रीणीभुजामग्रणीः, ✓

हृदयादिति । हे वत्स राम । त्वं हृदयात् न अप्रयातः, न निर्गतः असि, हृदये तिष्ठस्येवेत्यर्थः, सर्वासु दिक्षु वीक्ष्यसे दृश्यसे, सङ्कल्पातिशयमहिम्ना सर्वजगतामेव राममयदर्शनादिति भावः, किन्तु सन्तापात् दुःखात् गतोऽसि इति अनुमीयते, यत्र यत्र रामसद्भावः तत्र तत्रैव सन्तापाभावः, यतोऽयं मे सन्तापाति शयो वर्तते तस्मात् रामो मम दूर गत इत्यनुमानमिति भावः । अमुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । नृपेण राज्ञा दशरथेन सुमन्त्रस्य वचनेन सुतस्य रामस्य प्रयाणं वनप्रस्थानं श्रुत्वा तस्य च शापस्य यच्चद्रुतमुनि-
दत्तस्येति भावः, विपाकवेला, “दिष्टान्तमाप्स्यसि भवानपि पुत्रशोकात्” इति पुत्रशोकरूपस्वप्नमरणकालं विचिन्त्य, हा राघव । हा राम ! इति सकृत् एकवारम् उच्चरिते सति दीर्घतरं निश्चस्य भूयः पुनः न उच्छसितं न निश्चसितं, प्राणविगमो जात इति भावः । उच्चरितमिति पाठे दीर्घतरं निश्चस्य हा राघव । इति सकृत् उच्चरितं भूयः पुनः न उच्छसितमित्यन्वयः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी, यस्थानुजो लक्ष्मणः ।
 दोर्दण्डेन समो नचास्ति भुवने, प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विहङ्गितोऽपि विधिनाऽन्यस्मिन् जने का कथा ? ॥ २८ ॥
 जामाता पुरुषोत्तमो, भगवतो लक्ष्मीः स्वयं कन्यका,
 दूतो यस्य बभूव कौशिकमुनिर्यज्वा वशिष्ठः स्वयम् ।
 दाता श्रीजनकः, प्रदानसमये चैकादशस्या ग्रहाः,
 किं ब्रूमो भवितव्यतां हतविधेः रामोऽपि यातो वनम् ॥ २९ ॥

जात इति । सूर्यकुले सूर्यवंशे जातः, महाकुलीम इति
 भावः, क्षीणभुजां भूपतीनाम् अग्रणीः श्रेष्ठः, सार्वभौम इत्यर्थः,
 दशरथः पिता, महापुरुषस्य पुत्र इति भावः, सत्यपरायणा
 सत्यधर्मरता सीता प्रणयिनी प्रेयसी, लक्ष्मणः अनुजः, यस्ये-
 त्यभयत्रान्वेति, भुवने त्रिलोक्यामित्यर्थः, दोर्दण्डेन बाहुबलेन
 समः तुल्यः, यस्येति पूर्वशान्वयः, न च अस्ति नैव विद्यते,
 स स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः रामः अपि येन
 विधिना विहङ्गितः प्रवक्षितः तस्य हतविधेः अन्यस्मिन्
 जने का कथा ? किं वक्तव्यम् ? विहङ्गितस्येति भावः । अत्र
 अन्यस्य विहङ्गनं दण्डापूपिकया आयातमित्यर्थापत्तिरनुद्धारः,
 “दण्डापूपिकयान्यार्थगमोऽर्थापत्तिरिष्यते” इति सूत्रेणात् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

जामातेति । पुरुषोत्तमः स्वयं विष्णुः जामाता वरः,
 भगवतो स्वयं लक्ष्मीः सीतेत्यर्थः कन्यका, कौशिकमुनि
 विग्वामित्रः दूतः वार्त्ताहरः, योजक इति भावः, बभूव, स्वयं
 वशिष्ठः यज्वा विवाहयज्ञकर्त्ता, यस्येति सर्वत्रान्वेति, स
 श्रीजनकः दाता सम्प्रदानकर्त्ता, प्रदानसमये च ग्रहाः रव्यादयः

अथ वनस्थे रामे काकचरितम् ।

रक्षोऽभिचारचक्रभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐषीकमस्त्रमधिक्षत्य तदा तमच्छा

काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ २० ॥

अथ मन्त्रिभिरानीतो भरतो मातरम् उक्तिप्रत्यु-

क्तिकया वृच्छति ।

मातस्तात, क्व यातः ? सुरपतिभवनं, हा ! कुतः ? पुत्रशोकात्,
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां ? त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ? ।

एकादशस्था सन्नात् एकादशराशिस्थिता, शुभा इति भावः,
“सर्वेऽप्युपान्ये शुभा.” इति ज्योतिषवचनात्, आसन्निति शेषः,
तस्य जामाता स रामोऽपि वनं यातः, अतः हतविधे, दुर्देवस्य
भवितव्यताम् अवश्यम्भाविता किं ब्रूमः ? किं कथयामः ?
दुर्देवस्य असाध्यं किमपि नास्तीति भावः । अत्र कारणेन कार्यं
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

रक्ष इति । “यः काकः” रक्षसाम् अभिचारे मारणार्थयज्ञ-
कर्मणि चक्रभाण्डमिव पायसकलसमिव देव्या विदेहदुहितु-
मीतायाः स्तनं विददार नखैर्विदीर्णवान्, युद्धेत्यध्याहार्यमन्यथा
तदेत्यस्यासङ्गतिः स्यादिति बोध्यम् । तदा चरमः आद्यः
रघुराजपुत्रः रामः ऐषीकम् ईषीकां दृष्टविशेषः, तन्निर्मितम्
अस्त्रम् अधिक्षत्य गृहीत्वा तं काकम् अच्छा नेत्रेण काणीचकार
एकं चक्षुर्गैषीकेणास्त्रेण नाशितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३० ॥

मातरिति । हे मातः ! केकयि । तातः पिता क्व यातः ?

प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति ? नृपगिरा, किन्त्यासौ वभाषे ?
मदाग्वदः, फलं ते किमिदं ? तव धराधीशता, हा ! हतोऽस्मि ॥ ३१ ॥

सैषा निष्कलमतिरात्मकुलोचितेषु
वंशेषु सत्स्वपि खला पिशिताग्निनौव ।

कुत्र गतः ? (भरतोक्तिः) सुरपतेरिन्द्रस्य भवनं स्वर्गमित्यर्थः,
गत इति शेषः । (केकयुक्तिः) हा इति शोके, कुतः ? कस्मात्
कारणात् ? (भरतोक्तिः) पुत्रशोकात् पुत्रस्य रामस्य शोकात् ।
(केकयुक्तिः) चतुर्णां पुत्राणां मध्ये अस्मौ कः पुत्रः यस्य
शोकादित्युक्तमिति भावः । (भरतोक्तिः) त्वं यस्य-अवरजतया
अनुजत्वेन जातः, तवाग्रज इत्यर्थः । (केकयुक्तिः) अस्य मद
अग्रजस्य किं, वृत्तमिति शेषः । (भरतोक्तिः) अस्मौ त्वदग्रजः, राम
इत्यर्थः, काननान्तं वनसीमां प्राप्तः गतः । (केकयुक्तिः)
किमिति ? कथम् ? (भरतोक्तिः) नृपगिरा राजवाक्येन,
(केकयुक्तिः) अस्मौ-राजा तथा- त्वं वनं याहीत्यर्थः, किं कथं
वभाषे-उक्तवान् ? (भरतोक्तिः) अस्मै वाचा सत्याद्भोकारिणे
त्यर्थः, वदः, मन्त्रत्यप्रतिपाननार्थं तं रामं वनं गन्तुमादिदेशेति
भावः । (केकयुक्तिः) इह रामस्य वनप्रेषणे इति भावः, ते तव
फलं प्रयोजनं किम् ? (भरतोक्तिः) तव धराधीशता भूपतित्वं,
तव राज्यप्राप्त्यर्थं मया एतत्कृतमिति भावः । (केकयुक्तिः)
हा खेदे, हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि । (भरतोक्तिः) स्वधरा
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सैषेति । सा एषा निष्कला बुद्धा, नोचित्यर्थः, सतिर्यस्याः
सा आत्मनः स्वस्य कुलोचितेषु वंशानुरूपेषु, रघुवंशयोग्येष्विति
अत एव सत्स्वपि शोभनेषु अपि, निष्कलद्वेष्यतीत्यर्थः, वंशेषु,

माकन्दशालिनि वने विषयल्लिकेव
 हा हन्त ! केकयसुता कथमाविरासीत् ॥ ३२ ॥
 आनन्दमौलिमतिरोहितराजवेश
 मानन्दयन्तमखिलानवलोकनेन ।
 हा हन्त ! केकयसुता नयनाभिराम
 राम कथं नु मुनिवेशधरं चकार । ३३ ।

अथ रामं प्रति भरतप्रयाणम् ।

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाञ्चां गुरो
 स्तद्वत्तयापि च लक्षणेन सकल मात्रा सहैवोज्झितम् ।

केकयस्येति भावः, पिशिताशिनोव राजसीव पिशिताशनेवेति
 वा पाठः, खला क्रूरा केकयसुता कैकेयी माकन्दशालिनि
 वरसालशोभिनि वने विषयल्लिकेव विपलतेव कथम् आवि
 रासीत् उत्पन्ना ? हा हन्त शोकातिशयसूचनार्थं पदद्वयम् ।
 उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

आनन्देति । हा हन्त इति पूर्ववत् केकयसुता आनन्द
 मौलिम् आनन्दमस्तक, चरणे प्रणतमिति भावः, अतिरोहित
 राजवेशम् अतिशयेन रोहित शोभित इत्यर्थः, राजवेश, यस्य
 तथोक्तम् अवलोकनेन दर्शनप्रदानेन अखिलान् सर्वान् जनान्
 आनन्दयन्तं नयनाभिरामं दृष्टिप्रियं रामं कथं नु केन
 प्रकारेण खलु मुनिवेशधरं तापसं चकार ? वसन्ततिलक
 वृत्तम् ॥ ३३ ॥

राम इति । राम गुरोः पितुराज्ञा मान्नामिव मूर्ध्नि
 शिरसि निधाय काननं वनम् अगात् गतवान्, तद्वत्तया

श्रीमद्राम ! मया त्वया सह वने स्वेयं, यतस्तेऽनुजः,
 सौमित्रिः स शिशुर्नृपोऽपि भवतस्तापादितः स्वःपथम् ॥ ३४ ॥
 अथ वनमायातं भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम् ।
 परस्त्री मातेव, क्वचिदपि न लोभः परधने,
 न मर्यादाभङ्गः, क्षणमपि न नीचेष्वभिरुचिः ।
 रिपौ शौर्घ्यं, धैर्यं विपदि, विनयः सम्पदि सताम्
 इदं वर्त्म भ्रातर्भरत ! नियतं यास्यसि सदा ॥ ३५ ॥

तस्मिन् रामे भक्तिः, तथा हेतुना लक्षणेनापि मात्रा जनन्या
 सुमित्रया सहैव सकलं भार्यादिकम् उज्जितं परित्यक्तं श्रीम-
 द्राम ! श्रीमन् रामेति वा पाठः, मया त्वया सह वने स्वेयं
 स्यात्तयं, यतः तेऽनुजः, सौमित्रिः लक्षणः, त्वदनुचर इति भावः,
 सः शिशुः बालकः, स्थितो बालकेन तेन भवतः परिचर्या न
 सम्भवति ततो मयैव तव सकाशे स्यात्तव्यमिति भावे, नृपोऽपि
 राजापि भवतः तापात् शोकात् इतः अस्मात् लोकात् स्वःपथं
 स्वर्गपथं, सुरलोकमित्यर्थः, इतः गतः, ममारित्यर्थः । शार्दूल-
 विक्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

परस्त्रीति । हे भ्रातः ! भरत ! परस्त्री परपत्नी मातेव, दृष्ट्येति
 शेषः, क्वचिदपि परधने लोभः न, कार्ये इति शेषः, मर्यादाभङ्गः
 शिष्टाचारव्यतिक्रमः न, कार्ये इति शेषः, क्षणमपि अल्पकाल-
 मपि नीचेषु असज्जनेषु अभिरुचिः मनोनिवेशः, आदर इति
 यावत्, न, कार्येति शेषः, रिपौ शत्रौ शौर्घ्यं विक्रमः, विपदि
 धैर्यं सहिष्णुता, सम्पदि अभ्युन्नतौ विनयः अनौदत्यम् इदं
 सतां साधूनां वर्त्म पन्थानं सदा सर्वस्मिन् काले नियतम्
 अवश्यं यास्यसि गमिष्यसि, भरत इत्यत्र भवतीति पाठे इदं

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता,
विद्यासु व्यसन स्वयोपिति रतिर्लोकापवादाद्वयम् ।

भक्तिः शूलिनि, शक्तिरात्मदमने, ससर्गमुक्तिः खले
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १६ ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

नत्वा नत्वा भाविन पार्थिवेन्द्रान् भूयोभूयो याचते रामचन्द्र ॥ १७ ॥

वर्त्म भवति, त्व सदा नियत यास्वमि एतत् वर्त्तेति शेष ।
शिक्षरिणी वृत्तम् ॥ १५ ॥

वाञ्छेति । सज्जनैः साधुभिः सह सङ्गम तस्मिन् वाञ्छा
अभिलाष परगुणे परेषां गुणे विद्याविनयादौ प्रीति
सन्तोष गुरौ गुरुजने मात्रादिष्विति भावः, नम्रता अव
नति, विद्यासु ज्ञानेषु व्यसनम् आसक्तिः स्वयोपिति निज
पत्रा रतिः अनुरागः, लोकापवादात् लोकेषु अपवाद निन्दा
दुष्कृतकार्यजनितेति भावः तस्मात् भय भीतिः, शूलिनि
ईश्वरे भक्तिः, आत्मदमने इन्द्रियवशीकरणे शक्तिः सामर्थ्यः,
खले दुर्जने ससर्गमुक्तिः सङ्गवर्जनम् एते निर्मलगुणा येषु
वसन्ति तिष्ठन्ति तेभ्यो नरेभ्यो नमः तान् नरान् प्रणमामी-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १६ ॥

सामान्य इति । अयं नराणां सामान्य साधारण धर्म
सेतुः धर्मसंक्रमः, धर्मपथ इयि यावत् परस्त्री मातेव इत्याद्युक्त
रूप भवद्भिः काले काले समये समये पालनीय रक्षणीय
इति रामचन्द्र भाविन भविष्यत पार्थिवेन्द्रान् राज्ञ् भूयोभूय
पुन पुन नत्वा नत्वा प्रणम्य प्रणम्य याचते । शालिनी वृत्तम् ,
“मात्तौ गौ चेच्छालिनो वेदलोके ” इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

भरतः । हा हन्त ! मातरहह ! ज्वलितानलो मां,
कामं दहत्वग्निशैलकृपाणवाणाः ।
मथ्यन्तु, तान् विपहतं भरतः सलीलं,
श्रीरामचन्द्रपदयोस्तु न विप्रयोगम् ॥ ३८ ॥

रामः । मां बाधते नहि तथा विपिनेषु वासो
राज्येऽरुचिर्जनैकवान्धववत्सलस्य ।
रामानुजस्य भरतस्य यथा, प्रियायाः
पादारविन्दयुगलचतिरुत्पलाच्याः ॥ ३९ ॥

हा, हन्तेति । हा हन्त इति खेदातिशयव्यञ्जकमव्यय
इयम् । अहह मातः ! केकयोमुद्दिश्य सम्बोधनमिदम् ।
ज्वलितानलः ज्वलदग्निः मां कामं यथेच्छं दहतु भस्मीकरोतु,
अग्निर्वज्रं शैलः पर्वतः कृपाणः अस्तिः बाणः शरः एते मां
मथ्यन्तु हिंसन्तु, भरतः सलीलं सावहेलं यथा तथा तान्
ज्वलितानलादीन् विपहतं विप्रियेण सीटुं, गच्छोतीत्यर्थः,
श्रीरामचन्द्रपदयोः विप्रयोगं विरहं न तु नैव, विपहतं
इत्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मामिति । विपिनेषु वनेषु वामः मां तथा नहि नैव
बाधते पीडयति, जनकस्य पितुः बान्धवानाश्च वत्सलस्य
प्रियस्य रामानुजस्य मदनुजस्येत्यर्थः, भरतस्य राज्ये राज्यं
कर्तुमित्यर्थः, अरुचिरनिच्छा यथा—उत्पलाच्या नीनोत्पल
नयनायाः प्रियायाः सीतायाः पादारविन्दयुगलचतिः चरण-
पद्मयुगलचतं, विपिनपर्यटनादिति भावः, यथा—बाधते इत्य-
न्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

ततः सीतां प्रणमति भरतः ।

मूर्ध्ना बद्धजटेन वल्कलभृता देहेन पादानतिं,
कुर्वाणे भरते, तथा प्ररुदितं तारस्त्रैः सीतया ।

येनोद्दिग्धविहङ्गसङ्कुलतरुर्निःसम्पदश्चापदः,

शैलेन्द्रोऽपि किलैष भूरिभिरभूत् साश्वः पयःप्रस्रवैः ॥ ४० ॥

ततो भरतः श्रीरामं प्रति ।

आर्य्यो राज्यमलङ्करोतु, विपिने वासो मया स्वीकृतः

ताताज्ञापरिपालनव्रतफलं गृह्णातु मत्तो भवान् ।

इत्युक्तोऽप्युपगम्य नाकृत मनो राज्ये यदा राघवः,

सम्प्राप्तो भरतस्तदा निजपुरीमादाय सत्यादुके ॥ ४१ ॥

मूर्ध्नेति । भरते बद्धा जटा यस्मिन् तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा
तथा वल्कलभृता वल्कलाच्छादितेन देहेन पादयोः आनतिं
प्रणामं कुर्वाणे सति सीतया तारस्त्रैः उच्चैःस्त्रैः तथा प्ररुदितं
प्रकर्षेण क्रुदितं वेग--रोदनेन एव तत्रस्थ इति भावः,
शैलेन्द्रोऽपि पर्वतराजोऽपि उद्दिग्धैः क्रन्तैः विहङ्गैः सङ्कुलाः
व्याघ्राः तरवः यस्य यस्मिन् वा सः निर्नास्ति सम्पदो ह्यः
येषां तादृशाः श्चापदाः जन्तवः यस्मिन् तथाभूतः तथा भूरिभिः
बहुभिः पयसां प्रस्रवैः निर्भरैरित्यर्थः, साश्व. सवाघ्यः अभूत्
किल, अतिकरुणतरं तदासीदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
सुप्तम् ॥ ४० ॥

आर्य्य इति । आर्य्य. भवानित्यर्थः, राज्यम् अलङ्करोतु
शोभयतु, मया विपिने वने वासः स्वीकृतः अवलम्बितः, भवान्
मत्तः मत्सकाशात् तातस्य पितुः आज्ञायाः आदेशस्य परि-

राज्ये ते चाभिविष्याथ नन्दिग्रामं गतः स्वयम् ।

राघवागमनापेक्षी भरतोऽपानयत् महीम् ॥ ४२ ॥

रामे प्राप्ते वनान्तं कथमपि भरतश्चेतनां प्राप्य तातं
नोत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।

भ्रातुः शोकाज्जटावानज्जिनवृततनुः पालयामास नन्दि-
ग्रामे तिष्ठन्नयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगाय वीरः ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वायमानय चिराय विहाय चित्र-

कूटस्थलीमिह विराधश्च विधाय ।

पाननमेव व्रतं तस्य फलं सुकृतरूपं गृह्णातु स्वोक्तरोतु इतो-
त्यम् उपगम्य भरतेन उक्तोऽपि अभिहितोऽपि राघवः रामः
यदा राज्ये मनः न अकृत नाकरोत् तदा भरतः तत्पादुके
तस्य रामस्य पादुके भ्राटाय गृह्णीत्वा निजपुरीमयोध्या मम्यातः
प्रत्याजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राज्ये इति । अथ निजपुरीप्रत्यागमनानन्तरं भरतः ते
पादुके राज्ये अभिविष्य स्वयं नन्दिग्रामं गतः राघवस्य रामस्य
आगमनम् अपेक्षते इति तथाभूतः सन् महीं पृथिवीम्
अपानयत् शशास । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

रामे इति । वीरो भरतः रामे वनान्तं वनसीमां प्राप्ते
सति कथमपि चेतनां प्राप्य मुनिजनानां वशिष्ठादीनां वच-
नात् ऊर्ध्वदेहक्रियाभिः अन्त्येष्टिक्रियादिभिः तातं पितरं
देवेन्द्रलोकं स्वर्गं नोत्वा प्राप्य भ्रातुः रामस्य शोकात् जटा-
वान् जटाधारी अज्जिनेन चर्मणा आवृता तनुरस्य तथाभूतः
नन्दिग्रामे तिष्ठन् रघुपतेः रामस्य पुनरागामिने भोगाय
योध्यां पालयामास शशास । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

कुम्भोद्भवेन मुनिना सह मन्दयित्वा

रामो निवासमकरोदथ पञ्चवय्याम् ॥ ४४ ॥

तं पयोदमिव वोच्य सर्वाण्यं कम्पमानकमनीयकलापाः ।

ताण्डवानि विदधुस्तत्पण्डे दण्डकाननशिखण्डियुवानः ॥ ४५ ॥

राघवेण लघुना रघुनाथप्रेरितेन विपिनादुपनीतम् ।

स्वर्णवर्णमकरोदधिकर्णं कर्णिकारकुसुमं करभोरुः ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । अथ भरतप्रतिगमनानन्तरं रामः आश्रमान्
तापसनिवासान् दृष्ट्वा चिराय चित्रकूटस्थलीं चित्रकूटपर्वत-
भूमिं विहाय परित्यज्य इह अरण्यभूमौ विराधस्य राक्षसस्य
वधं विधाय कृत्वा अथानन्तरं कुम्भोद्भवेन मुनिना अगस्त्येन
सह मन्दयित्वा पञ्चवय्यां निवासमकरोत् । असन्ततिलकं
वृक्षम् ॥ ४४ ॥

तमिति । दण्डकाननशिखण्डियुवानः दण्डकारण्यस्थित-
तरुणमयूराः सषाण्णम् अक्षिजलसहितं तं रामं पयोदं मेघमिव
वोच्य दृष्ट्वा कम्पमानः कमनीयः रमणीयः कलापः वधः येषां ते
सन्तः, “कलापो भूषणे वधे” इत्यमरः, तरुपण्डे वृक्षस्त्वन्वे
ताण्डवानि नृत्यानि विदधुः चक्रुः । स्वागता वृक्षं, “स्वागता
रनभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

राघवेणेति । करभोरुः सोता रघुनाथेन रामेण प्रेरितः
आदिष्टः तेन लघुना कनिष्ठेन राघवेण लक्ष्मणेनेत्यर्थः, विपि-
नात् वनात् उपनीतम् आहृतं स्वर्णवर्णं काञ्चनप्रभं कर्णिकार-
कुसुमम् अधिकर्णं कर्णं इति अधिकर्णं, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः,
अकरोत् अकार । स्वागता वृक्षम् ॥ ४६ ॥

तत्र गमनसमये रामं प्रति सीता ।

पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहाम्

अलभत यदहल्यां गोतेमो धर्मपत्नीम् ।

त्वयि विचरति शीर्षायावृष्णि विन्ध्याद्रिपादे

कति कति भवितारस्तापसा दारवन्तः ॥ ४७ ॥

अथ लक्ष्मणो नदीं दृष्ट्वा नाविकमाह्वयति ।

नाविकः प्रविश्य श्रीरामचन्द्र प्रति ।

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते पादयोरिति कथा प्रयोऽसी ।

जानयामि तव पादपङ्कजे नाथ । दारुदृषदोस्तु का भिदा ? ॥ ४८ ॥

पदेति । हे नाथ ! येत् यतः श्रोतमः पदकमलयोः चरणार-
विन्दयोः, तवेति भावः, रजोभिः धूलिभिः सुक्तः त्यक्तः पाषाण-
देहः प्रस्तरावयवः, यथा तथाभूता धर्मपत्नीम् अहल्याम्
अलभत लब्धवान्, तस्मात् त्वयि शीर्षा, सुवलिता ग्रावाणः
यस्मात् तादृशे विन्ध्याद्रिपादे, शीर्षायावृष्णि विन्ध्याद्रिपादे इति
पाठान्तरम्, विचरति पथ्यति सति कति कति बहव इति
भावः, तापसाः दारवन्तः सुस्त्रीका भवितारः भविष्यन्ति ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मानुषीति हे नाथ । ते तव पादयोः चरणयोः मानुषी-
करणरेणुः मानुषोत्पादनकारणं रज अस्ति इति कथा वार्त्ता
प्रतीयसी प्रसिद्धिं गता, प्रचारितेत्यर्थः । अतः तव पादपङ्कजे
चरणकमले जानयामि धावयामि, येन रेश्वपगमः स्यादिति
भावः । (ननु पाषाणस्य मानुषत्वे काष्ठमय्यास्तव तरणेः किमिति
भयमित्यत आह, दार्विति) — दारुदृषदोः काष्ठपाषाणयोः भिदा

उपलतनुरहस्या गोतमस्येह शापात्
 इयमपि सुनिपत्नो शापिता कापि वा स्यात् ।
 चरणनलिनसङ्गानुग्रहं ते भजन्तो,
 भवतु चिरमियं नः श्रीमती पोतपात्री ॥ ४८ ॥

श्रीरामः ।

दृष्टान्तिदैर्घ्यं जनकात्मजायास्तत्रैव रामः सह लक्ष्मणेन ।
 गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु चक्रे निजपर्णशालाम् ॥ ५० ॥

भेदः का तु ? कैव, न कापोल्यर्थः, (येन पाषाणं भानती क्रियते
 तेन काष्ठं तथा न क्रियते इति केन वक्तुं शक्यते इति भावे) ।
 रथोद्धता वृत्तं "रात्यरेर्नरलगे रथोद्धता" इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

(ननु गोतमशापादहस्या पाषाणमयो आसीत् मम पदरजसा
 तस्याः शापमुक्तिर्जाता तव कथं तस्मात् भूतिः ? इत्यतः आह,
 उपलतिः)।—अहस्या गोतमस्य शापात् इह अस्मिन्, गोतमायमे
 इति भावः, उपलतनुः पाषाणशरीरा, आसीदिति शेषः,
 इयमपि नः अस्माकं पोतपात्री नौका, पोतपुत्रीति प्राठे चुद्रा
 नौरित्यर्थः, शापिता शापमिता कापि सुनिपत्नो वा स्यात्—
 भवितुमर्हतीत्यर्थः । (तथापि रामस्य निर्वन्दे तत् का गतिः ?
 इत्याह, चरणेति)।—इयमपि -ते-तव चरणनलिनसङ्गानुग्रहं
 पादपद्मसंसर्गरूपमनुग्रहं भजन्ती लभमाना सती चिरं श्रीमती
 प्राप्तनिजसीन्दर्या भवतु, शापात्—मुक्ता भवत्विति भावः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दृष्टेति । रामः जनकात्मजायाः सीतायाः अतिदैर्घ्यम्
 अतिकातरत्वं, पुनः पुनः पर्यटनासामर्थ्यमिति यावत्, दृष्टा
 तत्रैव पञ्चवद्व्यां गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु स्थानेषु, वनेषु

लक्ष्मणस्तत्र पञ्चवटोरमणीयतामवलोक्य ।

एषा पञ्चवटी रघूद्विजकुटी, यत्रास्ति पञ्चावटी

पान्यस्यैकवटी, पुरस्कृततटी, मंश्रेपवृत्तौ वटी ।

गोदा यत्र नटी तरङ्गिततटी कल्लोनचञ्चवृत्तौ

दिश्यामोदकुटी भवाब्धिगङ्गावटी भूतक्रियासूक्तटी ॥ ५१ ॥

इति पाठास्तरम् ; लक्ष्मणेन सह निजपर्ययालां पत्ररचित-
कुटीरं चक्रे कृतवान् । -इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५० ॥

एषेति । एषा पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी पञ्चभि-
र्वटैः परिगोभिता भूमिरिति यावत्, रघूद्विजस्य रामस्य कुटी
निवासः । रघूद्विजस्य रघूत्तमेति पाठान्तरम् । यद्वा हे
रघूद्विज । एषा पञ्चवटी तव कुटी निवासः, अस्त्विति शेषः,
रामं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । यत्र पञ्चवट्यां पञ्चावटी
पञ्चानामवटानां गङ्गाणां समाहारः पञ्चावटी, पञ्चसु वटवृत्त-
भूमेषु—पञ्च—सरस्वतीगङ्गा—मन्तीति भावः, “गङ्गावटी भुवि
श्वभ्रे” इत्यमरः । तां विगिनष्टि, पान्यस्येत्यादि ।—पान्यस्य
प्रवासिनो जनस्य एका त्रिद्वितीया वटी जलपानपात्रं, (तत्रैव
पान्या जलं पिबन्तीति भावः) । पुरस्कृततटी पुरस्कृताः
गोभिनाः तटाः प्रान्तदेशाः यस्याः तथोक्ता । मंश्रेपवृत्तौ
वटी मंश्रेपः दारापत्यादिमङ्गः तस्य वृत्तौ प्रसङ्गे वटी औपध
वटिर्ल्लेख्यर्थः, नंसारनिवर्जिकेति भावः । मंश्रेपभित्ताविति पाठे
मंश्रेपस्य भित्तौ भेदे, निवारणे इति यावत् । यत्र यस्याः
समीपे तरङ्गितौ तरङ्गाविद्धौ तटी यस्याः तयाभूता कल्लोनैः
कर्मिभिः चञ्चन्तः वेगेन स्फुरन्त इति भावः, पुटाः जलनिर्गम
मार्गा यस्याः तथोक्ता दिश्यानाम् आसोदानां सौरभागां,
पद्मादिममुत्पद्मानामिति भावः, कुटी कृषिका, भवः नंसार

एव अग्निः समुद्रः तस्य शकटौ - यानरूपा, तत्पारगमनार्थं
पोतरूपेत्यर्थः, एतस्या दर्शने सेवने च लोकानां संसारचिन्ता-
पगमेन परमार्थचिन्तायां समुद्रवादिति भावः । भूतानां
प्राणिनां क्रियासु व्यापारेषु अवगाहनादिषु चकटौ शौक्ल्य
शालिनी, शौहृत्यवतीत्यर्थः, चान्दोलनवतीति भावः । भूत-
क्रियादुष्कुटीति पाठे भूतानां क्रियाभिः सामान्यधर्मैः
दुष्कुटी दुर्लभा, बहुपुण्यसभ्येति भावः । यद्वा भूतानां पञ्चानां
क्रियादीनां क्रिया सृष्टिरूपा, स्थूलशरीरमित्यर्थः, तस्या दुःखं
कुटति पिनष्टीति तथाभूता, संसारध्वंसनेन मुक्तिदायिनीति
भावः । अपरश्चार्थः—हे रघूदह ! एषा कुटी आवासभूमिः
पञ्चवटी पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां वटी निहन्त्री, वट
विधातने इत्यस्मात् पचाद्यच्प्रत्ययः । या प्राप्य न पुनर्जन्मवन्ध
इति भावः, यत्र यस्या पञ्चानां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां पञ्चवटी
अनिहन्त्री च, रूपादिविषयभोगास्यदच्चेत्यर्थः, यद्येयं मोक्षभूमिः
स्तथा भोगभूमिरपीत्यर्थः प्राप्यस्य मोक्षमार्गकृतप्रयाणस्य
एका अद्वितीया वटी विश्रामस्थानं, वट विश्रमणि इत्यस्मात्
पचाद्यच्प्रत्ययः । यत्र यस्या पुरस्कृता सगृहीता तटी समित्
कुशादिदेवार्चनसमृद्धिः यया तथोक्ता, तट च समृद्धाविति
धातोः पचाद्यच् । तथा—संश्लेषस्य संसारासङ्गस्य भिन्नी भेदे,
ध्वंसने इत्यर्थः, वटी वज्ररूपा “वज्रं वटी पवि सारि” इति
शाश्वतः । गोदा गावो वेदवाचः ददातीति गोदा मुनि
सत्तेत्यर्थः, नटी नर्तकी, आनन्देन वेदगानपरा नृत्यतीति
भावः । तरङ्गिताः उन्नतानताः तटा प्रान्तभागा यस्या
तथोक्ता, कक्षोलैर्देवैः, “कक्षोलो देववारिणोः” इति धरणि ।
करणभूतेरिति भावः, चक्षन्तः राजन्तः पुटा निकुञ्जदेशा यस्या

क्रोडाकल्पवटं विसर्पितजटं विश्वाम्बुजम्भावटं^{son}
 पिष्टाण्डौघघटं धृताद्भिश्चकटं ध्वस्तचमासङ्कटम् ।
 विद्युच्चारुचा विधूतकपटं सीताधरालम्पटं
 भिन्नारौभघटं विरुग्णशकटं वन्दे गिरां दुर्घटम् ॥५२॥

सा, दिव्यः अतिप्रगाढ़ इति यावत्, य आमोदः संसारवासनेत्यर्थः,
 तस्य कुटो अयकरी, “निवासअययोः कुटौ” इति चरकः ।
 अत एव भवाब्धिशकटौ संसारसागरतरणिः, मृतानां प्राणिना,
 ज्ञापदानामित्यर्थः, क्रियाभिरितस्ततः सद्यैः दुष्कुटो दुःखेन
 वस्तुं शक्येत्यर्थः, (मोक्षमार्गप्रवृत्तानाम्) आपाततः प्रतिबन्धभूताः
 ज्ञापदा अत्र यस्मिन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५१॥

क्रोडेति । क्रोडया लीनया कल्पते इति कल्पः, कर्म
 एव प्रत्ययः, घटः वटवृक्षपत्रमित्यर्थः येन तथोक्तं प्रत्ययाब्धि-
 जले वटपत्रे भासमानमित्यर्थः, विसर्पिता विस्तारिता जटा
 येन तथोक्तं जटाधरमित्यर्थः, विश्वमेव अम्बुजम् पद्मं तस्य
 आ समन्तात् वटः सूर्यः, तत्रकाशकत्वादिति भावः, तं पिष्टा
 धूर्णिता अण्डोवानां ब्रह्माण्डसङ्घानां घटा विस्तारः येन
 तथाभूतं धृती अद्भुती चरणौ यैः ते धृताद्भुयः-भक्ता इत्यर्थः,
 तेषां शकटं संसारमार्गश्चमनिवारकरयमित्यर्थः, ध्वस्तः नाशितः
 चमायाः पृथिव्याः सङ्कटः उपद्रवः येन तादृशं विद्युत इव
 चारुः उज्ज्वला रुक् दीप्तिः तथा विधूतः नाशितः दूरीकृतः
 कपटः तमोरूपः, मायेत्यर्थः येन तथोक्तं, सीताया अधरस्य
 आलम्पटः सर्वथा सुखः तं भिन्ना अरयः शत्रवः इभघटा
 हस्तिमृदा इव येन तथाभूतं विरुग्णाः खण्डिताः शकटा
 राजमेखरा येन तथोक्तं, “शक्नो यवनराक्षसाः” इति विश्वः, “टो

इतः पञ्चवटीवृत्तान्तः ।

स्त्रीमायया हरति शूर्पणखेति बुद्धा
सौमित्रिणा सपदि खड्गनिकृत्तनासा ।
सा रावणस्य भगिनी कुपिताऽय तत्र
प्रत्यानिनाय खरदूषणसैन्यमुग्रम् ॥ ५१ ॥

तत्र श्रीरामगाम्भीर्यम् ।

कपोले जानक्याः करिकलभदस्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोलसित(हृदमर)पुलकं घञ्जकमलम् ।
मुहुः पश्यन्, शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिहृदः ॥ ५४ ॥

महेश्वर आख्यातः” इत्येकाक्षरकोषः । गिरां वाचां दुर्घटम्
अनिर्वचनीयमित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीमाययेति । शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा नाम
राक्षसी स्त्रीमायया सुन्दरीनारीरूपकपटेन हरति नाशयति,
अस्मानिति शेषः, इति बुद्धा सौमित्रिणा खड्गयोगेन सपदि
भट्टिति खड्गेन निकृत्ता क्षिप्वा नासा यस्याः तथाभूता सा
रावणस्य भगिनी, अथानन्तरं नासाकर्त्तनानन्तरं कुपिता
सती तत्र पञ्चवटीवाम् उग्रं दारुणं खरदूषणसैन्यं खरश्च
दूषणश्च तयो सैन्यं प्रत्यानिनाय उपस्थापितवतीत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कपोले इति । रघूणां—परिहृदः स्वामी रामः करि-
कलभस्य हस्तिगावकस्य दस्तद्युतिं दशनकान्तिं मुष्णाति
हरतीति तथोक्ते तन्निमित्त इत्यर्थः, जानक्याः सीतायाः कपोले

चतुर्दशसहस्रकं परमचण्डरचोगणं
निहत्य समराङ्गने सकलमेकवाणेन सः ।
श्वरं त्रिगिरसान्वितं तदनु दुर्धरं दूषणं
जघान घनघोषणस्फुरितकार्मुको राघवः ॥ ५५ ॥

आदर्शभूते इति भावः, अस्मिन्नेव कामावेशेन विकस्वरम् अत
एव गण्डयो, उल्लसितम् उल्लासितं पुलकं लीमाश्चः यस्य
तथाभूतं वक्त्रकमलं मुखपद्मं, प्रतिफलितमिति भावः, सुहृ-
पुनः पुनः पश्यन् तथा रजनिचराणां राक्षसानां सेनायाः
कलकलं कलरवं, सिंहनादमित्यर्थः, शृण्वन् जटाजूटस्य जटा
निचयस्य ग्रन्थं घनं दृढयति दृढीकरोति । (न चात्र "आद्यः
करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः" इत्युक्तनयेनापाततः विरोधिनी-
वीरशृङ्गारयोः समवेश इति दोषो वाच्यः, तत्र वीरशृङ्गारयो-
रालम्बनैस्तेन विरोध एव दोषायेत्युक्तत्वात्, अत्र तु वीरस्या
लम्बनं रजनिचरमेना, शृङ्गारस्यालम्बनं सीतेति न कश्चित्
विरोध इति वीध्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दशेति । स राघवः रामः घनेन सान्द्रेण घोषणेन
टङ्काररवेण स्फुरितं राजितं कार्मुकं यस्य तथाभूतः सन्
समराङ्गने मङ्ग्रामभूमौ एकवाणेन एकेन शरेण चतुर्दशसहस्रकं
चतुर्दशसहस्रसंख्यकमित्यर्थः, परमचण्डम् अतिभीषणं रचोगणं
सकलं समग्रं निहत्य विनाशं तदनु तदनन्तरं त्रिगिरसा
त्रिमूर्धा नाम राक्षसेन अन्वितं सहितं श्वरं तथा दुर्धरं दुर्मेघं
दूषणञ्च जघान हतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५५ ॥

सीतारूपं सुधाह्वयं श्रुत्वा शूर्पणखासुखात् ।

राममोहाय मारोचं प्रेषयामास रावणः ॥ ५६ ॥

मारोच, स्वगतम् । कृतान्तदण्डटोर्दण्डः सकल-
चण्डाशुवश्याखण्डलो रामचन्द्रः । अथमपि महेन्द्रावस्कन्द-
स्थानं लक्ष्मेश्वरः । तदवश्यं श्रमनभवनातिथिना भवितव्यं
जीवितेनाद्य । (ङ)

राघवादिपि मर्त्तव्यं, मर्त्तव्यं रावणादिपि ।

उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये वर रामाय रावणात् ॥ ५७ ॥

सीतिति । रावणः शूर्पणखाया सुखात् सुधावत् ह्वयं
मनोज्ञं सीताया रूपं सौन्दर्यं श्रुत्वा रामस्य मोहाय मोह-
नाय, वञ्चनायेत्यर्थः, मारोचं नाम राज्ञसं प्रेषयामास प्रेरित
वान् । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ५६ ॥

(ङ) कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य, “कृतान्तो यमदैवयो”
इति विश्वः, दण्ड इव दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः,
सकलेषु सर्वेषु चण्डाशुवश्यासुर्यवंगीयेषु आखण्डलः इन्द्रः ।
सकलैत्यत्र स किलेति पाठान्तरम् । महेन्द्रेति । महेन्द्रस्य
देवेन्द्रस्य अवस्कन्दः पराजयः तस्य स्थानं क्षेत्रम्, इन्द्रजयोति
यावत् । भवितव्यं भावे तव्यप्रत्ययः ।

राघवादिति । राघवात् रामात् अपि मर्त्तव्यं रावणाज्या
तदभियोगे इति भावः, रावणादिपि मर्त्तव्यम् अस्यादेशाकरणे
इति भावः, उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये मरणस्यावश्यभावित्वे रामात्
वरं, मरणमिति शेषः, रामात् मरणस्य मोक्षोपायत्वादिति
भावः, न रावणात्, रावणात् मरणे नरके गमनमिति भावः ।
राघवादपीत्यत्र रामादिपि चेति, उभाभ्यामपीत्यत्र उभयोरिति,

सुललितफलमूलैस्तत्र कालं कियन्तं
दशरथकुलदीपे सीतया सक्षमणेन ।
गमयति, दशकण्ठोत्कण्ठया प्रेरितं द्राक्
कनकमयकुरङ्गं जानकी मन्ददर्शं ॥ ५८ ॥

ततः सीता श्रीरामं प्रति ।

देहं हेममयं हरिणमणिमयं शृङ्गद्वयं वैट्टमा-
श्रित्वारोऽपि सुरा रदच्छदयुगं माणिक्यकान्तिद्युति ।
नेत्रे नीलसुतारके सुवितते तद्वचनं प्रेक्षितं
तत्तद्रत्नमयं किमत्र बहुना सर्वाङ्गरम्यो मृगः ॥ ५९ ॥

वरं रामाञ्च रावणादित्यत्र वरं रामो न रावण इति च
पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

सुललितेति । तत्र पञ्चवर्ष्यां दशरथकुलदीपे रामे सीतया
सक्षमणेन च सह सुललितैः शोभनैः, सुखादैरित्यर्थः, फलमूलैः
कियन्तं कालं गमयति अतिवाहयति सति जानकी दश-
कण्ठस्य उत्कण्ठया श्रीमुखेन प्रेरितं कनकमयकुरङ्गं काञ्चन
मयमृगं द्राक् भटिति, सहमेत्यर्थः, मन्ददर्शं दृष्टवती । मालिनी
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

कुरङ्गं विगिनटि, देहमिति ।—हेममयं स्वर्णमयं देहं
शरीरं, हरिणमणिमयं मरकतमयं शृङ्गद्वयं, वैट्टमाः प्रवालमयाः
श्रित्वारोऽपि सुराः, रदच्छदयुगम् श्रीछाधरद्वयमित्यर्थः, माणि-
क्यस्य कान्तिवद्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशं, नीला सुतारका
शोभना तारका कनीनिका ययोः तथाभूते सुविस्मृते नेत्रे,
प्रेक्षितं दर्शनं तद्वत् तथैव चक्षुः चक्षुः तत्तद्रत्नम्, अवगितिमिति
‘जीपः’—रत्नमयं यस्येति सर्वशेषः—अत्र विषये बहुना, उक्तेनेति

स्वङ्गं मायाकुरङ्गं द्रुतनिधननिशाचारिमारोचमग्रे
 धावन्तं सञ्चरन्तं क्षणमपि गच्छने जानको याचते स्म ।
 रामं कामाभिरामं निशितशरधनुर्धारिणा लक्ष्मणेन
 क्षिप्रं तद्रक्षणयोद्धिखिततटभुवा सोऽप्यगात्तदवधाय ॥ ६० ॥

प्रियतम । मृगमद्भुताङ्गमेतं

मृगपतिविक्रम । देहि, मे प्रसीद ।

इति जनकसुतावचोऽनुरोधात्

जनकमृगं सशरोऽन्वियाय रामः ॥ ६१ ॥

शिपः, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, मृगः सर्वेषु पक्षेषु
 रम्यः मनोहरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

स्वङ्गमिति । जानको कामाभिरामं मदनसुन्दरं रामं
 स्वङ्गं शोभनाङ्गं, द्रुतम् अचिरभावि निधनं यस्य तथोक्तः स
 चासी निशाचारी मारोचश्चेति तम् अग्रे पुरतः धावन्तं, क्षणमपि
 गच्छने निविडदेशे सञ्चरन्तं याचते स्म प्रार्थयाञ्चक्रे । सोऽपि
 रामः तस्याः सीतायाः रक्षणाय रक्षार्थम् उल्लिखितौ धनुष्कोट्या
 चिह्नितौ तटी द्वारोपास्तभागौ यस्याः तद्याभूता भ्रुः कुटी
 येन तथोक्तेन, तद्वमुल्लेखं कोऽपि नोद्धयिष्यतीति भावे,
 निशिता, शरा, धनुश्च तानि धारयतीति तादृशेन लक्ष्मणेन
 सह तस्य स्वर्णमृगस्य बधाय क्षिप्रं शीघ्रम् अगात् गतवान् ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ ६० ॥

प्रियतमेति । हे मृगपतिविक्रम सिंहविक्रान्त ! प्रियतम !
 मद्भुताङ्गं विचित्राङ्गम् एतं पशितो दृश्यमानमित्यर्थः, मृगं मे
 मङ्गं देहि, प्रसीद प्रसन्नो भव, इतीत्यं जनकसुतायाः सीतायाः

रामः । वक्ष लक्षण ! त्वमस्याः प्रजावत्याः सहायो भव ।

यावदहमेनं कनककुरङ्गं निहत्यागच्छामीति निष्क्रान्तः ।

आलोकयन् विशिखमेककरेण मन्दं

कीदण्डकाण्डमपरेण करेण सज्यम् ।

संनद्धा पुष्पलतया पटलं जटाना

रामो मृगं मृगयते वनवोयिकासु ॥ ६२ ॥

अथ मृगचरितम् ।

हस्तप्राप्यमुपैति, लेदि च वृणं, न स्पृश्यतां गाहते,

गुन्द्रान् प्राप्य निवर्त्तते, किमनयान्याघ्राय चाघ्राय च ।

भूयः पश्यति, गच्छति प्रतिदिशं, कण्डूयते स्त्रां तनुं,

दूरं धावति, तिष्ठति प्रचलति प्रान्तेषु मायामृगः ॥ ६३ ॥

वचोऽनुरोधात् वचननिर्वन्धात् हितोः रामः सगरः सन् कनक-
मृगम् अन्विषाय अनुसमार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आलोकयन्निति । रामः एककरेण एकेन करेण दृष्टिणेनेति
भावः, विशिखं शरम्, अपरेण करेण वामिनेनेति भावः, सज्यम्
अधिरोपितमौर्वीकं कीदण्डकाण्डं धनुर्दण्डं, श्रुतमित्युभयव्याख्या-
हार्यं, मन्दं आवृत्तमिति यावत्, यथा तथा आलोकयन्
पश्यन्, आलोकयन्नित्यत्रान्दोलयन्निति, मन्दमित्यत्र साहमेमिति,
सज्यमित्यत्र धुन्वन्निति च पाठान्तरं सुगमम्, पुष्पलतया
जटानां पटलं चयं सन्नद्धा संयम्य वनवोयिकासु भरस्त्रयेष्वपि
मृगं मृगयते अन्विष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

हस्तेति । मायामृगः काञ्चनकुरङ्गः हस्तप्राप्यं यथा तथा
उपैति उपगच्छति, समीपं गच्छतीत्यर्थः, हस्ताभ्यासमिति
पाठे हस्तसंविधमित्यर्थः, वृणं लेदि खादति, स्पृश्यतां

तत्र सोता लक्षणं प्रति ।

चिरयति मृगान्वेषी नाथः कथं रघुनन्दनो

वनपरिसरा ह्येते क्रूरक्षपाचरभैरवाः ।

सुहुरपि भवानुक्तो न ज्यायसः परिमार्गणे

व्रजसि, तदहो चेतः किं किं न लक्षणं । शङ्कते ? ॥ ६४ ॥

चिरादृष्टे रामे करणकटुभिर्मथिलसुता-

वचोभिः कोदण्डाटनिजनितरेखान्तरगताम् ।

स्ययोग्यता न गाहते न प्राप्नोति, धर्तुं न शक्यते इति भावः,
गुल्मान् लतागहनानि प्राप्य निवर्त्तते तत्र न प्रविशतीति भावः,
किसलयानि पल्लवान् आघ्राय च आघ्राय च पुनः पुनराघ्राये-
त्यर्थः, भूयः पुनः पश्यति, प्रतिदिशं गच्छति, स्वा निजा तनुम्
अङ्गं कण्डूयते शृङ्गाभ्याम् उद्वर्षतीत्यर्थः, दूरं धावति, तिष्ठति
प्रान्तेषु आश्रमस्य प्रान्तदेशेषु प्रचलति प्रकर्षेण चरति । पश्य-
तीत्यत्र व्रस्यतीति पाठे व्रस्यति बिभेतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६२ ॥

चिरयतीति । इति लक्षणं । नाथः आर्य्यपुत्रः रघुनन्दनः
मृगान्वेषी मृगानुसारो सन् कथं किमर्थं चिरयति विलम्बते ?
एते वनपरिसराः अरण्यविभागाः क्रूरेः दारुणैः क्षपाचरैः
राक्षसैः भैरवाः हि भोषणा एव, भवान् सुहृदः पुनः पुनः
उक्तोऽपि मया अनुरुद्धोऽपीत्यर्थः, ज्यायसः ज्येष्ठस्य परिमार्गणे
परितः, अन्वेषणे च व्रजसि न गच्छसि, तत् तस्मात् अहो
आश्चर्य्यं किं कथं किं किमपीत्यर्थः, न शङ्कते ? अपि तु शङ्कते
एवेत्यर्थः । हरिणी वृत्तं “नसमरसला गः पटुर्वेदैर्हयैर्हरिणी मता”
इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विधायैनां रामस्फुरितपदपद्माद्वितभुवं
तदध्वानं पश्यन् कथमपि स सौमित्रिरगमत् ॥ ६५ ॥
नीतो दूरं कनकहरिणच्छद्मना रामभद्रः,
पथाटेन द्रुतमनुसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।
विभ्यत् विभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालांश्च भिक्षुः
धिग् धिक् कष्टं प्रययति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ६६ ॥
रामोन्मुक्तैकवाणप्रतिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः,
सद्यो मारीचनामाऽजनि रजनिचरः सान्द्ररक्ताक्तवर्णाः ।

चिरादृष्टे इति । स सौमित्रिर्नक्षत्राणां रामे चिरादृष्टे चिर-
मदृष्टेः—चिरयतोति—भावः, कर्णकटुभिः इन्द्रियव्ययकैरित्यर्थः,
मैथिनसुतायाः सोतायाः वचोभिः हेतुभिः एता सीतां
कोदण्डस्य धनुषः अटन्या कोट्या जनिता उत्पादिता या रेखा
तस्या अन्तरम् अभ्यन्तरं गता तां विधाय धनुःकोटिरेखातो
वहिर्मा गच्छेत्युक्तेति भावः, रामस्य स्फुरितैः राजितैः पदपद्मैः
अद्विता चिह्निता भूयत्र तं तदध्वानं तस्य रामस्य अध्वानं
पथानं पश्यन् अवलीकयन् कथमपि—अनिच्छयेति भावः,
अगमत् गतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

नीत इति । रामः कनकहरिणः काञ्चनमृगः तस्य छद्मना
कपटेन दूरं नीतः आकृष्टः । एष कनिष्ठा वत्सः लक्ष्मणः
पथात् द्रुततरम् एन रामम् अनुसरति अनुधावति । ततः
अनन्तरम् अयं रावणः भिक्षुः मथ्यासी सन् विभ्यत् विभ्यत्
वस्यन् वस्यन् पर्णशालां प्रविशति, धिक् धिक् कष्टं निजाम्
आकृतिं दशाननावययं प्रययति आविष्करोति च । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

भिन्नुः कोऽपि क्षणार्द्धमणिखचितचलत्कुण्डलग्रेणिशोभा-
वीचीखेलत्कपोलस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णग्रजोऽभूत् ॥ ६७ ॥

बाणेन दिव्येन रघुप्रवीरो मृगस्य वक्षःस्थलवदलक्ष्यः ।

विव्याध यावत्तरमा, तपस्वी दशाननस्तावदिहाजगाम ॥ ६८ ॥

आह च । भिक्षां प्रयच्छ ननु सूर्यकुलावतसे !

वंशे विदेहपतेः प्रथितासि साध्वि ।।

रामेति । काञ्चनाङ्ग. कुरङ्ग. मृगः रामेण उन्मुक्ताः प्रहित-
य एको बाणः शरं तेन प्रतिहतं हृदयं यस्य तथाभूतः सन्
सद्यः तत्क्षणं सान्द्रैः घनैः रक्तैः आर्त्तं लिप्तं वक्षो यस्य तथोक्त-
मारीचनाभा रजनिचरः राजसः भजनि अभूत् । कोऽपि भिन्नुः-
सत्रासी प्राक् पर्णशाला प्रविष्ट इति भावः क्षणार्द्धात् अत्यल्पात्
क्षणात् मणिखचितानां रत्नाविधानां चलताम् आन्दोलयता
कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषानां श्रेण्याः शोभावोचीभिः
शोभातरङ्गैः खेलत् स्फुरत् कपोलेषु गण्डदेशेषु स्फुरितानि
प्रतिविम्बितानि दश शिरसि यस्य तथाभूतः कुम्भकर्णस्य
भग्नजं रावणः अभूत्, स्वरूपं जग्राहेति भावः । सन्धरा
वृत्तम् ॥ ६७ ॥

बाणेनेति । रघुप्रवीरो राम, यावत् दिव्येन बाणेन मृगस्य
वक्षःस्थले बद्धः लक्ष्य येन तथाभूतः वक्षःस्थलं लक्षयन्नित्यर्थः,
तरसा प्रसङ्गं विव्याध तावत् तपस्वी भिन्नुवेशधरः दशाननः
इहास्मिन् आश्रमे आजगाम । मृगस्य वक्षःस्थलवदलक्ष्य
इत्यत्र ततो मृगं वक्षसि बद्धलक्ष्य इति पाठे ततोऽनन्तरं बद्ध-
लक्ष्यः वक्षसि मृगमित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ६८ ॥

भिक्षामिति । नन्विति सम्बुद्धिसूचकमव्ययम् । ननु सूर्य-

एतदृष्ट्वाण हरिपादरजोविमिश्रं.

निर्मात्यदाम सकलेष्वसिद्धिहेतु ॥ ६८ ॥

इति तुलसीं दर्शयति ।

दृग्भङ्गिमन्दि(ञ्जि)मशतैरसतीरहस्यम्

अन्वेययन् कपटभिस्तुक ! ललितोऽसि ।

आसं प्रभुः सुभग ! नाहमिति क्षमस्व,

भैक्षाय मा कुरु मृपा, त्वयमञ्जलिम्ते ॥ ७० ॥

स ध्याहरन् धर्मिणि ! देहि भिक्षामलङ्घ्यल्लक्षणदत्तरेखाम् ।

जग्राह तां पाणितले चिपन्तीं समाह्वयन्तीं रघुराजपुत्री ॥ ७१ ॥

कुलावतंसे सूर्यकुलानन्दारभूते ! साध्वि ! भिक्षां प्रयच्छ
देहि, विदेहनृपतेः जनकस्य राजपतेः वंशे प्रथितासि विख्या
तासि, हरेः नारायणस्य पादरजोभिः चरणरेणुभिः विमिश्रं
युक्तं सकलानाम् ईप्सितानाम् अभिलषितानां सिद्धिहेतु सिद्धेः
कारणम् एतत् निर्माण्यदाम निर्माण्यमानां गृहाण । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

दृगिति । हे कपटभिस्तुक । दृग्भा भङ्गीनां मन्दिमशतेः
मन्दमन्दसञ्चालनशतैः, कटाक्षवीक्षणशतैरिति यावत्, मञ्जिम
शतेरिति पाठे मनोहरतातिशयैरिति भावः, असतीनां पुञ्जनीनां
रहस्यं वृत्तम् अन्वेययन् मृगयमाणः ललितः असि, हे सुभग !
सुन्दर ! अहं भैक्षाय भिक्षादानाय न प्रभुः न समर्था
आसम् अभवम् इति हेतोः क्षमस्व मृपा व्यर्थं मा कुरु, प्रयास-
मिति शेषः, अयं तु ते तव अञ्जलिः, कृताञ्जलिद्वयाञ्जलार्थं
ग्रावे इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

स इति । स रावणः हे धर्मिणि । धर्मचारिणि ! भिक्षां

मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामेऽभिरामे
 शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ।
 सीता सीतातपनतनया राज्यलङ्घामलङ्घां
 नीता नीतासुरसुरवधूरावणे रावणेन ॥ ७२ ॥

देहि इति व्याहरन् उच्चरन् लक्ष्मणेन दत्ता धनुष्कोट्या अद्विते-
 त्यर्थः, रेखा ताम् अलङ्घयत् अतिचक्राम । (यद्यपि लक्ष्मण-
 दत्तरेखायां केनापि अलङ्घयत्वं तथापि रावणस्य कामचरत्वात्
 तपोऽतिरेकाच्च तप्तहनमिति बोध्यम्) व्याहरन्नित्यत्र व्याहर-
 दिति, अलङ्घयदित्यत्र प्रलङ्घयन्निति च पाठे लक्ष्मणदत्तरेखां
 प्रलङ्घयन् हे धर्मिणि ! भिचां देहीति व्याहरत् उक्तं
 यानित्यर्थः । धर्मिणि धर्माचारिणि मयि भिचां देहीत्यपि केचित्
 व्याचक्षते । लिपन्तीम् आच्छिन्दतीं श्चुराजपुत्री रामलक्ष्मणो
 समाह्वयन्तीम्, आकारयन्तीमिति पाठे स एवार्थः, “हतिराका-
 रणाद्धानम्” इत्यमरः, तां मीतां पाणितले करतले जग्राह च ।
 उपजाति वृत्तम् ॥ ७१ ॥

मार्गमिति । मृगस्य अयं मार्गः तं मृगसम्बन्धिनं मार्गं
 पत्यानं मृगयति अन्विष्यति, अनुधावति इत्यर्थः, अभिरामे सुन्दरे
 मृगारातिः मृगशत्रुयामो रामयेति तस्मिन् मृगराशीने रामे
 इत्यर्थः, लक्ष्मणे गते स्वनिकटं प्राप्ते सति लक्ष्मणेन अशुभचिह्न-
 भूतेन शिवारुतादिना शोकं शोषम्, आभाच्छेदं द्विर्भावः, अत्यन्तं
 शोकं गतवति, नितराम् उन्मनस्कतां भजतीति भावः, सति
 नीतासुरसुरवधूरावणे रावणेन, नीतः प्रापितः असुराणां सुरा-
 णाञ्च वधूनां नारीणां रावयति क्रन्दयतीति रावणः इः कामो
 यस्य तथाभूतः रावण तेन असुरसुरवधूद्वारिणा रावणेनेत्यर्थः,

सीता दशमुखनीता मीता वदति अ काञ्चनद्योता ।

रघुनन्दन । रघुनन्दन । रामचन्द्र । रामचन्द्रेहि (ति) ॥ ७३ ॥

हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर !

हा नाथ ! हा रघुपते । किमुपेक्षसे माम् ।

इत्थं विदेहतनयां बहुधा लपन्तीम्

आदाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥ ७४ ॥

सीतातपनतनया-सीता लाङ्गलपद्धतिः तया आ सम्यक् तपति तपश्चरतीति तथोक्तः सीतातपनः [यिञ्चार्थं लाङ्गलकृत्तेष्वे यञ्चं कृत्वा यस्तपस्तप्तवानित्यर्थः, तस्य जनकस्येत्यर्थः, तनया कन्या मीता राजते इति राज्ञिः विद्योतमानेत्यर्थः, अतएव अलसत्यर्थः काम्यते इति अलङ्कामा अतिशयेन स्पृहणीयेत्यर्थः, सा चासौ लङ्का चेति तां नीता प्रापिता । अत्र मार्ग मार्गमित्यादिस्वर व्यञ्जनमंभते, क्रमेण तेनैवावृत्तेर्यमकालद्वारः—“सत्यर्थे पृथ-गर्थाया, स्वरव्यञ्जनमंभते, । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनि-गद्यते ॥” इति लक्षणात् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मीतेति । काञ्चनवत् द्योतः दीप्तिर्यस्या मा हेमाङ्गीत्यर्थः, सीता दशमुखेन रावणेन नीता हृता मती चै रघुनन्दन । रघु नन्दन । रामचन्द्र रामचन्द्र एहि आगच्छ इति, रामचन्द्रेति वा पाठः, वदति अ आकाशयति अ ॥ ७३ ॥

हा रामेति । हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर । हा नाथ ! हा रघुपते । किं कथं माम् उपेक्षसे न पश्यसी-त्यर्थः, इत्थं बहुधा आलपन्तीं विदेहतनयां सीताम् आदाय राक्षसपति, रावणः नभसा आकाशमार्गेण जगाम गतवान् । वमन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

रावणस्य रथसङ्गता सती नूपुरं परिससर्ज सत्वरः ।

उत्तरीयमपि कङ्कणं क्वचिच्चारुहारमपि सा स्थले स्थले ॥ ७५ ॥

अथ जटायुवृत्तान्तः ।

इतो वापं रामः क्षिपति हरिणे सुक्तकरुणः,

सचापः सौमित्रिः स्वजनमनुयाति द्रुतमितः ।

इतः सीता भिक्षामुपनयति भिक्षोः करतले,

त्रयं व्योम्नि प्रेङ्खन् युगपदहमालोकयमिदम् ॥ ७६ ॥

रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षेऽसिताष्टमी ।

अर्धरात्रौ दिनस्यार्धे चार्धचन्द्रार्धमास्करे ॥ ७७ ॥

रावणस्येति । सा मती पतिव्रता सीता रावणस्य रथ-
सङ्गता रथोपरिस्था सती सत्वरः क्वचित् क्वचित् स्थले स्थले
नूपुरम्, उत्तरीयं, कङ्कणं, चारुहारं मनाहरहारम् अपि परि-
ससर्ज परितत्याज । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे रामः सुक्तकरुणः निर्दयः
सन् हरिणे काञ्चनमृगे वापं शरं क्षिपति, इतः अस्यां दिशि
सौमित्रिर्लक्ष्मणः सचापः धनुर्धरः सन् द्रुतमितः सत्वरं गतः
सन् स्वजनम् आत्मजनं राममित्यर्थं, अनुयाति अनुगच्छति ।
इतः अमुयां दिशि सीता भिक्षोः सत्रासिनः करतले भिक्षाम्
उपनयति ददाति । व्योम्नि आकाशे प्रेङ्खन् मञ्चरन् अहं युगपत्
समकालम् इदं त्रयं रामलक्ष्मणसीताव्यापारत्रितयमित्यर्थः,
आलोकयम् अपश्यम् । गिखरिणो वृत्तम् ॥ ७६ ॥

रावणेनेति । रावणेन कृष्णपक्षे असितपक्षे असितः-शनैश्चरः
अष्टमः स्वजन्मराश्वपेक्षया अष्टमराशिस्थः यस्याः सा, अष्टम-
शने, अष्टमविधायित्वस्य ज्योतिःशास्त्रप्रतिपादितत्वादिति

रावणरथस्यां सीतां दृष्ट्वा स्वगतम् ।

मारीचमृगयाव्यग्रे रामभद्रे च नक्षत्रे ।

कथमेषा कुरङ्गाक्षी रावणस्य रथोपरि ? ॥ ७८ ॥

भावः) अर्धं राति ददातीति अर्धरा भिचान्नस्य अर्धदानकर्त्तव्यं
 त्वर्थः, अर्धचन्द्रस्य अर्धं तस्यैव भाः कान्तिर्यस्याः सा मलिन-
 प्रायेत्यर्थः, सीता अत्रौ अत्रिसुनेः समीपे, आश्रमसन्निधावित्यर्थः,
 दिनस्य अर्धं मध्याह्नममये इत्यर्थः, कने पाणी हृता गृहीते
 त्वर्थः । केचित्तु अर्धचन्द्रार्धभास्करे इत्येकं पदं हत्वा अर्धचन्द्रस्य
 अष्टमीचन्द्रम्येत्यर्थः, यत् अर्धचतुर्योचन्द्र इत्यर्थः, तद्वत् भास्करः
 सूर्यः यस्मिन् तद्याभूते, कुलवधूहरणात् अतीव मलिनभास्करे
 इति भावः, दिनम्याह्नं इत्यस्य विगीषणतया व्याचक्षते ।
 अर्धचन्द्रेऽर्धभास्करे इति पाठमायित्य व्याख्यान्तरम् ।
 दिनस्य, दैव्येति शेषः, अर्धं चैत्रे मासीत्यर्थः, मक-
 रादिपट्कं दिनं कर्कादिपट्कं निशेति स्मरणात् । “मासेन
 च्यादहोरात्रः पौरो धर्मेण दैवतः” इत्यमरोक्तेर्देवानां मानुषवर्षे-
 णाहोरात्रकीर्त्तनाच्च । तत्रापि अक्षय्यपक्षे शुक्लपक्षे अर्धः अष्ट-
 कलः चन्द्रः यस्मिन् तादृशे अश्वत्थे अर्धरात्रे, पितृणामिति
 शेषः, शुक्लपक्षस्य पितृणां रात्रित्वेन कीर्त्तनात् तदर्थं इत्यनेन
 शुक्लपक्षीयाष्टम्यामित्यर्थः प्रतीयते । अर्धभास्करे मध्यन्दिन-
 वर्त्तिनि आदित्ये अमितः जनैर्यः अष्टमो यस्याः तथोक्ता सीता
 रावणेन हृता इत्यन्वयः । तदुक्तं वागङ्गे,—“चैत्रमामसिताष्टम्यां
 मुहूर्त्तं वृन्दमञ्जिते । राघवस्य प्रियां भार्यां जह्वा दगकन्धरः ॥”
 इति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७७ ॥

आकाशादवतरन्तं जटायुं दृष्ट्वा रावणः ।

मैनाकः किमयं कृण्वि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्य कुतः ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आं ज्ञातं, स जटायुरेष जरसा ग्रस्तो बधं वाञ्छति ॥ ७६ ॥

रावणं प्रति जटायुः ।

जम्ब वज्रकुले, हरार्धनविधौ कृत्वा शिर कर्त्तनं

भक्तिर्वज्रिणि बाहुदण्डदलनव्यापारशक्तिः परा(मंता) ।

तत्र व्यग्र. व्यापृतः तस्मिन् सति एषा कुरङ्गाची मृगनयना
सीता रावणस्य ग्धोपरि कथं, तिष्ठतीति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७८ ॥

मैनाक इति । अयं मैनाकः गगने आकाशे अव्याहृतं
केनापि अविघ्नित मम मार्गं कृण्वि आवृणोति किम् ? तस्य
मैनाकस्य कुतः कस्मात् शक्तिः सामर्थ्यम् ? यतः सः वज्र-
पतनात् वज्रप्रहारात् महेन्द्रादपि, किं पुनस्तद्विजेतुर्मत्त इति
भावः, भोतः तस्मात् मैनाको नायमिति निश्चयः, सोऽपि
तार्क्ष्यः गह्वमान् निजेन विभुना नारायणेन समं मह मां
रावणं जानाति, (मया पूर्वं प्रभुमहितं पराजितं, तस्मात्
माऽपि नायमिति भावः) । आ ज्ञातम् । एष जरसा
वार्धकेन ग्रस्तः क्लिष्ट इति पाठान्तरम्, जटायुः बधः—मत्-
सखागादिति भावः, वाञ्छति अभिलषति । अत्र प्रकृते जटायु-
युधि चन्यस्य मैनाकादेः संग्रयात् मन्देहान्द्वारः, “मन्देह-
प्रकृतजन्यस्य मगधः प्रतिभोत्थितः” इति लक्षणात् । गार्दून-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

हेनोत्तोलितकेलिकन्दकनिभः कैलास उत्पाटित-
स्तत् किं रावण ! मज्जसे न ? हरसे चौर्येण पत्नीं रघोः ॥ ८० ॥
जन्म ब्रह्मकुले, तपस्वनुपमं वीर्यञ्च लोकोत्तरं,
किञ्चैश्वर्यमहो त्रिलोकजयिनः (ता) स्वर्गाङ्गनास्वामिनः ।
इत्यस्मादपि वाञ्छितं किमधिकं, सीता समाकृष्यते,
तस्मात्त्वं सह बान्धवैः पशुमते ! यातोऽसि निःशेषताम् ॥ ८१ ॥

जन्मेति । हे रावण ! ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म, ब्रह्मणः
प्रपौत्रोऽमीति भावः, हरस्य अर्चनविधौ पूजनविधाने शिरसां
कर्त्तनं छेदनं, क्लृप्तनमिति पाठान्तरे स एवार्थः, कृत्वा
भक्तिं, (प्राणानपि अगणयित्वा हरमर्चयसीत्यर्थः) वन्निधि
वज्रायुधे इन्द्रे बाहुदण्डैः यत् दलनं स एव व्यापारः तत्र
शक्तिः, सामर्थ्यं, परा महती, मतेति पाठे स्यादित्यर्थः । हेनया
अवलोलया उत्तोलितं यत् केलिकन्दुकं क्रीडागण्डुकं तन्निभः
तत्सदृशः, हेलीक्लासितेति पाठान्तरं, कैलासः गिरिः उत्पाटित-
चन्द्रोत्थ उद्धृत इत्यर्थः, अथच चौर्येण रघोः रामस्य पत्नीं हरमे,
तत् तस्मात् न मज्जसे किम् ? निर्लज्जस्त्वमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

जन्मेति । ब्रह्मकुले ब्रह्मणः वंशे जन्म, तपसु अनुपमम्
उपमारहितं, शिरःकर्त्तनावधिकत्वादिति भावः, वीर्यञ्च लोको-
त्तरम् अनोक्तिः, त्रिलोकविजयीति भावः । किञ्च त्रिलोक-
जयिनः तथा स्वर्गाङ्गनानां देवाङ्गनानां स्वामिनः, भोतुरिति
यावत्, नवेति शेषः, ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् अहो आश्चर्यं, त्रिलोक-
जयितेति पाठे त्रिलोकजयितया हेतुना स्वर्गाङ्गनानां स्वामिन
इत्यर्थः, इत्यस्मादपि अधिकं वाञ्छितम् अभिन्नपितं किम्,

अविदुषस्तव दोषमहं सहे, विष्टज गवण । वीरपतिव्रताम् ।
 शरणमस्मि जटायुरह सखा दशरथस्य रथस्तव तिष्ठतु ॥ ८२ ॥
 तथापि तमवधौर्यं गच्छति रावणे जटायु ।

रे रे भो परदारचौर । किमिदं धीरं त्वया गम्यते,
 तिष्ठाधिष्ठितगन्धमादनतटं प्राप्तो जटायु स्वयम् ।
 मुञ्चैनां पतिदेवता, न खलु चेन्नरुणचण्डाङ्गुश-
 क्रीडा(क्रूरा)कपणनिर्गतास्त्रमुरस पास्यन्ति गृध्रास्तव ॥ ८३ ॥

अस्तीति शेषः, यत् सीता समाकृत्यते चौर्येणापह्रियते
 तस्मात् हे पशुमते । पशोरिव मति बृद्धिर्यस्य तथाभूत ।
 नि शेषतां नास्ति शेषो यस्य स नि शेष तस्य भाव ता
 निर्वगतामित्यर्थं यात गत अस्मि, (एतेन तव कर्मणा
 राक्षसकुलं नि श्रेयं भविष्यतीति भावः) । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अविदुष इति । हे रावण ! अविदुष यज्ञस्य तव दोष
 सीताहरणापराधमित्यर्थः, अहं मुहे क्षमे, वीरपतिव्रता वीर
 पतिरतां, भीतामिति शेषः विष्टज मुञ्च । अहं दशरथस्य
 सखा जटायु शरणं रचिता अस्मि भवामि, 'शरणं गृह
 रक्षित्वो' इत्यमरः तव रथं तिष्ठतु भूमौ अवरोहत्वित्यर्थः । द्रुत
 विलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो" इति लघुणात् ॥ ८२ ॥

रे रे इति । रे रे इति अवज्ञासूचकं सम्योधनम् । भो
 परदारचौर परस्त्रीतस्कर । त्वया धीरं मन्द मन्द यथा तथा
 निरुद्देशमिति भावः, गम्यते किमिदम् ? किमरे इति पाठा
 न्तरम् । तिष्ठ स्थिरो भव अधिष्ठित गन्धमादनस्य गिरे तटं
 येन स गन्धमादनतटप्राप्तोत्यर्थः, गन्धमादनेत्यत्र चन्दना-

सीतामाश्वासयन् रावणं प्रति क्रोधं नाटयति ।

मा भैषीः पुत्रि सीते ! व्रजति मम पुरी नैव दूरं दुरात्मा,

रे रे रक्षः ! क्व दारान् रघुकुलतिलकस्यापहृत्य प्रयासि ? ।

चक्ष्वाक्षेपप्रहारैस्फुटितधमनिभिर्दिक्षु विचिष्यमाणै-

राशापालोपहारं दशभिरपि भृशं त्वच्छिरोभिः करोमि ॥ ८४ ॥

चलेति पाठे चन्दनाचलः मलयाद्रिरित्यर्थः, जटायुः स्वयं
प्राप्तः उपस्थितः । इमां पतिदेवतां पतिव्रतां सुखं त्वज ।
चेत् यदि न खलु नैव, सुखेरिति शेषः, तदा गृध्राः पक्षि-
विशेषाः तव उरसः वक्षःस्थलात् मम तुण्ड एव चण्डः तीक्ष्णः
अद्भुतः अस्त्रविशेषः तस्य क्रीडया यत् आकर्षणं निर्दलनं
तेन निर्गतम् अस्त्रं रक्तं, मञ्चण्डतुण्डाद्भृशकूरावस्करणव्रणा-
च्छगिति पाठे मम चण्डं भीषणं तुण्डमेव अद्भुतः तेन यत्
क्रूरं निदारुणम् अवस्करणं कुर्वन् तेन ये व्रणाः क्षतानि तीक्ष्ण-
अस्त्रैश्च रक्षिरं, निर्गतमिति शेषः, पास्यन्ति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

मा भैषीरिति । हे पुत्रि सीते ! मा भैषीः भयं मा कुरु,
एषः दुरात्मा मम पुरः अग्रतः दूरं-न-व्रजति-न-गन्तुं शक्नो-
तीत्यर्थः । रे रे रक्षः ! राक्षस ! रघुकुलतिलकस्य रामस्य
दारान् भार्याम् अपहृत्य चोरयित्वा क्व कुत्र प्रयासि गच्छसि ?
नैव गन्तुं शक्नोषीति भावः, चक्ष्वाक्षेपेण प्रसारणेन ये प्रहाराः
तैः स्फुटिताः क्षताः, द्रुतिना इति वा पाठः, धमनयः शिराः वेपां
तैः दशभिरपि तव शिरोभिः सुण्डैः दिक्षु आशासु विचिष्यमाणैः
भृशमतिमात्रम् आशापालानां दिक्पालानाम् उपहारं पूजां
करोमि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८४ ॥

आः पापिन् । पश्यती मे रघुतिलकबधूं चोरयित्वा प्रयातुं
सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशिरःशायिनीमुद्यतोऽसि ।
एभिर्जिह्त्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दोमचूडामणीनि
त्वामद्याहं गरुत्मानुरगमिव सुधाहारिणं मंहरामि ॥ ८५ ॥
जानामि त्वा दशास्य । प्रबलभुजबलव्यूढकैलासशैलं
नीत्वा वैदेहपुत्रीं जलनिधिं शरणं कस्य हेतोः प्रयासि ? ।
किं वा दूर शराणां दिशि दिशि पतता, किन्तु निर्लक्ष्यबाण-
व्यापारो नो विधेयः, समरमनुसर, प्रीयतां साहसयोः ॥ ८६ ॥

आः पापिन्निति । आ पापिन् पापाचारः । पश्यतो मे,
अनादरे पश्यो, पश्यन्तं मामनादृत्येत्यर्थः, गिरिशस्य हरस्य
शिरःशायिनी शिरस्थिता शीताशुलेखामिव शशिकलामिव
रघुतिलकस्य रामस्य बधूं सीता चारयित्वा अपहृत्य प्रयातुं
गन्तुम् उद्यतः प्रहृष्टः असि, अद्य अहं गरुत्मान् गरुडः
सुधाहारिणम् अमृतचौरम् उरगमिव भुजङ्गमिव त्वाम् एभिः
प्रखरैः तीक्ष्णैः नखमुखैः नखाग्रैः दोमैः चूडामणयः किरीटा-
द्यैषु तानि तव शिरांसि जिह्त्वा मंहरामि नाशयामि । उपमा-
नहारः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८५ ॥

जानामीति । हे दशास्य दशानन । प्रबलेन भुजाना-
बलेन व्यूढः उद्यतः कैलासशैलः येन तथाभूतं महाबलभुज-
शालिनमित्यर्थः, त्वां जानामि, बाहुबलं दर्शयेति भावः,
वैदेहपुत्रीं जानकीं नीत्वा अपहृत्येत्यर्थः, कस्य हेतोः किमर्थं
जलनिधिरेव शरणम् आश्रयः तत् प्रयासि गच्छसि ? वा
अथवा दिशि दिशि पतता शराणां दाशरघेरिति भावः, दूरं
किम् ? न किमपीत्यर्थः, किन्तु निर्नास्ति-लक्ष्यं यस्य तादृशः

अथ युद्धम् ।

अक्षं विक्षिपति, ध्वजं विभजते, मथ्नाति नहं युगं,
चक्रं चूर्णयति, क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पक्षिराट् ।
रुक्षं गर्जति, तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडय-
त्याकर्षत्यपकर्षति प्रचलति न्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥ ८७ ॥

बाणानां शराणां व्यापारः सम्प्रयोगः नो विधेयः न कर्तव्यः,
समरं युद्धं, रामेति भावः, अनुसर कुरु, साहसस्य रणव्यापारस्य
श्री. शोभा प्रीयतां प्रीता भवतु. चरितार्थतां गच्छत्वित्यर्थः ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अक्षमिति । पक्षिराट् जटायुः रक्षसा पतेः रावणस्य अक्षं
रथचक्रान्तरालं काष्ठं विक्षिपति विपरीतं क्षिपति, ध्वजं
विभजते भग्नं करोति, दलयते इति पाठे दलयते त्रोटयती
त्यर्थः, नहं सस्वहं युगं रथाग्रवर्तिकाष्ठविशेषं मथ्नाति मर्दयति,
नृणां क्षिणोति पाठे स एवार्थः । चक्रं चूर्णयति खण्डयति, तुर-
गान् अश्वान् क्षिणोति नाशयति, रुक्षम् उग्रं यया तथा, रुक्ष-
मित्यत्र रुन्धन्निति पाठे रुन्धन् मार्गमाह्वन्नित्यर्थः, गर्जति
चीत्कारेति, तर्जयति तर्जनां करोति, अभिभवति तिरस्करोति,
आलम्बते मार्गमालम्ब्य तिष्ठति, ताडयति प्रहरति, आकर्षति,
अपकर्षति अद्गात् वसनादिकं व्यावयतीत्यर्थः, अवलुम्पतीति
पाठे तथैवार्थः, प्रचलति उड्डयते, न्यञ्चति अधोगच्छति,
उदञ्चति उदगच्छति अपि, श्रितानेकासु क्रियासु एकस्य
कारकपदस्य उक्तत्वात् दीपकमेदः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रसृत
प्रसृतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु
क्रियासु चेत्” इति॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

क्रुद्ध ततो दृढचपेटशिलातलेन
 रक्ष. पिपेष गगनेऽद्भुतपक्षिराजम् ।
 ईषत्स्थितासुरपतद्भुवि राम ! राम !
 रामेति मन्त्रमनिश निगदन् जटायुः ॥ ८८ ॥
 अथ क्षतरथभङ्गं पक्षिराज (वीरं) निहत्य
 क्षितिगतमवलोक्य श्वासमात्रावशेषम् ।
 जनकनृपतिपुत्री क्षिप्रमादाय लङ्का
 सरभसमुपदध्नेऽशोककेलीवनान्ते ॥ ८९ ॥

क्रुद्ध इति । ततोऽनन्तर रक्ष रावण क्रुद्धं सत्, क्रुद्ध
 इति पुलिङ्गपाठ प्रामादिक, रक्ष शब्दस्य “नेर्द्धतो यात्
 रक्षसो” इत्यमरोक्तेर्नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्विशेषणस्य तथैव युक्त-
 त्वादिति बोध्यम् । दृढचपेट एव शिलातल प्रस्तरखण्डं
 तेन गगने अन्तरीक्षे, स्थितमिति शेषः, अद्भुतपक्षिराजम्
 आश्चर्य्यपक्षिप्रवरं, गगने इत्यत्र गहने इति पाठान्तरम्,
 पिपेष निष्पिष्टवान् । जटायु ईषत् अल्प स्थिता असवः
 प्राणा यस्य तथाभूत सन्, तेन प्रहारेणेति भावः, राम राम
 राम इति मन्त्रम् अनिशम् अनवरत निगदन् उच्चरन् भुवि
 पृथिव्याम् अपतत् पपात । जटायुरित्यत्र मुमुक्षुरिति पाठे
 मुमुक्षुः मोक्षुमिच्छुः, निर्वाणं लिप्सु, रित्यर्थः । मुमूर्षुरिति
 पाठे मुमूर्षुः मर्त्तुमिच्छुः, आसन्नमृत्युरित्यर्थः । वसन्ततिलकं
 हत्तम् ॥ ८८ ॥

अथेति । अथानन्तर क्षतो रथभङ्गो येन त पक्षिराज,
 पक्षिवीरमिति पाठान्तरं, निहत्य आहत्य क्षितिगत भूपतित
 श्वासमात्रावशेषं नि.श्वासमात्रावशिष्टम् अवलोक्य दृष्ट्वा जनक

अथ जटायुखेदः ।

न मैत्री निर्व्यूढा दशरथनृपे कार्यविषया,
न वैदेही त्राता हठहरणतो राक्षसपतेः ।
न रामस्यास्येन्दुनयनविषयोऽभूदकृतिनो,
जटायोर्जन्मेदं वितथमभवद्भाग्यरहितम् ॥ ८० ॥

नृपतिपुत्रीं सीताम् आदाय क्षिप्रं शोभं मरभमं सहर्षं लब्ध्वा,
नीत्वेति—शेषः, अशोककेनोवनान्ते अशोकाख्यक्रीडोद्यान
सीमायाम् उपदधे रक्षितवान् । मालिनो वृक्षम् ॥ ८८ ॥

नेति । दशरथनृपे विषये कार्यविषया कार्यनिबन्धना,
कार्यधयात् जातेत्यर्थः, राज्यविषयेति पाठे राज्यसम्बन्धिनी-
त्यर्थः, मैत्री मर्त्यं न निर्व्यूढा न सम्पादिता (न कृतार्थीकृतेति
यावत्, न सख्यजनितम् ऋणं परिशोधितमिति भावः) । राक्षस-
पतेः रावणस्य हठहरणतः महसा हरणात् बलादरणाद्वा
वैदेही सीता न त्राता न रक्षिता, हठहरणतो राक्षसपते-
रित्यत्र न च रणहतो राक्षसपतिरिति पाठे वैदेही न त्राता
राक्षसपतिश्च रणे न हत इत्यन्वयः । रामस्य आस्यं मुखमेव
इन्दुचन्द्रः न नयनविषयः दृष्टिगोचरः न अभूत् अतः अकृ-
तिनः अकृतकार्यस्य जटायोः इदं भाग्यरहितं वृत्तभाग्यं
जन्म वितथं विफलम् अभवत् । अकृतिनः इत्यत्र सुकृतिन
इति पाठे सुकृतिनो रामस्येति योज्यम् । अत्र पूर्वपाठद्वय-
वाक्यानां चतुर्थपादवाक्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वात् काव्यनिङ्ग-
मनद्वारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यनिङ्गं निगद्यते” इति
लक्षणात्) शिखरिणी वृक्षम् ॥ ८० ॥

अथ पथि रामसङ्क्षणयोर्वक्तिप्रत्युक्तौ ।

एकाकिनीमुटजसीन्नि विहाय सीतां

किं वत्स ! मत्सविधमाकुलमागतोऽसि ? ।

अत्रागते चिरयति त्वयि वीर ! देव्या

नैव स्थितः कटुकदुत्तिकदर्थितोऽहम् ॥ ८१ ॥

बाणेनैकेनाद्भुतं तं निहत्य मारोचाख्यं यातुधानं जवेन ।

सीताशून्यां पश्यतः पर्णशालां किं किं वृत्तं नो तदा राघवस्य ॥ ८२ ॥

मायाकुरङ्गं विनिहत्य बाणैर्भ्राता समागत्य च पर्णशालाम् ।

कोणत्रयं तत्र समीक्ष्य शून्यं द्रष्टुं चतुर्थं न शशाक रामः ॥ ८३ ॥

एकाकिनीमिति । हे वत्स ! सङ्क्षण ! उटजसीन्नि पर्ण
शालाप्रदेशे एकाकिनोम् असहायां सीतां विहाय परित्यज्य
किं कथम् आकुलं यथा तथा मम सविधं सकाशम् आगतः
असि ? इति रामोक्तिः । हे वीर ! अत्र आगते त्वयि चिर-
यति विलम्बमाने सति देव्या, सीतायाः कटुभिः दारुणाभिः
कदुत्तिभिः कुक्षिताभिः उत्तिभिः कदर्थितः क्षोभितः अहं
नैव स्थितः स्यातुं न शक्त इत्यर्थः । मत्सङ्क्षणोक्तिः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

बाणेनेति । एकेन बाणेन शरेण तम् अद्भुतं विधिवं
मारोचाख्यं यातुधानं राघवं जवेन वेगेन निहत्य सीताशून्यां
पर्णशालां पश्यतः अवलोकयतः राघवस्य रामस्य तदा किं
किं नो वृत्तम् ? न जातम् ? अपि तु दुःखस्य परा काठा
जातेति भावः । शालिनी वृत्तं "मात्तौ गो वेच्छालिनी
वेदलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

मायेति । रामः बाणैः मायाकुरङ्गं मायामृगं, मारोच-

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सम्प्रोक्तते
वैदेहीहरणाभिधोऽत्र गतवानङ्गस्तृतीयो महान् ॥ ८४ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ रामविलापः ।

बहिरपि न पदानां पङ्क्तिरन्तर्न काचित्,
किमिदमिह न सीता, पर्णशाला किमन्या ? ।

मित्यर्थः, विनिश्चित्य विशेषेण निपात्य पर्णशालां समागत्य च
तत्र पर्णशालायां कोणत्रयं शून्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा चतुर्थं, कोण
मिति शेषः, द्रष्टुं न शशाक न शक्तोऽभूत् । (युगपत् सर्वाशा-
भङ्गो नितरां दुःसह इति भावः ॥ ८३ ॥

एष इति । वैदेहीहरणाभिधः सीताहरणाख्यः । स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकतृतीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

बहिरपोति । बहिरपि बाह्यदेशेऽपि काचित् पदानां
पङ्क्तिः पदपङ्क्तिः न, अन्तरपि मध्यदेशेऽपि न-दृश्यते- इति
शेषः । इह अस्यां पर्णशालायां सीता न, अस्तीति-शेषः,
इदं किम् ? किमिदमियमसीतेति पाठे इयं पर्णशाला

अहमपि किल नाहं सर्वथा राघवयेत्

क्षणमपि न हि सोढा हन्त । सीतावियोगम् ॥ १ ॥

हा पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । हा भूतलाविष्कृतचन्द्रलेखे ।

मज्जीवितानामवलम्बशास्त्रे । वैदेहि । वैदेहि । कुतो गतामि ॥ २ ॥

युक्तमेव हि कोकेय्या यदहं प्रेषितो वनम् ।

ईदृशी यस्य मे बुद्धिर्मृगं ज्ञापि हिरण्मय ॥ ३ ॥

असीता सीताशून्या इदं किम् ? अथवा इयम् अन्या अपरा परकीयेत्यर्थं पर्णशाला किम् ? अहमपि किल निश्चितं न राम इति शेषं सर्वथा अहं राघव राघवेत्, तदा क्षणमपि सीतावियोगं न हि नैव सोढा किल सोढुं शक्त एव (भवामीति शेषः । नाहमित्यत्र नायमिति पाठे अयं राम इत्यात्मनिर्देशः । मालिनो वृत्तम् ॥ १ ॥

हेति । हा इति खेदसूचकं सम्बोधनम् । हा पर्णशालायां अङ्गने चत्वरि यो वासः तस्य अष्टिः अवलम्बनदण्ड इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ (मम पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । अवलम्बनभूते इत्यर्थः) हा भूतले आविष्कृता प्रकाशिता विधात्रेति शेषः, चन्द्रलेखा तत्सम्बुद्धौ, भूतलोदितशशिकले इत्यर्थः, मम जीवितानाम् अवलम्बशास्त्रा आश्रयविटपं तत्सम्बुद्धौ, हे मम जीवनावलम्बनीत्यर्थः, वैदेहि । वैदेहि । कुतः कुत्र कथं वा गतामि ? इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २ ॥

युक्तमेवेति । कोकेय्या अहं यत् वनं प्रेषितं, तद्धि युक्तमेव उचितमेव । यस्य मे मम ईदृशी हिरण्मयमृगव्यापादनीति भावः, बुद्धिः, जातेति शेषः हिरण्मयं मृगं ज्ञापि, सम्भवतीति नैव सम्भवतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

स भूरजोरञ्जितसर्वकायो बभौ विभुर्मन्युविदीर्णचेताः ।

योपिद्वियोगानलदह्यमानं स्वकान्तमालिङ्गयतीव भूमिः ॥ ४ ॥

अत्रावसरे मुनिजनवाक्यम् ।

एकदैव तु रामेण लब्धमर्थचतुष्टयम् ।

राज्यनाशो वनेवासो हृता सीता मृतः पिता ॥ ५ ॥

असम्भवं हेममृगस्य जन्म, तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समासन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥ ५ ॥

स इति । स विभुः रामः मन्युना गौकेन विदीर्णं चेतः
चित्तं यस्य तथाभूतः अत एव भुवः पृथिव्याः रजोभिः रेणुभिः
रञ्जितः अनङ्गुतः, नित इत्यर्थः, सर्वः समग्रः कायो यस्य
तथोक्तः भुवि लुण्ठितगात्र इत्यर्थः, सन् बभौ शुशुभे । अत्रोत्-
प्रेक्षते योषिदिति, भूमिः योषितः कान्तायाः, मपल्लया इति
भावः, वियोगानलेन दह्यमानं स्वकान्तं निजपतिम् आलिङ्गय-
तीव, आत्मानमिति शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४ ॥

एकदैति । रामेण एकदैव अल्पकालमध्य एवेति भावः,
राज्यनाशः राज्यत् भङ्गः, वने वासः, सीता हृता रावणेनेति
शेषः, पिता मृत इति अर्थचतुष्टयं लब्धं, तु इति खेदे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ५ ॥

असम्भवमिति । हेममृगस्य जन्म असम्भवं न कदाचित्
सम्भवतीत्यर्थः, तथापि तमर्थं जानन्नपीत्यर्थः, रामः मृगाय लुलुभे
लोभं चकार, “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति मृगायैत्यस्य सम्प्रदान-
त्वम् । तमेवार्थमर्थान्तरेण द्रष्टव्यं, प्राय इति ।—समासन्ना
सन्निहिता या विपत्तिः तस्याः काले समये पुंसां धियोऽपि
बुद्धयोऽपि प्रायः बाहुल्येन मलिनीभवन्ति मलिनतामापद्यन्ते ।

कर्म्मणा बाध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म्म बाध्यते ।

सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ ७ ॥

राज्याद् भ्रमयता वनं गमयता, घोरेस्त्रियामाचरै
रेव कारयता, मतिं क्लृपयता मायामृगच्छदना ।

दारान् हारयता, वने भ्रमयता नानावनालोतलं,

रामस्यापि कृतं शठेन विधिना दुःखातिदुःखं महत् ॥ ८ ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ६ ॥

कर्म्मणेति । बुद्धिः कर्म्मणा बाध्यते वशीक्रियते, कर्म्माधीना
भवतीत्यर्थः । कर्म्म बुद्ध्या न बाध्यते न वशीक्रियते, बुद्ध्याधीनं
न भवतीत्यर्थः । यत् यतः रामः सुबुद्धिः सुधीरपि हैमं
सौवर्णं हरिणं मृगम् अन्वगात् अनुससार, अत्र रामस्य
मृगानुसरणरूपं कर्म्म न बुद्ध्याधीनमिति भावः । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

राज्यादिति । राज्यात् भ्रमयता आश्रयता वनं गमयता
प्रेषयता घोरेः दारुणे त्रियामाचरैः राजसैः एवम्—इत्य-
विसंवादमिति शेषः, कारयता घटयता मायामृगच्छदना
हरिणमयमृगच्छलेन मतिं बुद्धिं क्लृपयता मोहयता वने
दारान् भार्या हारयता हता कारयतेत्यर्थः, नानावनालोतलं
विविधारण्यशेषितलभागं भ्रमयता पर्याटयता शठेन धूर्त्तेन
विधिना दैवेन रामस्यापि, अन्यस्य का कथेत्यपिशब्दार्थः, महत्
दुःखातिदुःखं दुःखात् अतिदुःखं कृतम् उत्पादितम् । शार्दूल-
वृत्तम् ॥ ८ ॥

भूमीरुत्थाय रामः ।

मास्त्रादिताऽधरसुधा न शिरीषकोप-
 मृदो मयोरसि कृता तनुरायताण्याः ।
 प्रीडे ! विरोधिनि ! विमुञ्च विमुञ्च कण्ठ-
 माक्रन्दितुं वितर जानकि ! जानकीति ॥ ८ ॥
 हा यत्नभे ! जनकवंशजवैजयन्ति !
 हा महिलोचनचकोरनवेन्दुनेत्रे ! ।
 इत्थं स्फुटं बहु विलप्य विलप्य राम-
 स्तामेव वर्णवदन्ति परितवचार ॥ १० ॥

अत्रालिङ्गितमत्र शुम्भितमथात्रैव प्रणामः कृतः,
 किञ्चात्रालिखिता कपोलफलके कस्तूरिकापत्रिका ।
 इत्यालोच्य विलोचनोत्सवकरीस्तास्ता विहारस्थली-
 सेतः किं गतधा न याति विरहे तस्याः कुरङ्गीदृशः ॥ ११ ॥

पुनः पर्णशाला धिलोच्य ।

आलिङ्गिताऽत्र सरसीरुहकोरकाची,
 पीतोऽधरोऽत्र मधुरो विधुमण्डलास्ये ।
 रङ्गावतारमकरन्दविमर्दितानि
 पुष्पाण्यमूनि, दयिते । क्व गतासि सुभ्रु ! ॥ १२ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे आलिङ्गितम् आलिङ्गनं
 कृतम् अत्र शुम्भितं शुम्भनं कृतम्, अत्रैव प्रणामः प्रणति
 कृतः, किञ्च अत्र कपोलफलके गण्डवटे कस्तूरिकापत्रिका
 मृगनाभिपत्रावली आलिखिता रचिता इतीत्यं विलोचनयो.
 नयनयो उत्सवकरो विनोदनकरी ता. ता विहारस्थली.
 क्रीडाप्रदेशान् आलोच्य आलोच्येति यावत्, आलोच्येति वा
 पाठः, चेत् मानसं तस्याः कुरङ्गीदृशः मृगाक्ष्याः विरहे
 गतधा न याति किम् ? अपि तु यात्येवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं हसम् ॥ ११ ॥

आलिङ्गितेति । अत्र सरसीरुहकोरकाविव पद्मकलिकै
 इव, “कलिका कोरक. पुमान्” इत्यमरः, अचिषी यस्याः सा,
 प्रियेति शेषः, आलिङ्गिता आश्लिष्टा अत्र विधुमण्डलमिव
 आस्थं सुखं तस्मिन् मधुर अधरः पीतः आस्तादितः । अमूनि
 पुरतः . परिदृश्यमानानीत्यर्थः, पुष्पाणि रङ्गाणां केलीनरम्
 अवतारे आविर्भावे यः मकरन्दः मधुररसः तेन विमर्दितानि

अथ सीतान्वेषणे रामचरितम् ।

हे गोदावरि ! रम्यवारिसुभगे ! दृष्टा त्वया जानकी-? साऽऽहर्तुं कमलानि किं गतवतो, याता विनोदाय वा ? । इत्येवं प्रतिपादपं प्रतिपथं प्रत्यापगं प्रत्यगं, प्रत्येणं प्रतिवर्हिणं तत इतस्तां याचते मैथिलीम् ॥ ११ ॥ भो हृद्याः ! पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः, रामोऽयं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते शोकदग्धः ।

निर्दलितानि, हे दयिते प्रिये ! हे सुभ्रु ! शोभनभ्रूशालिनि ! क कुत्र गतासि ? गतासि सुभ्रु इत्यत्र गतेत्यरोदीदिति पाठे 'क गता इति, अरोदोत् करोद । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

हे इति । हे रम्यवारिसुभगे । रम्यैः वारिभिर्जलैः सुभगा प्रिया तत्सम्बुद्धी, हे गोदावरि ! त्वया जानकी दृष्टा ? इति काकुः, दृष्टा किमित्यर्थः, रम्यवारिसुभगे दृष्टा त्वया जानकी-त्यत्र पुण्यवारिपुलिने सीता न दृष्टा त्वयेति पाठे पुण्यानि वारोणि पुलिनानि च यस्याः तत्सम्बुद्धी, अन्यत् सुगमम् । सा जानकी कमलानि आहर्तुम् अवचेतुं गतवतो किम् ? वा विनोदाय तव जलेषु क्रोडनाद्येत्यर्थः, याता ? इत्येवम् एवं-प्रकारेण प्रतिपादपं प्रतिवृत्तं प्रतिपथं पथि पथोति प्रतिपथं प्रतिवर्त्म प्रत्यापगं प्रतिनन्दं प्रत्यगं प्रतिपर्वतं प्रत्येणं प्रतिमृगं प्रतिवर्हिणं प्रतिमयूरं तत इतः समन्तात् तां मैथिलीं सीतां याचते पृच्छतेत्यर्थः, राम इति शेषः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

भो हृद्या इति । भोः पर्वतस्थाः बहुभिः कुसुमैः युताः वायुना घूर्णमानाः हृद्याः । भो इत्यत्र रे इति पाठान्तरम् ।

विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या
हा । सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा ? ॥१४॥

भो भो भुजङ्ग ! तरुपल्लवलोलाजिह्वा ।

बन्धूकपुष्पवरगामितनेत्रयुग्म । ।

अथ व्याकुलात्मा दशरथतनय राम शोकेन दग्ध सन्
पृच्छते आत्मनेपद निरङ्कुशा कवय इत्युपेक्ष्यम् । युष्मानिति
शेष बहुकुसुमयुता इत्यत्र गिरिमहमलता इति धूर्णमाना
इत्यत्र वीज्यमाना इति रामोऽयमित्यत्र रामोऽहमि त पृच्छते
शोकदग्ध इत्यत्र शोकशुक्लेश दग्ध इति पाठे चे गिरि
गङ्गमलता पर्वतस्थवनमलतय इत्यर्थं शोकशुक्लेश शोक एव
शुक्ल अग्नि तेन । विम्बमिव ओष्ठी यस्या सा चारु
नेत्रा सुनयना गजपतिगमना गजगामिनी मन्दगामिनी
त्यर्थं दीर्घकेशी सुमध्या चीणमध्या मम हृदयगता मनो
रथवर्तिनी सीता हा इति खदे केन नीता हता केन
वा कुत्र दृष्टा अवलोकिता ? गजपतिगमना दीर्घकेशी
सुमध्येत्यत्र सुविपुलजघना बहनागेन्द्रकाञ्चीति पाठे सुवि
पुलजघना विस्तृतकटिपुरोभागा । बहा सयमिता नागेन्द्रा
(करिकुम्भमणिस्तोमनामारब्धोत्करैधिता । मध्ये कुम्भाकृति
स्वर्णा सा नागेन्द्राख्या मतेता ॥ इति लघ्वणा काञ्ची रशना यस्या
सा । केन वा कुत्र दृष्टेत्यत्र को भवान् केन दृष्टेति पाठे
भवान् क ? आकाशवचनम् । केन जनेन दृष्टा ? इत्यर्थः ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४ ॥

भो भो इति । भो भो तरुपल्लववत् लोला चञ्चला जिह्वा
यस्य तथोक्त तत्त्वबुद्धौ बन्धूक नाम यत् पुष्पवर कुसुमोत्तम

पृच्छामि ते पवनभोजन ! तुङ्गभोग !

मार्गे स्थिता सपदि चन्द्रमुखी न दृष्टा ? ॥ १५ ॥

सा रेवातटिनो तदेव विपिनं सैषा निकुञ्जस्थली

सोऽयं भूमिधरः स एव मलयप्रोद्धतमन्दानिलः ।

तान्येतानि सरांसि हन्त ! विमलान्युत्तुङ्गवचोरुह-

हन्दापोढनभारमन्दगमना नाऽऽलोक्ष्यते जानकी ॥ १६ ॥

रामः । आदावेव कशोदरी कुचतटोभारेण मन्त्रा पुन-

र्त्तान्नाचङ्क्रमणञ्च नैव सहसे दोलाविधौ आस्यसि ।

तद्वत् शोभितं नेत्रयुग्मं यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ, पवन-
भोजन ! वायुभोजिन् ! तुङ्गभोग ! महाकाय ! भुजङ्ग ! सर्प !
८ ते तव, कर्मणि पठौ, त्वामित्यर्थः, पृच्छामि मार्गे पथि स्थिता
चन्द्रमुखी सोता सपदि सम्पति न दृष्टा ? । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १५ ॥

चेति । सा रेवा नर्मदा नाम तटिनो सरित्, तदेव विपिनं
वनं, सा एषा निकुञ्जस्थली लतादिपिहितविहारभूमिः, सः
अयं भूमिधरः पर्वतः, स एव मलयात् चन्दनगिरेः प्रोद्धतः
निःसृतः मन्दः मृदुवाहीत्यर्थः, अनिलः वायुः, तानि एतानि
विमलानि निर्मलानि सरांसि सरोवराः, उत्तुङ्गेन समुन्नतेन
वचोरुहहन्तेन पयोधरयुगलेन यत् आपोढनम् आक्रमणं तस्य
भारेण आतिशयेन मन्दं मन्दरं गमनं यस्याः तथाविधा
जानकी न आलोक्ष्यते न दृश्यते [जानक्याः सर्वाण्येव विनोद-
स्थानानि दृश्यन्ते परं सैव न दृश्यते इति खेदसूचकं हन्तेति
पदमे] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

आदाविति । आदावेव पूर्वमेव कशोदरी तथा कुचतटोभारेण

स्रोतः काननगर्त्तनिर्भरसरित्प्रायानपूर्वनिमान् ,
भूभागानपि भूतभैरवमृगान् वैदेहि । यायाः कथम् ? ॥ १७ ॥

गाह गाहं गह्वरे कानने ता,

दर्शं दर्शं दर्शवल्लीमतल्लोम् ।

स्मरं स्मरं भूपणान्ताश्च कान्ता

रामः कान्तामद्विचारो ह्यरोदीत् ॥ १८ ॥

अथ सीतायामलब्धायां रामः ।

मध्य केशरिभिः, स्मितश्च कुसुमैर्नखं कुरङ्गीगणैः,

नन्वा पुन, त्वं लोलया विलासेन चद्रमणं पुन. पुनः भ्रमणं
न सङ्घसे न सोढुं शक्नोषि, तथा दोलाविधौ दोलनव्यपारे
श्राम्यसि श्रान्ता भवसि, अतः स्त्रीतासि जलप्रवाहाः काननेषु
गर्त्ता निर्भरा सरित. नद्य ता. प्रायेण येषु तान् अपूर्वान्
अपरिचितानित्यर्थः, स्रोतः काननगर्त्तनिर्भरगिरिप्रायानपूर्वनिमित्त
पाठान्तरम् । भूतेषु प्राणिषु भैरवा भीषणा मृगा. श्लाघदाः
येषु तान् अपि इमान् भूभागान् हि वैदेहि । कथं केन प्रकारेण
यायाः ? गच्छे. ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

गाहं गाहमिति । राम. गह्वरे गुहाया कानने वने तां सीतां
गाह गाहन् अवगाह्य अवगाह्य अन्विष्यान्विष्येत्यर्थः, भूयणेन
अलङ्कारेण अन्ता मनोहराश्च कान्ता रम्या कान्ता सीता स्मरं
स्मरं-पुन. पुन. स्मृत्वा दर्शवल्लीषु दर्शनोत्पलतासु मतल्लो प्रशस्ता.
“मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि”
इत्यमरः, दर्शं दर्शं पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः, अन्विष्य अन्विष्येत्यर्थः, अद्वि-
चारो पर्वतचरः सन् अरोदीत् । हिशब्दः पादपुरणार्थः । शालिनी
वृत्तं, “मात्तौ गौ चेच्छालिनो वैदलोकैः” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

कान्तिश्चम्पककुञ्जलैः, कलरुतं हा हा हृतं कोकिलैः ।

वह्नीभिललितं गतं करिवरैरित्यं विभज्याञ्जसा

कान्तारे सकलैर्विलासपटुभिर्नीतासि किं मैथिलि । १ ॥ १८ ॥

अथ सीताया नूपुरं प्राप्य ।

चक्षुर्मे प्रीणयत्येतत् सीताया इव नूपुरम् ।

अवधारय सौमित्रे । भूषणान्तरसाम्यतः ॥ २० ॥

मध्यमिति । हे मैथिलि ! हा हा इति खेदातिशयसूचक
मध्ययद्वयम् । केशरिभिः सिंहैः मध्यं मध्यभागः, कटिदेश
इत्यर्थः, कुसुमैः पुष्पैः स्मितं मन्दहसितं, कुरङ्गीगणैः मृगौघन्दैः
नेत्रं, चम्पककुञ्जलैः चम्पकमुकुलैः कान्तिः, कोकिलैः कलरुतं
मधुररवः, वह्नीभिः लताभिः ललितं चेष्टितं, करिवरैः गजैः
गतञ्च हृतम् इत्यमनेन प्रकारेण सकलैः विलासपटुभिः विलास-
शीलैः—केशर्यादिभिः कान्तारि—गहने वने अञ्जसा भटिति,
“द्राक् भटित्यञ्जसाञ्जसाय” इत्यमरः, विभज्य नीतासि किम् ?
मध्योऽयं हरिभिः स्मितं हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैरिति, कलरवो
हाहा हृतं कोकिलैरिति, मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैः
विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवन्नीतासि भो मैथि-
लोति पाठे हरिभिः सिंहैः, हिमरुचा चन्द्रेण, मातङ्गैः
हस्तिभिः पशुवत् विनाश्य तत्तदङ्गं हत्वा नीतासि भक्षितासी-
त्यर्थं, धातूनामनेकार्थत्वादिह नयतेर्भक्षणार्थत्वं, यदा नीतासि
गृहीतासि, तत्तदङ्गेष्विति भावः । शार्दूलविक्रीडितं हृतम् ॥ १८ ॥

चक्षुरिति । हे सौमित्रे । एतत् पुरो दृश्यमानं सीताया नूपुर-
मिव मे मम चक्षुः प्रीणयति आनन्दयति, भूषणान्तरसाम्यतः
अलङ्कारान्तरसादृश्यात् अवधारय नियिनु । अनुष्टुप् हृतम् ॥ २० ॥

लक्षणः । नाहं जानामि कीयूरे नाहं जानामि कङ्कणे ।

नूपुरे चाभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २१ ॥

कियदूरं गत्वा पतितं सीतोत्तरीयं दृष्ट्वा रामः ।

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः,

क्रौड्यापरित्यमहरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशोथकलहे हरिणेष्वपायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ २२ ॥

ततश्चन्द्रं दृष्ट्वा रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं, चण्डांशुसङ्गृह्यते,

चण्डांशोर्निशि का कथा, रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

नाहमिति । अहं कीयूरे अङ्गदे न जानामि, अहं कङ्कणे च न जानामि, नित्यं प्रतिदिनं पादयोरभिवन्दनात् प्रणि-
पातात् नूपुरे च नूपुर एवं अभिजानामि । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २१ ॥

द्यूते इति । मया द्यूते पणः प्रणयनं, पराजयलभ्यं वस्त्विति भावः, प्रणयकेलिषु प्रेमक्रौड्यासु, प्रणयमन्युष्विति पाठे प्रणय-
कोपेऽप्यित्यर्थः, कण्ठपाशः कण्ठवन्धनरज्जुः, रतान्ते धरतावसाने
क्रौड्या विहारेण यः परित्यक्तः, तस्य हरतीति हरे, पचाद्यच्
प्रत्ययः, वीन्यतेऽनेनेति व्यजनं निशोथकलहे शय्या, निशोथसमये
इति पाठान्तरं, हरिणेष्वपायाः सीतायाः, जनकात्मजाया इति
पाठान्तरम्, इदम् उत्तरीयम् उत्तरासङ्गवसनं विधिवशात्
भाग्यवशात् प्राप्तं लब्धम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे ! लक्षण ! ननु भोः तरुतलं
सेव्यताम् आश्रीयतां यतः अयं चण्डांशुः चण्डरश्मिः, सूर्यः

वत्सैतदिदितं कथं नु भवता, धत्ते कुरङ्गं यतः,

क्वासि प्रेयसि ! हा कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने ! जानकि ! ॥ २३ ॥

ततश्चन्द्रं प्रति रामः ।

शीतरश्मिरसि चन्द्र ! कथं मान्तापयस्यनलगर्भमयूखैः ।

त्वा शरेण शतधा विभजेयं, जानकोमुखसमो यदि न स्याः ॥ २४ ॥

अथ स्मृतिभ्रंशे रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

इत्यर्थः, उज्जृम्भते उदेति । रामोक्तिः । हे रघुपते ! निशि रात्रौ चण्डांगोः सूर्यस्य कथा का ? न कापीत्यर्थः, अयं चन्द्रः उन्मोलति उद्वच्छति । लक्ष्मणोक्तिः । हे वत्स ! भवता एतत्—सूर्योऽयं न, चन्द्र एवोदेतीति कथं विदितं ज्ञातम् ? रामोक्तिः । यतः कुरङ्गं मृगं कलहभूतमिति भावः, धत्ते धारयति । लक्ष्मणोक्तिः । हे प्रेयसि प्रियतमे ! कुरङ्गनयने मृगाक्षि ! चन्द्रानने जानकि ! क्व कुत्र असि वर्जसे ? शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

शीर्तति । हे चन्द्र ! त्वं शीतरश्मिः शीतलकिरणः असि भवसि, अतः कथम् अनलः गर्भे येषां ते मयूखाः किरणा-
तैः मां तापयसि दहसीत्यर्थः, यदि त्वं जानक्या मुखेन समः तुल्यः न स्याः न भवेः, तदा त्वां शरेण शतधा शतखण्डे-
नेत्यर्थः, विभजेयं खण्डं खण्डं विदध्यामित्यर्थः । मन्दरेण मयितोऽसि न पापिन् ! ज्वालितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ।
त्वां शरेण शतधा परिणिन्ये इति पाठे मन्दरेण पर्वतेन,
समुद्रमन्यनकाली इति भावः, न मयितः न विलोडितः असि,
तमसा राहुणा, “तमसु राहुः स्वर्भातुः” इत्यमरः, न ज्वालितो-
ऽसि । अन्यत् सुगमम् । स्वागता वृत्तम् ॥ २४ ॥

के यूयं रघुनाथ ! नाथ ! किमिदं श्रुत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 कोऽहं वत्स ! वदाशु, देव ! भगवान् आर्यो भवान् राघवः ।
 किं कुर्मो विजने वने, तत इतो देवी समन्विष्यते,
 का देवी, जनकाधिराजतनया हा हा प्रिये ! जानकि ! ॥ २५ ॥
 हारो नारोपितः कण्ठे मया विच्छेदभीरुणा ।
 इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः ॥ २६ ॥

के यूयमिति । यूयं के ? इति रामोक्तिः । हे रघुनाथ !
 हे नाथ ! इदं किम् ? अस्मीति अहमित्यर्थे अव्ययम्, अस्मि
 अहं ते तव श्रुत्यः किङ्करः लक्ष्मणः । इति लक्ष्मणोक्तिः । हे
 वत्स ! अहं कः ? आशु शीघ्रं वद ब्रूहि । रामोक्तिः । देव !
 भवान् भगवान् सर्वशक्तिमान् आर्यः राघवः । लक्ष्मणोक्तिः ।
 विजने वने किं कुर्मः ? इति रामोक्तिः । तत-इतः समन्ता-
 दित्यर्थः, देवी सीता समन्विष्यते समनुसन्धीयते । लक्ष्मणोक्तिः ।
 देवी का ? जनकाधिराजतनया । प्रिये जानकि ! हा हा
 किमिदमापतितमिति भावः । रघुनाथेत्यत्र वद नाथ इति, श्रुत्य
 इत्यत्र दास इति, वदाशु देव इत्यत्र स आर्य एवेति,
 भवानित्यत्र स क इति च पाठान्तरं सुगमम् ॥ २५ ॥

हार इति । विच्छेदभीरुणा मया, विद्वेषभीरुणेति पाठान्तरं,
 कण्ठे हारः न आरोपितः न निहितः, इदानीम् आवयोः सीता-
 रामयोः मध्ये सरित्सागरभूधराः नदीसमुद्रपर्वताः, वर्तन्ते इति
 शेषः । स्तूपस्य विच्छेदस्य शान्तये कण्ठे हारार्पणं महत्तु
 एतादृशस्य शान्तये कमुपायं करिष्यामीति भावः । आवयोर्मध्ये
 सरित्सागरभूधरा इत्यत्र अन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा इति
 पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

सोढस्तातवियोगः, सोढो रान्ध्रियो वियोगोऽपि
 सोढो विपिने वासः, सोढुं न भवामि जानकीविरहम् ॥ २७ ॥
 इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिनयनयो-
 रसाधस्याः अर्शो वपुषि बहुलशब्दनरसः ।
 अयं कण्ठे वाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
 किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्यसु विरहः ॥ २८ ॥
 वासि वात ! यतः कान्ता, तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
 रक्षिन्तां कोऽनया नान्यः, शक्तमेतेन जीवितुम् ॥ २९ ॥

सोढ इति । तातस्य पितुर्वियोगः सोढः सद्यतां नीतः,
 रान्ध्रियः राजनक्षत्राः वियोगोऽपि सोढः, विपिने अरण्ये वासः
 सोढः, किन्तु जानकीवियोगं सोढुं न भवामि न प्रभवामि,
 न शक्नोमीत्यर्थः । आर्या वृत्तं, “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा
 तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या ॥”
 इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

इयमिति । इयं सीता गेहे लक्ष्मीः गृहलक्ष्मीरित्यर्थः, इयं
 नयनयोः चक्षुषोः अमृतवर्त्तिः सुधालेप इत्यर्थः, वपुषि शरीरे
 अस्याः सोतायाः असौ अर्शः बहुलः प्रभूतः चन्दनरसः चन्दन-
 द्रवः, कण्ठे अयं वाहुः शिशिरमसृणः शीतलकोमलः मौक्तिक-
 सरः मुक्ताहारः, मौक्तिकरस इति पाठे मौक्तिकरसः मुक्तामणि-
 द्रवः इत्यर्थः, यदि परं केवलं विरहः ते विच्छेद एव असद्यो न,
 तदा अस्याः किं प्रेयः ? प्रियतरं न ? सर्वमेव परमप्रियमित्यर्थः ।
 रूपकानुसारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

वासोति । हे वात ! पवन ! यतः यत्र कान्ता प्रिया,
 वर्त्तते—इति शेषः, ततः वासि वहसि, तां कान्तां स्पृष्ट्वा

तद्वियोगसमुत्थेन तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ।

रात्रिन्दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ३० ॥

वायुर्दक्षिणतो, वनानि(शिखी च) पुरतो, भृङ्गध्वनिर्वामतः,

पश्चाद्दुःसहचक्रवाकचरि(रुदि)तं चोर्द्ध्वं सुधादीधितिः ।

इत्थं दुःसहपञ्चतापसहिते मध्ये मया ध्यायता,

नेष्यन्ते कति वा प्रजागरभरैरत्यन्तदीर्घाः क्षणाः ॥ ३१ ॥

मामपि स्पृश । अनया कात्सया अन्यः, अत्रान्यशब्दयोगे
तृतीया कवेर्निर्दुःशत्वात् सोढव्या । कः कोऽपोत्यर्थः, मां न
रक्षेत् रक्षितुं शक्नुयात् । एतेन तत्स्पृष्टवातेन जीवितुं शक्यं
कथमपि जीवनं धर्तुं पारयितव्यं, मयेति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

तद्वियोगेति तस्या विद्योग. विरह. तस्मात् समुत्तिष्ठ-
तीति तद्वियोगसमुत्थं तेन तस्याचिन्ता एव विपुलाः प्रचुरा,
धर्चिषो यस्य तेन मदनाग्निना कामानलेन मे मम शरीरं
रात्रिन्दिवम् अहोरात्रं दह्यते । रूपकालङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३० ॥

वायुरिति । दक्षिणत दक्षिणस्या. दिग् दक्षिणस्या
दिशि वा वायुः मलयप्रवन इत्यर्थः, वहतोति-शेषः, पुरतः
अग्रतः, अग्रे इत्यर्थः, वनानि काननानि, वर्तन्ते इति शेषः, शिखी
चेति पाठे शिखी मयूरशैत्यर्थः । वामतः वामभागे भृङ्गाणां
ध्वनिः भ्रमरविरहितम् । पश्चात् पृष्ठभागे दुःसहं सोढुमशक्य-
मित्यर्थः, चक्रवाकाणां चरितं युगलभावस्य विच्छेद इत्यर्थः,
रुदितमिति पाठे रुदितम् अन्योऽन्यस्य वियोगे कर्णविरहित-
मित्यर्थः । ऊर्द्ध्वं उपरि च सुधादीधितिः चन्द्रः । इत्थम्

चन्द्रचण्डकरायते, मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते
माला सूचिकुलायते, मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते ।
आलोकस्तिमिरायते, विधिवशात् प्राणोऽपि भारायते,
हा हन्त ! प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ ३२ ॥

एवं दुःसहिः पञ्चभिः तापैः सहितं युक्तं तस्मिन् मध्ये अभ्यन्तरे
ध्यायता चिन्तयता, पञ्चाग्निसार्धं—तपश्चरतेति भावः मया,
प्रजागरभरैः निद्राविरहातिशयैः कति वा कियतीर्षा अत्यन्त-
दीर्घाः अतिमहत्वाः क्षपाः रात्रयः नेष्यन्ते अतिवाहन्ते ?
नातिवाहयितुं शक्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

चन्द्र इति । चन्द्रः चण्डकरः चण्डरश्मिः तद्वदाचरतीति
चण्डकरायते अतोव तापयतीति भावः, मृदुगतिः मन्दसञ्चारो
वातोऽपि पवनोऽपि वज्रमिव आचरतीति वज्रायते शरीरे
वज्रमिव मृदुगतौत्यर्थः । माना पुण्यसूक्, माल्यमिति पाठा-
न्तरम्, सूचिकुलमिव आचरति सूचिपङ्क्तिरिव विध्यतीति
भावः । मलयजस्य चन्दनस्य आलेपः प्रलेपः स्फुलिङ्गः अग्निकणः
स इवाचरति स्फुलिङ्गायते अग्निकणवत् आनिम्बतीति भावः,
“त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः । आलोकः उद्योतः,
“आलोकौ दर्शनोद्योती” इत्यमरः, तिमिरमिव आचरति अभ्य-
कारवदाभातीति यावत्, आलोकस्तिमिरायते इत्यत्र रात्रिः
कम्पगतायते इति पाठान्तरम् । किं बहुना विधिवशात्
दुर्द्वयवशात् प्राणोऽपि जीवनमपि भारायते भार इवाचरति,
अपगमे सुखं जनयतीति भावः । हा हन्त इति खेदातिशये,
प्रमदायाः प्रेयस्याः वियोगसमयः संहारकाल इवाचरति

रे रे निर्दय ! दुर्निवारमदन ! प्रोतफुल्लपङ्केरुहान्,
 बाणान् सङ्घण् सङ्घणु, त्यज धनुः, किं पौरुषं मां प्रति ।
 कान्तायास्तु वियोगजातहुतभुग्ज्वालाप्रदग्धं वपुः,
 शूराणां मृतमारणे न हि परो धर्मः प्रयुक्तो बुधैः ॥ ३१ ॥
 आपुङ्गाग्रमसौ शरा मनसि मे मग्नाः समं पञ्च ते,
 निर्दग्धं विरहाग्निना वपुरिदं तैरेव साधै मम ।
 तत् कन्दर्प ! निरायुधोऽसि भवता जेतुं न शक्तः परो
 दुःखी स्यामहमेक एव, सकलो लोकः सुखी(खं)जीवतु ॥ ३४ ॥

कल्पान्त इवावभासते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्री-
 डितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

रे इति । रे रे निर्दय निष्ठुर ! दुर्निवार ! अप्रतिसमा-
 धेय ! मदन ! प्रोतफुल्ल, प्रकर्षेण विकल्पर इत्यर्थः, पङ्केरुहा
 पद्माः तान्, (अत्र पङ्केरुहशब्दस्य पुल्लिङ्गता पूर्ववत् सोढव्यो)।
 बाणान् शरान् सङ्घणु सङ्घणु मा मुञ्च मा मुञ्चेति भावः, धनु
 कार्मुकं त्यज मा प्रति पौरुषं पुरुषकारः, पराक्रम इत्यर्थः,
 किम् ? किमर्थमित्यर्थः, वपुः शरीरन्तु ममेति शेषः, कान्ताया
 वियोग एव जात उत्पन्न यो हुतभुक् अग्नि तस्य ज्वालाभि
 शिखाभि प्रकर्षेण दग्ध नृतोऽहमिति भावेः, मृतस्य मारणे
 शूराणां बलवता परो महान् धर्मः बुधैः विद्वद्भि न हि नैव
 प्रयुक्तः कथितः, मृतोपरि प्रहारो न पौरुषायेति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

आपुङ्गाग्रमिति । ते तव अमी पञ्च शरा. आपुङ्गाग्रं
 पुङ्गाग्रपर्यन्तं समं युगपदेव मे मम मनसि मग्ना, निपतिताः
 मम इदं वपुः शरीरं विरहाग्निना वियोगानलेन कर्त्ता

घणं विकमितागोकतने विन्यम्य ।

रक्तम्बं नवपल्लवैरहमपि ज्ञाघ्यैः प्रियाया गुणै-
श्वामायाति गिनीमुखाः अरधनुर्मुक्ताः सखे । मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे, तद्वन्ममाध्यावयोः ।

सर्वं तुल्यमगोक ! केवलमहं धात्रा सगोकः कृतः ॥ २५ ॥

एवं देवादस्तं गते मार्त्तण्डमण्डले प्रचण्डमार्त्तण्डमिवो-
दयन्तमचण्डरश्मिमण्डनमाखण्डनदिशि अवनीक्य लक्ष्मणं
प्रति रामः । (क)

तैरेव शरैः सार्द्धं निर्दग्धं निःशेषेण भस्मोक्तम् । तत्तस्मात्
हं कन्दर्प ! त्वं निरायुधः निरस्त्रः अस्मि, भवता परः मदन्य
इत्यर्थः, जेतुं न शक्तः, अहमेक एव दुःखी स्यां, तव शरे-
निर्दग्धत्वादिति भावः, सज्जलः, अन्य इति शेषः, लोकः सुखो
सन्, त्वत्पोडनाभावादिति भावः, सुखमिति पाठे सुखं यथा
तथेत्यर्थः, जीवतु प्राणान् धारयतु । शार्दूलविज्जीहितं
हृत्तम् ॥ २४ ॥

सौमित्रे । दाववज्जिस्तुरुशिखरगतो वार्यतां निर्भरोदौ ,

का वार्त्ता दाववज्जेरयमुदयगिरेरुज्जिहीते हिमांशु ।

धत्ते धूम पुरस्तात् किमिति कथय तत् नैष धूमो, धरण्या

म्ह येय सङ्गताभूदयि धरणिमुते । कुत्र सीते । स्थितासि ? ॥३६॥

जानकि । जानकि । मैथिलि । मैथिलि । वैदेहि । वैदेहि । ।

जनकमुते । जनकमुते । सीते । सीते । का याताऽसि ॥ ३७ ॥

तद्वत् कान्ताया जानक्या पादतलावति प्रणयकोपादिति भाव
मुदे भवतोत्यन्वय । अत आशयो सर्वं तुल्यम् अह कवल
धात्रा विधिना सशोक शोकसहित कृत त्वमशोक अहन्तु
सशोक इति विशेष इति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥३५॥

(क) मार्त्तण्डमण्डले सूर्यमण्डले । अचण्डरश्मिमण्डल
शोतरश्मिमण्डलम् । आखण्डलदिशि प्राच्या दिशि ।

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे । तुरुशिखरगत वृत्तायलग्न
दाववज्जि वनान्नि निर्भरोदौ निर्भरवारिभि वार्यता निर्वा
प्यताम् । रामोक्ति । दाववज्ज वनानलस्य वार्त्ता का ? क
सवाद ? अय हिमांशु चन्द्र उदयगिरे उदयाचलात् उज्जि
हीते उन्नच्छति । लक्ष्मणोक्ति । अय पुरस्तात् अयत्
किमिति धूम धत्ते । तत् कथय ? पुरस्तात् किमिति कथय
तदित्यत्र हिमांशु कथमयमिति पाठान्तरम् । रामोक्ति ।
एष धूमो न धरण्या पृथिव्या छाया इय सङ्गता अत्रेति शेष,
अभूत् । लक्ष्मणोक्ति । अयि धरणिमुते पृथ्वीकन्ये सीते ।
कुत्र स्थिता असि वर्त्तसे ? रामोक्ति । कुत्र माम्नेऽसि सीते
इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

जानकीति । सुगमम् ॥ ३७ ॥

पारलौकिकं कृत्वा पुटाञ्चलिः ।

तात । त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं, ब्रज, स्वस्ति ते,
ब्रूमस्ते किमिमां बधूद्धतिकथा तातान्तिके मा कथाः ।

रामोऽहं यदि तद्दिने कतिपयैर्ब्रह्मानमत्कन्धरः

साहं बन्धुजनैः सुरेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥ ४१ ॥

कियद्दूरं गत्वा भग्नं रावणरथं दृष्ट्वा ।

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राद्भुश(र)

क्षुरापस्किरमाणभङ्गुरनखतोदिव्रुट्कम्बनः ।

हा तात । इदं किं नाम इति अब्रवीत् उवाच । अनुदुष्टं
वृत्तम् ॥ ४० ॥

तार्किति । हे तात । त्वं निजतेजसैव स्वर्गं गमितः, नीतः,
ब्रजं गच्छ, ते तुभ्यं स्वस्ति शुभम्, अस्त्विति शेषः, ते तुभ्यं
तव वा किं ब्रूमः । किं कथयामः, न किमपि कथनीय-
मस्तीत्यर्थः, इमां बधूद्धतिकथा जानकीहरणवार्तां तातस्य
पितुः, स्वर्गतस्येति शेषः, अन्तिके समीपे मा कथा न कथय ।
यदि अहं रामः, स्वामिति शेषः, तत् तदा कतिपयैरस्यै-
रैवैत्यर्थः, दिने, सुरेन्द्रविजयी देवेन्द्रजिता रावणः, बन्धुजनैः
साहं सह व्रीहया लज्जया, सीताहरणरूपदुष्कृतजनितयेति
भावः, नमन्ती कन्धरा ग्रीवा यस्य तथाभूतः सन् स्वयं वक्ता
वक्षति, त्वयि क्षुपाहरणात् सर्वशोऽहं निधनं गत इति तातान्तिकं
स्वयं कथयिष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

भग्न इति । अयं रावणरथः रावणस्य स्यन्दनः तातेन
वज्राद्भुशं वक्ष्यनिर्मितं वक्ताशमस्तं तद्वत् क्षुराः दारुणाः
पपस्किरमाणाः उड्डिय आकर्षन्तः भङ्गुरा भञ्जनकारिणः,

हा सीरध्वजराजपुत्रि । स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया
पचीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारपञ्चाननः ॥ ४२ ॥

जटायुवचसा रावणेन सीता हृतेति निश्चित्य

आत्मानमधिलिपति ।

राज्यनाशो वने वासो हृता सीता मृतः पिता ।

एकैकमपि यद्वःखं समुद्रमपि शोषयेत् ॥ ४३ ॥

कर्त्तरि घुरच्प्रत्ययः न तु कर्मकर्त्तरि, तथात्वे भङ्गुरा भङ्गप्रवणा
इत्यर्थः स्यादिति बोध्यं, ये नखाः वोटययश्चवय तैः तदाघातै-
रित्यर्थः, वुटत् विसृजयत् बन्धनं यस्य तथाभूतः कथं केन
प्रकारेण भग्नः खण्डितः अस्ति ? (असम्भवमिदमिति भावः,
क्रूरावस्कारणेन भङ्गरमसत्कोटीवृट्कां धनुरिति पाठे अयं
रावणरथः तस्मिन् कथं भग्नः, तथा वज्राहुश्चैव क्रूरं दुःसंहं
यत् अवस्करणं तुण्डेन छद्मिद्याकर्षणं तेन भङ्गरे वक्त्रे लसन्त्यौ
ये कोटी धनुरग्रभागी तयोः सकाशात् वुटन्ती ज्या मीर्वी
यस्य तादृशं धनुश्च, भग्नमिति शेषः । हा इति खेदे सीरध्वज-
राजपुत्रि । जानकि । हे इति पाठान्तरम्, तदा तस्मिन्
काले, हरणसमये इत्यर्थः, धन्यया पुण्यवत्या त्वया दशकण्ठः
रावण एव कुञ्जरः हस्ती तस्य शिरःसु सञ्चारे आरोहणे
इति यावत्, पञ्चाननः सिंहः, “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इत्यमरः,
पचीन्द्रः पक्षिराजो जटायुः दृष्टः अवलोकितः, आप्तव्राणायेति
भावः । तदेत्यत्र तथेति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

राज्यनाश इति । राज्यस्य नाशः भ्रंशः, वने वासः, सीता
हृता, पिता मृतः, एकैकमपि येषां राज्यनाशादीनां दुःखं

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
 तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलौभवन्ति ॥ ४४ ॥
 युक्तमेव हि कैकेय्या भरतस्याभिषेचनम् ।
 भार्यामपि न यो रक्षेत् स कथं पालयेन्महीम् ॥ ४५ ॥
 भद्रं कृतं हि तातेन, येनाहं वनवासितः ।
 एषापि हि न मे बुद्धिः क्व नृगः क्व हिरण्यः ॥ ४६ ॥
 सगरात् सागरः कीर्त्तिर्गङ्गा कीर्त्तिर्भगीरथात् ।

समुद्रमपि शोषयेत्, समुद्रशोषणमिव हृदयशोषणमिति
 भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४३ ॥

एकमेति । अहम अर्णवस्य समुद्रस्य पारमिव यावत्
 एकस्य दुःखस्य अन्तं न गच्छामि, तावत् द्वितीयं दुःखं मे मम
 समुपस्थितं, तथाहि अनर्था विपदः, दुःखानीत्यर्थः, छिद्रेषु
 रन्ध्रेषु बहुलौभवन्ति विस्तृतिमापद्यन्ते इत्यर्थः । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४४ ॥

युक्तमिति । भरतस्य अभिषेचनं राज्ये नियोगः कैकेय्या
 युक्तमेव उचितमेव, हि यतः य. भार्या पत्नीमपि न रक्षेत्
 न रक्षितुं शक्नुयात् सः कथं केन प्रकारेण महीं पृथिवीं
 पालयेत् रक्षेत् ? नैव रक्षितुं शक्नुयादित्यर्थः । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ ४५ ॥

भद्रमिति । येन तातेन पिता अहं वनवासितः वनं
 प्रेषितः, तेन तातेन भद्रं युक्तं कृतं हि, मम वनप्रेषणं पितु-
 रचितमेवेत्यर्थः । मे मम एषा बुद्धिरपि न, अस्तीति शेषः, यतः
 नृगः क्व, हिरण्यः काश्चनमयः क्व ? न कथमपि नृगस्य
 हिरण्यत्वं सम्भवतीति भावेः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अस्माकमीदृशी कीर्तिरेका भार्या न रक्षिता ॥ ४७ ॥
 लब्धव्यमर्थं नभते मनुष्यो, देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।
 अतो न शोचामि न विस्मयो मे ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥ ४८ ॥
 या पाणिग्रहलालिता सुतरुणी तन्वी सुवंशोद्भवा,
 गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
 सा केनापि हृता, तथा विरहिणी(ता) गन्तुं न शक्ता वयं,
 हे भित्तो । तव कामिनी ? न हि न हि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ ४९ ॥

सगरादिति । सगरात् सत्पूर्वपुरुषादिति भावः, सागरः
 (कीर्तिः जातेति शेषः, अश्वमेधीयाश्वाभ्येव पातालगमनार्थं
 पुत्रैः भूमिखननात् सागरो जात इति भावः) भगौरयात्
 अपरात् पूर्वपुरुषादिति भावः, गङ्गा कीर्तिः जातेति शेषः,
 सगरपुत्राणां कपिलकोपदधानाम् उद्धाराय भूतले गङ्गा
 आनीता भगौरयेनेति भावः, अस्माकम् ईदृशी कीर्तिः यत् एका
 अपिरत्राध्याहार्यः, एकापीत्यर्थः, वद्भगो भार्या दूरे आसतामिति
 भावः, न रक्षिता न रक्षितुं शक्ता । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ४७ ॥

लब्धव्यमिति । मनुष्यः लब्धव्यम् अर्थं नभते प्राप्नोति,
 देवोऽपि तम् अर्थं वारयितुं न शक्तः न क्षमः । अतः कारणात्
 न शोचामि न दुःखं करोमि, न च मे मम विस्मयः क्षमत्कार-
 बुद्धिः, अस्तीति शेषः, ललाटलेखः विधाटललिपिः न पुनः
 प्रयाति नैवान्यथा भवतीत्यर्थः । उपजाति छत्तम् ॥ ४८ ॥

येति । या पाणिग्रहात् आरभ्य पाणिग्रहणेन करग्रहणेन
 च लालिता सादरं पालितेत्यर्थः, सुतरुणी सुन्दरी युवती
 सुनवीना च तन्वी कृशाङ्गी सुवंशोद्भवा महाकुलोद्भवा सुदु-
 वेणुसम्भवा च गौरी गौरवर्णा एकत्र निमर्गात् अन्यत्र

अर्हे चेतसि जानकी परितपत्यर्हे च लङ्केश्वरः

तच्चार्हे मदनानलः कवलयत्यर्हश्च रोषानलः ।

इत्थं दुर्विधिसङ्गमव्यतिकरसुखो हयोरंशयोः

एक वेद्मि तुषाग्निदग्धमपरं दग्धं करीषाग्निना ॥ ५० ॥

त्वगपनयनादिति भावः, स्पर्शसुखावहा सुखम्पर्शा गुणवती
शीलसौन्दर्यादिशानिनी चिक्कणतादिसमन्विता च नित्यं
सततं मनोहारिणी हृदयङ्गमा, मा केनापि हता चोरिता, तथा
विरहिणः वियोगिनः वयं गन्तुं चक्षितुं न शक्ताः । हे भिक्षो !
तव कामिनी ? अस्तीति शेषः इति केनापि पृष्टे, नहि नहि
कामिनी मम नास्ति नास्ति प्राणप्रिया यष्टिका अवलम्बनदण्ड
इत्यर्थः । (यत्र गोपनीयमर्थं कथञ्चन द्योतयित्वा पश्चादन्यथा-
करणात् अपञ्चतिरलङ्कारः, “गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा
कथञ्चन । यदि श्रेष्ठेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साम्यपङ्कतिः ॥” इति
मत्तशात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अर्हे इति । अर्हे चेतसि चित्तस्पर्शार्हं इत्यर्थः, जानकी
सीता तिष्ठतीत्यर्थः, अर्हे च, अपरस्मिन्निति शेषः, लङ्केश्वरः
रावणः परितपति परितस्तपं ददातीत्यर्थः । तच्चार्हे प्रथम-
मिति भावः, मदनानलः कामाग्निः कवलयति अमति, अर्हश्च
द्वितीयमिति शेषः, रोषानलः क्रोधाग्निः, कवलयतीत्यन्वयः,
जानकीं प्रति मदनानुरागः रावणं प्रति क्रोध इति भावः, इत्थं
हयोरपि अंशयोः, चेतस इति शेषः, दुर्विधिः दुर्द्वयं तस्य सङ्गमः
समागमः तस्य व्यतिकरः प्रभावः सुखः, अस्तः एकम् अंशं
प्रथममिति भावः, तुषाग्निना तुषानलेन दग्धम् अपरम्
अंशं द्वितीयमिति भावः, करीषाग्निना शुष्कगोमयानलेन

अन्वेपयामि सुमुखीं, विमुखो विधाता,
तां विस्मरामि, निविडप्रणयो विरोधी ।
अङ्गीकरोमि गरलं, कुलयोः कलहः,

शान्तिं भजामि, कुटिलं धनुरन्तरायः ॥ ५१ ॥

न मे दुःखं प्रिया दूरे, न मे दुःखं हृतेति सा ।

एतदेव हि शोचामि, चापो यदभिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

मांसं काश्चादभिगतमपां बिन्द्वो वाष्पपातात्

दग्धं वेद्मि मन्ये इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

अन्वेपयामीति । सुमुखीं सुवदनां मीताम् अन्वेपयामि
अनुसन्दधामि, किन्तु विधाता विमुखः प्रतिकूलः, अन्वेपये फलं
नास्तीति भावे । तां कान्तां विस्मरामि विस्मर्तुमिच्छामि,
किन्तु निविडप्रणयः सान्द्रप्रेमा विरोधी प्रतीपः, (विस्मरणं प्रति-
वध्नातीति भावः) गरलं विषम् अङ्गीकरोमि विषदानेन प्राणान्
त्यक्तुमिच्छामीति भावः, किन्तु कुलयोः पितृमातृवंशयोः
पितृव्यश्वशुरवंशयोर्वा कलहः अपवादः, स्यादिति शेषः, शान्तिं
भजामि तूष्णीं तिष्ठामीत्यर्थः, किन्तु धनुः कार्मुकम् अन्तरायः
विघ्नः, धनुषा प्रतीकारविधाने मां समुद्योजयतीति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

नेति । प्रिया जानकी दूरे, तिष्ठतीति शेषः, इति मे मम
न दुःखं, सा प्रिया हृता इति मे मम न दुःखम्, अस्तीति
शेषः, चापः धनुः यत् अभिवर्त्तते तिष्ठति एतदेव शोचामि, हि
मे धनुर्धारणं विफलं यदनेन प्राणाधिका कान्तापि न रक्षितेति
दुःखमनुभवामीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(तिरिह्ये प्राणधारणादात्मनः काठिन्यं प्रारब्धावश्यमोग्यत्वं

तेज कान्तापहरणवशाद् वायवः श्वासदैर्घ्यात् ।

इत्य नष्ट विरहवपुपस्तम्भयत्वाच्च शून्य

जीवत्येव कुलिशकठिनो रामचन्द्र किमेतत् । ५३ ॥

दर्शयति मासमिति । काश्चात् दुश्चिन्तया क्रमेण क्षीणत्वात्
 माम क्षितेरशभूतमिति भावः अभिगतं नष्टमित्यर्थः अपा
 विन्द्य जलीयभागा इति भावः बाष्पाणाम् अश्रूणां पातात्
 अभिगता इति लिङ्गवचनव्यत्यासेनान्वयः । तेज प्रताप इति
 भावः कान्ताया अपहरणवशात् अभिगतमित्यन्वयः । वायवः
 मरुद्भागा इति भावः श्वासानां मिश्रासानां दैर्घ्यात् अभिगता
 इत्यन्वयः । इत्यम् एव विरहे यत् वपुः शरीरं तस्य तन्मय
 त्वात् मोक्षया पूरितनिखिलावकाशत्वादिति भावः शून्य
 व्योमभागश्च नष्टम् । (उक्तञ्च सिद्धान्तमुक्तावल्याम्, “तस्मिन् यत्
 कठिनत्वं मा भू तज्जलं यदद्भवात्मकं, तेजो भवेद् यदुष्णत्वं
 तत् सञ्चरद् यं स मारुतः सुषिरं यत्तदाकाशमिति पञ्चात्मकं
 वपुः” इति । कारणाभावात् कार्यस्याप्यभाव इति न्यादेतत्
 कार्येन्द्रियगणोऽपि नष्ट इति द्योतितम् । उक्तञ्च तत्रैव “अवर्णे
 व्योमतो वायोऽम्बुक् नेत्रे तेजसो जलात् । रसना भूमितो
 घ्राणमिति पञ्चेन्द्रियोद्भवः ॥ इति आहकाभावे आह्वस्याप्यभाव
 इति नयेन इन्द्रियगणविषयाणामप्यभावे व्यञ्जितः । तथा
 चास्य चित्वादिपञ्चकमिन्द्रियपञ्चकं तदग्राह्यविषयपञ्चकञ्च
 नष्टमिति ध्वन्यते । कर्मेन्द्रियाणाञ्च वायुकार्यत्वात् तस्यै
 नय एव महदहङ्कारमनसितानाञ्च पृथिव्यप्तेजोवायूनां
 मास्त्विकाग्निभ्यो जातानां तज्जलिनय एव नय इति चतुर्विंशति
 तत्त्वमयः सुतरां जात इति भावेऽपि, एवु मत्यपि रामचन्द्र

(ख) एवं दैवयोगाद् गोगवयगजभुजङ्गशरभशार्दूलकोलबहुल-
कोलाहलाद्भूतभूतयेतालसमुत्तालकालकराल-चक्रवालकण्ठनाल-
प्रोच्छलत्तुमुल-घोर-चीत्कार-मिलित-बहुलान्धकार-कलित-गह्वरा-
न्तरालविनसदविरल-सरल परिमलबहल चञ्चलगलद्विमल-मकर-
न्दविन्द-कीलालजालपिच्छिलालवालतुलितप्रमत्तालि-भासा-मन्दा-

कुलिशकठिनः चञ्चकठोरः अत एव जीवति, एतत् किम् ?
चतुर्विंशतितत्त्वविगमेऽपि प्राणितोत्थाद्यर्थमिति सन्दर्भार्थः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ख) एवमित्यादि । दैवयोगात् विधिवशात्, सहसैत्यर्थः,
गोगवयादि .पक्षिणीपक्षवृद्धिमिति अरण्यानीमित्यस्य विशे-
षणम् । भुजङ्गश्चित्रमृगः सर्पो वा, “भुजङ्गो सर्पचित्रकौ” इति
धरणिः । शरभः अष्टापदमृगविशेषः, गवयः गोसदृशो जन्तु-
विशेषः, कोलः धराहः, ‘कोलः पोखी किरिः किटिः’ इत्यमरः ।
गोगवयादिकोलान्तानां कोलाहलेन निनादेन आहताः आका-
रिताः ये भूताः मृतशरीराविष्टाः प्रेताः वेतानाः रुद्रगणभेदाद्य
तेषां संमुत्तालानि महान्ति यानि कालवत्करणानि भीषणानि
चक्रवालानि समूहाः, “चक्रवालन्तु मण्डलम्” इत्यमरः, तेषां
कण्ठनालीभ्यः प्रोच्छलन् समुद्रच्छन् तुमुलो महान् यः घोरः
भीषणचीत्कारः तेन मिलिताः सद्गताः ये बहुलाः प्रभृताः
अन्धकाराः तैः कलितानाम् आहतानां गह्वराणाम् अन्त-
रालेभ्यः अवकाशेभ्यः विनसन्तः स्फुरन्तः अविरलाः घनाः
ये सरलानां देवदारूणां परिमलाः येषु तादृगाः बहला बहलाः

निलान्दोलवाचाल-दरदलित ललितमाकन्दवृन्द-वकुलमुकुल-
 धूलिजालखेनत्कोकिलकुल-विलासिनी कोमलालाप निखिल-
 गिरिशिखर-शिखिलास्य-लीलाकलापस्यानुकूललोलदुगोलाङ्गुल-
 चञ्चलकोरचक्र-मञ्जुगुञ्जद-हृत्पक्षिणी पक्षवर्द्धि गगनचुम्बनवद-
 लक्ष्य-विपुल फलभारावलम्बनालम्बितानन्त जन्तु सन्तोषपोष नि-
 दीप भूयणाध्युषित-निःशेष-सविशेषामृतवर्ष-स्पर्द्धि-वर्द्धिष्णु-रस-
 रसान्-प्रियालङ्किताल-तमाल कृतमाल-विशाल-शालमल-मालूर-
 शल्लकी शिरीषासन-शमीशाक-शिंशपाशोक-चम्पक-सुरदार कोवि-

“पयः कीलालममृतम्” इत्यमर, तेः पिच्छिलेषु पूर्णेषु आलवालेषु
 वृक्षमूलजनाधारगर्तेषु ललिता लुब्धाः ये प्रमत्ता अलयः भ्रमराः
 तेषां माला, तथा मन्दानिलस्य मन्दं मन्दं मञ्जरतो मात-
 रिश्वनः आन्दोलेन प्रकम्पनेन वाचास्ता मुखरा या दरदलि-
 तानाम् ईषद्विकसितानाम् अतएव ललितानां सुन्दराणां, मनो-
 हराणामित्यर्थः, “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इति कोप्रः, माकन्द-
 वृन्दानाम् आम्रममूहानां वकुलमुकुलानाञ्च धूलिजालेषु
 परागनिवहेषु खेलन्त्यः विहरन्त्यः कोकिलकुलविलामिन्यः
 कोकिना इत्यर्थः, तामां कोमलेन मृदुना आलापेन निखि-
 लानि पूर्णानि यानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि तेषु ये
 शिखिनः मयूराः तेषां भाष्यलीलाकलापः नर्त्तनक्रीडातिशयः
 तस्य अनुकूलाः तदुत्साहहेतव इत्यर्थः, लोलन्ता इतस्त-
 यलन्तः गोलाङ्गुलाः शानराः तथा चञ्चन्तः समन्तात् प्रमग्नः
 चकोराः पक्षिविशेषाः तेषां चक्रेण समूहेनेत्यर्थः, मञ्जु मनोह्रं
 गुञ्जन्ती नदन्ती हृत्पक्षिणीनां हृत्स्थितपक्षिणीनां पक्ष्य
 कुलस्य वृद्धिः ममृद्धिः, ममवाय इति यावत् यस्यां तयाविधाम् ।

टारकर्णिकार-सिन्धुवार बहुसार निम्ब जम्बूदुम्ब र-कदम्ब-करञ्ज-
शोभाञ्जन वकुल-निचुल-करूर खर्जूर-वीजपूर-जम्बीर-भाण्डीर-
यानीर काश्मीर-नारङ्ग कर्णारङ्ग-कदली-चन्दनानिद्रित-मवली-
धात्री-वटुकुटज-पाटनाडोल-कडोल चोल-भामातक-विभीतक-
हरीतक्याम्नातक-केतक-कडूत-वैकडूत-मधूक-बन्धूक जयन्ती-
जयाश्वत्य तित्तिडीनागकेसरादि-दुस्तराम् भरखानीं पर्यटन
महावराहस्कन्धारुदम् सत्कटं रटन्तं करटं वामतो विलोक्य

गगनस्य आकाशस्य चुम्बनाय बहं लघ्यं यैः ते समुन्नता-इति
यावत्, विपुलेन प्रभूतेन फलभारावनम्येन आनम्यिता अव-
नताः अनन्तानाम् अशेषाणां जम्बूनां प्राणिनां सन्तीधं
पुण्यातीति सन्तोषपोष, सन्तोषकर इत्यर्थः, निर्दोषं विशुद्धं
यत् भूषणम् अनन्तहारः तदिव अध्वपितः निःशेषः बहुलः
सविशेषः विशिष्टगुणयुक्तः अमृतवर्षस्पर्दी पौषूपवर्षणसदृश
इत्यर्थः, वर्डिणुः प्रहडः रसः स्वादः येषां तैः रसान्तादि-केसरा
दिभिः दुस्तरां दुष्पारामित्यर्थः । रसालः आन्नः, “आन्नयुतो
रसालः” इत्यमरः, प्रियालः राजादनाख्यवृक्षभेदः, “राजादनः
प्रियालः स्यात्” इत्यमरः, हिन्ताली हिङ्गोटकाख्यः वृक्षभेदः,
तमालः प्रसिद्धः, कृतमालः चतुरङ्गलाख्यवृक्षः, शात्मलः
शात्मली, मालूरः श्रीफलः, “मालूरः श्रीफलो विल्वः” इत्यमरः ।
शस्तकी गजभक्ष्यवृक्षविशेषः, शिरीषः प्रसिद्धः असनः तदाख्य-
वृक्षभेदः सुरदारुः देवदारुः, कोर्विदारुः चमरिकाख्यवृक्षः ।
बहुसारः सप्तच्छदः शोभाञ्जनः ‘सजिना’ इति प्रसिद्धः, निचुलः
स्यनवेतसभेदः, करूरः वृक्षभेदः, कर्णारङ्गः, ‘कामराज्ञा’ इति
प्रसिद्धः, अन्ये च लवल्यादयः केसरान्ता वृक्षभेदाः आदयो येषां

दक्षिणतस्तु दक्षिणाचलप्रचलित मलयमालती-मरुवक खवङ्ग-
कङ्कोल दमनक-जाती-तगर शतपत्रादि-कमल-मुकुल कुसुदिनी-
कङ्कार-परिमल मिलित चुम्बित ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा सान्द्र-
गभीर नीरधारा तरङ्ग परिपीत मैत्रावरुणतरुणी लङ्का शशाङ्क रुद्र-
पादाद्रिसरलसिंहल सालकयीगोपालक-पाण्ड्यमङ्गलगिरिप्रवाल-
चोल कुम्भल केरल पुष्पाटक कर्णाटक करहाट विदग्धान्यकामिनी
नोरन्ध्र पीनस्तनवदन-घनजघनदोर्मूल-धन्विष्ठभारान्तराधिष्ठित

तै, दुस्तरा ताम् । महान् वराह, शूकरः तस्य स्तब्ध तम्
आरूढ, तम् । उल्काट दारुण रटन्तं ध्वनन्त करटं काक,
“काके तु करटारिष्ट” इत्यमरः । दक्षिणेति । दक्षिणाचलेषु
दक्षिणदिग्वर्तिषु पर्वतेषु मध्ये प्रचलितो यो मलय, तदाख्यो
गिरिः तत्र ये मालतीना मरुवकाणा खवङ्गाना कङ्कोलानां
दमनकाना हृद्यभेदानां जातीनां तगराणा शतपत्रादिकमल
मुकुलानां शतपत्रमहस्त्रपत्रप्रभृतिपद्मवकुलानां कुसुदिनीनां
कङ्काराणां रक्तोत्पलानाञ्च - परिमलाः विमर्दजनिता गन्धाः
तेषां मिलित मिलनं, भावे क्लृप्त्ययः, तेन चुम्बिताः सङ्गताः याः
ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा नदीविशेषा इत्यर्थः, तासां
सान्द्रा घना, गभीराः या नीरधाराः जलप्रवाहा, तासां
तरङ्गेषु परिपीता, कृतावगाहना, परिपूर्वात् पिबते, कर्त्तरि
क्लृप्त्यययित्वः, यदा तासां—तरङ्गैः कर्त्तृभिः परिपीताः
चालिता घृताङ्गा इति यावत् मैत्रावरुणतरुणी अगस्त्यपत्नी
लोपामुद्रेत्यर्थः, तथा लङ्काद्यन्यपर्यस्तदेशानां कामिन्यः—तासां
नोरन्ध्राणां घनानां पीनानां स्तनानां वदनानां घनजघनानां

श्रीखण्डागुरु-कर्पूर-मृगमद कुङ्कुम-स्तोमसम्भृत-यक्षकर्मविमर्द-
वर्द्धितविविधगन्धकुसुमवहुलपरिमलोद्गारि मारुताशनोत्थितक्षीर-
नीहार-काश्मीर-स्फटिक-शुद्धशङ्ख-कर्पूरकुन्दावदात-महाभुजङ्ग-
स्फीतफुत्कारप्रफुल्लफणामणौ क्रीडन्तं शोकभञ्जनं सञ्जन-
श्चावलोक्य वामेनाच्छा सकरुणं सवाप्यश्च दक्षिणेन सवि-
स्मयं मानन्दम् । (ग)

ततोऽन्यतो गत्वा श्रीखण्डागुरुकर्पूरमृगमदकुङ्कुमस्तोमसम्भ-
वज्जज्ञातोत्तगर-चम्पकादि-गन्धकुसुमवहुलमारुतोत्थितस्य क्षीर-
नीहारस्फटिकशङ्खकर्पूरकुन्दावदातस्य स्फीतफुत्कारप्रफुल्लस्य

दौर्मन्थानां भुजामूलानां धम्मिल्लानां संयतकुम्भलानां, “धम्मिल्लाः
संयताः कवाः” इत्यमरः, भारस्य अन्तर्यु अधिष्ठितः यः
श्रीखण्डः चन्दनम् अगुरु कर्पूरं मृगमदः कस्तूरी कुङ्कुमः
तेषां स्तोमः समूहः तेन सम्भृतः यः यक्षकर्मः प्रागुक्तः
पद्मभेदः तस्य विमर्देन वर्द्धितः विविधानां गन्धकुसुमानां
वहुलः प्रभृतः परिमलः तस्य उद्गारी वाही यः मारुतः वायुः
स भ्रमणं भोजनं यस्य स चामौ उत्थितः—अर्द्धमिति यावत्,
क्षीरं दुग्धं नीहारः शिशिरः काश्मीरस्फटिके इव शुद्धः निर्मलः,
स्वच्छ इत्यर्थः, शङ्खकर्पूरकुन्दवत् अवदातः श्वेतो यः महान्
भुजङ्गः सर्पः, “अवदातः सिता गौरी बलचो धवलोऽर्जुनः” इत्य-
मरः, तस्य स्फीतेन प्रवृत्तेन फुत्कारेण श्वासविमोषेत्यर्थः,
प्रफुल्लायाः फणायाः मणिः रत्नं तत्र क्रीडन्तं विहरन्तं शोक-
भञ्जनं शोकनाशनं, दर्शनैव दुःखमवसाययन्तमित्यर्थः ।

(ग) ततोऽन्यतो गत्वेत्यादि । श्रीखण्डादिचम्पकादीनां
गन्धद्रव्याणां कुसुमानाञ्च बहुलेन मारुतेन तत्पानार्थमिति

भुजङ्गस्य फणामणौ कामिनीलोचनगञ्जनं खञ्जनं दृष्ट्वा
राम । (ग)

काक कपोलस्थलसंस्थितो मे कीलस्य वामे व्यसन भदौ स्यम ।
राज्य भुजङ्गस्य फणाधिरूढो व्यनक्तव्यो दक्षिणखञ्जरीट ॥५४॥

क्षणं विचिन्त्य विश्रम्य च सुवाप्यम् ।

भो भो भुजङ्ग । तरुपल्लवलीलजिह्व ।

बन्धूकपुष्पवरशोभितपुष्कराक्ष । ।

पृच्छामि ते पवनभोजन । कोमलाङ्गी

काचित् त्वया शरदचन्द्रमुखो न दृष्टा ? ॥ ५५ ॥

भाव उत्थितस्य भर्द्वाहतस्येत्यर्थः, चीरेत्यादिवत् भवदातस्य
गौरम्य स्तोतेन फुल्लारेण श्वासेन प्रपुल्लस्य प्रवृद्धकायस्येत्यर्थः ।
कामिनीलोचनगञ्जनं रमणोनयनतिरस्कारकं तत्सदृशमिति
भावः । तत् इत्यादिपाठस्तु प्राच्यपुस्तकेषु दृश्यते ।

काक इति । वामे वामभागे कीलस्य वराहस्य कपोलस्थल
संस्थितः स्तन्वाधिरूढ इति यावत् काक मे मम भदौ स्य
दुःखावस्थानसहितं व्यसनं विषदं भुजङ्गस्य फणाधिरूढ
दक्षिणखञ्जरीटं दक्षिणदिग्वर्त्तीं खञ्जनं राज्यं व्यनक्ति
सूचयति (भदो एकदैवार्थद्वयसूचकशकुनत्वादाद्यर्थमित्यर्थः)
उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

भो इति । भो भो तरुपल्लववत् मोला चन्ना जिह्वा यस्य
तयोक्तं तत्सम्युद्धौ, बन्धूकपुष्पवरैश्च शोभिते ये पुष्करे पद्मे
ते इव पक्षिणो यस्य तयोक्तं तत्सम्युद्धौ हे पवनभोजिन् ।
यापुभोजिन् भुजङ्ग । ते तुभ्यं तव या पृच्छामि कोमलाङ्गी
मृदुकमेवरा शरदचन्द्रमुखी शरदचन्द्रवदना काचित् त्वया

चतुर्थोऽङ्कः ।

रामः ।

दृष्टा गता चम्पकपुष्पवर्णा पीनस्तनी कुङ्कुमचर्चिताङ्गी ।
 आकाशगङ्गेव सुशीतलाङ्गी नक्षत्रमध्ये इव चन्द्रेखा ॥ ५६ ॥
 व्यसनं किमतोऽप्यास्ते ज्ञातव्याभ्युदयो मम ।
 शरणं मरणं, राज्यं मा पुनर्मरणन्तु तत् ॥ ५७ ॥
 ततो रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य च दक्षिणम् ।
 धन्यो धन्यशरण्यान्तामरण्यानी व्यगादत ॥ ५८ ॥

दृष्टा न ? न्विति पाठे दृष्टा तु दृष्टा किमित्यर्थः । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

गतेति । चम्पकपुष्पवत् वर्णो यस्याः तथाभूता गौरीत्यर्थः,
 पीनस्तनी स्थूलकुचा कुङ्कुमेन चर्चितं विलेपितम् अङ्गं
 यस्याः सा आकाशगङ्गेव मन्दाकिनोव सुशीतलाङ्गी नक्षत्र-
 मध्ये चन्द्रेखेव, कापीति शेषः, गता दृष्टा ? । उपजाति
 वृत्तम् ॥ ५६ ॥

व्यसनमिति । इतोऽपि अस्मादपि, सीतावियोगादिति
 भावः, व्यसनं दुःखं किम् आस्ते ? (न किमपीत्यर्थः, यदावेदयति
 फरट इति भावः) । मम अभ्युदयस्य समुन्नतिय ज्ञात, (विज्जन-
 दर्शनेनेति भावः), माम्भतं मरणं शरणम् आश्रय इत्यर्थः, (मरण-
 मेव आश्रयामोत्यर्थः), राज्यं पुनः मा, अस्त्विति शेषः, तत् राज्यं
 मरणन्तु मरणमेवेत्यर्थः, सीतारहितस्य मनेति भावः, मरण-
 न्वित्यत्र नक्षत्रेणोऽस्त्विति पाठे तत् राज्यं लक्ष्मणे असु भवतु,
 लक्ष्मणो राज्यं लभतामित्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं शुभाशुभशकुनदर्शनात् परं धन्यः
 पुण्यकर्मा रामः पुरस्कृत्य —अवलम्ब्येत्यर्थः, अशुभशकुनमिति

ततः कवन्धदर्शनम् ।

आयोजनप्रसृतदोर्युगलेन मार्गम्

आक्रम्य कण्ठकुहरे कुरुते नु कोऽयम् ।

सौमित्रिणेति गदितः स कवन्धकण्ठं

चिच्छेद गर्भकदलीमिव रामभद्रः ॥ ५८ ॥

पूतो रामशरेण दिव्यमगमद्देहं कवन्धस्त-
 स्तद्वाक्याच्छ्रमणायमे हनुमता संयुज्य सीतापतिः ।

स्तद्वाक्याच्छ्रमणायमे हनुमता संयुज्य सीतापतिः ।

भावः, दक्षिणं शुभशकुनमित्यर्थः, तिरस्कृत्य अगणयित्वेति भावः.
 रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य चेत्यत्र वामं तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य चेति
 पाठे वामम् अशुभशकुनं तिरस्कृत्य निर्भत्स्य दक्षिणं शुभशकुनं
 पुरस्कृत्य प्रशस्य चेत्यर्थः, धन्यानां पुण्यकर्मणामृषीणामिति भावः.
 शरण्याम् आश्रयभूतां, वन्यशरण्यामिति पाठे वन्यानां वन-
 चारिणां शरण्यामित्यन्वयः, ताम् शरण्यानीं महारण्यं, "महारण्य-
 मरण्यानी" इत्यमरः, व्यगाहतं प्रविष्टवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५८ ॥

आयोजनेति । कोऽयं योजनात् आ आयोजनं क्रोगचतु-
 र्यं यावदित्यर्थः, "स्याद् योजनं क्रोगचतुष्टयेन" इत्युक्तेः, प्रसृतं
 विस्तृतं दोर्युगलं बाहुद्वयं तेन मार्गं पथानम् आक्रम्य निरुध्य
 कण्ठकुहरे गनविवरे कुरुते, अस्मानिति शेषः, नु वितर्कः ।
 सौमित्रिणा लक्षणेन इतीत्यं गदितः अभिहितः स रामभद्रः
 कवन्धस्य योजनवाहोरिति भावः, कण्ठं गर्भकदलीमिव कद-
 म्पल्लभांगविशेषमिव चिच्छेद चकर्ष । यमन्ततिनरुं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

पूत इति । ततः रामशरकर्त्तनानन्तरं कवन्धः रामस्य
 शरेण पूतः निम्नीर्यकलुष इत्यर्थः, दिव्यं स्वर्गीयं देहम् अगमत्
 प्राप । सीतापतिः रामः तस्य कवन्धस्य वाक्यात् (याहि श्रमणा-

सीतोद्धारविधौ समं निजबलैः स्वीकार्यं साहायकं
संप्राप्तः प्रतिपन्नबालिनिधनः सख्यं कपीन्द्राधिपात् (पे) ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकगिरौ रामो निःसहायः परिभ्रमन् ।

सख्यं समानदुःखेन सुग्रीवेण सहाकरोत् ॥ ६१ ॥

पादाङ्गुष्ठेन दूरं धरणिधरगुरुं दुन्दुभेरस्थिकूटं

क्षिप्त्वा सौ क्षिप्रकारी विषमविनिहितान् वञ्चयत् सप्त तालाम् ।

बाणेनैकेन शब्दप्रतिहतसकलश्रोत्रगर्भान् विभिद्य

प्रत्याशां बालिवे(वा)धे प्लवगबलपतेः प्रोषयामास रामः ॥ ६२ ॥

सजागं सा ते उपायं विधास्यति” इति वचनादित्यर्थः, अमण्यायाः
तदाव्यायाः सिद्धशवर्याः आयमे हनुमता सह संयुज्य सङ्गत्य
सीताया उद्धारविधौ उद्धारसाधने विषये निजबलैः कपिसेनाभिः
समं सह साहायकं सहायभावं स्वीकार्यं प्रतिश्राव्येत्यर्थः,
प्रतिपन्नबालिनिधनः अङ्गीकृतबालिशब्धः सन् कपीन्द्राधिपात्
सुग्रीवात्, कपीन्द्राधिपे इति पाठान्तरं, सख्यं सम्प्राप्तः लब्धवान् ।
स्वीकृत्येति पाठे स्वीकृत्य अङ्गीकृत्य, स्थितादिति अभ्याहृत्य
कपीन्द्राधिपादित्यनेनान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकेति । निःसहायो रामः ऋष्यमूकगिरौ परिभ्रमन्
समानं दुःखं कान्तावियोगजमिति भावः, यस्य तेन सुग्रीवेण
बालिहृतदारेणेति भावेः, सह सख्यं मैत्रीम् अकरोत् । अनुष्टप्
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

पादेति । असौ रामः धरणिधरः पर्वतः तद्वत् गुरुः महान्
भारवान् वेत्यर्थः, दुन्दुभेः तदाख्यस्य दैत्यभेदस्य, बालिना नि-
हतस्येति भावेः, अस्थ्या कूटः राशिः तं पादस्य अङ्गुष्ठेन दूरं
क्षिप्त्वा निक्षिप्य क्षिप्रकारी द्रुतहस्तः सखित्वर्थः, वञ्चयत् वञ्चे-
णेव एकेन बाणेन शब्देन भेदध्वानेन प्रतिहताः बधिरीकृता

किष्किन्ध्यादौ रौद्ररुद्रावतारं दृष्ट्वा रामो मारुतिं वाचमुचे ।
 सीता नीता केनचित् कापि दृष्टा दृष्ट कष्ट संहरन् प्राह वीरः ॥६१॥
 पापेनाकृत्यमाणा रजनिचरवरेणाश्वरेण व्रजन्ती
 किष्किन्ध्यादौ सुमोच प्रचुरमणिगणैर्भूषणान्यर्चितानि ।

इति यावत् सकलानां सर्वेषां प्राणिनामिति भावः, श्रोत्रगर्भाः
 श्वश्रेन्द्रियविवराणि यैः तान् विषमं विकटं यथा तथा
 विनिहता विद्धा तान् सप्त तालान् येनोपमानं सप्तसंख्यकान्
 तालवृक्षानित्यर्थः, विभिद्य विज्ञेपेण भिक्ष्वा श्वश्रेणानां वानराणां
 वनस्य सेनायाः पतिः तस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, बालिवेधे बालिनो
 वेधे शरेण भेदने, बाधे इति पाठे बाधे पीडने, हिंसने इत्यर्थः,
 प्रत्याशां पोषयामास जनयामास । (यदा अथ पादाङ्गुष्ठेन
 दुन्दुभिकङ्कालं सुदूरं निक्षिप्य एकेन शरेण सप्त तालान् विभेद
 तदा अनेन बालिवधः सम्भाव्यते इति सुग्रीवस्य मनसि आशा
 जातिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६२ ॥

किष्किन्ध्या इति । रामः किष्किन्ध्यादौ रौद्रं भीषणं रुद्रस्य
 हरस्य अवतारः, अशरूपेणाविर्भूत इति यावत् तं मारुतिं
 वायुपुत्रं, इन्द्रमन्त्रमित्यर्थः, दृष्ट्वा वाचम् ऊचे अवधीत् (वक्षः ।,
 केनचित् जनेन कापि सीता नीता दृष्टा ? त्वयेति शेषः । न
 वीरः इन्मान् दृष्टः सन् कष्टं दुःखं, रामस्येति शेषः, संहरन्
 निरस्यन् प्राह प्रोक्तवान् । इन्द्रवध्या वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पापेनेति । पापेन दुराचारेण रजनिचरवरेण राक्षसा
 धिपेन, केनचिदिति शेषः, आकृत्यमाणा नीयमाना अश्वरेण

हा राम ! प्राणनाथेत्थहह जहि रिपुं लक्ष्मणेनानपत्ती
यानीमानीति तानि क्षिपति रघुपुर. कापि रामाञ्जनेयः ॥ ६४ ॥

तालवेधसमये श्रीरामो घ्राणं प्रति ।

भावोऽनिशं कुशिकनन्दनपादयोर्मै,

यद्यस्म्यहं द्विजतिरस्कृतिरोपहो नः ।

नान्याङ्गनासु च मन, शर । सप्त तालान्,

भित्त्वा तदा प्रविश भूतलमप्यगाधम् ॥ ६५ ॥

एकेनैव शरेण गर्भकटनौकाण्डेष्विवानुकमात्

विधेयु प्रथितेन दाशरथिना तालेषु सप्तस्त्रपि ।

आकाशेन व्रजन्तो गच्छन्तो कापि रामा कामिनी, “कामिनो
रमणो रामा” इत्यमरः “हा राम । प्राणनाथ । अहह इति
खेदातिशयार्थं, लक्ष्मणेन सह रिपुं शत्रुं जहि नाशय इति
आलपन्ती प्रचुरमणिगणैः अर्च्यमाना खचितानि यानि भूषणानि
किष्किन्ध्यादौ मुमोच तत्प्राज, आञ्जनेय’ अञ्जनासनय. हनुमान्
तानि इमानि इति, उक्तेति शेष, रघुपुर रामायत. क्षिपति
अर्पयति, भूताद्यैर्वर्तमानप्रयोगाच्चिन्त्य । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६४ ॥

भाव इति । यदि मे मम कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य
पादयोः अनिशं सततं भाव-भक्तिः, अस्ति इति शेषः, यदि अहं
द्विजानां ब्राह्मणानां तिरस्कृतिः तिरस्कारः रोषः क्रोधः ताभ्यां
हीनः वर्जितः अस्मिन्ब्राह्मणेषु नापराधः अस्मीति भावः, यदि
च मम मनः अन्याङ्गनासु परनारीषु न, अस्त्येति शेषः, तदा
हे शर । सप्त तालान् भित्त्वा अगाधम् अतलस्थगं भूतलमपि
प्रविश । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

एकेनेति । प्रथितेन प्रसिद्धेन दाशरथिना रामेण एकेनैव

* * * * *

शैला, सप्त रसातलानि भयतः सहगानसाम्यादिव । ६६ ॥

श्रुत्वा हतान् समरमूर्धनि सप्त तालान्

रामेण दीनहृदयेन विनापराधम् ।

कोपानलज्वलितहृत्कमलोऽथ बाली

रुद्रावतारमगमत् गिरिगङ्गरात् सः । ६७ ॥

शरेण गर्भकदलीकाण्डेष्विव अभ्यन्तरवर्त्तिरम्भास्तम्भेष्विव अनु-
क्रमात् यथाक्रमं सप्तसु अपि तालेषु विधेषु सक्तु, बाल
कदलीकाण्डप्रभङ्गक्रमात् कृत्तेषु प्रथमेषु दाशरथिना तालेषु
सप्तस्वधेति पाठान्तरम्, (शैला, सप्त रसातलानि भयतः
सख्यानसाम्यादिवेत्यत्र तृतीयपादविरहात् पाञ्चाक्ष्यपुस्तकीय-
पाठः संयोजितः) अस्मा सप्त जगन्ति सप्त मुनयः, सप्ताब्धयः
सप्त गाः शैलाः सप्त च मातरो भयभृतः, सहगानसाम्यादिव
सप्त अस्मा, रवेरिति शेषः, सप्त जगन्ति भूरादीनि सप्त मुनयः
मरीच्यादयः, सप्त अब्धयः समुद्रा लवणादयः, सप्त-गाः-सप्त
क्षीपानि सप्त शैला पर्वता सप्त मातरश्च जनन्यादयः, -"राज-
पत्नी गुरोः पत्नी स्वश्रूभिः प्रसूयता । पित्रपत्नी चोपमाता
सप्तैता मातरः स्मृताः ॥" इत्युक्ताः सहगानसाम्यादिव अस्माकमपि
सप्तसंख्यास्तत् यदि अस्मानप्ययं विधेदित्याशङ्कावशादिध-भय-
भृतः भीताः, आसन्निति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ६६ ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तर सप्त प्रसिद्धो बालो दीनहृदयेन शोकात्त-
चेतसा, (स्वस्थतायां किमु वक्तव्यमिति भावः, रामेण सप्त तानान्
अपराधं विना हतान् नागितान् श्रुत्वा कापानलेन ज्वलितं
हृत्कमलं हृदयपद्मं यस्य तथाभूतं सन् गिरिगङ्गरात् किष्कि-
म्याद्रिगुहात्, समरमूर्धनि रणगिरिम् रुद्रावतारं नर्त्तनार्थ-

ततस्तारा सहर्षमात्मगतम् । अद्यावश्यं श्रीरामचन्द्र-
चरणप्रसादात् निजवत्सलस्य चिरविरहिणो वक्षःपीठे लुठिष्यामि
वीरसुग्रीवस्य इत्याशिषं पठति । (क)

तारा सन्त्यक्तहारा गिरिशिखरवरव्यस्तधन्मिल्लभा(धा रा
शोकाब्धेः प्राप्तपारार्पितमदनशरा वीरसुग्रीवदाराः ।

नाना नाराचधारा निजरमणरतातापिनः पापिनोऽस्य
प्राणान् भालावतीर्णा हरतु कलिकलाशालिनो दान्तिनोऽस्य ॥६८॥

मवतरणम् अगमत् रणभूमौ आजगामेत्यर्थः । दीनहृदयेनेत्यत्र
पापहृदयेनेति, गिरिगङ्गरादित्यत्र गिरिचत्वरेष्विति पाठान्तरम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(क) अद्यावश्यमित्यत्र अवश्यं भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य
रामचन्द्रस्य प्रसादादस्य चिरविरहिणः प्राणवत्सलस्य सुग्रीवस्य
वक्षःपीठे लुठिष्यामीति मन्यमाना गिरिवरशिखरमारुह्य राम-
पौरन्दरि-समरम् आक्राइन्ती चिन्तयामास इति पाठान्तरे राम-
पौरन्दरिसमरं रामश्च पुरन्दरस्यापत्वं पुमान् पौरन्दरिः बाली च
तयोः समरः तम् ।

तारेति । सन्त्यक्तः परित्यक्तः (प्राणवत्सलसुग्रीवशोकादिति
भावेः) द्वारो यया सा गिरिशिखरवरे क्रिष्किभ्याद्रिशृङ्गश्रेष्ठे
व्यस्तः विपर्यस्तः (श्रीसुक्वातिगयादिति भावेः), धन्मिल्लभारः
मंयतकेशनिवहः यस्याः तथोक्ता शोकाब्धेः विरहदुःखसागरस्य
प्राप्तपारा पारंगता, (चिरभाविप्राणनाथसमागमलाभादिति
भावेः) अर्पितः निहितः मदनेन शरो यस्यां तथाभूता काम-
शरविहेत्यर्थः, वीरस्य सुग्रीवस्य दाराः पत्नी तारा निजरमणे
स्वभर्तारि सुग्रीवे रता अनुरागिणी सती (इति वक्ष्यमाणम्

लक्ष्मणः । पृथिव्या चतुरन्ताया नास्ति बालिसमो बली ।

वचसामेन लोकाना शङ्कितव्यो महेन्द्रजः ॥ ६८ ॥

राम. स हामम्

मा भैषीर्मयि सौमित्रे । राघवेऽधिज्यधन्वनि ।

मता देहं परित्यज्य निर्गच्छत्यमतो भयम् ॥ ७० ॥

आशिषं पठतीति प्राशुक्तपद्येनान्वयः । का सेत्याहे, नानेति ।—
अथ नाना विविधा नाराचधारा अस्त्रविशेषधारा मानया
श्रेणीक्रमेण अवतीर्णा पतिता सती आतापिन सम्यक् सन्ता-
पिन पापिन. कलिकलाशालिन विवादाशशोभिन, सतत-
विरोधिन इति यावत् अस्य बालिन प्राणान् हरतु नाशयतु ।
निजरमणरतातापिन इत्यस्यैकपदत्वे निजरमणे रतं सुरत-
सम्भोग तस्य आतापिन प्रतिबन्धिन इत्यर्थः । गिरिशिखर-
चरा स्तम्भधम्निभभारा शोकाब्धिप्राप्तपारेति पाठान्तरम् ।
नानेत्यत्र नारेति पाठे नरस्य रामस्य इयं नारा रामसम्बन्धि-
नीत्यर्थः । कलिकलाशालिन इत्यत्र किलकिलाशालिन इति
पाठे किलकिलेति वानरजातीयशब्दविशेषः, तच्छालिन, तद्वत्
इत्यर्थः । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ ६८ ॥

पृथिव्यामिति । चत्वार समुद्रा इति भावः, अन्ता यस्या
तस्यां पृथिव्या बालिना सम तुल्य. वली वनवान् नास्ति,
अनेन लोकानां वचसा वाक्येन महेन्द्रज इन्द्रतनयः बालीत्यर्थः,
शङ्कितव्यं भयहेतुतया गण्य इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मेति । हे सौमित्रे । लक्ष्मण ! राघवे रघुवर्जजे मयि
अधिज्यधन्वनि आरोपितकार्मुके सति मा भैषी. भयं मा कुरु,

बाली । गृहाण बाणं रघुराजपुत्र !

सुत्रामसूनुं समरेऽवतोर्णम् ।

जानीहि मां दुन्दुभिघातवर्ध

नेष्यामि वा कालगृहातिथित्वम् ॥ ७१ ॥

इत्युभौ युद्धमवतरतः । लक्षणः सुग्रीवं प्रति ।

आर्यबाणेन भिक्षोऽयं बाली लुठति भूतले ।

तद्विपक्षस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः सुरैः कृता ॥ ७२ ॥

बाली । सुग्रीवोऽपि क्षमः कर्तुं यत् कार्यं तव राघव । ।

तदहं न क्षमः कस्मादपराधं विना हतः ? ॥ ७३ ॥

भय सतां साधूनां देहं परित्यज्य भसतः दुर्जनान् निर्गच्छति
नितरा प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७० ॥

गृहाणेति । हे रघुराजपुत्र ! बाणं शरं गृहाण, मा दुन्दुभिः
दैत्यविशेषस्य घाते संहारे वर्धं कुनिशं दुन्दुभिदैत्यघातिन-
मित्यर्थः, (तत्र हनने किं वक्तव्यमिति भावः) समरे युद्धे अवतोर्णं
सुत्रामसूनुम् इन्द्रपुत्रं जानीहि, वा युवा, त्वा लक्षणश्चेत्यर्थः,
कालगृहस्य यमानयस्य अतिथित्वं नेष्यामि हनिष्यामीत्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ७१ ॥

आर्येति । आर्यस्य रामस्य बाणेन भिक्षा विहः अयं बाली
भूतले लुठति विचेष्टते, सुरैः देवैः तस्य बालिनः विपक्षः शत्रुः,
राम इत्यर्थः, तस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः कृता । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७२ ॥

सुग्रीव इति । हे राघव ! तव यत् कार्यं सीतोद्वाररूपं
सुग्रीवोऽपि कर्तुं क्षमः शक्तः, तत् कार्यं कर्तुम् अहं न क्षमः ?
(कोकः, सुग्रीवादपि प्रबलोऽहमवश्यं तत् कार्यं कर्तुं शक्तः)

मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।

का नोतिरीतिरियती रघुवशवीर ।

शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्ष. १ ॥ ७४ ॥

रामः सकरुणम् ।

शस्त्रौघप्रसरेण रावणिरसौ यदुर्यगोभागिनं

चक्रे गातमशापयन्वितभुजस्येमानमाखण्डलम् ।

कक्षागर्त्तकुलोत्ता गमयता वीर ! त्वया रावणं

तत् नमृष्टमहो । विगल्फकरणो जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥ ७५ ॥

इत्यर्थः अतः कस्मात् हेतो अपराध दोष विना हतः । अह-
मिति शेषः, विना दोषेण मां कथं हतवानसीत्यर्थः । अह-
दुप् वृत्तम् ॥ ७३ ॥

मुक्ताफलायेति । मुक्ताफलाय मौक्तिकलाभार्थमित्यर्थः,
करिणं हस्तिनं, पलाय मांसाय मांसलाभार्थमित्यर्थः, हरिणं
भृगं, भुजविक्रमसूचनाय बाहुबलप्रकटनाय सिंहं निहन्ति
हिमस्ति, जन इति शेषः, हे रघुवशवीर ! जरति जीर्णं
स्यविरे इत्यर्थः, शाखामृगे वानरे तव य. बाणमोक्ष शर-
निक्षेपः इयती एवंरूपा नोतिरीति, नोतिमुच्यतः आचार. का ?
कया नीत्या, प्रचलितयेति यावत् । शाखामृगवधे न किमपि
फलमिति भावः । यमन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

शस्त्रौघेति । अस्मी रावणस्य अपत्यं पुमान् रावणिः
इन्द्रजित् शस्त्रौघप्रसरेण शस्त्रममुदवर्षणेन गीतमस्य अहस्या-
पतेरिति भावः, शापेन अहस्याधर्षणजनितम्, "त्वं पौरुष
होनो भव" इत्येवंवर्षयति भावे, यन्वितः निरुद्धः भुजयो.

अतिक्रान्तस्य ते धर्मं कामवृत्तस्य वानर । ।

भ्रातृभार्याभिमर्षेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ ७६ ॥

न च ते मर्षये पापं चक्षियोऽहं कुलोद्गतः ।

तदन्नं परितापेन स्वर्गं गच्छ कपोश्वर । ॥ ७७ ॥

बाली । सोऽहं योमतो रघुवशावतंसस्य भवतः प्रसादात्

वाह्योः स्थेमा स्थैर्यं, क्षिप्रकारित्वमिति भावः यस्य तादृशम्
आखण्डलं सुरपतिं दुर्यशोभागिन पराभूयमिति भावः, चक्रे
कृतवान् इति यत्, हे वीर । त्वया रावण कक्षा सुजामूलमेव
गर्भं, तस्य कुनोरता कर्कटता गमयता मता तत् सैन्धवं परि
शोधितम्, अहो आश्चर्यं सत्पुत्रता उत्कृष्टपुत्रशान्तिता विशल्य-
करणो शल्याक्षारकारिणो, मनोदुःखनिराकरणीति यावत्,
जागर्त्ति शोभते इति यावत् । त्वया सत्पुत्रेण भगवान्
देवेन्द्रः रावणिकृतपराभवदुःखं मुमोचेति भावः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ७५ ॥

किन्तु—अतिक्रान्तस्येति । हे वानर । धर्मम् अति-
क्रान्तस्य उद्बद्धितवत् । कामवृत्तस्य स्वेच्छाचारिण, ते तव
अस्मिन् भ्रातुः सुग्रीवस्य भार्याभिमर्षे भार्याहरणे अयं दण्डः
प्राणान्तरूप इत्यर्थः, प्रतिपादितं कृतं, मयेति शेषः ॥ ७६ ॥

न चेति । यतः अहं कुलोद्गतः महाकुलप्रसूतः चक्षियः,
अतः ते तव पापं—भ्रातृभार्याहरणरूपमिति भावः, न च
मर्षये नैव क्षमे, महाकुलप्रसूतानां चक्षियाणां दुष्टनिग्रह-
शिष्टपालनरूपधर्मवत्त्वादिति भावः, तत् तस्मात्, हे कपोश्वर ।
परितापेन सन्तापेन अलं सन्ताप मा कुर्वित्यर्थः, स्वर्गं गच्छ ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७७ ॥

महावीरोचितां गतिं गच्छामि । अयं वत्सोऽह्मदस्तव दास
एवेति स्वर्गारोहणं नाटयति ।

सद्यो निर्भिद्य बाणैः समरभुवि तदा बालिनं रामचन्द्रः
किष्किन्ध्याराज्यमाधानिकमथ स ददौ तत्र सुग्रीवहस्ते ।
वर्षाकालं घनालोधमरवदलितोद्दामदिक्चक्रवालं
क्षेप्तुं वासं वितेने शिखरवनतटे मात्स्यवत्पर्वतस्य ॥ ७८ ॥
राज्ये सुग्रीवमादौ सदयितमभिपिष्याद्भटं यौवराज्ये
रामः सैनाधिपत्ये सपवनतनयान् वानरेन्द्रान् प्रतस्थे ।
लङ्कां सन्त्यज्य गङ्गां तदनु कपिभटैर्मात्स्यवत्पुत्तमाद्री
वर्षाकालं गमयितुमचिरात् मन्त्रिभिः सम्प्रतोऽभूत् ॥ ७९ ॥

सद्य इति । रामचन्द्रः तदा समरभुवि रणभूमौ सद्यः
बाणैः बालिनं निर्भिद्य निपात्य अयानन्तरं तत्र तस्मिन्
सुग्रीवहस्ते आज्ञानिकं प्रतिश्रुतं, यद्वा आ इति सहार्थमध्ययम्,
आ सह जाययेति आज्ञानिकं, जायाया जानिरादेशः, भार्या-
सहितमित्यर्थः, किष्किन्ध्याराज्यं ददौ । घनालीनां मेघसङ्घानां
घनेन गभीरेण रवेण दलितं स्तब्धीकृतम् उद्दामम् उत्कटं
दिशा चक्रवालं मण्डनं यस्मिन् तं वर्षाकालं क्षेप्तुम् अति-
वाहयितुं मात्स्यवत्पर्वतस्य शिखरे यत् घनं तस्य तटे प्रान्तदेशे
वासम् अवस्थितिं वितेने कृतवान् । सम्प्रतो वृत्तम् ॥ ७८ ॥

राज्ये इति । रामः आदौ अग्रतः राज्ये किष्किन्ध्याया-
मित्यर्थः, दयिता काम्ना तया सह वर्णमानं सदयितं सभार्य-
मित्यर्थः, सुग्रीवं, यौवराज्ये अद्भटं, सैनाधिपत्ये सपवनतनयान्
हनुमत्प्रभृतीन् वानरेन्द्रान् कपिप्रयरान् अभिपिष्य तदनु
तदनन्तरं कपिभटैः वानरबोरेः सह गङ्गां भयं सन्त्यज्य

एष श्रीलङ्घनूयता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सञ्जीकृते
रामाद्यालिवधाभिधोऽत्र गतवानह्यतुर्थो महान् ॥ ८० ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

रामाङ्गनीयान् परोऽस्ति कश्चिद्वारापहारात् परोऽपमानः ।
तथापि रामः शरदं समीक्ष्य प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेतम् ॥ १ ॥

निर्भयं यथा तथेत्यर्थः, लङ्घां प्रतस्थे प्रचवास । किन्तु अचिरात्
सम्प्रतं माख्यवति तदाख्ये उत्तमाद्रौ चल्कृष्टगिरो वर्षाकालं
गमयितुं नेतुं मन्त्रिभिः जाम्बुवज्रमुखैरिति शेषः, सम्प्रतः
अभूत् । मन्त्रिणां परामर्शेन माख्यवत्पर्वते वर्षाकालमनय-
दिति भावः, स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । सुगमम् ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकचतुर्थाद्व्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

रामादिति । कश्चिदपि रामात् परः श्रेष्ठः बलीयान् प्रबलः
न अस्ति न विद्यते, दारापहारात् भार्यापहरणात् परः श्रेष्ठः,
महानित्यर्थः, अपमानं न, अस्तीत्यन्वयः, तथापि रामः शरदं
समीक्ष्य सम्यग् दृष्ट्वा यात्राकालं विचार्येति यावत्, सम्प्रति
एतम् उपस्थितं कालं वर्षाकालं प्रतीक्षते गमयतीत्यर्थः, समीक्ष्य
प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेतमित्यत्र प्रतीक्ष्य बहुवचनं सेतुमरिं
जगामेति पाठान्तरम् । उपजाति वृत्तम् ॥ १ ॥

अत्र भाव्यवति पर्वते वर्षासु विरही रामः ।

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं,

मेघैरन्तरितं प्रिये । तव सुखच्छायानुकारी शशी ।

येऽपि स्वद्वमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-

स्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते ॥ २ ॥

लक्षणम् । शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैर धनु शिखरे शिरो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीक्षितामपरामिव ।

अहह । विकल, श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितं सुहृः

किमपि किमपि ध्यायन्नाय्यो न याति न तिष्ठति ॥२॥

यदिति । हे प्रिये । यत् इन्दीवरं नोत्तोत्पलं तव नेत्रेण
समाना कान्तिर्यस्य तथाभूत तत् सलिले मग्नं तव सुख
च्छायानुकारी त्वन्मुखसन्निभ इत्यर्थः, शशी चन्द्रः मेघैः अन्त-
रितः आहतः । ये राजहंसाः तव गमनम् अनुकरोतीति
तथाभूता गतिर्येषा तादृशा, तेऽपि गताः मानस सर इति
भावः, अतः देवेन विधिना तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि
प्रीतिलाभोऽपि न क्षम्यते न मद्ध्यति । सादृश्यदर्शनं हि विर-
हिणां विनोदस्तदपि मम नास्त्येति भावः, देव न हि क्षम्य-
तीति पाठान्तरम् । अत्र पूर्ववाक्यत्रयस्य चतुर्थवाक्यहेतुत्वेन
निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

शिथिलेति । आर्य राम, धनुषः कर्मकस्य शिखरे अपि
गिरः शिथिलशिथिलं मन्दं मन्दमित्यर्थः, स्वैरं स्वेच्छया न्यस्य
निधाय नयनसलिलैः वाष्पधाराभिः अपरामिव अन्यामिव
मौर्वीक्षितां व्यावहारीं कुर्वन् रचयन् अहह खेदे, विकल.

एते ते दुरतिक्रमकृतममिलहर्मोर्मिमर्शच्छिदः
कादस्येन रजोभरेण ककुभो रुन्धन्ति भ्रज्जानिलाः ।
घोरास्ताडनरूढनीरदघटासंघटनीलीभवद्-
व्योमस्फोटकटाहजातकपयो वेषीकणग्राहिणः ॥ ४ ॥

नितराम् आकुलः सन् मुहुः पुनः पुनः घनस्तनितं मेघगर्जितं
श्रुत्वा श्रुत्वा अतिशयेन आकर्ण्य किमपि किमपि ध्यायन्
चिन्तयन् न याति न गच्छति न तिष्ठति, गन्तुं स्थातुं हयमपि न
शक्नोतीति भावः । हरिणो वृत्तं—“नसमरसला गः पङ्क्वेदैर्हयै-
र्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

एते इति । दुरतिक्रमेण दुःशमनोयेन क्लमेन अनेन
मिमन् सङ्गच्छन् यः घर्मं शोषः तस्य जर्मिस्तरङ्गः तस्या
मर्मं छिन्दन्तीति तयोक्ताः श्लिप्तातिशयसस्तापहारिण इति
यावत्) घोरा भीषणाः स्ताडनेन पवनस्थाघातेनेति भावः, रूढाः
प्रखरचलिता या नीरदघटाः मेघघृन्दानि तासां सङ्घटेन
सङ्घर्षेण अनीलं नीलं भवदिति नीलीभवत् यत् व्योम आकाशं
तदेव स्फुटतीति स्फोटः स चासौ कटाहश्चेति तयोक्तः सच्छिद्र
इत्यर्थः, कटाहः तस्मात् जातान्येव जातकानि निर्गलिता
नीत्यर्थः, यानि पयांसि जनानि तेषां वेष्ट्याः प्रवाहस्य कप्यान्
विन्दून् गृह्णन्तीति तयोक्ताः एते ते भ्रज्जानिलाः सगर्जित-
वात्वा इत्यर्थः, कादस्येन कादस्यपुष्पसम्बन्धिना रजोभरेण धूलि-
निचयेन ककुभः दिशः रुन्धन्ति आगृह्णन्ति । दुरतिक्रमा इति
पाठे दुःमहा इत्यर्थः । घोरास्ताडनेत्यत्र गाढास्त्रेडनेति पाठे
गाढेन अत्यन्तेन आस्त्रेडनेन सञ्चालनेनेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

मन्द मरुद्वहति, गर्जति वारिवाहो,
 विद्यलता स्फुरति, कूजति नीलकण्ठः ।
 एतावति व्यतिकरे रघुनन्दनस्य
 मूर्च्छैव केवलमभूदवलम्बनाय ॥ ५ ॥

रामः । पूर्वं पुरारिधनुषो निनदेन दृष्टं
 रामं मुनिं रणमुखे परितो विलोक्य ।
 शङ्काशङ्कादपरितप्तमुखारविन्दं
 तामैव मैथिलसुतां सततं स्मरामि ॥ ६ ॥

स्त्रिध्यामलकान्तिलिमवियतो वेल्लहलाका घना,
 वाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कलाः ।

मन्दमिति । मरुत् वायु मन्दं वहति, वारिवाहः मेघ
 गर्जति विद्यलता तडितृणा वल्ली स्फुरति राजति, नीलकण्ठो
 मयूरः कूजति नदति, “मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्ग
 भुक्” इत्यमरः, एतावति उक्तप्रकारे व्यतिकरे अवस्थायां
 मूर्च्छा एव रघुनन्दनस्य रामस्य केवलम् अवलम्बनाय जीवन
 रक्षणाय अभूत् (मिथैषामेवैतेषां समुद्दीपकत्वात् मोक्ष एव
 रामस्य विरहव्यथा व्यनाशयदिति भावः । वसन्ततिमक
 हस्तम् ॥ ५ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्राक् पुरारिः हरः तस्य धनुः तस्य निना
 देन भञ्जनध्वनेन परितः सर्वतः दृष्टं कुपितं मुनिं रामं
 भार्गवं रणमुखे मंत्रामयिरसि विलोक्य दृष्ट्वा गङ्गा ताम एव
 शङ्काशङ्कान्द्रः ताम परितप्त स्नानं सुखमेव अपरविन्दं पश्य यस्या
 तयाभूतां तामैव मैथिलसुतां सीतां सततं स्मरामि । वसन्त
 तिमकं हस्तम् ॥ ६ ॥

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं महे,
वैदेहो तु कथं भविष्यति, हहा हा देवि ! धीरा भव ॥ ७ ॥
नीलेन्दोवरगङ्गया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याऽधरे,
पाणौ पद्मधिया, मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
लीयन्ते कवरीषु ब्रान्धवजनव्यामोहजातसृष्ट्या,
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि ! स्थानानि रक्षियमि ॥ ८ ॥

स्निग्धेति । घना मेघाः स्निग्धाभिः श्यामलाभिः कान्तिभिः
लितम् आच्छादितं विद्यत् आकाशं ये तथाभूताः, “विद्यत्
विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायमी” इत्यमरः, तथा वैहन्त्यः
सञ्चरन्त्यः वलाकाः वकपङ्क्तयः श्रेषु तथाविधाः, वाताः वायवः
शौकरिणः, “शौकरोऽस्य कणः स्रतः” इत्यमरः, तदन्तः, पयोदः
मेघः सुहृत् श्रेषां ते पयोदसुहृदः भयूरा इत्यर्थः, तेषाम् आनन्देन
जेकाः शब्दविशेषाः यासु ताः कलाः क्रीडनानि कामं सम्यक्
सन्तु भवन्तु, दृढं यथा तथा कठोरं कठिनं हृदयं यस्य सः
रामः अस्मि भवामि, अतः सर्वमेतदिति शेषः, महे मोढं,
शक्नोमीत्यर्थः, तु किन्तु वैदेहो सीता कथं भविष्यति (अतोय
मृदुत्वात् नैव मोढं, शक्यतीत्यर्थः,) हहा इति खेदे, हा देवि ।
धीरा कयश्चित् सहनशीलित्वर्थः, भव । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

नीलेति । हे तरुणि ! यौवनभूतशरीरे ! दुर्वारा वार
यितुमशक्या मधुपाः भ्रमराः नीलेन्दोवरगङ्गया एते नीलो-
त्पले इति भ्रमेणेत्यर्थः, नयनयोः, तवेति सर्वत्र योज्यं, वन्धूक
बुद्ध्या वन्धूककुसुममेतदिति धिया अधरे, पद्मधिया कमल-
मिटमिति बोधेन पाणौ करे मधूककुसुमभ्रान्त्या मधूक-

कार्येषु मन्त्रो, करणेषु दासी, धर्मेषु पत्नी, सहने धरित्री ।
 स्नेहेषु माता, शयनेषु वेश्या, रङ्गे सखी लक्षण । सा प्रिया मे ॥८॥
 जीवातु' कुसुमायुधस्य भुवने, सीमन्तिनीनां शिरो-
 रत्नं मत्कुलदेवताप्रतिनिधिर्नैवोत्सवः कामिनाम् ।
 माद्यद्दन्तिनितान्तमन्दगमना सा मे प्रिया जानकी
 मौमित्रे । शतपत्न्यशत्रुवदना कुत्साधुना सीदति १ ॥ १० ॥

कुसुमे एते इति भ्रमेण गण्डयोः कपोलयोः तथा दान्धवजन
 व्यामोहजातसृष्टा दान्धवजना, स्वजातीया इत्यर्थः, एते इति
 व्यामोहेन विमुग्धतया जाता या सृष्टा तत्सङ्गेच्छा तथा
 हेतुना कवरीषु केशपाशेषु लोयन्ते लयं गच्छन्ति, अन्तः
 प्रविशन्तीत्यर्थः अतः कियन्ति स्थानानि रक्षिष्यसि ? एवम्
 इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

कार्येष्विति । हे लक्षण । सा मे मम प्रिया काम्या कार्येषु
 कर्त्तव्यायेषु मन्त्रो सचिव करणेषु सासारिकव्यापारानुष्ठानेषु
 दासो किङ्करी धर्मेषु धर्मकृत्येषु पत्नी, (सिस्लोको धर्ममाचरेत्)
 इति सपत्नीकत्वश्रुतेरिति भावः । सहने चमाया सहिष्णुतायां
 धरित्री पृथिवी, पृथिवी यथा कस्यापि अपराधं न गृह्णाति
 तथा सा ममेति भावः, स्नेहेषु माता जननी, माता यथा
 पुत्राय क्षिप्रति तथा सा ममामिति भावः, शयनेषु शय्यासु
 वेश्या वाराङ्गना, (यथा वारनारी कामिनं नानारङ्गेण प्रोणयति
 तथा सा मामिति भावः, रङ्गे परिहासादि नर्त्यव्यापारे सखी
 सहचरी । इन्द्रियञ्चा वृत्तम् ॥ ८ ॥

जीवातुरिति । हे मौमित्रे । भुवने जगति कुसुमायुधस्य
 कामस्य जीवातुर्जीवनोपधं, "जीवातुर्जीवनीयधम्" इत्यमरः,

ईदृग्भानुकुलै न कोऽपि भविता, यस्याङ्गना कामुकै-
राकृष्टेति परस्परं निगदतां श्रुत्वा सुनीनां मुखात् ।

सौमित्रे ! कुलपांशुलस्य चरितं श्रीरामचन्द्रस्य मे
शक्रार्द्धमनमस्थितेन गुरुणा दुःखं परं धीयते ॥ ११ ॥

रामो नाम नृपात्मजस्तदवला सीता, स चासौ स्थितिं
चक्रे पञ्चवटीवने विहरतस्ताश्चाह्वयद्रावणः ।

इत्येवं जनसंकयां सुविपुला विस्फारितां शृण्वतः

सौमित्रेः क्व धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्थु वः ॥ १२ ॥

सौमन्तिनीनां रमणीनां शिरोरत्नं चूडामणिः मम कुलदेवतायाः
प्रतिनिधिः, कामिनां नेत्रोत्सवः नेत्रानन्ददायिनीत्यर्थः, मोद्यतः
मत्तस्य दन्तिन इव नितान्तं मन्दं गमनं यस्याः तथोक्ता
शतपत्रं कमलं तस्य शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः तथाभूता
मे मम मिया सा जानकी अधुना इदानीं कुत्र सीदति क्लेशेन
तिष्ठतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

ईदृगिति । हे सौमित्रे । भानोः सूर्यस्य कुले ईदृक्
एतादृगः कोऽपि न भविता न जनिष्यते न भूत इति किमु
वक्तव्यमिति भावः, यस्य अङ्गना काम्ना कामुकैः आकृष्टा
अपहृता इति परस्परम् अन्योन्यं निगदता सुनीनां टिबपीणा
मिति यावत्, मुखात् कुलपांशुलस्य कुलाङ्गारस्य श्रीराम-
चन्द्रस्य मे मम चरितं श्रुत्वा शक्रस्य इन्द्रस्य अर्द्धमनमस्थितेन
गुरुणा पित्रा परम् अत्यन्तं दुःखं यथा तथा धीयते स्थीयते
इत्यर्थः, स्थीयते इत्यपि पाठः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राम इति । रामो नाम नृपात्मजः राजपुत्र, तस्य अवला
पत्नी सीता, स चासौ रामः पञ्चवटीवने स्थितिं चक्रे कृतवान् ।

अतोताया प्राश्वि नागच्छति सुग्रीवे रामचरितम् ।

ततो रामो महातेजा लक्ष्मणं समुपाह्वयत् ।

सुग्रीवं प्रेषयामास स्कन्धावारं चकार सः ॥ १३ ॥

श्रीमद्रामो वनस्थः कपिवरनगरे लक्ष्मणः प्रेषितोऽहं

किष्किन्ध्याद्वारमाग राघुपतिवचनाल्लक्ष्मणस्तं जगाद ।

श्रुत्वा रामेति वाक्यं हसति कपिवरो रामनामा किमेतत्

कक्षात् किंवा प्रमेयं सचकितमनसा विस्मितोऽसौ प्रमत्तः ॥ १४ ॥

रावण, विहरतः शृगया चरतः तस्य ताम् अबलाम् अहरच्च
जहार च इत्येवं सुविपुला सुमङ्गतीं विस्फारितां विस्तृतां
जनाना सहसा सत्तापं शृण्वतः आकर्णयत्, सौमित्रेः लक्ष्मणस्य
क धनु, धनुः धनुरिति व्यग्राः सत्त्वरा गिर, वाच वः युष्मान्
पान्तु रचन्तु । श्लो० किरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

तत इति । तत, वर्षापगमानन्तरं महातेजा राम,
लक्ष्मणं समुपाह्वयत् समाजुहाव, सुग्रीवं प्रतीति शेषः, प्रेषया-
मास चेत्यध्याहार्यं, स लक्ष्मणः स्कन्धावारं युद्धोदयोगार्थं व्यापार-
मित्यर्थं चकार कृतवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमदिति । श्रीमान् रामः वनस्थः अरण्ये स्थितः, अहं
लक्ष्मण कपिवरस्य सुग्रीवस्य नगरे प्रेषितः प्रेरितः, (रामेणेति
शेषः) । राघुपते, रामस्य वचनात् किष्किन्ध्याद्वारम् आगाम्
आगतवानस्मि इति लक्ष्मणः तं सुग्रीवं जगाद उक्तवान् । अर्धो
प्रमत्तः, (राज्यैश्वर्यनाभादिति भावः, कपिवरः सुग्रीवः रामेति
वाक्यं श्रुत्वा विस्मितः विस्मयान्वितः सन् सचकितमनसा
चमत्कृतचित्तेन रामनामा, कश्चिदिति शेषः, एतत् किम् ?
कक्षात् किमर्थम् ? किं वा प्रमेयं कार्यम् ? इति, उक्तेति

विश्वामित्रहिताय ताडकवधं यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
सीतार्थं हरचापभङ्गमकरोच्छ्रियो जितः शूलिनः ।
मारीचः खलु लीलयाऽपि निहतो बाली हतः साम्प्रतं,
सोऽयं सम्प्रति राघवः कपिपते ! पञ्चाननो गर्जति ॥ १५ ॥

स्मृति श्रीरामप्रादाः समाज्ञापयन्ति ।

न मे सङ्कुचितो वाणो येन बाली हतो मया ।

समये तिष्ठ सुग्रीव ! मा बालिपथमन्वगाः ॥ १६ ॥

शेष, हसति जहासेत्यर्थे, भूते वर्त्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । स्वधरा
वृत्तम् ॥ १४ ॥

विश्वामित्रेति । विश्वामित्रस्य हिताय यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
ताडकवधं य., अकरोत् इति अध्याहार्यम् । सीतार्थं जानकी
लाभार्थं हरस्य चापभङ्गं धनुर्भङ्गम् अकरोत् कृतवान्, य
इत्यध्याहार्यम् । येन च अध्याहृतेनेति भावः, शूलिनः शङ्करस्य
शिष्यः भार्गवः जितः पराभूतः, लीलया अवहेलया मारीचोऽपि
निहतः खलु नाशितः एव, साम्प्रतं बाली हतः, हे कपिपते !
सोऽयं राघवः पञ्चाननः रघुसिंहः, व्यस्तरूपकम्, सम्प्रति गर्जति
नदति, त्वामाह्वयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नेति । हे सुग्रीव ! मया येन बाली हतः, मे मम स वाणः,
न सङ्कुचितः न विनष्ट इत्यर्थः, अतः समये प्रतिज्ञायां, “समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः, बालिनः पत्न्याः
बालिपथः त बालिगतमध्वानमित्यर्थः, मा अन्वगा. न गच्छ,
बालिवत् निधनं न लभस्वेत्यर्थः, अन्वगा इति मा योगेऽपि
अमागमश्चिन्त्यः । अनुदुष् वृत्तम् ॥ १६ ॥

समागत्य सुग्रीवः ।

याऽसौ प्रकृतिरस्माकं वानराणां नरेश्वर ! ।

तामहं त्यक्तुमिच्छामि न सा मां त्यक्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

पुनः संतुलयम् ।

दग्धं दग्धं त्यजति न पुनः काञ्चनं कान्तमूर्त्तिं (वर्णं)

क्षिप्तं क्षिप्तं त्यजति न पुनः स्रादुतामिक्षुदण्डम् ।

घृष्टं घृष्टं त्यजति न पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नात्तमानाम् ॥ १८ ॥

श्रीराम. सुग्रीव दृष्ट्वा ।

तातेन दत्तं भरताय राज्यं सोता हता सम्पत्तिरावणेन ।

येति । हे नरेश्वर ! नराधिप ! वानराणां अस्माकं या
असौ प्रकृतिः, स्वभावः, चापस्थितिः भावः, अस्त्विति शेषः, अहं
ता प्रकृतिं त्यक्तुम् इच्छामि, किन्तु सा प्रकृतिः मां त्यक्तुं न
इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

दग्धमिति । काञ्चनं स्वर्णं दग्धं दग्धं पुनः पुनरतिगयेन
अदग्धमित्यर्थः, पुनरपत्यर्थं कान्तमूर्त्तिं मनोहररूपं, मूर्त्ति-
मित्यत्र वर्णमिति पाठान्तरं, न त्यजति, इक्षुदण्डं क्षिप्तं क्षिप्तं
पुनः पुनश्चिह्नमपीत्यर्थः, स्रादुतां सुखादत्वं न त्यजति, चन्दनं
चन्दनकाष्ठमित्यर्थः, घृष्टं घृष्टं पुनः पुनः अतिगयेन घृष्टमपीत्यर्थः,
चारुगन्धं मनाहरसीरभं न त्यजति एवञ्च उत्तमानां सत्पुरुषाणां
प्राणान्तेऽपि प्राणापगमेऽपि प्रकृतेः स्वभावस्य विकृतिः वेदम्य न
जायते न भवति, सत्पुरुषो भवान् वानर मां अभ्यसतामिति
भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

तातेनेति । सः रामः तदा सुग्रीवदर्शनकाले इत्यर्थः,

विचिन्त्य रामो मनसाकुलेन विहाय चापं स तदा कुरीद ॥ १८ ॥

सुग्रीवः । एते सप्त पयोधयो दश दिशः सप्तैव गोत्राचलाः

पृथ्वादीनि चतुर्दशैव भुवनान्येकं नभोमण्डलम् ।

एतावत् परिमाणमल्पविषये ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

क्वासौ यास्यति जानकी ? रघुपते । किं कार्मुकं त्यज्यते ?

॥ २० ॥

रामः । व्यसने महति प्राप्ते स्थिरैः स्यातुं न युज्यते ।

नङ्गां निःशङ्कमालोक्य क्व दृष्ट्वागन्तुमर्हति ? ॥ २१ ॥

तातेन पित्रा भरताय राज्यं दत्तं, सम्प्रति रावणेन सीता हृता इति आकुलेन व्यथितेन मनसा विचिन्त्य चापं धनुः विहाय विमुच्य कुराद रुदितवान् । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

एते इति । हे रघुपते ! एते सप्त पयोधयः सनुष्टानि तु ततोऽधिका इति भावः, दिशः दश न त्वधिकाः, गोत्राचलाः कुलपर्वताः सप्तैव न तु ततोऽधिका इति भावः, पृथ्वादीनि भुवनानि जगन्ति भूर्भुवः-स्वर्जन महस्तपः सत्त्वानि सप्त अतनानु-तन्वितस्तनुतलतलनातलपातालरसातलानि सप्त इत्येवं मिलित्वा चतुर्दशैव न तु एतदधिकानोति भावः, नभोमण्डलं आकाश-मण्डलम् एकमेव, न तु द्वितीयमस्तोति भावः, एतावत् अल्पमेवेत्यर्थः, परिमाणं परिच्छेदः । जगतामिति भावः, अतः अल्पः विषयः स्थानं यस्य तादृशे ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे अस्मै जानकी क्व कुत्र यास्यति ? (रावणेन नोयमानेति भावः, अवश्यमेव अस्माभिः सा शत्रुहस्तात् उद्धार्येत्येति भावः, अतः किं कथं कार्मुकं धनुः त्यज्यते ? नैव त्यक्तुमुचितमित्यर्थः) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

व्यसन इति । महति व्यसने विपदि, "व्यसनं विपदि"

जाम्ब । आञ्जनेयः समाज्ञेयो योऽसौ कपिकुलोद्भवः ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः, प्रोक्तं जाम्बवता सता (तदा) ॥२२॥

हनूमान् रामं प्रणम्य ।

किं प्राकारविशालतोरणवतीं लङ्कामिहैवानये ?

किं वा सैन्यसमुद्भूतं तच्च सकलं तत्रैव सम्पादये ? ।

हेलोत्तोलितपर्वतोच्चशिखरैर्वध्नामि वा तोयधिं ?

देवाप्तापय किं करोमि ? सकलं दोर्दण्डसाध्यं मम ॥२३॥

इत्यमरः, प्राप्ते उपस्थिते सति स्थिरेः निश्चितैरित्यर्थः, स्थातुं न युज्यते नोचितमित्यर्थः । निशङ्गं नास्ति शङ्का यस्मिन् तत् यथा तथा लङ्काम् आलोक्य दृष्ट्वा कः इह अस्मत्सकाशे इत्यर्थः, आगन्तु प्रत्यागन्तुमित्यर्थः, अर्हति शक्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ २१ ॥

आञ्जनेय इति । योऽसौ कपिकुलेषु उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य स आञ्जनेयः अञ्जनासुतः । हनूमान् लङ्काया प्रस्थापना प्रेरणा तस्या योग्यः समाज्ञेयः समादेश्यः इति सता सुबुद्धिना जाम्बवता प्रोक्तं कथितम् । सतेत्यत्र तदेति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति । हे देव । आप्तापय आदिग, प्राकारेण प्राचीरेण विशाला महती, दुर्नष्टेति यावत्, तोरणवती प्रशस्तवहिर्द्वारा च तां, “तोरणोऽस्त्री वहिर्दारम्” इत्यमरः, लङ्काम् इह अस्मिन्, भवत्सन्निधावित्यर्थः, आनये किम् ? वा पक्षान्तरे तत्रैव लङ्कायामेव सकलं सर्वं स्थानं सैन्यैः वानरचमूभिरित्यर्थः, मया मोतेरिति भावः, समुद्भूतं समुन्मूलितं, समुद्यतमिति पाठे समुद्यतमदित्यर्थः, सम्पादये करोमि किम् ? वा पक्षान्तरे हिनया

देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्घामि देवानये ?
जम्बूद्वीपमितो नये ? किमथवा वारां निधिं शोषये ? ।
हेलोत्पाटितविन्ध्यमन्दरगिरिस्वर्णद्विनेत्राचल-
क्षेपक्षुण्णविवर्त्तमानसलिलं बध्नामि वारां निधिम् ? ॥ २४ ॥

रामः । दो स्तम्भास्फालनमभिनीय द्रुवन्तं हनूमन्तं प्रति ।

एतैर्महत्त्वमुदघुष्टं मारुते । तव तेजस ।

वृथा परियमः कार्यः, सीता जीवति वा न वा ? ॥ २५ ॥

अवलोक्य उक्तोलिते उत्पाटिते पर्वतानाम् उच्चैः उन्नते,
शिखरे गृध्रे, तोयधि समुद्रं बध्नामि ? किं करोमि ? सकलं
कार्यं मम दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन साध्यं निष्पाद्यम् (विशाले-
त्यत्र विहारेति पाठे प्राकारस्य विहारः, दीप्तिः तोरणस्य तद्वती
तामित्यर्थः, यद्वा प्राकारस्य विज्ञीयते अस्मिन्निति विहारश्च
उपवनश्चेत्यर्थः, तोरणस्य तद्वती तामित्यर्थः । हेलोत्तोलिते-
त्यत्र हेनान्दोलितेति, वा तोयधिमित्यत्र वारां निधिमिति च
पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

देवेति । हे देव । आज्ञापय । किं करोमि सहसा इह
अस्मिन्नेव स्थाने लङ्घाम् आनये ? इत् अस्मिन् स्थाने जम्बू-
प्रधान द्वीपं जम्बूद्वीपं नये आनयामि ? अथवा पक्षान्तरे वारां
निधिं सागरं शोषये किम् ? किञ्च वारां निधिं हेनया उत्पाटि-
ताना विन्ध्य मन्दरगिरि स्वर्णद्विनेत्राचलौ सुमेरुकैलासी
च तेषां क्षेपेण क्षुण्णानि आलोकितानि विवर्त्तमानानि विप-
र्यस्तानि सलिलानि यस्मिन् तत् यथा तथा बध्नामि ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

एतैरिति । हे मारुते ! हनूमन् ! एतैः प्रागुक्तैः तव

कूर्मो मूलवदालवालवदपां नाथो, लतावद्दिशो,

मेघाः पल्लववत्, प्रसूनफलवन्नक्षत्रसूर्येन्दवः ।

राजन् ! व्योममहीरुहो मम तले शुत्वेति गां मारुतेः,

सीतान्वेपणमादिदेश सहसा रामः सहर्षः स्वयम् ॥ २६ ॥

सीतान्वेपणे तद्वत्तमनभिजानतो हनुमतः परिदेवनम् ।

कुत्रायोध्या ? क्व रामो ? दशरथवचनादृण्डकारण्यमागात्

क्वासी मारीचनामा कनकमयमृगः ? कुत्र सीतापहारः ? ।

तेजसः महत्त्वम् उद्दृष्टम् उच्चैः प्रकटितं, किन्तु हृथा निरर्थकः
परित्यक्तः, नागरलहनादिरिति भावः, कार्यं करणीयः यतः
सीता जीवति वा न वा जीवति ? यदि सीता जीवति तदैव ते
श्रमः सफलः, नो चेत् विफलः इति भावः । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ २५ ॥

कूर्म इति । हे राजन् । कूर्मः, कमठावतारः मूलवत्
मूलमिव, यस्येति सर्वत्र योज्यम्, अपा नाथः समुद्रः पालवालवत्
तलस्थजलाधारगर्तपिशेष इव, दिशः लतावत् प्रतत्य इव,
मेघाः पल्लववत् पल्लवा इव, नक्षत्रसूर्येन्दवः नक्षत्राणि सूर्य
इन्दुयन्द्रयः प्रसूनफलवत् प्रसूनानि फलानि च तद्वत् एवभूतो
व्योम एव महीरुहः तरुः मम तले करतले, स्थित इति शेषः,
इति मारुतेः हनुमतः गा वाचं श्रुत्वा रामः सहर्षः सन् सहसा
सद्य एव स्वयं सीतायाः अन्वेपणम् आदिदेश आघ्रापयामास ।
राजमित्यत्र स्वामिविति, व्योममहीरुहो मम तले इत्यत्र
व्योमतर्हर्मम क्रमतले इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
छन्दम् ॥ २६ ॥

शुत्वेति । अयोध्या कुत्र ? कस्मिन् म्याने ? स्थितेति शेषः,
रामः क्व ? न च दशरथस्य पितृमिति भावः, यचनात् दण्डका-

सुग्रीवो राममित्रं क्व ? जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं ?
योऽर्थोऽसम्भावनीयस्तमपि घटयति क्रूरकर्मा विधाता ॥ २७ ॥

रामः सत्वरं करमुद्रां समुद्धृत्य । वीरमारुते ।

मुद्रां समुद्रमुत्तङ्ग्य शीघ्रमाग्रास्य जानकीम् ।

विन्यस्य पुरतस्तस्या आगच्छ मयि जीवति ॥ २८ ॥

हनुमान् तथेति श्रीरामसुग्रीवौ प्रणम्य मुद्रां समादाय समुद्रोप-

कण्ठमागच्छन् ।

सम्प्राप्तेरथ दृष्ट्योजनगतात्, पारिसमुद्रं पुरी

लङ्घा तत्र विदेहराजतनयेत्याकर्ण्य वायोः सुतः ।

रण्यम् आगात् आगतवान् । असौ मारोचनामा कनकमय
मृगः क्व ? सीताया अपहरः अपहरणं कुत्र ? वृत्तमिति शेषः,
रामस्य मित्रं सुग्रीवः क्व ? कुत्र ? स्थित इति शेषः, अहं जनक-
तनयायाः सीतायाः अन्वेषणे प्रेषितः ? क्वेति शेषः, अतः-योऽर्थः
विषयः असम्भावनीयः अघटनीयः, क्रूरकर्मा दारुणव्यवसायो
विधाता तमपि अर्थं घटयति योजयति । अत्र चतुर्यपादवाक्यस्य
पूर्वपादत्रयस्य हेतुत्वेन प्रतिपादनात् काव्यनिर्गमनद्वारः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २८ ॥

मुद्रामिति । समुद्रम् उत्तङ्ग्य उत्तीर्य जानकीम् आग्रास्य
तस्याः जानक्याः पुरतः अग्रतः मुद्राम् अभिज्ञानभूतामिति
भावः, विन्यस्य टप्त्वा मयि जीवति सति शीघ्रम् आगच्छेत्य-
न्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २८ ॥

सम्प्राप्तेरिति । अध्यानस्तरं वायोः सुतः हनुमान् समुद्रस्य
पारे पारिसमुद्रं लङ्घा नाम पुरी अस्तीति शेषः, तत्र विदेह-

अग्निं स्वल्पशरीरदुस्तरतरं दृष्ट्वा तथाऽवर्तत

व्याप्तं येन तदीयकेशरसटाटोपैर्नभोमण्डलम् ॥ २८ ॥

आरम्भं विदधे महेन्द्रशिखरादग्निधेर्लङ्घने

वीरयोरधुनायपादरजसामुच्चैः स्मरन् भावति ।

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवन्द्य चरणौ सश्लिष्य सेनापतीन्

आश्वास्यायुमुखान् मुहुः प्रियतमान् प्रेथ्यान् समादिश्य च ॥ २९ ॥

राजतनया सीता अस्तीति दृष्टं योजनानां यत् क्रोशयत्तत्तुष्टयमित्यर्थं "स्यात् योजनं क्रोशयत्तुष्टयेन इत्युक्ते" येन तथा विधात् सम्पाते जटायुषोऽग्रजात् पक्षिराजात् आकर्ण्य श्रुत्वा अग्निं समुद्रस्त्रयेण क्षुद्रेण शरीरेण दुस्तरतरम् अतोव दुष्पारं दृष्ट्वा तथा अवर्तत वृद्धिमगच्छत् येन वर्तनेन तस्य इमा तदीया या केशराणां जटानां मटा विस्तारं तस्या आटोपा आढम्बरा तैर्नभोमण्डलं गगनाभोगं व्याप्तमभावतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

आरम्भमिति । भावति पवनात्मजं वीरस्य शरीरधुनायस्य पादरजसां चरणरेणूनां कर्मणि पठो उच्चैः अतिशयेन भक्तिं भावेनेति भावः स्मरन् भावयन् जाम्बवतं वृक्षरानस्य चरणीं मूर्ध्ना शिरसा अभिवन्द्य सेनापतीन् सश्लिष्य समादिश्य प्रियतमान् सुहृदं अयुमुखान् भाविविरहदुःखादिति भावे मुहुः पुनः पुनः आश्वास्य मान्द्ययिवा प्रेथ्यान् भूतान् समादिश्य एवमेव कार्यं युष्माभिरिति समाश्राप्य च महेन्द्रस्य पर्यंतं शिखरात् शृङ्गात् (यवर्णे पञ्चमी महेन्द्रशिखरमारुह्येत्यर्थः) अग्निधेः समुद्रस्य लङ्घने आरम्भम् उपक्रमं विदधे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

लाङ्ग्लोत्तानकेतुर्नभसि पृथुगतिस्फारसीमन्तिताभः,
 स्फूर्जप्रौढोरुवेगोक्कलितजलनिधिः पृष्ठदेशोग्रसत्त्वः ।
 दूरात् सिन्दूरपूरारुणमरुणरुचिस्तेजसः संविभागे-
 यक्ते दिग्वारणानां कटितटमभितः सूर्यविम्बावदातम् ॥ २१ ॥
 रत्नं किरीटे, तिलकं ललाटे, हारे वरे नायकतामुपेतः ।
 क्रमेण भानुः पवमानसूनोः प्रबोधयामास पटारविन्दम् ॥ २२ ॥

अथ स विलसदम्भःस्तम्भिताक्षिप्रकाशं

जलचरखरखेलास्फालवाचालिताशम् ।

जलनिधिमतिवीरो लङ्घितुं वायुपुत्रः

खगपतिरिव चण्डोड्डीनमङ्गीचकार ॥ २२ ॥

लाङ्गुलेन गभस्तिमान् बलयितः, पीतः शशी मौलिना,

जोमूता विधुराः सटाभिरुड्बो दंष्ट्राभिरासादिताः ।

उत्तोर्णोऽस्युनिधिर्भृगैरविशदैर्भोमादृहासोर्मिभिः

लङ्घेगस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्रौढः प्रतापानलः ॥ २४ ॥

श्रेष्ठे हारे नायकतां मध्यमणित्वम् उपेतः प्राप्तः मध्यमणिरिव
प्रतिफलितः सन् किरीटे रत्नं जलाटे तिलकं पादारविन्दश्च
क्रमेण प्रबोधयामास दीपयामास । उपजाति वृत्तम् ॥ २२ ॥

अथेति । अथानन्तरं सः अतिवीरः महावीरो वायुपुत्रः
खगपतिरिव गरुड इव विलसद्भिः उड्बच्छद्भिः अश्वोभिः
पयोभिः स्तम्भितः आच्छादितः अक्षिप्रकाशः दृष्टिव्यापारः येन तं
जलचराणां नकादोनां खरेण उद्येण खेलास्फालेन लीला-
विचारेण वाचालिता मुखरिता आशा दिशो येन तद्योक्तं जल-
निधिं सागरं लङ्घितुम् उत्तरीतुम् चण्डोड्डीनं प्रचण्डमुड्डीयनम्
अङ्गीचकार उपक्रान्तवानित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

लाङ्गुलेनेति । लाङ्गुलेन गभस्तिमान् सूर्यः बलयितः
वेष्टितः, मौलिना किरीटेन शिरसा वा शशी चन्द्रः पीतः
कवलितः, सटाभिः जटाभिः, “जटा सटाकेसरयोः” इत्यमरः,
जोमूताः मेघाः विधुराः—रुता इति शेषः, विध्वस्ता इत्यर्थः,
दंष्ट्राभिः दगनैः उड्बः नक्षत्राणि, “नक्षत्रमृचं भं तारा तारका-
प्युड् वा क्षियाम्” इत्यमरः, आसादिताः आक्रान्ताः, भृगैः

कपीनां कटके घोरे जातः कलकलध्वनिः ।

आञ्जनेयः किमेकाको गच्छेद्रावणसन्निधिम् ॥ ३५ ॥

बेलावने तान्तमानमालामालोकमानः सहसाञ्जनेयः ।

उल्लोलयन् बालधिवालमुच्चैः कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे ॥ ३६ ॥

प्रविश्य सुरसामुखान्तरमती विनिष्क्रम्य च

क्रमादुदितमम्बुधेस्तुहिनशैलजं मानयन् ।

महद्भिः भविष्यदैः अनिमलैः भीमादृहासीर्मिभिः उत्फटोच्च-
हासरूपतरङ्गैः अम्बुनिधिः समुद्रः उत्तोर्यः लङ्घेयस्य रावणस्य
दिशि दिशि प्रतिदिशं प्रौढः प्रवृद्धः प्रतापानलः लङ्घितय,
हनुमतेति कर्षपदं—सर्वत्र योज्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

कपीनामिति । कपीनां वानराणां घोरे भीषणे कटके
सैन्ये एकाको असहायः आञ्जनेयः अञ्जनासुतः हनुमान्
रावणसन्निधिं गच्छेत् किम् ? इतीत्यं कलकलध्वनिः जातः ।
किलकिलाध्वनिरिति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

बेलेति । आञ्जनेयः हनुमान् बेलावने समुद्रतीरवर्तिनि
अरण्ये—तिलानां, शैलेति पाठे शालानामित्यर्थः, तमालानाञ्च
माला श्रेणोम् आलोकमानः पश्यन् तथा बालधिवालं पुच्छ
लोमचयं, बालधिवालमित्यत्र बालधिवल्लीमिति पाठे बालधि-
वल्लो पुच्छलतामित्यर्थः, उल्लोलयन् विस्फारयन् सहसा भटिति
उच्चैः महान्तं कल्लोलिनीवल्लभं नदीपतिम् उल्ललङ्घे उल्लङ्घित
वानित्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्रविश्येति । स पवनजः वायुसुतः सुरसा तदाख्या नाग-
माता तस्या मुखान्तरं वदनविवरं प्रविश्य अतो मुखान्तरात्

निहत्य पथि रोधिकां नभसि सिंहिकां राक्षसीं

विलङ्घ्य जलधिं ययौ पवनजः स लङ्कापुरीम् ॥ ३७ ॥

गत्वा लङ्का निशायां पवनसुतवरोऽन्विष्य सीतां विनीतां

गेहे गेहे प्रयत्नात् स्थलजलविटपे सर्वतो वृक्षमध्ये ।

यत्नास्ते कुम्भकर्णः सुरजितभवने कन्दरे गह्वरे नो

दृष्ट्वा वैदेहपुत्रीं चिरमनुसरणाच्चिन्तितोऽसौ हनूमान् ॥ ३८ ॥

विनिष्क्रम्य च, महाविस्तारं तन्मुखमतिक्रामितुमशक्ततया क्षुद्र-
रूपेण तदन्तः प्रवेशः तस्माच्चिर्गमयेति भावः) क्रमात् अश्वधुः
समुद्रात् उदितम् उत्थितं, स्त्रियाभिनन्दनविश्रामदानार्थमिति
भावः) तुङ्गिनशैलजं हिमाद्रिसुतं मैनाकमित्यर्थः, मानयन् स्वर्गेन
तदातिथ्यं स्त्रीकुर्वदिति भावः, नभसि पथि नभोमार्गे रोधिकाम्
भवरोधकारिणीं सिंहिका नाम राक्षसीं निहत्य निपात्य
जलधिं विलङ्घ्य उत्तरीयं लङ्कापुरीं ययौ प्राप । पृथ्वीं वृत्तं "जसौ
जसयन्ता वसुपट्टयति पृथ्वी गुरु" इति तल्लक्षणात् ॥ ३७ ॥

गत्वेति । असौ पवनसुतवरः हनूमान् निशायां लङ्कां
गत्वा प्रविश्येत्यर्थः, गेहे गेहे प्रतिगृहं स्थलजलविटपे स्थले जले
विटपे वृक्षशाखायामित्यर्थः, सर्वतो सर्वस्मिन् वृक्षमध्ये, स्थित्वेति
शेषः, विनीतां विनयवतीं सीताम् अन्विष्य यत्र कुम्भकर्णः,
आस्ते स्वपितोति भावः, तत्रेत्यध्याहार्यं, सुराणां देवानां जितं
भवनं येन तादृगे कन्दरे गृहाकारे पर्वतनितम्भभागे गह्वरे
गुहायां वैदेहपुत्रीं सीतां नो दृष्ट्वा अनवलोक्येत्यर्थः, चिरम्
अनुसरणात् अन्वेषणात् हेतोः चिन्तितः चिन्ता अस्य जातमिति
चिन्तितः किमियं न दृश्यते मृता वा इति चिन्ताकुन्तितः,
अभूदिति शेषः) स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालयाः

पौलस्त्यस्य मया निरूपितमपि त्र्यसौधमेकैकशः ।

नानारूपरहःस्थली च चरिता सीता न दृष्टा क्वचि-

च्छेदे सागरलङ्घने निपतिता लङ्घेशशङ्काकुना ॥ ३८ ॥

संचिप्यार्थं तनुं निरीक्ष्य सकला लङ्घा शरच्चन्द्रिका

निर्धौताखिलसौधमण्डलमहोद्योतप्रसन्नान्तराम् ।

दृष्ट्वाऽशोकवने स राक्षसवधूसंवेष्टिता जानकीम्

आरुढीं निभृतं स्थित पवनज, कङ्क्षेत्तिभूमौरुहम् ॥ ४० ॥

चिन्ताप्रकारमाह, भाविति । मया पौलस्त्यस्य रावणस्य मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालयाः, मातु भ्रातृणा कलत्राणा नारीणा मन्त्रिणा सचिवाना भृत्याना प्रख्याताना प्रसिद्धानां पुत्राणाञ्च आनयाः गृहाणि त्र्यसौधमपि त्र्यसन्द्वरं राजभवनमपि एकैकश एकमेक कृत्वेत्यर्थः, निरूपितं निरीक्षितं नानारूपा विविधप्रकारा रह स्थली विजनविहारभूमिरित्यर्थः, चरिता अन्विष्टा च, क्वचित् कुत्रापि सीता न दृष्टा नावलोकिता, अतः—सागरलङ्घने समुद्रलङ्घनकाले लङ्घेशात् रावणात् या शङ्का भयं तथा आकुला आर्त्ता सती निपतिता, सागरे इति शेषः, इति शङ्के मन्ये, इति चिन्तित इति पूर्वोक्तान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संचिप्येति । अथ चिन्तानन्तरं सः पवनजः, हनुमान् तनुरोः संचिप्य सङ्कोच्य शरच्चन्द्रिकया शारदोदयया ज्योत्स्नया निर्धौतानां चालितानाम् अखिलानां सर्वेषां सौधमण्डलानां हर्म्यगृहानां महता उद्योतनेन आलोकेन, “आलाकां दर्शनोद्योती” इत्यमरः, प्रसन्नं विगदम् अन्तरं अवकाशः यस्याः तां

क नु कुलमकलङ्गमायवाच्याः ?

क नु रजनौचरसङ्गमापवादः ? ।

अयि ! खलु विषमः पुराकृताना

प्रभवति जन्तुषु कर्मणा विपाकः ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे रावण, स्वयमागत्य सीतां प्रति ।

मुग्धे मैथिलि ! चन्द्रसुन्दरमुखि ! प्राणप्रदानोवधि !

प्राणान् रक्तं मृगाक्षि ! मन्मथनदि ! प्राणेश्वरि ! त्राहि माम् ।

सकलां सङ्गां निरोक्ष्य विचिन्त्येति यावत् अशोकवने न विद्यते
शोको दुःखं यत्र तादृशं यत् वनं तस्मिन् अशोकाख्ये उद्याने
राक्षसबधूभिः सवेष्टितां परिहृतां जानकीं दृष्ट्वा कोडेक्षिभूमौ
रुद्धम् अशोकतरुम् आरूढः निभृतं गूढं स्थितः किमियं चेति
निरूपणार्थमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ४० ॥

कति । आयते विशाले अक्षिणी यस्याः सा तस्याः
सीताया अकलङ्गं विशुद्धं कुलं क नु ? कुत्र खलु ? रजनो-
चरसङ्गमापवादः । राक्षससङ्गजनितकुत्सावादः क नु ? कुत्र
खलु ? त्रिभयोरेतयोः सङ्गतिः, अतीवायुक्तेति भावः, इति
चिन्तिते देवमेवोत्तरमाह, अयौति—अयौति कोमलामन्त्रणे,
अयि ! कोमलबुद्ध ! पुराकृतानां प्राक्तनानां कर्मणा विपश्यते
इति विपाकः परिणामः, फलमिति यावत्, जन्तुषु प्राणिषु
विषमः दारुणः सन् प्रभवति खलु प्रकर्षेण स्वसामर्थ्यं
दर्शयत्येवेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ४१ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे मूढे ! निर्विवेके इत्यर्थः, मैथिलि !
चन्द्रसुन्दरमुखि चन्द्रानने ! प्राणप्रदानस्य मञ्जीवनदानस्य

रामयुष्मति ते सुखं सुललितं वक्तैकमात्रेण तत्
बुभुक्षामि दशाननैर्वहुविधं सुखं ग्रहं मानिनि ! ॥ ४२ ॥

अयि जनकतनूजे ! तापसेन त्वमेवं
ननु किमपि कुमन्त्रज्ञानिना शिचिताऽसि ।

नमदमरकिरीटोद्दृष्टपादारविन्दे

प्रणमति मयि तस्मिन् मर्त्यकीटेऽनुरागः ? ॥ ४३ ॥

सीते ! त्वं परिमुञ्च मानमधुना, राजादरो गृह्यतां

पश्य त्वं कनकोज्ज्वलां सुनगरीं लङ्केश्वर जीवथ ।

ओषधि ! भेषजभूते ! ऋगाणि ! ऋगनयने ! मन्मथनदि ! काम-
प्रवाहिणि ! प्राणान् रक्ष हे प्राणेश्वरि ! मां ब्राह्मि जीवथ,
रामः वक्तैकमात्रेण एकेनैव वदनेनेत्यर्थः, ते तव सुललितं
सुन्दरं सुखं बुभुक्षति, अहं दशभिराननैः तत् ते सुखं बहुविधं
विचित्रं यथा तथा बुभुक्षामि, हे मानिनि कोपने ! ग्रहं
निर्वन्धं, पातिव्रत्यरक्षणे इति भावः, मुञ्च त्वज्ज । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे जनकतनूजे जानकि !
कुमन्त्रज्ञानिना कुत्सितो मन्त्रः परामर्शः तस्य ज्ञानं विद्यते
अस्येति तयोक्तेन असदुपदेशदायिनेत्यर्थः, तापसेन रामेण त्वम्
एवं किमपि कटाचाररूपमिति भावः, शिचितासि ननु शिचि-
तास्येव । नमतां प्रणिपतताम् अमराणां देवानां किरीटैः
मुकुटैः उद्दृष्टं सद्गुर्यमाप्तं पादारविन्दं चरणपद्मं यस्य तादृशे
मयि प्रणमति तव चरणयोः पतति सत्वपीत्यर्थः, तस्मिन् मर्त्य-
कीटे मनुष्यापसदे इति यावत्, रामे अनुरागः आसक्तिः ?
प्राप्त्यर्थमेवा तव कुबुद्धिरिति भावः । शान्तिनी वृत्तम् ॥ ४३ ॥

एकोनाथ शतैकराजमहिषीस्यक्ता च मन्दोदरीं
 सेवार्यं विनियुज्यते च सकलं लङ्काधिपत्याय ते ॥ ४४ ॥
 सीते । पश्य शिरांसि यानि शिरसा धत्ते महेशः पुरा
 तानि त्वत्पदसंस्थितानि सुभगे । कस्मादवज्ञायते ? ।
 श्रुत्वैतत् परदारलम्पटवचः सीताऽऽह तं रावणं
 निर्मात्यानि शिरांसि मूढ । तव धिक्, सीतावचः पातु व' ॥ ४५ ॥

सीते इति । हे सीते । त्वं मानं कोपं परिमुञ्च परित्यज,
 अधुना राजादरः राज्ञः मम आदरः गृह्यतां, त्वं कनकोज्ज्वला
 सुवर्णोज्ज्वला सुनगरी लङ्कां पश्य लङ्केश्वरं, मामिति शेषः,
 जीवय आत्मप्रदानेन परिरक्षेत्यर्थः, एकोनाथ एकया जना
 हीनाथ शतैकराजमहिषीः नृधनवतिसंख्याः राजपत्नीरित्यर्थः,
 मन्दोदरीश्च सर्वप्रधानमहिषीश्च त्यक्ता अनादृत्येति भावः,
 लङ्काधिपत्याय सकलं लङ्कैश्वर्यममग्रमित्यर्थः, ते तव सेवार्यं
 विनियुज्यते विशेषेण नियुक्तं क्रियते, मयेति शेषः । शार्दूल-
 विक्रोडित वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सीते इति । हे सीते । पश्य, पुरा पूर्वं महेशः शम्भुः शिरसा
 यानि शिरांसि उपहारोक्तवान्तीति भावः, मयेति शेषः, धत्ते
 गृह्णाति, हे सुभगे ! सौभाग्यशालिनि । तानि शिरांसि तव
 पदयोः संस्थितानि, अतः कस्मात् अवज्ञायते ? अवहेलनं क्रियते ?
 भावे लट्प्रत्ययः । एतत् परदारलम्पटस्य परस्त्रीकामुकस्य वचः
 श्रुत्वा सीता तं रावणम् आह प्रोक्तवतीत्यर्थः, हे मूढ । तव शिरांसि
 निर्मात्यानि देवोच्छ्रितानि, विग्रेपतः शिवोच्छ्रितानि अग्राह्या-
 णीति भावः, “अग्राह्यं शिवनिर्मात्यम्” इति वचनात्, अतएव
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, “धिङ्निर्भर्त्तननिन्दयोः” इत्यमरः । इति

कौरीकसि त्वमुपितयिरमेव यस्य
 निर्वापितो युधि स येन सहस्रवाहुः ।
 तस्यापि १ ! पुरभिदाऽखिलमस्त्रवेद
 मध्यापितस्य विजयी भम जीवनाथः ॥ ४६ ॥
 अपतदथ दशास्यो जानकीपादपद्मे
 करधृतपदयुग्मः कामुकस्तामुवाच ।
 सुरपतिरपि पादे चापतद् यस्य, तस्मिन्
 पतति मयि (तव) न तुष्टिर्ब्रूहि किं वा करोमि ? ॥ ४७ ॥

सीताया वचः वः युष्मान् पातु रचतु । नटोत्तिरियम् । गार्दूल-
 विक्रीडितं व्रत्तम् ॥ ४५ ॥

इत्थं निशम्य मधुरं नृपमाह वाक्यं

नम्रानना सपदि कोपवती च सीता ।

श्रीरामबाणहतरावणमस्तकेषु

गृध्राः पदं दधति चेन्मम तुष्टियोगः ॥ ४८ ॥

यदन्तरं वायस-वैनतेययोर्यदन्तरं सिंह-शृगालयोर्वने ।

खद्योत मार्त्तण्डकयोर्यदन्तरं तदन्तरं ते रघुनन्दनस्य च ॥ ४८ ॥

सीते । त्वं ननु कम्पिता मम भयेनाद्यैव, नान्ते तु तत्

रामं द्रष्टुमिच्छसि नष्टरूपमचिरात् आकारपूर्वं वद ।

तथैति पाठे मयीत्यध्याहार्यम् । मासिनी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

इत्यमिति । इत्थं मधुरं नारीचित्तहरमिति भावः, वाक्यं निशम्य सीता सपदि सद्यः नम्रानना भवततमुखी कोपवती च नृपं राजानं रावणम् आह उक्तवती, श्रीरामस्य वाक्यैः शरैः हतानि निकृत्तानि रावणस्य तथैति भावः, मस्तकानि तेषु गृध्राः क्रव्यादाः पक्षिविशेषाः पदं दधति न्यस्यन्ति चेत् यदि तदा मम तुष्टियोगः सन्तोषनाभः, स्वादिति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

यदन्तरमिति । वायस काकः वैनतेयः गरुडः तयोर्यत् अन्तरं प्रभेदः, वने सिंह-शृगालयोः यत् अन्तरं प्रभेदः, खे आकाशे द्योतते इति खद्योतः आलोकवान् कीटविशेषः, मार्त्तण्डः सूर्यः तयो यत् अन्तरं ते तव रघुनन्दनस्य रामस्य च तत् अन्तरं प्रभेदः, त्वं काकः रामो वैनतेयः, त्वं शृगालः रामः सिंहः, त्वं खद्योतः रामः मार्त्तण्ड इति यावद्व्याख्यानम् । वंशस्य विनं वृत्तं “वदन्ति वंशस्य विनं जतो जशे” इति तल्लक्षणात् ॥ ४८ ॥

सीते इति । हे सीते । त्वं मम भयेन अद्यैव इदानीमेव

मानेनैव तनुः क्षयं ननु गता, सत्त्वं वचोव्याधिना,

श्रुत्वा रावण-सीतयोरिति वचो हास्यं हनूमान् ययौ ॥ ५० ॥

सीतया प्रतिक्षिप्ते (क) रावणे गते त्रिजटा सीतयोः रहस्यम् ।

पृच्छामि त्रिजटे ! सुखेन भवतीं कस्मादयं रावणो

नीतिज्ञो ननु बाष्कसीह किल मामन्याङ्गनां कानने ? ।

सीते ! मन्मथपुष्पसायकहते का नाम नीतेः कथा ?

यावत् कामशराहतो न पुरुषस्तावद् विशिष्टायते ॥ ५१ ॥

(परत्र एव न भविष्यतीति भावः) । कम्पिता ननु कम्पिता एव,
तु—किन्तु—तत् कम्पनं यन्ते न, भविष्यति इति शेषः ।
अचिरात् शीघ्रं रामं नष्टरूपं निहतत्वात् विरूपम् इत्यर्थः,
द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि इति रावणोक्ती आकारपूर्वम् आकारः
पूर्वो यस्य तथोक्तं रामम् आराममित्यर्थः, तव उपवनमिति
यावत्, “आरामः स्यादुपवनम्” इत्यमरे, नष्टरूपं वानरैः भग्नत्वात्
विपर्यस्तसौन्दर्यं द्रक्ष्यसीति वद कथय । इति सीताप्रत्युक्तिः ।
मानेनैव ईर्ष्याजनितकोपेनैव, “मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्या-
समुद्भवः” इत्युक्ते, तनुः शरीरं त्वेति शेषः, क्षयं गता ननु
सीतैव, इति रावणोक्ती सत्त्वं-क्षयं-गता तनुर्ममेति-अवितथं
किन्तु वचोव्याधिना तव दुर्वचसेत्यर्थः, न तु मानेनेति भावः,
इति सीताप्रत्युक्तिः । इतीत्यं रावणसीतयोः वचः उक्तिप्रत्युक्ति-
रूपं वचनं श्रुत्वा हनूमान् हास्यं ययौ प्राप, जहासेत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं हृत्तम् ॥ ५० ॥

(क) प्रतिक्षिप्ते निराकृते ।

पृच्छामीति । हे त्रिजटे ! भवतीं सुखेन इदानीं रावण-

वज्र जीर्यति वज्जिणोऽपि च हरेद्यक्तञ्च वक्र तथा,
 दण्ड खण्डयत यमस्य दलित पाशोऽभवत् पाशिन ।
 लङ्घेशोरसि तत्र मन्मथशरी मग्नो न भग्नस्तत
 क शाखी मखि । यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम् १ ॥ ५१ ॥

प्रतिगमनात् स्वच्छन्देनेत्यर्थः, पृच्छामि, अथ नीतिज्ञ राज
 नीतिविचक्षण रावण ननु अम्याङ्गनां परनारीं किल माम् इह-
 कानने अशोकवने कस्मात् किमर्थं वाञ्छति अभिलपति ? । हे
 सीते ! मन्मथस्य कामस्य पुष्पसायकेन पुष्पेणैव शरीरेत्यर्थः, हते-
 विहे, जने इति शेषः, नीते कार्याकार्यविचारनयस्य कथा का
 नाम ? नैव कार्याकार्यविवेको विद्यते इत्यर्थः पुरुषः यावत्
 कामशरेण आहत विड न, भवतीति शेषः तावत् विगिष्टायते
 विशिष्ट इयाचरति, मज्जनायते इत्यर्थः । सामान्येन विगोपममर्धन
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५१ ॥

वज्रमिति । वज्जिण वज्रायुधस्य इन्द्रस्य वज्रमपि लङ्घेशो
 रसि रावणयक्षसि जीर्यति जीर्णता गच्छति, तथा हरेर्नारा
 यणस्य चक्रं मुदर्येनाग्न्यमपि वक्र कुटिलरूपं विनष्टमिति
 यावत् यमस्य दण्डः खण्डयत तथा पाशिन वरुणस्य “प्रचेता
 वरुणः पाशो” इत्यमरः, पाशोऽपि पाशास्तमपि दलित खण्डित
 अभवत् किन्तु तत्र लङ्घेशोरसि मन्मथस्य शरी मग्नः निपतित
 मन् तत तस्मात् न भग्नः न खण्डितः, अतः हे मखि भीते ।
 यस्य पुष्प पुष्पायुधस्य कामस्य आयुधम् अस्त्रम् अभवत् म
 शाखी वृक्षः कः ? निर्वन्धापि अस्त्रं कचिदपि विहत म्यात्
 किन्तु कामाश्च कुत्रापि न विहन्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५२ ॥

सीताया हृदये शिरीषकुसुमप्राये पफालोच्चकैः
 पौलस्त्यस्य स एव कुण्डकुलिशे वच्चाधिके वक्षसि ।
 आपुङ्गं निममल्ल मन्मथशरस्तत् किं न जानीमहे ?
 व्यक्तं श्रीरघुनन्दनस्य महिमा र्यस्त्रायते स्वां तनुम् ॥ ५३ ॥

अथ सीतादर्शने हनूमान् ।

का त्वं पद्मपलाशाक्षि ! पीतकौपेयवासिनि ! ।

द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ? ॥ ५४ ॥

सीताया इति । यः मन्मथशरः सीतायाः शिरीषकुसुम-
 प्राये अतिशोभने इति भावः, हृदये उच्चकैः अतिशयेन पफाल
 विभेदः, मन्मतां गतवानित्यर्थः, स एव मन्मथशरः पौलस्त्यस्य
 रावणस्य क्लृप्तं सङ्कुचितं, शीर्णमित्यर्थः, कुलिशं वज्रं यस्मिन्
 तथाभूतं अतएव वच्चाटपि अधिकं अतिकठिने इत्यर्थः, वक्षसि
 आपुङ्गं पुङ्गपर्वतं निममल्ल, तत् किं न जानीमहे न जानीमः ?
 अथशर्मव जानीमहे इत्यर्थः, श्रीरघुनन्दनस्य श्रीरामस्य
 महिमा व्यक्तं स्फुटम् अवभासते इति भावः, यः महिमा स्वां
 तनुम्-पद्माङ्गभूतां भाष्यमित्यर्थः, “शरीराद् अमृता जाया पुण्या-
 पुण्यफले समा” इति बृहस्पतिवचनात्, त्रायते रक्षति । रामशरेण
 अट्टम्यतेन सीताहृदयपतितः कामशरो विह्वल्यते इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

का त्वमिति । हे पद्मपलाशाक्षि ! पद्मपत्रनेत्रे ! हे पीत-
 कौपेयवासिनि ! पीतं पीतवर्णं यत् कौपेयं कृमिकोपोत्यं वसनं,
 “कौपेयं कृमिकोपोत्यम्” इत्यमरः, तत् वस्त्रे आच्छादयतीति
 तयोक्ता तत्सम्बुद्धौ, अनिन्दिता त्वं, यदा अनिन्दिते इति

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।

पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ? ॥ ५५ ॥

सीता । दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।

सीतेति नाम तस्याह भार्या रामस्य धीमतः ॥ ५६ ॥

रक्षिता रघुवंशस्य जनकस्य च रक्षिता ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ।

विपुलासो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महामनाः ॥ ५८ ॥

सम्बुद्धिः, दुमस्य वृक्षस्य शाखाम् आलम्ब्य आश्रित्य, धृत्वेति यावत्, तिष्ठसि, का त्वम् ? ॥ ५४ ॥

किमर्थमिति । पुण्डरीकपलाशाभ्यां श्वेतपद्मपत्राभ्यां, “पुण्डरीकं सितान्भोजम्” इत्यमरः, विप्रकीर्णं विगलितम् उदकमिव तव नेत्राभ्यां शोकजं वारि धार्य किमर्थं स्रवति शरति ? ॥ ५५ ॥

दुहितेति । अहं महात्मन वैदेहस्य विदेहो निमि तस्या पत्यं पुमान् वैदेह तस्य जनकस्य सीतेति नाम दुहिता । तथा अर्धं तस्य प्रसिद्धस्य धीमतः महाबुद्धेः रामस्य भार्या पत्नी ॥ ५६ ॥

रक्षितेति । य इत्यध्याहार्यम् । यः परन्तप शत्रुघातो रामः रघुवंशस्य रक्षिता, जनकस्य जनकवंशस्य च रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च रक्षिता ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे इति । यस्य विपुलांसः बृहत्स्कन्धः महाबाहुर्दोर्घभुजः कम्बुग्रीवः शङ्खग्रीवः महामना प्रशस्तचित्तः, उदारचेता इत्यर्थः, धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु (गिष्ठा कम्पो

अथ हनुमान् मुद्रां दर्शयति ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य वरानने ! ।

प्रेषितं रामभद्रेण सुवर्णस्याङ्गरीयकम् ॥ ५८ ॥

सीता हनुमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

मातर्जानकि ! को भवान् ? वनमृगः, केनात्र संप्रेषितः ?

त्वद्दोत्येन रघूत्तमेन, किमिदं हस्ते स्थितम् ? मुद्रिका ।

दत्ता तेन, तदैव तां निजकरेणादाय चान्निद्राय च

प्रेम्णाऽन्युषि ससर्ज, गच्छदुदभूतावेषु रोमोद्गमः ॥ ६० ॥

पङ्कजानि स्मृतानि च ॥” इत्युक्तेषु निद्रा उत्कर्षः जाताऽस्येति निष्ठितः सन्प्रतिष्ठ इति यावत् ॥ ५८ ॥

सुवर्णस्येति । हे वरानने ! चारुवदने ! रामभद्रेण सुवर्णस्य शोभनो वर्णो यस्य तथोक्तस्य सुवर्णस्य शोभनाः वर्णा राम-नामाक्षराणि यत्र तथोक्तस्य सुवर्णस्य दशमापकप्रमाणस्य, (सुवर्णं दशमापकम्” इत्युक्तेः) सुवर्णस्य हेम्नः अङ्गरीयकम् अङ्गल्या भरणं प्रेषितम् । चतुःपञ्चाशतमारभ्य एकोनपष्टिपर्यन्तेषु श्लोकेषु अनुष्टुप् छन्दः ॥ ५८ ॥

मातरिति । मातः । जानकि ! इति हनुमदुक्तिः । भवान् कः ? इति सीताप्रत्युक्तिः । वनमृगः शाखामृग इति यावत् । हनुमदुक्तिः । केन जनेन अत्र संप्रेषितः ? त्वमिति श्रेयः । सीताप्रत्युक्तिः । रघूत्तमेन रघुयेष्टेन रामेण तव-दोत्येन वार्त्ता-वहत्वेन, प्रेषितोऽस्मीति श्रेयः । हनुमदुक्तिः । हस्ते इदं किं स्थितम् ? सीताप्रत्युक्तिः । मुद्रिका मुद्राद्वितं सुवर्णाङ्गरीय-मित्यर्थः, तेन रामेण दत्ता प्रहिता । हनुमदुक्तिः । सा सीता तदैव तच्छवणमात्रक्षणे एव तां मुद्रिकां निजकरेण आदाय

सीतामुद्रयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

मुद्रे ! ते कुशलं प्रिये ! १ जनकजे । चेमच्च रामस्य मे,
 सत्यं मां स्मरति १ प्रविह्वलमनाः किं भाषते प्रोपिताम् १ ।
 कासौ महिरहात् कथञ्च नयतीत्युक्ता मुहूर्त्तानिमान्
 शुश्रूष्यत्यालपति ह्यसावभिमृशत्यामुह्यति ध्यायति ॥ ६१ ॥
 मुद्रे । ब्रूहि सलक्षणाः कुशलिनः श्रीरामपादाः स्वयं १
 सन्ति स्वामिनि ! मा विधेहि विधुरं चेतोऽनया चिन्तया ।

अलिङ्ग्य च प्रेम्णा प्रीत्या अश्रूणि वाष्पवारीणि ससर्ज सुमोच,
 तदा च तस्या. गात्रेषु शङ्खत् सततं रोमोद्गमः सोमहर्षः, प्रिय-
 तमाङ्गरीयस्पर्शादिति भावः, उदभूत् आविरासीच्च । शार्दूल
 विक्रीडित हृत्तम् ॥ ६० ॥

मुद्रे इति । हे प्रिये मुद्रे । ते तव कुशलम् ? इति सीतोक्तिः ।
 हे जनकजे । जानकि । मे मम रामस्य च चेमं कुशलम् । इति
 मुद्रोक्तिः । मा स्मरति सत्यम् ? प्रविह्वलं प्रकर्षेण विह्वलं
 व्याकुलं मनो यस्य तयाभूत् सन् प्रोपिता देशान्तरस्था, मामिति
 शेष, किं भाषते किं कथयति ? इति सीतोक्तिः । असौ सीता
 कः ? कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, कथञ्च इमान् मुहूर्त्तान् समयान्
 नयति अतिवाहयति ? इति उक्ता असौ रामः शुश्रूषति शीर्यति
 आलपति त्वदिष्यं जल्पति अभिमृशति मन्वयति आमुह्यति
 मूर्च्छति ध्यायति चिन्तयति च, हिगद्घोऽवधारणार्थः । इति
 मुद्रोक्तिः । भूतानेकासु क्रियासु एकस्यैव कर्त्तृत्वात् दीपका-
 नद्वारः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रमृतप्रमृतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।
 अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं हृत्तम् ॥ ६१ ॥

मां वै व्याहर मैथिलेन्द्रतनये ! नामान्तरेणाधुना
रामस्त्वहिरहेण कङ्कणपदं यस्यै चिरं दत्तवान् ॥ ६२ ॥

अथाद्भुरीयकमणोः प्रतिविम्बमासीत्
रामस्य सादरमि(म)तीव विलोकयन्ती ।
मद्रूप एव किमभून्मम चिन्तयेति
मीमांसया जनकराजमुता सुमोह ॥ ६३ ॥

सुद्रे इति । हे सुद्रे ! सलक्षणाः लक्षणासहिताः श्रीराम-
पादाः स्वयं कुशलिनः चेमवन्तः ? ब्रूहि कथय । स्वयमित्यत्र
मुखमिति पाठे मुखं तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे स्वामिनि ! सन्ति, श्री-
रामपादाः कुशलिनः—इति शेषः, अनया चिन्तया चेतः चित्तं
विधुरं व्याकुलं मा विधेहि न कुरु, हे मैथिलेन्द्रतनये !
जानकि । मैथिनाधिपमुते इति पाठान्तरम्, मां वै नियये
अधुना नामान्तरेण अन्येन नाम्ना, कङ्कणेत्याग्नयेति भावः,
व्याहर आनय, रामः तव विरहेण यस्यै,—मद्यमिति शेषः,
चिरं दीर्घकालं कङ्कणपदं वलयस्थानं दत्तवान्, (तव विरहेण
तया काश्चिन्मवाप रामः, यया अद्भुरीयकं वलयरूपेण दधारेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

अयेति । अथ अनन्तरं जनकराजमुता सीता अद्भुरीयक-
मणौ रामस्य प्रतिविम्बम् आसीत् इतीव इति धियेवेत्यर्थः,
सादरं यथा तथा विलोकयन्ती पश्यन्ती सती मम चिन्तया,
(वीक्षयेति पाठे वीक्षया दर्शनेनेत्यर्थः) मद्रूप एव मत्सदृश एव
हृद्य इति भावः, अभूत् किम् ? इति—मीमांसया विचारण्या
सुमोह मोहं गतवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

हनूमान् । अनुदिनमनुशैलं त्वामनालोक्य सीते !

प्रतिदिनमतिदीनं वोध्य रामं विरामम् ।

गिरिरश्मनिमयोऽस्मी यत्ततो न द्विधाऽभूत्

चित्तिरपि न विदोर्णा सा हि सर्वं सहैव ॥ ६४ ॥

समाश्वास्य । किं दूरमिन्दुसुखि ! रामशिलीमुखानां ?

किं दुर्गम वल्लभिदा हरियूथपानाम् ? ।

दैव प्रसन्नमिव देवि । तवाद्य सत्य

रक्षासि कानि कुपितस्य च लक्षणस्य ? ॥ ६५ ॥

प्रतिदिनमिति । असौ गिरि पर्वत, यत्र रामो वसतीति भावः, अशनिमय वज्रमय यत् यत तत प्रतिदिन रामम् अतिदीनम् अतएव धिक्मतीति विराम तम् उपरतप्रायमित्यर्थः, वोध्य दृष्ट्वा द्विधा नाभूत् चित्तिरपि पृथिव्यपि न विदोर्णा, हि यत सा चित्ति सर्वसहैव सर्वमेव सहते इति तथाभूतैव, अन्यथा सा विदोर्व्येतति भावेऽ। मालिनो वृक्षम् ॥ ६४ ॥

किमिति । हे इन्दुसुखि चन्द्रवदने ! रामस्य शिली मुखानां शरणां दूरं किम् ? न किमपि स्थानं दूरमित्यर्थः रामशरा हि दूरभेदिनो दुर्नध्यभेदिनयेति भावे, वल्लभिदा परमैक्यघातिना हरियूथपाना वानरसेनापतोना दुर्गमम् अगम्य किम् ? न किमपि स्थानं अगम्यमित्यर्थः, सर्वत्रैव ते गन्तुं क्षमा इति भावः किं दुर्गमर्गलभिदामिति पाठे अगम्यं दारावरोधकदण्डविशेषं भिन्दन्तीति तथोक्तानां दुर्गं दुर्गमं स्थानमित्यर्थः । हे देवि ! अद्य साम्प्रत तव दैवम् पट्टं प्रसन्नमिव अनुकूलमिव सत्यं नियतं, मन्ये इति शेषः

सीता । चन्द्रो यस्य दिनेगदीधितिसमस्तोयं स्फुलिङ्गायते,
कर्पूरं कुलिशोपमं, शशिकला शम्पासमा भासते ।
वायुर्बाहववह्निवन्मलयजं दावाग्निवत् साम्प्रतं
सन्देशं नय रामसन्निधिमितो यात्रां द्रुतं कारय ॥६६॥

कुपितस्य क्रुद्धस्य लक्षणस्य च रक्षांसि कानि ? अतितुच्छा-
नीति भावः । कुपितस्य सलक्षणस्येति पाठे सलक्षणस्य
लक्षणसहितस्य, रामस्येति शेषः । वसन्ततिन्त्रकं वृत्तम् ॥६५॥

चन्द्र इति । यस्य रामस्य, यत्रेति पाठान्तरं, चन्द्रः चन्द्रस्थायं
चन्द्रः चन्द्रसम्बन्धी, किरण इति शेषः, दिनेशस्य सूर्यस्य दीधिति-
समः किरणसमः, अतोव दुःसह इति भावः, तोयं जलं
स्फुलिङ्गायते स्फुलिङ्गः अग्निकणः, “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः”
इत्यमरः, स इवाचरति, पशं स्फुलिङ्गोपममिति पाठान्तरम् ।
कर्पूरं कुलिशोपमं वधतुल्यं, कर्पूरः कुलिशोपम इति
पुंलिङ्गपाठोऽपि । शशिकला चन्द्रकला शम्पासमा विद्युत्तुल्या
भासते स्फुरति, वायुः बाहववह्निवत् बह्वानन इव, मलयजं
चन्दनं दावाग्निवत् दावानल इव उद्दीपकत्वेनासङ्घातत्वादिति
सर्वत्र योज्यम् । साम्प्रतम् अधुना तस्य रामस्य सन्निधिं सन्देशं
महाचिह्नं नय प्रापय, इतः अस्मात् स्थानात् द्रुतं शीघ्रं यात्रां
कारय कुर्वित्यर्थः, करोतिरत्र स्वार्थे णिजन्तः । अत्र यस्येति
यच्छब्देन तच्छब्दस्याकाङ्क्षितत्वात् तेनैवान्वयी युक्तः किन्तु
रामसन्निधिमित्येकदेशरामेति शब्देन सम्बन्धो न घटते, उक्तञ्च
“प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥” इति । तदत्र भद्र ! सन्निधिमिति पाठे,
हे भद्र ! इति सम्बोध्य सन्निधिमित्यस्य “यच्छब्देन तु तच्छब्दो

सीता धूमशिखा शत्रो कालव्यालबधूरिव ।

उदस्य च शिरोरत्नं विज्ञानं स्वामिने ददौ ॥ ६७ ॥

तथा चित्रकूटे पर्वते ।

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काक ।

ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमच्छा

काण्ठीचकार चरमो रघुराजपुत्र ॥ ६८ ॥

इति द्वितीयमभिज्ञानम् ।

मन शिलायास्तिलकं तथा मे गण्डस्थले पाणितले च घृष्टम् ।

स्मरेति विज्ञानमिदं तृतीयं जीवाम्यहं राघव । मामस्मात्तम् ॥ ६९ ॥

बोद्धव्यं सततं बुधैः "इत्युक्तं तस्येत्यध्याहृतिनान्वयः समीचीनतया
सङ्गच्छते इति सुधीभिर्विभाष्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

सीतेति । कालव्यालबधूरिव कण्ठसर्पकामिनीव शत्रो
रावणस्य धूमशिखा दहनाग्नेरिति भावः, सीता शिरोरत्नं
शिरस्थितं रत्नं स्वामिने रामाय विज्ञायते अर्पयति विज्ञानम्
अभिज्ञानविज्ञं ददौ अर्पितवती हनूमत्करे इति शेषः । अत्र
घृष्टं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

रक्षोऽभिचारेति । १०० पृष्ठायां ॥ श्लोके प्राग्
व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

मन शिलाया इति । हे राघव ! तथा पाणितले करतले
तवेति शेषः, घृष्टं मृदितं मन शिलाया धातुविशेषस्य तिलकं
मम गण्डस्थले कपोतस्थले, त्वया रचितमिति शेषः अत्र
इदं तृतीयं विज्ञानम् । अहं मामस्मात्तम् एकमेव माम्
जीवामि । (एतन्मध्ये मदुदारार्थं यत्र करणीयं अतः परं वृथा
प्रयत्न इति भावः) अत्रजाति वृत्तम् ॥ ६९ ॥

फलान्यपि ददाति ।

श्रीमद्रामपदारविन्दयुगले दातव्यमेकं फलं
सैन्येभ्यो युगले फले, कपिपतावेकं सुरम्यं फलम् ।

एकञ्चापि फलं ततस्तदनुजे देयं शुभाशौचतं,

पथात् सैन्यनिराकुलप्रकृतिना भोक्तव्यमेकं त्वया ॥ ७० ॥

समुद्रतरणे तव कीदृग्व्यवसाय इति पृष्टो हनुमान् ।

तव प्रसादात् पवनप्रसादात्तवैव भर्तुश्चरणप्रसादात् ।

त्रिभिः प्रसादैरनुकूलितोऽहं व्यलङ्घयं गोष्पदवत् समुद्रम् । ७१ ॥ —

सीतासम्भाषणान्ते पवनसुतवरः काननं भङ्क्तुकामो

व्याजेनापि द्विजोऽभूद्वलितरदनखः शोणकायोऽतिवृद्धः ।

श्रीमदिति । एकं फलं श्रीमतो रामस्य पदारविन्दयुगले दातव्यं, युगले फले फलद्वयमित्यर्थः, सैन्येभ्यः, दातव्ये इति शेषः, एकं सुरम्यं फलं कपिपतौ सुग्रीवे, ततोऽनन्तरं तदनुजे सक्षरणे एकञ्च फलं तथा शुभाशौचा शतमपि देयम् । पथात् सैन्येषु मध्ये निराकुला अव्याकुला, घोरित्वर्थः, प्रकृतिः स्वभावो यस्य तथाभूतेन त्वया एकं फलं भोक्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७० ॥

तवेति । तव प्रसादात् अनुग्रहात् पवनस्य पितुरिति भावः, प्रसादात्, तथा तव भर्तुः रामस्य चरणप्रसादात् इत्येवं त्रिभिरेव प्रसादैः अनुकूलितः आनुकूल्यं जीतः अहं समुद्रं गोष्पदवत् गोष्पदमिव व्यलङ्घयं लङ्घितवानस्मीत्यर्थः । उपेन्द्र-वज्रा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

सीतेति । पवनसुतवरः हनुमान् सीतासम्भाषणान्ते सीतया संलपनानन्तरं काननं प्रमदवर्गं भङ्क्तुकामः भङ्क्तुमिच्छुः

श्वेतो मुण्डोऽपि भूत्वा वननिकटगतो भाषते मन्दमन्दं
भ्रातर्युष्मत्प्रसादात् पतदमृतफलं किञ्चिदभ्यर्थये च ॥ ७२ ॥

इन्मता भग्ने प्रमदवने रावणं प्रति उद्यानपालः ।

यत्रारण्ये वहति सततं मारुतो मन्दमन्दं

सूर्यो यत्र व्रसति, चकितस्तोयदस्तोयदानि ।

यत्प्राचीरे पतति सहसा याति यै विश्वकर्मा

तत्तेऽरण्यं ललितमधुना धानरैकेष भग्नम् ॥ ७१ ॥

सन्, १) अरण्यनिर्भङ्गुकाम इति पाठसु प्रामादिक इति परि-
त्यक्तः) ध्याजेन छद्मना गलितरदनखः पतितदन्तमखः
शीर्षकायः कथ्यतनुः अतिवृद्धः श्वेतः शुभ्रवर्णः मुण्डोऽपि
मुण्डितोऽपि द्विजो ब्राह्मणः अभूत् । वननिकटगतः कानन-
सन्निहितश्च भूत्वा मन्दमन्दं गनैः गनैः भाषते कथयति, २)
भ्रातः । उद्यानपालः । इति शेषः, युष्माकं प्रसादात् अनुपद्वात्
यतत् स्वयं विगलत् अमृतफलं सुधासदृशं फलं किञ्चित् अल्प-
मात्रमित्यर्थः, अभ्यर्थये च प्रार्थये । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७२ ॥

यत्रेति । यत्र अरण्ये उद्याने मारुतः वायुः सततं मन्द-
मन्दं न तु भङ्गभयात् सातिवेगमिति भावः, वहति, यत्र सूर्य-
व्रसति विभेति समचिकितापदानि वृक्षाणां शोषणादिति भावः,
स्तोयदः मेघः तोयदाने जनवर्षणे चकितः संस्क्रान्तः, भवतीति
शेषः, अथवा वर्षणभयादिति भावः, यस्य - अरण्यस्य प्राचीरे
प्राकारे पतति भग्ने सति विश्वकर्मा सहसा भट्टिति याति.
संस्कारार्थमिति शेषः, तव अविदित एवेति भावः, तत् ते तव
जनितं सुन्दरम् अरण्यं प्रमोदकाननम् अधुना एकेन यागरेण
भग्नं दलितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७३ ॥

देवाकर्ण्य कर्कशेन कपिना केनापि केलीवने
खेलदालधिचालिता विटपिनः साटोपमुत्पाटिताः ।
तत्रान्ये वनपालकाः सरभसं सर्वेऽपि निर्वापिता-
स्तद्वार्त्ताकथनाय केवलमहं दैवेन संरक्षितः ॥ ७४ ॥

इत्याकर्ण्य रावणचेष्टा ।

इतीति ज्वलितः क्रुधा, कपिरिति व्रीहानमत्कान्धरी
हेलोलङ्घितवाहिनीपतिरिति शङ्खाचलत्कुण्डलः ।
रामस्यायमित्तीर्थया कलुषितो, लङ्घामुपेत्योद्भटं
विक्रामत्यनिनात्मजे दशमुखः कां कां दशां नो गतः ? ॥ ५ ॥

देवेति । हे देव ! आकर्ण्य गृणु, केनापि कर्कशेन
निष्ठुरेण कपिना केलीवने क्रीडोद्याने खेलता चलता चाल-
धिना लाङ्गूलेन चालिताः सञ्चालनं नीताः विटपिनः तरयः
साटोपं सवेगं यथा तथा उत्पाटिताः उन्मूलिताः । तत्र तस्मिन्
व्यापारे सर्वेऽपि वनपालकाः उद्यानपालाः सरभसं सवेगं
निर्वापिताः निर्वाणं नीताः, निहता इति यावत्, अहं केवलं
तद्वार्त्ताकथनाय तत्समाचारदानाय दैवेन भाग्येन संरक्षितः
सञ्जीवितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

इतीति । अनिलात्मजे इन्मति लङ्घामुपेत्य भाग्य
उद्भटम् उल्कटं यथा तथा विक्रामति विक्रमं प्रकटयति सति
दशमुखो रावणः कां कां दशाम् अवस्थां नो गतः ? न प्राप्तः ?
तथाहि इन्ति, अरक्षपालानिति शेषः, इति हेतोः क्रुधा
कोपेन ज्वलितः, कपिर्वानरः इति व्रीहया लज्जया नमन्ती
कान्धरा ग्रीवा यस्य तथोक्तः, (वानरेण समैतदरक्षमेवं कृतमिति
लज्जया अधोवदन इत्यर्थः) । हेलया अवलीलया उल्लङ्घितः

अत्रान्तरे सीताहनुमतो रहस्ये त्रिजटया उक्ते रावणचेष्टा ।

मुद्रा मर्कटकेन रामनिकटादागत्य दत्ता करे

सीताया इति सम्भ्रमात् त्रिजटया प्रोक्तैश्च लङ्केश्वरैः ।

किं किं किं किमिति ब्रुवद्भिरनिशं सिंहासनादुत्थितै-

रघोमुख्यसुतस्तमेव हि कपिं धर्त्तुं नियुक्तीकृतः ॥ ७६ ॥

रावणाज्ञया चलति अक्षे कुमारे पारिपार्श्विकः ।

प्राकारतोरणमयीं पुरमप्यलङ्घ्यां

लङ्कामिमां विशति कोऽपि कपिप्रवीरः ।

वाङ्मनोपतिः नदीनाथः, समुद्र इत्यर्थः येन तथाभूतः अयमिति

हेतोः शङ्कया चलन्ति कुण्डलानि यस्य तथाभूतः । अयं

वानरः रामस्य—दूत-इति शेषः, इतीर्थया विहेपेण कलुषितः,

अन्तर्ध्वयित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

सुद्रेति । मर्कटकेन वानरेण रामनिकटात् आगत्य

सीतायाः करे हस्ते मुद्रा अभिज्ञानमङ्गुरीयकमित्यर्थः, दत्ता

इति त्रिजटया तदाख्यया रावणस्या सम्भ्रमात् सम्भ्रामात् प्रोक्तैः

अभिहितैः लङ्केश्वरैः रावणैः, बहुवचनं गौरधार्यम् ; किं किं किं

किमिति अनिशं पुनः पुनः ब्रुवद्भिः सिंहासनात् उत्थितैः

सद्भिः तमेव कपिं वानरं धर्त्तुं रक्षसां मुख्यः श्रेष्ठः सुतः पुत्रः,

अक्षो—नामेति..शेषः, अनियुक्तः नियुक्तः कृतः नियुक्तीकृतः

प्रेषित इत्यर्थः, अभूततद्भावे चिप्रत्ययः शार्दूलविक्रीडितं

वृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्राकारेति । कोऽपि कपिप्रवीरः वानरमुख्यः प्राकार-

तोरणमयीं प्राकारेण परिषेष्टितां तोरणैश्च परिगोभितामिति

तत्सम्मुखं प्रचलति स्वयमक्षनामा

नन्वेव राक्षसपतेः कुपितः कुमारः ॥ ७० ॥

अथ अक्षे पतिते गच्छति च शक्रजिति पारिपार्थिकः ।

हत्वा कथञ्चिदधिराजकुमारमक्षं

१ वानरापसद ! कुत्र पलायितोऽसि ।

त्वां हन्तुमिच्छति दशाननशासनेन

दर्पोद्धतो धृतधनुर्ननु मेघनादः ॥ ७८ ॥

रामाभ्यागमनं निवेद्य सुचिरादाश्लास्य सीतां ततः

तत्सौमन्तमणिं तदा रघुपतेः प्रत्यायनायाददे ।

भङ्गुक्ताऽशोकवनं निहत्य सहसा चाक्षादिकान् राक्षसान्

द्रष्टुं रावणमात्मबन्धविषये सौम्योऽभवन्मारुतिः ॥ ७९ ॥

लङ्घयति, ननु भोः एषः अक्षनामा राक्षसपतेः रावणस्य कुमारः

कुपितः सन् स्वयं तत्सम्मुखं तदभिमुखं प्रचलति प्रधावति ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

हत्वेति । १ वानरापसद ! वानराधम ! कथञ्चित् केनापि

प्रकारेण अधिराजस्य रावणस्य कुमारम् अक्षं हत्वा विनाश

कुत्र पलायितः प्रधावितः असि ? ननु भोः दर्पेण अहङ्कारेण

उद्धतः उग्रः मेघनादः दशाननस्य रावणस्य शासनेन आज्ञया

धृतधनुः धनुर्धरः सन् त्वां हन्तुम् इच्छति उदयच्छतीत्यर्थः ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

रामेति । मारुतिर्हनुमान् रामस्य अभ्यागमनं युद्धार्थमत्र

प्रयाणं निवेद्य सुचिरात् बहुक्षणमित्यर्थः, सीताम् आश्लास्य

प्रबोध्य, सान्त्वयित्वेत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले रघुपतेः रामस्य

(अत्र पाथाप्युक्तकोयः पाठः)

इत्युक्तो रजनीचरस्य हनुमानुद्विद्य लीलावनं
वीरं तत्कुतमच्चमात्तपरिघाघातेर्जघानागतम् ।
तत्कोपारुणलोचनेन्द्रजयिना प्राङ्निष्फलत्वात् धृत-
ब्रह्मास्त्रेण विगर्हितेन विधिना बहो विदग्धः कपिः ॥ ८० ॥

प्रत्यायनाय विश्वासार्थं तस्याः सीतायाः सीमन्तमणिं शिरोरत्नं
आददे जग्राह । (ततः) सहसा अशोकवनं भङ्क्त्वा अघादि-
कान् राक्षसान् निहत्य च रावणं द्रष्टुम् आत्मनः स्वस्य बन्ध-
विषये सौम्यः सुसाध्य इति भावः, अभवत् तामपाशबन्धः रावण-
सकार्यं नीत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

इतीति । इतीत्यम्—उक्तः—सम्भाषितः, सीतयेति शेषः,
हनुमान् रजनीचरस्य रावणस्य लीलावनं क्रोडोद्यानम् उद्विद्य
उच्चैरतिशयेनेत्यर्थः, भङ्क्त्वा आत्मस्य गृहीतव्यं परिघस्य
अर्गलस्य आघातैः प्रहारैः आगतं वनभङ्गश्रवणात् कपिनिध-
नार्थमुपस्थितं वीरं तस्य रावणस्य सुतम् अघातं जघान इतवान् ।
तत् तस्मात् कोपेन अरुणे रक्ते, लोचने यस्य स चासौ इन्द्र-
जयी मेघनादयेति तेन प्राक् प्रथमं निष्फलत्वात् हनुमति
विफलत्वात् विगर्हितेन विनिन्दितेन धृतब्रह्मास्त्रेण धृतेन
यद्वापागेन विधिना हेतुना विदग्धः चतुरः, विघ्न इत्यर्थः,
कपिः बहः । (अत्रेयं कथा, पूर्वं ब्रह्मणा मेघनादाय दत्तो
ब्रह्मपागः एतेन त्वं कपिं वधोहीति । रुद्रावतारे तु हनुमति
स पागो निष्फलो जातः । ततो मेघनादेन ब्रह्मणो गर्हा
कृता, तस्य ब्रह्मणा प्रार्थितो हनुमान् स्वयं तत्सम्मानार्थं
बह इति ॥ ८० ॥

राव । २ २ दूत कपे । किमेव चरितं वारां निधिं दुस्तरं
 लङ्घित्वा जलजन्तुभिः परितृतं भीमं तरङ्गोत्कारैः ? ।
 आयातोऽसि विना रथं कथमिह प्रस्थापितः केन वा ?
 ब्रूहि त्वं न हि बध्य एवमभयः, किं नामधेयो भवान् ? ॥ ८१ ॥
 हनू । श्रीरामेण सलक्ष्मणेन जयिना श्रीचित्रकूटे स्थितः
 सीतान्वेषणकार्यसाधनविधौ प्रस्थापितो यत्नतः ।
 लब्ध्वा चैव वरे चिरात् पुरभिदः सर्वत्रगामी स्वयं
 वेत्ति त्वं पवनात्मजो दशमुख ! श्रीमान् हनूमान् कपिः ॥ ८२ ॥

२ २ इति । २ २ इति अवज्ञासूचकसम्बोधनम् । २ २
 दूत । कपे । वानर । जलजन्तुभिः परितृतं तरङ्गाणाम् उत्कारैः
 समूहैः भीमं भीषणम् अत एव दुस्तरं दुर्लभमेव वारां निधिं
 समुद्रं लङ्घित्वा उत्तीर्य किं चरितम् ? किं कृतम् ? घृष्टि च
 त्वया कथञ्चित्तद्विषयः किन्तु कदाचित् मैवं साहसं कृत्या
 इति निर्भर्त्सनीयपदेशः । इह लङ्कायां रथं विना कथम् आयातः
 आगतः असि ? केन वा प्रस्थापितः प्रेषितः ? त्वमिति शेषः,
 भवान् किं-नामधेयः किमाख्यः ? न हि बध्यः नैव भया
 हन्तव्य एव, अतः त्वम् अभयः निर्भयः सन् ब्रूहि कथय ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

श्रीरामेणेति । सलक्ष्मणेन जयिना विजयता श्रीरामेण
 श्रीचित्रकूटे श्रीमद्विचित्रशृङ्गशालिनि, ऋष्यमूके इति शेषः,
 स्थितः पवनात्मजः वायुसुतः श्रीमान् हनूमान् नाम कपिरहं
 सीताया अन्वेषणमेव कार्यं तस्य साधनविधौ निर्वाहव्यापारे
 यत्नतः सादरमित्यर्थः, प्रस्थापितः प्रेषितः । हे दशमुख !
 रावण ! त्वं चिरात् दीर्घकालं तपस्वरणादिति भावः, पुरभिदः

हत्वा बालिमहाबलं कपिचमूमाखास्य सुग्रीवकं
 राजानं कृतिनं सदा विजयिनं सख्युः सदानन्दिनम् ।
 कृत्वा चैव विशेषदेवनिवहाख्यानस्य चिन्तान्वितः ।
 श्रीरामो जनकात्मजाहरणतः कालोपमो राजते ॥ ८३ ॥

रावणहनुमतोः उक्तिप्रत्युक्ती ।

रे रे वानर मारुते ! किमथवा बाली बली नेतरो ?
 दूतो दाशरथेरहं, कथय मे वीरस्य किं रे कपे । ? ।
 देवालोडनखेलने च चरितं किं तादृशं बालिन ?
 रे । यत्रेह मतिर्मम प्रभवति, प्रेक्षा पुनस्तस्य किम् ॥ ८४ ॥

शम्भो सकाशात् परं लब्ध्वा सर्वत्रगामी सन् स्वयं वेत्ति
 जानाति, सर्वगमितया तव किमपि भगोचरं नास्ति तदवश्यं
 स्वयाहं विदित एवेति भावे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

इत्येति । श्रीरामः बाली महाबलः बालिमहाबलः तं
 महाबलं बालिनमित्यर्थः, यद्वा बालिनं महत् बलं महाबलं
 हत्वा पिनाग्यं कपिचमूमाखास्य सुग्रीवस्य सान्त्वयित्वा
 सदा कृतिनं कार्यदक्षं विजयिनं सख्युः—रामस्य, सख्ये इति
 वा पाठः, सदानन्दिनं सदानन्दविधायकं सुग्रीवं, राजानं
 कृत्वा च विगेषात् देवनिवहस्य देवगुणस्य यत् आख्यानं
 राक्षसवर्गनिधनार्थप्रवृत्तिवचनमिति भावः, तस्य चिन्तया
 अन्वितं युक्तं, द्राक् कथं राघवपदं मुच्छिन्नपीति चिन्तित इति
 भावः, पुनर्य जनकात्मजायाः सीतायाः हरणतः हरणात् कालो
 पमं यमसदृशः राजते द्योतते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

रे रे इति । रे रे मारुते मरुत्तनय ! वानर ! किम् ?
 उच्यते त्वयेति शेषः, अथवा पचान्तरे बाली बली बलवान्

रे रे वानर ! को भवानहमरे ! त्वत्सूनुहन्ताऽऽहवे
 दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डशि(दी)वागुरोः ।
 महोर्दण्डकठोरताहनविधौ कोऽसौ त्रिकूटाचलः
 को मेरुः क्व च रावणोघगणना कोटिस्तु कीटायते ॥ ८५ ॥

कथमिव गण्यते इति भावः, इतरः, जनः इति शेषः, न गण्यते,
 वलवान् इति शेषः इति रावणोक्तिः । अहं दाशरथेः रामस्य
 दूतः । इति हनूमदुक्तिः । अथ रावण आह, रे कपे । वीरस्य
 मे मम किम् ? तेनेति शेषः कथय, एष वालिनो महा-
 बलत्वमुक्तं तत्र च वच्मि) देवानाम् आलोढनं ध्वंसनमेव
 खेलनं क्रौडनं, ममेति शेषः, तत्र तादृशं तयाविधं चरितं
 विचेष्टितं वालिनः किम् ? अस्तोति शेषः, नास्त्येवेत्यर्थः ।
 रे । वानर ! यत्र विषये इह जगति मम मतिः प्रभवति
 समया भयति तस्य वालिनः प्रेक्षा दूरदर्शिता किं पुनः तत्र,
 प्रभवति इति शेषः, (वालिनो मम च महदन्तरमिति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

रे रे इति । रे रे वानर ! भवान् कः ? अरे इति अवघा-
 सूचकं सम्बोधनम्, अरे रावण ! यद्वा हे अरे शत्रो ! अहम्
 आहवे युद्धे तव सूतोः अघस्य हन्ता खरखण्डनस्य खर-
 राक्षसघातिनः जगतां कोदण्डशिचागुरोः धनुर्विद्याशिचाया-
 माचार्यस्य, शिष्यत्वं दोक्षेति वा पाठः ; रामस्येति शेषः,
 दूतः । मम दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः कठोरं कर्कशं यत्
 तादृशं प्रहारः तदेव विधिर्यापारः तत्र असौ त्रिकूटाचलः
 त्रिकूटपर्वतः (स्योपरि लडा वर्तते इति भावः, कः) मेरुः
 सुमेरुगिरिः कः ? न गण्यते इति भावः, रावणानाम् ओघ-

एकोऽहं पवनात्मजो दशमुख । त्वच्चापि कोटोत्तर-
स्त्वां जित्वा समरे प्रभोः प्रणयिनीं सीताञ्च नेतुं क्षमः ।

किन्तु प्रौढतया पुरा भगवता रामेण सुग्रीर्वृतो

दत्त्वा दक्षिणपाणिना वसुमतीं त्वां हन्तुमुक्तं वचः ॥ ८६ ॥

रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मूर्खोऽसि मूर्खाधम !

गर्वं वर्धर ! मुञ्च मुञ्च भटिति प्रीत्या वयं (हितं) ब्रूमहे ।

मूर्धां सेवय रामचन्द्रचरणौ दत्त्वा पुरो जानकीं

तस्माद्वाज्यमकण्टकं कुरु चिरं पुत्रेण पौत्रेण वै ॥ ८७ ॥

गणना समूहसंख्यामञ्च क्व ? रावणस्य गणनेति पाठान्तरं,
कोटिस्तु, रावणानामिति शेषः, कोटायते कोट इवाचरति,
एकस्तावद्वावणो दूरे तिष्ठतु बहवोऽपि न मया गण्यन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

एक इति । रे दशमुख ! पवनात्मजोऽहं एकः, त्वच्च कोटी
श्वरः कोटिसेनानायक इत्यर्थः, अहं त्वां समरे संग्रामे जित्वा
प्रभोः स्वामिनः प्रणयिनीं सीतां नेतुञ्च क्षमः शक्तः । किन्तु
भगवता सर्वशक्तिमता रामेण पुरा पूर्वं प्रौढतया प्रगल्भतया
सुग्रीर्वृतः सुग्रीवाय वसुमतीं प्रयिवो, राज्यमित्यर्थः, दत्त्वा
दक्षिणपाणिना त्वां हन्तुं वचः उक्तं स्वयमिति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मूर्खाधम !
मूर्खः मूढः असि, रे वर्धर ! क्षालिष्य ! भटिति शीघ्रं गर्वं
मुञ्च त्यज, मुञ्च त्यज, प्रीत्या प्रणयेन वयं, हितमिति पाठा-
न्तरं, ब्रूमहे कथयामः, पुरः अग्रतः जानकीं दत्त्वा प्रत्यर्थं
मूर्धां गिरसा रामचन्द्रस्य चरणौ सेवय आराधय तस्मात्

आत्मानं परिरक्षितुं यदि भवान् पुत्रश्च पौत्रादिकं
भ्रातुर्वर्गकुटुम्बक परिजनश्चान्यं तथा सैनिकम् ।
राज्यञ्चापि समुज्ज्वलं दशशिरः । काङ्क्षत्यलं स्वेच्छया
श्रीरामाय महात्मने विजयिने तद्दोयता मैथिली ॥ ८८ ॥
यावद्दाशरथेर्न पश्यसि मुखं यावच्च वारा निधि,
ब्रह्मो यावदियञ्च वानरबलाक्रान्ता न लङ्कापुरी ।
यावत् सोदरवन्धुपुत्रसुहृदा मृत्युं न चान्लोकसे
तावद्वाक्पण ! लोकनाथदयिता सीता स्वयं दोयताम् ॥ ८९ ॥
किं बहुना ।

रामचन्द्रचरणसेवनात् चिरं पुत्रेण पौत्रेण वै सह भक्तगटकं
राज्यं कुरु भुङ्क्ष्वेति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

आत्मानमिति । हे दशशिरः । रावण । भवान् आत्मानं
पुत्रं पौत्रादिकं च भ्रातुः वर्गस्य स्रजनस्य कुटुम्बकं परिजनं
च तथा अन्यं सैनिकं सेनासंक्रान्तपुरुषवर्गं समुज्ज्वलं महा-
ममृष्ट राज्यञ्चापि अन्नम् अतीव काङ्क्षति यदि, तत् तदा
महात्मने विजयिने श्रीरामाय मैथिली सीता स्वेच्छया दीय-
ताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

यावदिति । यावत् दाशरथे रामस्य मुखं न पश्यसि
नावलोकयसि, यावच्च वारा निधि समुद्र न ब्रह्म, यावच्च इयं
लङ्कापुरी वानराणां बलैः न आक्रान्ता, स्यादिति शेषः । यावत्
सोदराणां वन्धूनां प्राप्तीनां पुत्राणां सुहृदा मित्राणाञ्च मृत्युं न
आलोकसे च, न पश्यसि च, हे रावण । तावत् लोकनाथस्य
रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयम् अप्रार्थनायामिति भावः,
दोयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

तावन्नृश्वरो राजा, यावन्नायाति राघवः ।

आयाते राघवे वीरे लङ्का लङ्केश्वरः कुतः ? ॥ ८० ॥

अत्रावसरे क्रुद्धे राघवे विभीषणवाक्यम् ।

वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निवेशः ।

एतान् बधानर्हति रुक्मवादी शास्त्रेषु दूतस्य बधो न दृष्टः ॥ ८१ ॥

अपि च । कपीना किल लाङ्गूलमिटमेकं विभूषणम् ।

तदस्य दीप्यतामाशु तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ८२ ॥

तावदिति । तावत् राजा लङ्केश्वरः, शोभते इति शेषः ।
यावत् राघवः, रामः न आयाति नागच्छति, राघवे वीरे लङ्काम्
आयाति सति लङ्केश्वरः कुतः ? नेव स्यास्यतीति भावः । अनुदुष्
वृत्तम् ॥ ८० ॥

वैरूप्यमिति । रुक्मवादी कर्कशवादी, कटुभाषित्यर्थः, दूत
मङ्गेषु वैरूप्य कशानिपातः, “अम्बादेस्ताडनी कशा” इत्यमरः ।
तस्या निपातः तन्प्रहार इत्यर्थः, मौण्ड्यं सर्वकेशमुच्छेदनं तथा
लक्षणस्य चिह्नस्य सन्निवेशः दुष्कृतसूचकचिरस्यायिगारीर-
चिह्नोक्तमिति भावः) इत्येतान् बधान् दण्डानित्यर्थः, अर्हति
प्राप्नोति, शास्त्रेषु दूतस्य बधः इमं न दृष्टः नावलोकितः ।
इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कपीनामिति । कपीना खानराणां लाङ्गूलम् एकं केषलं
मुष्यं वा, “एके मुष्यान्धकेवला” इत्यमरः । इष्टं प्रियं विभूषणम्
अलङ्कारः, अथ कपेः तत् लाङ्गूलम् आशु ग्रीधं दीप्यता
प्रक्षाम्यता, तेन लाङ्गुलेन दग्धेन गच्छतु स्वदेशं प्रतीति शेषः ।
अनुदुष् वृत्तम् ॥ ८२ ॥

इपत् सज्जनमेवैव नाभिद्यत कपेस्तनुः ।

निहता चन्द्रहासेन रावणेनातिरंहसा ॥ ८३ ॥

रावणस्तथाप्रापयति ।

छेत्तुं तं जनितोद्यमः, चित्तिभुजां बध्यो न दूतो भवेत्

इत्याकर्ण्य विभीषणस्य वचनं क्रुद्धस्तटा रावणः ।

बद्धा बालधिवहरो बहुविधैर्वासोभिरान्यद्भुतै-

र्दस्त्रा वज्रिमृदोपयद्गुप्ततः कर्त्तुं विरूपं वपुः ॥ ८४ ॥

वज्रिर्बभौ वानरपुच्छजम्भा प्रदह्य लङ्कां खमिवोत्पतिशुः ।

रामाद् भयं प्राप्य किल प्रतापः पलायमानो दयकन्धरस्य ॥ ८५ ॥

रावणं प्रति हनुमान् कथयति ।

अग्निः प्रज्वलितः, समादिश शृणु वर्षन्तु धाराधरा,

वातो वाति, न वास्यति भवमसौ देवस्त्वेदाप्रावशः ।

इपदिति । रावणेन अतिरंहसा अतिवेगेन 'चन्द्रहासेन' अग्निना निहता कपेः हनुमतः तनुः सज्जनमेवैव साधुजन-
सत्यमिव इपत् अल्पमपि न अभिद्यत न मित्रा ॥ ८३ ॥

छेत्तुमिति । तं हनुमेतं छेत्तुं हन्तुं जनितोद्यमः समुद्यत
इत्यर्थः, क्रुद्धो रावणः तदा दूतः चित्तिभुजां रार्त्रा बध्यः न
भवेत् इति विभीषणस्य वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा हनुमतो वपुः
विरूपं कर्त्तुं बालधिवहरो लाङ्गूलमञ्जरीं बहुविधैः आन्यद्भुतैः
हताक्षैः वासोभिः बलैः बद्धा वज्रिं दस्त्रा, तत्रेति शेष,
अदीपयत् ज्वालयामास । गार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ८४ ॥

वज्रिरिति । वानरस्य हनुमतः पुच्छजम्भा लाङ्गूलभवः
वज्रिः लङ्कां प्रदह्य प्रकर्षेण भस्मीकृत्य रामात् भयं प्राप्य पलाय-
मानः दयकन्धरस्य रावणस्य खम् आकाशम् उत्पतिशुः प्रताप
इव बभौ किल शशुभे खलु । उपजातिं वृक्षम् ॥ ८५ ॥

अग्निरिति । अग्निः प्रज्वलितः, समादिश आप्रापय,

इत्थं सुव्ययकोक्तिभिर्हनुमतो लङ्कापतेर्मानसं

दग्धं यादृशमक्रमेण न तथा दग्धापि लङ्कापुरी ॥ ८६ ॥

पलानि भुक्त्वा चर्पलः पलाशिनां

हुताशनस्तृप्तिमुपागतः परम् ।

विराजते अ प्रतिधातनाच्छलात्

जलानि चाव्यौ द्रपितः पिबन्निव ॥ ८७ ॥

रावण, स्वगतम् । यद्ययं रुद्रावतारो मारुतिस्त्वर्हि किमिति

रुद्रभक्तस्य मे नगरी दहति ? अहह । ज्ञातम् ।

तुष्ट, पिनाकी दग्धभिः शिरोभिसुष्टो न चैकादशमो हि रुद्र ।

अतो हनुमान् दहतोव कोपात् पङ्क्तौर्हि भेदो न पुनः शिवाय ॥ ८८ ॥

धाराधरानिति शेषः, ते धाराधराः मेघाः । भृशम् अत्यर्थं वर्षन्तु

वातो वाति बहति, ध्रुवं निश्चितं न वास्यति, पवन इति शेषः ।

कुतः ? असौ देवः वायुः तव आज्ञावशः आज्ञाधीनः इत्थं हनु-

मतः सुव्ययकोक्तिभिः सुष्ठु व्यथादायिनीभिः उक्तिभिः कथनै-

लङ्कापते, रावणस्य मानसं यादृशं यथा अक्रमेण अतिगम्य-

नैत्यर्थः, दग्धं लङ्कापुरी नापि नैव तथा दग्धा । शार्दूल

विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

पलानोति । चर्पलो हुताशनः पुच्छाग्निः पलाशिनां

क्रव्यादानां राक्षसानां पलानि मांसानि भुक्त्वा परां तृप्तिं

सौहित्यम् उपागतः प्राप्तः अतएव द्रपितः द्रपाकुलः प्रति

यातनाच्छलात् प्रतिविम्बव्याजेन अव्यौ जलधौ जलानि

पिबन्निव विराजते अ शुशुभे च ॥ ८७ ॥

तुष्ट इति । दग्धभिः शिरोभिः महत्तरिति भावः, पिनाकी

रुद्रः, दग्धसंख्यक इति भावः, तुष्टः, एकादशमः रुद्रः न चैव

अत्रान्तरे जनानां वितर्कः ।

अग्निः किं बहवानलेन ? तरणेर्विम्बेन किं वा वियत् ?

मेघः किं चपलाञ्चलेन ? शशिभृत् किं भालनेत्रेण वा ? ।

कान्तः किं चयवज्जिनेन्द्रधनुषा धाराधरः किं महान् ?

मेरुः किं ध्रुवमण्डलेन स ? कपिः पुच्छेन खे राजते ॥८८॥

हन् । रामाय न च लक्षणस्य पुरतः कृत्वा न चैवाह्वयं

सीता निरूप ! वेषमानहृदया सौख्येण नीता त्वया ।

(सुष्टः तदप्राप्तेरिति भावः, अतः कारणात् हन्मान् (एकादश-
रद्रावतार इति भावः), कोपात् दहतीव, हि यतः 'पङ्क्तोः सङ्घस्य
सम्भूयवर्तिनामिति भावः, मध्ये भेदः अन्यतमस्य भेदकरणं पुनः
शिवाय मङ्गलाय न, भवतीति शेषः ।, शिमान्येन विशेषस्य
उत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । तदनयोरात्प्रेक्षार्था-
न्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८८ ॥

अग्निरिति । अग्निः समुद्रः बहवानलेन किम् ? वियत्
आकाशम्, अस्वरमिति पाठान्तरं, तरणेः सूर्यस्य विम्बेन
मण्डलेन किंवा ? मेघः चपला विद्युत् तस्या अञ्चलेन प्रान्त-
देशेन किम् ? शशिभृत् शङ्करः भालनेत्रेण ललाटचक्षुषा
किंवा ? कान्तः कम्पान्तः चयवज्जिना युगान्तानलेन किम् ?
महान् धाराधरः मेघः इन्द्रधनुषा किम् ? स प्रसिद्धः मेरुः
सुमेरुगिरिः ध्रुवमण्डलेन उपरि दीप्यमानेनेति भावः, किम् ?
कपिः पुच्छेन पुच्छलम्बानलेनेति भावः, खे आकाशे राजते
द्योतते । अत्र निश्चयान्तः सन्देहः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृते-
ऽन्यस्य संगतः प्रतिभोत्यतः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त
इति त्रिधा ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

प्रत्यक्ष तव दुर्मते । वरगृहेः पूर्णा जनैरावृता

स्वर्णस्फाटिकरत्नमौक्तिकमयी लङ्का मया दद्याते ॥ १०० ॥

उल्कामुखाना भयविह्वलानां गृहे गृहे सञ्चरता मुखेभ्यः

निर्गत्य वज्रिर्हिगुणप्रभावो ददाह लङ्कामनिवारितार्चिः, ॥ १०१ ॥

राव । शीघ्रं रघत वाजिवारणगृहं शय्यागृहं श्रीगृहं

रत्नागारधनानयौ बलवता वातिन दोसोऽमल ।

धूमश्याकुलनेत्रवक्त्रयुवतीवत् सखीताडना-

क्रन्दहासकण्ठद्विभूतवनिताहाहारश्च श्रूयते ॥ १०२ ॥

रामाग्रे इति । रे निस्त्रयः निर्लज्जः । वैपमानहृदया

भयात् कम्पमानचित्ता सीता त्वया शीर्ष्येण तस्करवृत्त्या नीता

लङ्का प्रापिता, रामाग्रे लज्जणस्य च पुरतः अयत न चैव

आह- युद्ध-लङ्का-नीतेत्वन्वय । हे दुर्मते । मया तव प्रत्यक्ष

पुरतः वरगृहे उत्तमभवने पूर्णा जनैः आवृता स्वर्णस्फाटिक

रत्नमौक्तिकमयी स्वर्णस्फाटिकमणिमौक्तिकखचितलङ्का दद्याते ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०० ॥

उल्केति । वज्रि- भयविह्वलाना भयात्तानां गृहे गृहे

सञ्चरता भ्रमताम् उल्कामुखाना शृगालविशेषाणा मुखेभ्यः

निर्गत्य द्विगुणप्रभाव द्विगुण्यप्राप्त इत्यर्थः, यत एव अनिवारि

तार्चिं दुर्वारब्धान् सन् नडां ददाह भयभीतकार । उपजाति

वृत्तम् ॥ १०१ ॥

शीघ्रमिति । वाजिनाम् अश्वाना वारणानां हस्तिनाश्च

गृहं शय्यागृहं श्रीगृहं राजनक्षीनिनयं राजकार्यालय

मित्यर्थः रत्नागारधनानयौ रत्नभाण्डार धनभाण्डारश्च शीघ्र

रघत, श्रूयमिति श्रुय । श्रुत्यान् प्रत्युक्तिः । बलवता प्रबलेन

शूलह्वामवलोक्य घोरदहनैः सन्दृष्टमानां भृशं
प्रोवाचेति वचांसि सर्ववदनैस्तोयार्थिलद्वेश्वरः ।

अग्रे नीरधिरम्बुधिर्निधिरपां पाथोनिधिः सम्भ्रमात्

अम्बोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारां निधिर्वारिधिः ॥ १०३ ॥

निकुम्भ ! कुम्भोदर ! कुम्भकर्ण ! कुम्भैरलं केवलनामधेयैः ।

सन्दोदरोमन्दिरपावकोऽयं पानीयमानीय न कैर्विनीतः ॥ १०४ ॥

वातेन वायुना अनलः दीप्तः प्रस्फलितः, तथेति शेषः, यथा—
धूमेन व्याकुले नेत्रे यस्य तादृशं वक्त्रं वदनं यस्याः तथाभूता
या युवती तस्याः वक्षःस्थलां या तादृशानां तथा क्रन्दतां
बालकानां वृद्धानां भीतानां वज्रितानां स्त्रीणाञ्च हाहारवः
हाहा किमिदमापतितमित्यार्त्तनादः श्रूयते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १०२ ॥

शूलह्वामिति । शूलह्वां शोमतीं सन्दृष्टामित्यर्थः, लह्वां
घोरैः महद्भिः, भीषणैरित्यर्थः, दहनैः अग्निभिः भृशमित्यर्थं
सन्दृष्टमानां सम्यक् पुनः पुनरतिशयेन वा भस्मोक्रियमाणान्
अवलोक्य तोयार्थी जलार्थी, पिपासाकुल इत्यर्थः, स चासौ
लद्वेश्वरश्चेति तथोक्तः तृपात्ती रावण इत्यर्थः, सर्वैः दशभिरिति
भावः, वदनैः सम्भ्रमात् भयजनितत्रासात् अग्रे पुरतः नीरधिः,
अम्बुधिः, अपां निधिः, पाथोनिधिः, अम्बोधिः, जलधिः,
पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः वारिधिः, अस्ति किमिति शेषः—
इति वचांसि प्रोवाच । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

निकुम्भेति । हे निकुम्भ ! हे कुम्भोदर ! हे कुम्भकर्ण !
केवलं नामधेयं कुम्भशब्दयुक्तमभिधानं येषां तैः कुम्भैः युष्माभिः
अलं व्यर्थं, युष्मदाह्वानं विफलमिति यावत्, “अलं व्यर्थं समर्थयोः”
इत्यमरः । कैरपि, मद्भृत्यैरिति शेषः, पानीयं जलम् आनीय अयं

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽब्रवीत् ।

नङ्गा दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्वादिकं पुनः पठति ।

बेलाद्रेरेष हेलोकमणपरिणतसुङ्गमाक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यम्बुराशिम् ।

वेगप्रोद्धतवातप्रतिहतसलिलनोभ्रक्तगभीरगर्भ-

व्यक्तीभूतो रगेन्द्रप्रतिगलघिलसत्कीर्त्तिहारो हनुमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथामूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वङ्गया अनलज्वालाया अग्निशिखया प्रज्वलिता
या स्वस्य बालधिनता मुच्छ्वस्यो तथा निर्दग्धा लङ्गा येषु
तानि कपेरिमानि कापेयानि-वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०९ ॥

लङ्गा दग्धा वनं भग्नं लङ्घितञ्च महीदधि ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाक्षिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । अथा, अनुष्ठिते इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अब्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि ! मया लङ्गा दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

बेलाद्रेरिति । हेमया अवलीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्व एषः हनुमान् पूर्वाचलस्य उदय-
गिरिः मौलिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तरणिर्मित्रः” इत्यमरः, बेलाद्रेः-सागरतटगिरिः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वेगेन लङ्घनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उद्धतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ
 समुद्यत्ताङ्गूलो ध्वज इव समाश्लिष्टगगनः ।
 पुनः प्रत्यायाम्यत्यहह कपिसैन्ये प्रचलिते
 मुहुः प्रोचुर्नोचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ १०५ ॥

अत्रावसरे हनूमतश्चेष्टा ।

कापेयान्यकरोटसौ कवलितव्रध्नानि सद्यस्तटदृ-
 वन्धानि प्रविमुग्धमैथिलसुताजीवातुभूतानि च ।
 भग्नाग्नेयभट्टानि भर्त्सितदशग्रीवाणि वक्षानल-
 ज्वालनाप्रज्वलितस्त्रबालधिलतानिर्दग्धलङ्कानि च ॥ १०६ ॥

मन्दोदर्या मन्दिरं गृहं तस्य पावकः अग्निः न विनीतः ?
 न निर्वापितः ? । उपजाति वृत्तम् ॥ १०४ ॥

मरुदिति । असौ एकसु एका एव असहायो वा कपि
 कटकानां कपिसैन्यानां रक्षायां मणिः रत्नभूतः मरुत्पुत्रः
 पवनपुत्रः हनूमान् समाश्लिष्टगगन आक्रान्तगगनः ध्वज इव
 समुद्यत्ताङ्गूलः अङ्गुलाङ्गूलः सन् कपिसैन्ये वानरसैन्ये प्रचलिते
 युद्धयात्रासु आगते सति पुनः प्रत्यायास्यति प्रत्यागमिष्यति,
 अहह इति खेदे भयचकिताः त्राससम्भ्रान्ताः लङ्कापुरजनाः
 इति वाक्यं नीचैः शनैः, अस्मष्टमिति यावत्, रावणभयादिति
 भावः, मुहुः वारं वारं प्रोचुः कथयामासुः । पदम् इति पाठे पदं
 वाक्यमिति वार्यः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०५ ॥

कापेयानीति । असौ हनूमान् कवलितव्रध्नानि अस्तसूय-
 मण्डलानि मद्यः तत्क्षणं दृष्टन् वन्धः पूर्वोक्तप्रक्षपागनियन्त्रणं
 येषु तानि प्रक्षेपेण विमुग्धायाः राक्षसापचारात् मृतप्रायस्या
 मैथिलसुतायाः सीतायाः जीवातुभूतानि जीवनीपधरूपाणि,
 समाग्रामकराणीति भावः, भग्नाः पनायिताः अग्नेया भटाः

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽब्रवीत् ।

लङ्का दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्यादिकं पुनः पठति ।

वैलाट्टेरेष ह्रीलाक्रमणपरिणतसुहृन्माक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यस्युराशिम् ।

वैगप्रोद्धतवातप्रतिहतसलिलस्रोन्मत्तगम्भीरगर्भ-

व्यक्तीभूतोरगेन्द्रप्रतिगलविलसत्कीर्त्तिहारो हनुमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथामूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वद्वया अनलज्वालाया अग्निशिखया प्रव्वलिता
या स्वस्य बालधिनता पुच्छवल्ली तथा निर्दग्धा लङ्का येषु
तानि कपेरिमानि कापेयानि वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं सङ्घितञ्च महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाक्षिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । तथा-अनुष्ठिते-इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अब्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि । मया लङ्का दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वैलाट्टेरिति । ह्रीनया अवल्लीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्वः एषः हनुमान् पूर्वाचलस्य उदय-
गिरेः मौलिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तरणिर्मिवः” इत्यमरः, वैलाट्टेः-सागरतटगिरेः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वैगेन लङ्घनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उद्धतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

दग्धा लङ्का मशङ्कं जनकनृपसुतां तां समाश्वास्य भूयो
वायोः सूनुस्तरस्त्री पुनरपि मिलितो जाम्बवन्मुख्ययूथैः ।
तेभ्यः सर्वं निवेद्य प्रमुदितहृदयैस्तैः समं सन्निवृत्तः
सुग्रीवप्रेमपात्रं मधुवनमय संसृत्य भोगं स चक्रे ॥ १०८ ॥

तैः पिबद्भिरभितो मधूक्षयं

वारयन् विनिवृत्तो महाबलैः ।

रक्षको दधिसुखोऽवधोरितः

सं ज्वरज्वरपतिसन्निधिं ययौ ॥ ११० ॥

सलिलैः उन्मत्तः परित्यक्तः यो गम्भीरः गर्भः अभ्यन्तरभागः,
पातालमित्यर्थः, तत्र व्यक्तीभूताः प्रकाशं गताः ये उरगीन्द्राः
वासुकिप्रभृतयः तेषां प्रतिगलं प्रतिकण्डं विलसन् स्फुरन्
कोर्त्तिरेव हारो यस्य तथाभूतः, तादृशैः उरगीन्द्रैः संसृतकोर्त्तिः
सन् इति भावः, अम्बराणि सागरं लङ्घयति, स इत्यध्याहार्यम्,
उत्ततारित्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०८ ॥

दधेति । तरस्त्री महाजवः सः वायोः सूनुः जनूमान्
मशङ्कं निःशङ्कं यथा तथा लङ्कां दग्धा तां जनकनृपसुतां भूय
पुनः समाश्वाभ्य साम्बयित्वा पुनरपि जाम्बवान् मुख्यः येषां तैः
यूथैः वानरसैन्यैः मिलितः सङ्गतः, अभ्यान्तरं तेभ्यः जाम्बवत्-
प्रभृतिभ्यः सर्वं लङ्कावृत्तमिति भावः, निवेद्य प्रमुदितं हृदं, तद-
वात्तायवणादिति भावः, हृदयं येषां तयोक्तैः तैः समं सह सन्नि-
वृत्तः सन् सुग्रीवस्य प्रेमपात्रम् अपतिप्रियमित्यर्थः, मधुवनं संसृत्य
समागत्य भोगं विहारं चक्रे कृतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०८ ॥

तेरिति । स रक्षकः उद्यानपालः दधिसुखः तदाप्यो
वानरः वारयन् मधूनि मा भक्षयत इति प्रतिषेधन् अभितः
मधूक्षयं मधुममृष्टं पिबद्भिः महाबलैः तैः जनूमदादिभिः

एष श्रीलङ्गनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
धीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विष्णुमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जोक्तते
सन्देशाहरणाभिधोऽत्र गतवान्हो महान् पञ्चमः ॥ १११ ॥

पष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति दधिसुखः । जयति जयति सुग्रीवः । प्रणम्य ।
विन्ध्यं भूमिधरं तदन्तरवनं तद्वाक्कुमिच्छारुचिं
तत्राधिष्ठितदेवतापरिकरं तत्रोतिदत्तं फलम् ।
वैदेहीमभितो विचित्र्य हरयः सुग्रीव ! सम्प्रेषणात्
आरोहन्ति विशन्ति यान्ति दधति ध्यायन्ति खादन्ति च ॥ १ ॥

विनिवृतः प्रवृत्तः अत एव अवधोरितः अवसतः सन् भ्रूवङ्गपतैः
सुग्रीवस्य सन्निधिं समीपं ययौ गतवान् । रथोद्धता वृत्तं,
“रात्परैर्नरलगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ॥ ११० ॥

एष इति । सन्देशाहरणाभिधः सन्देशो वाचिकं, वार्त्तित्यर्थः,
तस्य आहरणं हरणं वा आनयनमित्यर्थः, अभिधा आख्या
यस्य सः । सुगमम् ॥ १११ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकस्य पञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

विन्ध्यमिति । हे सुग्रीव ! सम्प्रेषणात् सन्निधोगात्, तवेति

हनुमदागमनमजानन् सुग्रीवं प्रति रामः ।

मासमेकं गतो लङ्कां हनूमात्र निवर्तते ।

चिरं दूतेषु कल्याणं यदि बद्धो न तिष्ठति ॥ २ ॥

अथ दधिमुखात् हनुमतः आगमनं श्रुत्वा रामं प्रति सुग्रीवः ।

अस्त्यग्नाकं मधुवनमिह क्षामुजामेकभोग्यं,

महद्भा भुङ्क्ते पवनतनयश्चेदसौ लब्धकार्यः ।

शेषः, हरयः वानराः अभितः समन्तात् वैदेहीं सीता विचित्र
अन्विष्य विन्ध्यं भूमिधरं पर्वतम् आरोहन्ति, तदन्तरवनं तस्य
विन्ध्यस्य अन्तर्गतं कामनं विशन्ति प्रविशन्ति, वनं भोक्तुं यान्ति
गच्छन्ति, इच्छया रुचिम् अनुरागं दधति धारयन्ति, तत्र वने
अधिष्ठिता या देवताः, तासां परिकरः समूहः तं ध्यायन्ति
चिन्तयन्ति, आराधयन्तीति भावः, तेन देवतापरिकरेण प्रीत्या
दत्तं फलं खादन्ति च भक्षयन्ति च । अत्र विन्ध्यादीनामुद्दिष्टानां
यथासंख्यम् आरोहन्त्यादिक्रियाभिरुद्देशात् यथासङ्ख्यमनुद्देशात्
“यथासङ्ख्यमनुद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत्” इति लक्षणात् ।
गादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

माससिति । हनूमान् एकं मासं लङ्कां गतः, न निवर्तते,
अद्यापीति शेषः, यदि बद्धः, शत्रुभिरिति शेषः, न तिष्ठति, तदा
दूतेषु चिरं विलम्बनं कल्याणं शुभं, बहुकार्यसम्पादनसम्भवा-
दिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

अस्तीति । इह अस्मिन् प्रदेशे क्षामुजां राज्ञाम् एकभोग्यं
केवलभोगस्थानं, न त्वन्येषामिति भावः, केवलं राजभोग्य-
मित्यर्थः, अग्नाकं मधुवनम् अस्ति, क्षामुजामग्नाकमिति

सत्यं प्रत्यागत इति, तयोरित्यमालापभाजो-

स्तत्रायातः क्षितकिन्किलोचीतहर्षो हनूमान् ॥ ३ ॥

असौ मरुदुश्चितवारुकेसरः, प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकान्तो हनूमानिवागतः ॥ ४ ॥

अथ रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

हं हो मारुतनन्दनाऽऽदिग विभो ! दृष्टा त्वया जानकी ?

वान्वयः । चेत् यदि पवनतनयः भङ्क्ता, तत् मधुवनमिति भावः, भुङ्क्ते भक्षयति, तदा असौ सत्यं लब्धकार्यः सम्पादितनियोगः सन् इत्यर्थः, प्रत्यागतः, इतीत्यम् इत्येवमालाप-भाजोः आलपतोरित्यर्थः, तयोः रामसुग्रीवयोः तत्र स्थाने हनू-मान् क्षितेन शृङ्गहासेन यत् किलकिन्का स्वजातीयशब्दविशेषः तथा उन्नीतः प्रकटितः हर्षः येन तयोक्तः सन् आयातः आगतः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३ ॥

असाविति । असौ हनूमान् मरुता वायुना चुम्बिताः सृष्टाः, आन्दोनिता इत्यर्थः, चारवः मनोज्ञाः केसराः लोमानि पुष्पकिञ्चलकाश्च यस्य तयोक्तः प्रसन्नः प्रीतः यस्ताराधिपः तारा-पतिः, सुग्रीव इत्यर्थः, तस्य मण्डलं चक्रं तस्य अग्रणीः श्रेष्ठः, अन्यत्र प्रसन्नम् अतिस्वच्छं ताराधिपमण्डलं चन्द्रमण्डलं तेन अग्रणीः रमणोयतया श्रेष्ठ इत्यर्थः, वियुक्तः विरहो रामः तस्य आतुरया सिद्धार्थो न वेति व्याकुलया दृष्ट्या, अन्यत्र वियुक्ताभि-र्विरहिणीभिः रामाभिर्मारोभिः आतुरया खिन्नया दृष्ट्या वीक्षितः निरीक्षितः अतएव वसन्तकान्त इव आगतः उप-स्थितः । समागतः श्रीहनुमान् वसन्तवदिति-पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४ ॥

दृष्टा, जीवति ? जीवति, प्रियतमा मां शोचते ? शोचते ।
महिच्छेदकृपा ? कृपा, वदति किं ? हा राम ! हा लक्ष्मणे-
त्येवं, तत्प्रहितं किमस्ति ? सुतरामस्येप चूडामणिः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाभिज्ञानं चूडामणिमर्पयति ।

कण्ठे सन्तनुते चिरं चिरमुरःपीठे निवेश्य प्रिया-
सर्गोत्सासभरं समाकलयति, प्रेम्णा चिरं पृच्छति ।
स्वामिन्याः कुशलं तवेति, पुरतः पर्यश्रुणा संप्रत-
निष्पन्देक्षणमीक्षते क्षणममु चूडामणिं राघवः ॥ ६ ॥

इहो इति । मारुतनन्दन ! हनुमन् ! हे विभो ! आदिश
आज्ञापय, त्वया जानको दृष्टा ? दृष्टा, जीवति ? जीवति
प्राणितोत्यर्थः, प्रियतमा सा मां शोचते ? शोचते भवन्तमुद्दिश्य
शोकं करोतीत्यर्थः । मम विच्छेदेन विरहेण कृपा ? कृपा,
किं वदति ? हा राम ! हा लक्ष्मण ! इत्येवं वदतीत्यन्वयः ।
किमपि तया प्रहितं प्रेषितम्, अभिज्ञानरूपमिति भावः,
अस्ति ? एष, चूडामणिः सुतरां सुहृतराम् अस्ति, प्रेषित इति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

कण्ठे इति । राघवो रामः अमुं चूडामणिं चिरं कण्ठे
सन्तनुते मन्थसे, चिरम् उरःपीठे वक्षस्तटे निवेश्य प्रियायाः स्पर्शं
इव य उत्सासभरः प्रमोदातिगयः तं समाकलयति अनुभवति,
प्रेम्णा प्रीत्यतिशयेन तव स्वामिन्याः सीतायाः कुशलम् इति
चिरं पृच्छति अनुशुद्धे, पुरतः अग्रतः पर्यश्रुणा परिगतम्
अश्रुणा संप्रुते आच्छ्रये निष्पन्दे ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् तत्
यथा तथा क्षणम् ईक्षते पश्यति । अत्र एकस्य राघव इति
कर्तृकारकस्य अनेकासु क्रियासु सम्यग्भात् दोषकभेदः । उक्तञ्च

हनू । मनःशिलायास्तिलकं स्मर गण्डस्थले त्वया ।

संघृष्टं, जानकीवचःस्पर्शात् काणोक्तः खगः ॥ ७ ॥

इत्यभिज्ञानद्वयं कथयति ।

तत आनिहितुमुपक्रान्तं रामं प्रति हनूमान् ।

पीतो नास्युनिधिर्न रावणपुरो निःशेषचूर्णोक्ता,

नानोतानि गिरांसि राक्षसपतेर्नानायि सीता मया ।

आश्लेषार्पणपारितोषिकमहं नार्हामि वार्त्ताहरः,

संजल्पत्यनिलात्मजे स जयति स्मैराननो राघवः ॥ ८ ॥

दर्पणे—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

मन इति । त्वया गण्डस्थले संघृष्टं सम्यक् धर्पणं प्राप्तं,
संघृष्टमिति वा पाठः, मनःशिलायाः द्रव्यविशेषस्य तिलकं तथा
जानक्याः वचःस्पर्शात् स्तनविटारणादिति भावः, काणोक्तः
अकाणः काणः कृतः खगः पक्षी, काक इत्यर्थः, एतत् द्वयं स्मर ।
काणोक्तं खगमिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

पीत इति । (हे राघव । मया अस्युनिधिः समुद्रः न
पीतः, रावणपुरी नद्या न निःशेषं यथा तथा चूर्णोक्ता,
कौणपपुरी निष्पिथ्य चूर्णोक्तेति पाठे कौणपा राजसाः,
“राक्षसः कौणपः क्रत्यात् क्रत्याटोऽस्त्रप आश्रयः” इत्यमरः, तेषां
पुरी नद्येत्यर्थः) राक्षसपतेः गिरांसि न आनीतानि, सीता न
आनायि नानीता, अतः वार्त्ताहरः वार्त्तामात्रहारी अहम्
आश्लेषस्य आनिद्धनस्य अर्पणमेव पारितोषिकं पुरस्कारं न
अर्हामि नाधिकरोमि इति संजल्पति संकथयति अनिलात्मजे

अथ चपविश्य रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युत्ती ।
 आस्ते सीता ? वसति विपिने देव ! लङ्केश्वरगुप्ते,
 कीदृक् पत्न्याः ? जलधिपिहितस्तोर्यते दैवयोगात् ।
 इत्याख्याते पवनतनये व्रीहविभ्रान्तनेत्रे
 हर्षव्रीह्याभयसचकितो विह्वलो रामचन्द्रः ॥ ११ ॥

क्षणं स्थित्वा, सीता किमाहेति प्रश्ने ।

श्रीराम ! राम ! रघुनन्दन ! राम ! राम !
 श्रीराम ! राम ! भरताग्रज ! राम ! राम ! ।
 श्रीराम ! राम ! रणकर्कश ! राम ! राम !
 श्रीराम ! राम ! शरणं भव राम ! राम ! ॥ १२ ॥
 कीदृशी सीता इति प्रत्ययार्थं हनूमान् ।

क्रेति । सीता क्व कुत्र आस्ते वसति ? हे देव ! लङ्केश्वर-
 रावणेन गुप्ते रक्षिते विपिने वने, अशोकवने इत्यर्थः, आस्ते
 इत्यन्वयः । पत्न्याः मार्गः कीदृक् कथम्भूतः ? जलधिना
 समुद्रेण पिहितः वेष्टितः दैवयोगात् शुभादृष्टसम्बन्धात् तीर्यते
 लङ्क्यते । पवनतनये हनूमति व्रीहेन लज्जया, स्वसामर्थ्य-
 प्रकटनजनितेनेति भावः, विभ्रान्ते विधूर्णिते नेत्रे यस्य तथाभूते
 इतीत्यम् आख्यातं कथितं येन तस्मिन् सति रामचन्द्रः हर्षेण
 सीतावात्तान्नाभजेनेति भावः, व्रीह्या भार्याहरणजनितया
 क्रमागतयेति भावः, भयेन अन्तरा समुद्रादिसंहान्तरायचिन्ता-
 जनितेनेति भावः, सचकितः विभ्रान्तः विह्वलः कर्त्तव्यविमूढ-
 इति यावत्, आसीदिति शेषः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ११ ॥

श्रीरामेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,
 प्रस्नानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रसृतं,
 सीतायाः पुरतश्च हन्त । शिखिना वर्हाः सगर्हा इव ॥ १३ ॥
 विरहे सीतायाः कीदृशमङ्गसौष्ठवमिति ग्रन्थे । हनूमान् ।
 कार्कश्येत् प्रतिपत्कला हिमरुचः स्थूलाऽथ चेत्याण्डिमा
 गीला चैव मृणालिका, यदि पुनर्वाप्यः कियान् वारिधिः ।
 सन्तापो यदि शीतलो हुतवहस्तस्याः कियद्वर्ण्यते
 राम । त्वरन्मृतिमात्रमेव हृदयं नावस्थयेयं वपुः ॥ १४ ॥

इन्दुरिति । सीताया. पुरतः अयत', सन्निधावित्यर्थः, इन्दु-
 चन्द्र' अञ्जनेन कञ्जलेन लिप्त इव, मृगीणां हरिणीना दृष्टिः
 जडितेव मन्यरेव, निर्व्यापारिवेत्यर्थः विद्रुमदलं प्रवालपत्रं
 प्रस्नाना प्रकर्षेण ज्ञानिं गता अरुणिमा रक्तिमा यस्य तथोक्तम्
 इव, हेम्' काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कण्ठेव, कोकिलवधूना कोकि-
 लाना कण्ठेषु कलया अंशक्रमेण कार्कश्यं कार्कश्यत्वं प्रसृतमिव
 प्रसक्तमिव शिखिना मयूराणा वर्हाः पिच्छानि च सगर्हा इव
 कुक्षिता इव हन्त हर्षे । अत्र सुखनयनोष्ठाङ्गवचनकेशानां
 निगीर्णतयोत्कर्षातिशयद्योतनाय इन्द्रादीनाम् अञ्जनलिप्तत्वादि-
 सम्भावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
 परात्मना" इति लक्षणात् । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

कार्कश्यमिति । तस्या. सीतायाः कार्कश्यं क्लृप्ता चेत्, स्यादिति
 शेषः, तदा हिमरुचः चन्द्रस्य, हिमनिधेरिति पाठान्तरं,
 प्रतिपत्कला प्रतिप्रदि तिष्ठन्बुद्धयमाना कला प्रोष्ठशभागैकभागः,
 "कला तु षोडशो भागः" इत्यमरः, स्थूला, प्रतीयते इति-

स्वभावादेव तन्वङ्गी त्वद्वियोगाद्विशेषतः ।

प्रतिपत्त्याठशीलस्य विद्येव तनुता गता ॥ १५ ॥

कथं समुद्र उत्तोर्ण इति प्रश्ने ।

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तु पराक्रमः ।

यन्मया लङ्घितोऽभोविः प्रभावीऽयं तव प्रभो ! ॥ १६ ॥

शेषः । अथ पाण्डिमा विरहजनिता पाण्डिता चेत्, तदा मृणालिका मृणालमेव मृणालिका नीलैव नीलवर्णैव, प्रतीयते इति शेषः । वाप्यः अशुभरः पुनः यदि, स्यादिति शेषः, तदा वारिधिः समुद्रः कियान् ? अत्यल्प एवाभातीति भावः, सन्तापः, विरहज इति शेषः, यदि, स्यादिति शेषः, तदा ह्रुतवहः अग्निः शीतलः, प्रतीयते इति शेषः, हे राम ! कियत्, वृत्तमिति शेषः, वर्ण्यते ? हृदयं तव स्मृतिरेव मात्रा जीवनाधान हेतुर्यस्य तादृशं वपुः शरीरञ्च नावण्यशेषं लावण्यं (मुक्ताफलेषु छायायास्तारलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणं शेषो यस्य तथाभूतम् । सर्वयातीव कातरा चीणाङ्गी सा दृष्टेति भावः । शार्दूलविनीडित वृत्तम् ॥ १४ ॥

स्वभावादिति । स्वभावादेव निसर्गत एव विशेषतः तव वियोगात् तन्वङ्गी कृशाङ्गी सा प्रतिपत्त्याठशीलस्य प्रतिपदि स्नाध्यायनिषेधात् तत्र पाठरतस्य विद्येव, तनुता कृगता, स्वभावादप्यधिकतरामिति भावः, गता प्राप्ता । उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

शाखेति । शाखामृगस्य वानरस्य शाखायाः वृक्षविटपात् शाखाम्, अन्यामिति शेषः, गन्तुं पराक्रमः शक्तिः, अस्तीति

राम । राम ! तव नाम जपन्तः पामरा अपि तरन्ति भवाब्धिम् ।
अङ्गसङ्घिभवदङ्गलिमुद्रः किञ्चु चित्रमतरत्कपिरब्धिम् ? ॥ १७ ॥

रामः । त्रिदशैरपि दुर्धर्षा लङ्का नाम महापुरी ।

कथं वीर । त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने ॥ १८ ॥

हनु । निष्ठासेनेव सोताया राजन् ! कीपानलेन ते ।

दग्धा पुरैव लङ्केयं, निमित्तमभवं त्वहम् ॥ १९ ॥

शेषः, हे प्रभो ! यत् मया अभ्योधिः समुद्रः लङ्कितः, अयं लङ्कन
व्यापारः इत्यर्थः, तव प्रभावः सामर्थ्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

रामेति । हे राम । राम । पामरा अपि पापिनोऽपि तव
नाम जपन्तः उच्यन्तः सन्तः भवाब्धिं संसारसागरं तरन्ति,
अङ्गस्य सङ्घिनी भवतः अङ्गलिमुद्रा यस्य तथाभूतः कपिः
वानरः अभ्यं सागरं यत् अतरत् तत् किं चित्रं नु ? न प्रायर्थ्यं
खलु । त्वं नाम्नः निरवयवस्यापि महासमुद्रस्य संसारस्य
तरणे सामर्थ्यं सावयवस्य तु त्वदङ्गुरीयस्य ततोऽपि तुच्छ
सागरतरणे सामर्थ्यं किमु यत्तव्यमित्याद्यर्थमिवेति भावः ।
अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः, “दण्डापूपिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरित्येति”
इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं, “स्वागता रनभगैर्गुह्या च” इति
लक्षणात् ॥ १७ ॥

त्रिदशैरपीति । हे वीर ! दशानने विद्यमाने सति त्रिदशै-
रपि देवैरपि दुर्धर्षा दुरतिक्रमा, का कथा अन्यैरिति भावः,
लङ्का नाम महापुरी महानगरी त्वया कथं केन प्रकारेण
दग्धा ? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

निष्ठासेनेति । हे राजन् ! सोतायाः निष्ठासेनेव तथा ते
तव कीपानलेन इयं लङ्का पुरैव प्रागेव दग्धा, अहन्तु केवलं

रावणजये भवतः कोट्टग्व्यवसाय इति मन्त्रे ।

रक्षस्तद्वहुकन्धरं बहुभुजं बह्वाननं दौसिमद-

दंद्रारौद्रमहं विलोक्य सहसा दध्ने मनो हिंसितुम् ।

देव ! त्वत्कृपया विजृम्भितधियां किं किं भवेत् दुष्करं

भर्तुः कर्म भटस्य नोचितमिति त्यक्तो मया रावणः ॥२०॥

रामः । साधु वानर ! वीर्यं ते श्लाघनीयोऽसि मे पुरः ।

धिगस्तु मे बाहुबलं यत्तु जीवति रावणः ॥ २१ ॥

निमित्तरूपं सामान्यकारणम् अभवम् । अभवत्वहमित्यत्र
अभवत् कपिरिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

रक्ष इति । हे देव ! बहुकन्धरं बहुवीर्यं, दशकन्धर-
मित्यर्थः, बहुभुजं विंशतिभुजमित्यर्थः, बह्वाननं दशाननं दौसि-
मतीभिः समुज्ज्वलाभिः दंद्राभिः दशगैः रौद्रं भीषणं तत्-रक्षः
रावणमित्यर्थः, विलोक्य अहं सहसा हिंसितुं इत्तुं मनः दध्ने
कृतवानित्यर्थः । ननु कथं त्वया तथाविधः देवैरपि दुरासदो
रिपुर्हन्ते इत्यत्राह, त्वदिति । तव कृपया अनुग्रहेण विजृम्भित
धियां विस्फुरितमतोनां किं किं दुष्करं भवेत् ? न किमपी-
त्यर्थः । भर्तुः स्वामिनः कर्म कार्यं भटस्य दूतस्य सैनिकस्य
वा न-उचितम् इति हेतोः मया-रावणः त्यक्तः परिहृतः, न
हिंसित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

साध्विति । हे वानर ! ते तव वीर्यं पराक्रमः साधु
समोचो नं प्रशस्तमित्यर्थः, मे मम पुरः अग्रतः श्लाघनीय.
प्रशंसनीयः असि मवसि, मे मम बाहुबलं भुजवीर्यन्तु धिक्
अस्तु, यत् यतः रावणः जीवति, अद्यापीति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २१ ॥

एकेनैवोपकारेण प्राणान् दास्याम्यहं कपे । ।

अन्येनैवोपकारेण श्रेयेण ऋणिनो वयम् ॥ २२ ॥

हन् । मद्विधा बहवो भृत्यास्तव तिष्ठन्ति राघव ! ।

त्वद्विधो गुणसम्पन्नः स्वामी नैव च लभ्यते ॥ २३ ॥

अथ प्रयाणम् ।

अथ विजयदशम्यामाश्विने शुक्लपक्षे

दशमुखनिधनाय प्रस्थितो रामचन्द्रः ।

द्विविदगयसहायैर्यूयनाथैस्तथान्यैः

कपिभिरपरिमाणैर्व्यासदिक्चक्रवाकः ॥ २४ ॥

एकेनेति । हे कपे ! अहम् एकेनैव उपकारेण सीता-
वात्तानयनेनेति भावः, तुभ्यं प्राणान् दास्यामि, निष्क्रयत्वेनेति
भावः, श्रेयेण अवशिष्टेन अन्येन उपकारेण—सद्वादादादिनेति
भावः, वयम् ऋणिनः चिरभ्रष्टवद्वा इत्यर्थः, तिष्ठाम इति
शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

मद्विधा इति । हे राघव ! तव मद्विधाः मत्तुल्या, बहवः,
भृत्याः किङ्कराः तिष्ठन्ति, त्वद्विध तव सदृशः, गुणसम्पन्नः, स्वामी
प्रभुः, नैव च लभ्यते नैव तु प्राप्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ सीताप्रवृत्तिलाभानन्तरम् आश्विने मासि
शुक्लपक्षे विशेषेण जयो यत्र प्रयागे सा विजया, सा चासौ
दशमी चेति तस्या विजयदशम्या रामचन्द्रः द्विविदो नाम
वानरः गयः वानरः तौ सहायौ सहचरौ येषां तैः यूयनाथैः
दलपतिभिः तथा अन्यैः अपरिमाणैः असंख्ये कपिभिः व्याप्तं
दिशा चक्रवालं मण्डलं येन, तथाभूतः सन् दशमुखस्य
रावणस्य निधनाय प्रस्थितः प्रचचाल । द्विविदगयसहायैरित्यत्र

उत्फालैः स्यगयन्नभः, किलकिलाशब्दैर्दिशो नादयन्,
भञ्जन् पर्वतकाननानि, धरणीमुद्धूयन् सर्वतः ।
प्रस्थाने रघुनन्दनस्य स तदा सुग्रीवमम्पालितो
सङ्घासम्मुखमुच्चचाल सहसा हटः कपीनां चयः ॥ २५ ॥

नमत्कमठकर्परं खलनदनन्तदन्तावलि
वुटत्कपटशूकरोद्धटविशानदन्ताद्गुरम् ।
स्फुरत्सुरकरीश्वरप्रकटकुम्भमुक्ताफलं
धलद्गुहकुलाचलं किल चचाल सा वाहिनी ॥ २६ ॥

हिरदविधुमहाक्षैरिति पाठे हिरदः विधुः महाक्षः तत्तदाख्या
वानराः तेरित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

उत्फालैरिति । सुग्रीवेण मम्पालितः संरक्षितः, सञ्चालित
इति पाठान्तर, मः कपीनां वानराणां चयः समूहः रघु-
नन्दनस्य प्रस्थाने प्रयागे हटः अत एव उत्फालैः उल्लम्फनैः
नभः आकाशं स्यगयन् आच्छादयन्, स्थलयन्निति वा पाठः,
किलकिलाशब्दैः दिशः नादयन् शब्दाययन्, पर्वतकाननानि
भञ्जन् भग्नानि कुर्वन्, सर्वतः समन्तात् धरणीं पृथ्वीम् उद्धू-
यन् कम्पयन्, उद्धूयन्निति पाठे उद्धतधूलोऽकुर्वन्, सहसा
वेगेन सङ्घासम्मुखम् उच्चचाल प्रतस्थे । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

नमदिति । सा वाहिनी हरिचमूः नमन् भवनतिं गच्छन्
कमठस्य कर्मराजस्य कर्परः शिरोऽस्थि यस्मिन् तत्, खलन्ती
अनन्तस्य शिपनागस्य दन्तावलिः दगनपङ्क्तिः यस्मिन् तत्,
वुटन् भज्यन् कपटशूकरस्य आदिवराहस्य उद्धटः विशानः
महान् दन्ताद्गुरः दगनप्ररोहः यस्मिन् तत्, स्फुरन्ति विनिःसृत्य

विजेतव्या लङ्काऽचरणतरणीयो जलनिधि
 विपक्षः धौलस्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।
 तथाप्येको रामः सकलमपि हन्ति प्रतिबलं
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २७ ॥

अथ समुद्रतीरावस्थितो रामः स्वगतम् ।
 पारिमिन्धु पुरो, पुरीपरिसरे प्राचीरमभ्रंलिङ्गं,
 सिंहद्वेपि बलं, रिपुञ्जयवस्त्रास्ते कुम्भकर्णादयः ।

राजन्ति सुरकरीश्वरस्य सुरगजस्य प्रकटात् विशालात् कुम्भात्
 सुक्ताफलानि यस्मिन् तत् तथा चलन्तः सुरवः महान्तः
 कुलाचला कुलपर्वताः, “महेन्द्रो मलयः सञ्च शक्तिमानृक्ष
 पर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्त्वा
 यस्मिन् तत् यथा तथा चचाल किल, समुद्रतं प्रस्थितेति भावः ।
 पृथ्वी हस्तं, “जसौ जसयस्ता वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति
 मन्त्रेणात् ॥ २६ ॥

विजेतव्येति । लङ्का या सुरैरपि दुर्जयेति भावः, विजेतव्या
 विशेषेण जयनीया, जलनिधिः समुद्रः अचरणतरणीयः न
 पदैरुत्तार्यः । धौलस्यो रावणः, यस्त्रिलोकविजयीति भावः,
 विपक्षः शत्रुः रणभुवि संग्रामे कपयः वानराः, स्त्रार्थकार्यं
 विवेकरहिता इति भावः, सहायाः । तथापि एवं जयसाधन-
 वैगुण्येऽपीति भावः, एको रामः सकलमपि प्रतिबलं विपक्ष-
 सैन्यं हन्ति हन्तुं शक्नोतीति भावः, तथा हि महतां जनानां
 क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे स्वस्थ शक्तावेवेत्यर्थः, वसति,
 उपकरणे सहायाद्युपायसामग्र्या न । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

पारे इति । सिन्धोः समुद्रस्य पारे पारिमिन्धुः, “पारे मध्ये

शाक्तीकः स रिपुः स्तनन्धय इव भ्राता, सखा वानरो,
मत्तैवं रघुवंशकेशरियुवा कीदण्डमुद्धीचते ॥ २८ ॥

सागरं दृष्ट्वा विपथं रामं प्रति सुग्रीवः ।

देवाज्ञां देहि राज्ञां त्वमसि कुलगुरुः, शोषये किं पयोधिं ?
किं वा लङ्कामशङ्कामिह समुपनये जानकीमानकीर्णाम् ? ।
सेतुं बभ्रामि किं वा स्फुटितगिरितटीसङ्घटीभूतभङ्गात्
उद्ग्राम्यन्नक्तचक्रं मकरजलकरिग्राहचोत्कारघोरम् ? ॥ २९ ॥

इत्यव्ययोभावः । पुरी लङ्केति यावत्, पुर्या लङ्कायाः परिसरे
प्रान्तदेशे प्राचीरं प्राकारः अभ्रंनिहं गगनस्पर्शीत्यर्थः, दुर्लङ्घ्य-
मिति भावः, बलं राक्षससैन्यं सिंहद्वेषि सिंहमपि द्वेष्टि
हिनस्तीति तथोक्तं महावीर्यमिति भावः, ते प्रसिद्धाः कुम्भ-
कर्णादयः, रिपून् शत्रून् जयतीति रिपुञ्जयं बलं येषां तादृगाः
शत्रुघातिसामर्थ्या इत्यर्थः, स रिपुः रावणः शक्त्या युध्यते
इति शाक्तीकः अमोघशक्त्यस्त्रयोधोत्यर्थः, भ्राता लक्ष्मणः
स्तनन्धय इव स्तन्यपायी शिशुरिव, वानरः मूढः सदसद्विवेक-
रहित इति भावः, सहायः । एवं मत्वा रघुवंशकेशरियुवा
रघुवंशतरुणसिंहः, राम इत्यर्थः, कीदण्डं धनुः उद्धीचते विजय-
साधनत्वेन पश्यतोत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

देवेति । हे देव ! आज्ञां देहि, त्वं राज्ञां चरित्राणां कुलगुरुः
स्ववंशगणैः ; यद्वा कुलानाम् अस्मात्सहानां गुरुः उपदेष्टा, असि,
पयोधिं समुद्रं शोषये किम् ? इह भवत्सन्निधौ अशङ्कां शङ्का-
रहितां जानकीमाननेन जानकीकोपेन कोर्णा व्याप्ता, आकुलेति
यावत् तां लङ्कां समुपनये किं वा ? स्फुटिताभिः खण्डिताभिः
गिरीणां पर्वतानां तटीभिः सङ्घटीभूतः सङ्घलीभूतः यो भङ्गः

हनु । देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्घामिहैवानये ?
जम्बूद्वीपमितो नये ? किमथवा वारां निधिं शोपये ? ।
हेलोत्तोलितविम्ब्यमन्दरगिरिस्वर्णत्रिकूटाचल
क्षेपक्षोभविवर्धमानसलिलं वध्नामि वारां निधिम् ? ॥ ३० ॥

तत्रैव चन्द्रोदये रामचेष्टा ।

सुग्रीवे प्रणयोन्मुखाः शशधरे बद्धाभ्यसूयाधिर'
साक्षर्या' पवनात्मजं धृतकप' पौलस्त्यवत्या दिशि ।
सोत्साहाय्य शरासने सकरुणाः सौमित्रिवक्त्रे तदा
रामस्याब्धिनियन्तुगधिरभवन्नानारसा दृष्टयः ॥ ३१ ॥

तरङ्ग, तस्मात् हेतो उद्भ्रान्त्यन्ति नक्काणां जलजन्तुभेदानां
चक्राणि सङ्घाः यस्मिन् तत् तथा मकराणां जलकरिणां जल-
हस्तिनां, ग्राहाणां जलजन्तुविशेषाणां चौत्कारैः घोरे भीषणं
यथा तथा सेतं वध्नामि किं वा ? । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

देवेति । हे देव ! आज्ञापय आदिश, किं करोमि ?
सहसा इह भवत्सन्निधावित्यर्थ, मङ्गलम् आनये ? इतः अस्मिन्
स्थाने जम्बूद्वीपं नये ? आहरामि किम् ? अथवा वारां निधिं
सागरं शोपये ? वा वारां निधिं हेतुया उत्तोलितानाम् उन्मू-
लितानां विम्ब्यः मन्दरगिरिः स्वर्णत्रिकूटाचलो सुमेरुत्रिकूट-
पर्वतो तेषां क्षेपेण पातनेन यः क्षोभः विनोदनेन तेन विवर्ध-
मानानि उद्गच्छन्ति सन्निधानि यस्मिन् तद् यथा तथा
वध्नामि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

सुग्रीवे इति । अन्धिनियन्तु सागरं वध्नातः रामस्य दृष्टयः
तदा तस्मिन् समये सुग्रीवे विषये प्रणयोन्मुखाः सहायप्रवणाः

अथ समुद्रदक्षिणतीरे लङ्कावृत्तान्तः ।

रावणमात्रा निकषया, व्यसनाद्रावणो निवार्यतामित्युक्तो विभीषणो लङ्कानाथपदं ग्रणित्याह—राजन् ! सेयं राक्षस-
कालरात्रिः सीता परित्यज्यताम् ।

यस्य वानरमात्रेण पुरीयं व्याकुलीकृता ।

कस्तेन सह युध्येत बुद्धिमान् राक्षसेश्वर ! ॥ ३२ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्कितय महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन, स रामः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

शमधरे चन्द्रे चिरं बद्धा अभ्यसूया ईर्ष्या याभिः तां (विरहो-
द्दीपकत्वादिति भावः) पवनात्मजे हनूमति साक्षर्याः विस्मया
वहाः, पौलस्त्यवत्यां रावणाधिष्ठितायामित्यर्थः, दिशि दक्षि-
णस्यामित्यर्थः, धृतरूपः सक्रोधाः शरामने धनुषि सीताहाः
उत्साहवत्यः तथा सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य वक्त्रे वदने सकरुणाः
सदयाः अतएव नाना विविधा रसाः भावविशेषाः यासां तथा-
भूताः आविरभवन् अजायन्तेत्यर्थः । (अत्र विषयभेदादेकस्या
दृष्टेर्भेदात् उल्लेखाख्योऽयमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“क्वचिद् भेदाद्
ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोलेखो यः न
उल्लेख इष्यते ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

यस्येति । हे राक्षसेश्वर ! यस्य वानरमात्रेण एकेनैव
वानरेण, दूतेनेति शेषः, इयं पुरी लङ्का व्याकुलीकृता विपर्यस्ता,
बुद्धिमान् को जनः तेन सह युध्येत ? न कोऽपीत्यर्थः । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दग्धेति । महोदधिः समुद्रः लङ्कितः, वनम् अशोक-
काननं भग्नं लङ्का दग्धा च, रामदूतेन यदिदं प्रागुक्तं कार्य-

त्यज प्रकोपं कुलकीर्त्तिनाशनं
 भजस्व रामं कुलकीर्त्तिवर्द्धनम् ।
 अलं विरोधेन शमो विधीयतां,
 प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३४ ॥
 यावन्न लङ्गं समभिद्रवन्ति,
 वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ।
 दंष्ट्रायुधैश्चैव नखायुधैश्च
 प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ३५ ॥

त्वयं कृतं स रामः किं करिष्यति ? अथ किमु वक्तव्यमिति
 भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ३३ ॥

त्यजेति । कुलञ्च कीर्त्तय तयोर्नाशनं संहारकं प्रकोपं
 विद्ध्य त्यजं, स्वकोपमिति वा पाठः, कुलस्य कीर्त्तय वर्द्धनम्
 अभ्युन्नतिकरं रामं भजस्व प्रीणय, विरोधेन विवादेन अलं
 विवादं मा कुरु, शम शान्तिः, विधीयताम् अवलम्ब्यता,
 प्रसीद जीविम सवान्धवा वयमिति तृतीयचरणस्य पाठान्तरम्,
 दाशरथाय रामाय मैथिली सीता प्रदीयतां प्रत्यर्प्यतामित्यर्थः ।
 वंशस्थवित्तं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

यावदिति । पर्वतकूटमात्राः गिरिगृहप्रमाणाः, “दग्धमात्र
 द्वयमग्नानि” इति मात्रप्रत्ययः ; , दंष्ट्रायुधा नखायुधाय नखदन्त
 प्रहारिण इत्यर्थः, वलीमुखाः वानराः यावत् लङ्गा न समभि-
 द्रवन्ति उत्पीडयन्ति तावत् दाशरथाय सीता प्रदीयताम् ।
 सीता इत्यत्र मैथिलीति पाठः प्रामादिकः चतुर्थपादे एका-
 चरवाहुत्वेन कन्दोभद्वादिति ध्येयम् । एवं परत्र श्लोके च ।
 उपजाति वृत्तम् ॥ ३५ ॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि वाणा
 रमिरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ।
 वज्रोपमा वायुसमानवेगाः
 प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ३६ ॥
 न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ च राजन् ।
 तथा महापार्श्वमहोदरो वा ।
 निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः
 स्यातु समर्था युधि राघवस्य ॥ ३७ ॥

ततः कुम्भकर्णसुतः ।

तथानेनोद्धृत्य स्फटिकगिखरो वै हि विदधे
 समन्तादामूलवृटितवसुधावन्धविधुरः ।
 अमु वेनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्त्यथतिकरः
 समन्तादामूलं खलु चमनकादुल्लनयति ॥ ३८ ॥

यावदिति । यावत् वज्रोपमाः कुलिशसमाः वायुसमान-
 वेगाः वातजवाः रमिण ईरिताः क्षिप्ताः वाणाः राक्षसपुङ्गवाना
 राक्षसवीराणां शिरांसि न गृह्णन्ति न हन्तन्तीत्यर्थः, तावत्
 दाशरथाय सीता प्रदीयताम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ३६ ॥

नेति । हे राजन् । कुम्भकर्णेन्द्रजितौ, तथा महापार्श्व-
 महोदरो वा निकुम्भकुम्भौ च तथा अतिकायः एते राघवस्य
 रामस्य युधि मंग्रामि स्यातु न समर्थाः न चमाः । उपजाति
 वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तथेति । स्फटिकगिखरो कैलासगिरिः अनेन राक्षस-

राव । शूरा' श्रोत्रपथे पुनः कति कति प्राञ्चः पदं चक्रिरे
 तेषां वै हि विलङ्घ्य साम्यपदवीं जागर्त्ति लङ्काभटः ।
 यद्दोर्मण्डलचण्डपीडनवशान्निख्यन्दिरक्तच्छटा-
 शङ्कामद्भ्यन्ति शङ्करगिरेरद्यापि धातुद्रवाः ॥ ३८ ॥

राजेन वै हि निश्चितम् उद्धृत्य, तथा तेन प्रकारेण सम-
 न्तात् आभूत् त्रुटितेन विच्छिन्नेन वसुधावन्धेन विधुरः
 विद्वयः विदधे कृत' न्येन' कौलासविद्वयीकरणेन अद्यापि
 त्रिपुरहरस्य शम्भो' नृत्यव्यतिकारः नर्तनकैलिः समन्तात्
 आभून् मूलपर्यन्तं खलु निधये चलनकात् प्रकम्पनात्
 अमु कौलामम् उल्लसयति कम्पयति । (यस्य एतावान् प्रभावः
 तस्य रामाद् भयमित्युक्तिरयुक्तैव भवत इति भावः । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

शूरा इति । कति कति द्वित्राः पञ्च षड् वेति भावः,
 प्राञ्च' प्राचीनाः, हिरण्याद्यादय इति भावः, शूरा वीर्यवन्तः
 श्रोत्रपथे श्रवणेन्द्रियमार्गे पदं स्थान चक्रिरे कृतयन्तः, किन्तु
 लङ्काभटः लङ्कावीरः तेषां प्राचां वीराणां वै हि निश्चितं
 साम्यपदवीं सादृश्यं विलङ्घ्य अतिक्रम्य जागर्त्ति तानप्यतिशय्य
 राजते इत्यर्थः । यस्य लङ्काभटस्य दोर्मण्डलेन भुजसमूहेन
 यत् चण्डं प्रचुरं पीडनम् सञ्चालनमिति यावत्, तदेव वगः
 हेतुः तस्मात् शङ्करगिरे कौलासस्य धातुद्रवाः गैरिकादिधातु-
 निस्त्रवाः अद्यापि निखन्दते इति निखन्दिनी या रक्तच्छटा
 रक्तधारा तस्याः शङ्काम् अद्भ्यन्ति उत्पादयन्ति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

इन्द्रं मात्यकरं, सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं,
चन्द्रं छत्रधरं, समीरवरुणौ सम्यार्जयन्तौ गृहान् ।
पाचक्यो परिनिष्ठितं हुतवहं किं मदगृहे नेक्षसे ?

रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं तं राघवं स्तौष्य किम् ? ॥ ४० ॥

विभी । जातिं मानय मानुषीमतिबली दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा बालिभुजौ च साम्प्रतमवज्ञातु न ते वानराः ।

— तत् पौलस्त्य ! महाग्निहोत्रिणमहं त्वामिवमभ्यर्थये
सीतामर्पय मुञ्च च क्रतुभुजं काराकुटुम्बीकृतान् ॥ ४१ ॥

इन्द्रमिति । मम गृहे इन्द्रं देवराजं मात्यकरं, सहस्र-
किरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं द्वाररक्षकमित्यर्थः, चन्द्रं छत्रधरं,
समीरवरुणौ 'गृहान्' सम्यार्जयन्तौ समीरं मार्जनकरं वरुणं
जलधोतकरमिति भावः, हुतवहम् 'अग्निं' पाचकस्य कर्म
पाचक्यं तस्मिन् पाककर्माणीत्यर्थः, परिनिष्ठितं निगुहं न ईक्षसे
किम् ? न पश्यसि किम् ? रक्षसां भक्ष्यो यो मनुष्यः तन्मात्र-
वपुषं मनुष्यशरीरमात्रमित्यर्थः, तं राघवं रामं किं कथं स्तौष्य
प्रशंससि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

जातिमिति । हे पौलस्त्य । रावण । मानुषी मनुष्य-
सम्बन्धिनीं जातिं मानय मा-अवमन्यस्वेति-भावः, त्वया हैहयः
कार्तवीर्यः अतिबली अतिवीर्यवान् दृष्टः, कार्तवीर्यात् परा-
जयं प्राप्य तत्कारागारे उपितत्वादिति भावः, बालिनो वानरस्य
भुजौ बाहू, तदवलमित्यर्थः, स्मृत्वा (स्मृत्वा) कक्षे निक्षिप्य सप्तसु
सागरेषु रुन्ध्यामुपासितवानिति भावः, वानराः ते तव अव-
ज्ञातुं न साम्प्रतं न युक्तं, "युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः ।
तत् तस्मात् महान्तम् अग्निहोत्रिणं साम्प्रिकं, वेदविदुषमिति

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्मद्भाग्यविपर्ययादयदि पुन (पर) देवो न जानाति तम् ।
 वन्द्यैव यथासि गायति मरुत् यस्यैकवाणाहति-
 श्रेणीभूतविशालतालविवरोदगोर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ ४२ ॥

अजनि रजनिमध्ये मण्डलं चण्डरश्मेः

धनुरुदयमनम्भं बिभ्रती द्यौश्चकास्ति ।

भावः, त्वाम् अहम् एवम् अभ्यर्थये याचे, सीताम् अर्थय, रामा-
 येति शेषः, काराकुटस्वीकृतान् कारानिरुद्धान् क्रतुभुजो देवाश्च
 मुञ्च त्यज । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राम इति । असौ रामः विक्रमगुणैः विक्रमाद्य गुणाच्च
 शीलदाक्षिण्यादयश्च तैः भुवनेषु परां महतीं प्रसिद्धिं स्थाति,
 प्रतिष्ठामित्यर्थः, प्राप्तः, अस्माकं भाग्यविपर्ययात् दुर्दैवशात्
 इत्यर्थः, देवः-महाराजः पुनः तं रामं यदि न जानाति, (पुन-
 रित्यत्र परमिति पाठे परं केवलमित्यर्थः, सर्व एव भुवनलोकास्तं
 जानन्ति केवलं भवान् न जानातीति महदस्माकं दुर्दैव-
 मिति भावः, एष-मरुत् वायुः वन्द्यैव सुतिपाठक इव
 एकस्य वाणस्य आहत्या आघातेन श्रेणीभूतानां विशालानां
 तालानां विवरात् किद्रात् उद्गीर्णैः उत्तिरैः सप्तभिः
 स्वरैः “निपादर्पभगान्धारपट्जमध्यमधैवताः । पञ्चमयेत्यसी
 सप्त तन्वीकण्ठोत्तिताः स्वराः” इत्यमरोक्तेः, यस्य यथासि गायति ।
 एकवाणाहत्यश्रेणीभूतति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४२ ॥

लढायां—दुर्निमित्तमाह, अजनीति ।—रजनिमध्ये रात्री
 चण्डरश्मेः मण्डलम् अजनि उदभूत् । द्यौः अन्तरीक्षम् अनम्भं

अहह ! विधिरिदानीं दृश्यते वाम एव,
 प्रदिश जनकपुत्रीं, मित्रतामेतु रामः ॥ ४३ ॥
 यस्यैकः कपिशावकः समतरदुर्लङ्घ्यमश्वोनिधिं,
 दुर्भेद्यामपि देवदैत्यनिवहैर्लङ्घ्यापुरीं प्राविशत् ।
 क्षिप्त्वा तान् वनरक्षकान् जनकजां दृष्ट्वा च भङ्क्त्वा वनं
 हत्वाऽर्चं प्रदहन् पुरीं गत इतो रामः कथं मानुषः ? ॥ ४४ ॥
 सुवर्णपुङ्खाः सुखगाः सुतीक्ष्णा वज्रोपमा वायुसमानगेहाः ।
 यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ४५ ॥

निर्मेघं धनुषः शक्रचापस्य उदयं त्रिभ्रती दधाना सती
 चकास्ति राजते । अहह ! खेदे, इदानीं साम्प्रतं विधिः वामः
 प्रतिकूल एव दृश्यते, अतः जनकपुत्रीं प्रदिश प्रत्यर्पय,
 रामः मित्रतां सख्यम् एतु गच्छतु, प्राप्नोत्वित्यर्थः । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४३ ॥

यस्येति । यस्य रामस्य एकः कपिशावकः वानरशिशुः
 दुर्लङ्घ्यं केनापि लङ्घितुमशक्यम् अश्वोनिधिं समतरत् समु-
 त्तोर्णवान् देवदैत्यनिवहैः सुरासुरहन्दैरपि दुर्भेद्यां दुर्लङ्घ्यां,
 दुष्प्रवेशामिति यावत्, लङ्घ्यापुरीं प्राविशत्, तथा तान् वन-
 रक्षकान् उद्यानपालान् क्षिप्त्वा निपात्य जनकजां सीतां
 दृष्ट्वा वनम् अशोकं भङ्क्त्वा विमथ्य अर्चं तव कुमारमिति
 भावः, हत्वा विनाश्य च पुरीं लङ्घ्या प्रदहन् भस्मीकुर्वन् इतो
 लङ्घायाः गतः प्रतिनिवृत्तः, स रामः कथं मानुषः ? सामान्य-
 मानव इव कथमवज्ञायते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सुवर्णेति । सुगमम् ॥ ४५ ॥

गतायुषं त्वां विपरीतबुद्धिं
 निःसंशय राक्षस । लक्षयामि ।
 यो मां हितं तथ्यमपि ब्रुवन्तं
 न मन्यसे राक्षसवीरमध्ये ॥ ४६ ॥
 अथ चरणहतो दशाननेन
 प्रकृतिविपर्ययमस्य लक्षयित्वा ।
 सपदि च परिहृत्य तं स मन्त्री
 परिकुपितो मनसा जगाम रामम् ॥ ४७ ॥

तथापि सानुनयम् ।

प्रगृह्य रत्नानि विभूषणानि
 वासांसि दिव्यानि मणीश्च सुव्यान् ।

गतायुषमिति । हे राक्षस । त्वा गतायुषम् आयुःशेष
 शालिनम् अतएव विपरीतबुद्धिम् 'आसन्नकाले विपरीतबुद्धि'
 इति शास्त्रात् निःसंशयं निश्चितं लक्षयामि अवधारयामि,
 यत्त्वं हितं तथ्यं सत्यं ब्रुवन्तमपि मां राक्षसानां मध्ये वीराः
 राक्षसवीराः तेषां मध्ये न मन्यसे ? न गणयसि ? (रामगुण-
 कीर्तनेन वीर्यशून्यं भीतं मां कथयसीति भावः) उपजाति
 वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अथेति । अथ एवं कथनानन्तरं स मन्त्री विभीषणः दशा-
 ननेन रावणेन चरणहतः पादताडितः-अतएव अस्य रावणस्य
 प्रकृतिविपर्ययं स्वभाववैपरीत्यं लक्षयित्वा परिकुपितः सन्
 सपदि भट्टित्ति तं रावणं परिरुह्य परिरुह्य च सनम्य रामं
 जगाम सधारेत्यर्थः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ४७ ॥

सीताञ्च रामाय निवेद्य देवो

वसाम लङ्कामपयातु शङ्का ॥ ४८ ॥

रावणः ।

जानामि सीतां जनकप्रसूतां जानामि रामं मधुसूदनञ्च ।

बधञ्च जानामि निजं मनुष्यात्तथापि सीतां न समर्पयामि ॥ ४८ ॥

विभौ । यस्य त्र्यम्बकमोलिखेलदमलस्त्रर्लोककक्षोलिनी-

लीलालङ्कनलम्पटेन यशसा दिग्भित्तयः चालिताः ।

सोऽपि त्वं जनकाधिराजतनयालब्धाभिलाषः कथं

हा ! जातीऽसि पुलस्त्यसन्ततियशःशीतद्युतेर्लाञ्छनम् ॥ ५० ॥

प्रगृह्येति । रत्नानि विभूषणानि रत्नालङ्कारान् दिव्यानि
वासांसि वसनानि मुख्यान् उत्कृष्टान् मण्यंश्च रत्नानि च देवो
सीताञ्च रामाय निवेद्य अर्पयित्वा रामेण सह सन्धिं कृत्वेति
भावः, लङ्कां वसाम शङ्का भयम् अपयातु नश्यतु । उपजाति
वृत्तम् ॥ ४८ ॥

जानामीति । जनकप्रसूतां सीतां जानामि, लङ्कामिति
भावः, रामञ्च मधुसूदनं जानामि । मनुष्यात् निजं बधञ्च
जानामि, मनुष्यादित्यत्र दशास्य इति पाठे दशास्योऽह-
मित्यर्थः । तथापि सीतां न समर्पयामि निहतो गन्तुमिच्छामि
तद्विष्णोः परमं पदमिति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य तव त्र्यम्बकस्य मौनी शिरसि खेलन्ती
क्रीडन्ती श्रमला निर्गन्ता या स्वर्लोककक्षोलिनी मन्दाकिनी-
त्यर्थः, तस्या लीलया यत् लङ्कनं तस्मिन् लम्पटः लुब्धः तेन
सुरलोकव्यापिनेति भावः, यशसा दिग्भित्तयः दिश एव
कुद्यानि चालिताः—शोधिताः—दिगन्ताः—व्याप्ताः—इति भावः,

ज्ञात्वासौ वत । रावणानुजबली लङ्कां कलङ्काङ्किताम्
 आशामस्य विचारयन् बहुविधं न्यकुर्वतः श्रेयसाम् ।
 इत्यन्विष्य विसृज्य मानमधुना त्यक्त्वाग्रजं नम्रवद-
 यात. सानुचरस्तथैव भ्रूटिति श्रीरामसन्निध्यकम् ॥ ५१ ॥
 ततश्चतुर्भिः सह मन्त्रिपुत्रैरुपेत्य रत्न कुलधूमकेतुम् ।
 लङ्कामहातङ्ग इवाख्यरेण विभीषणो राघवमन्विष्यार्य ॥ ५२ ॥

सोऽपि तादृशकीर्तिशाली अपि त्वं जनकाधिराजतनयाया
 सीताया लब्धाभिनाप जाताभिनाप. सन् इत्यर्थः, हा खेदे
 पुलस्त्यस्य ब्रह्मर्षे. सप्ततीनां सन्तानानां यश्च एव शीतद्युतिः
 चन्द्र तस्य लाञ्छनं कलङ्कः कथं जातोऽसि । (एतादृशं महत्
 पुलस्त्यकुल कलङ्कयसीति भावः) रूपकालङ्कारः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

ज्ञात्वेति । वत खेदे, असौ रावणस्य अनुजो बली बलवान्
 विभीषण. लङ्कां कलङ्काङ्किता दूयितामित्यर्थः, ज्ञात्वा श्रेयसा
 मङ्गलानाम् आशा न्यकुर्वत अगृह्यत इति यावत्, अस्य
 रावणस्य इति इत्यम् अन्विष्य अनुसन्धाय बहुविधं विचारयन्
 श्रेयसामाशा नास्तीति विवेचयन्नित्यर्थः, अधुना मानं विसृज्य
 त्यक्त्वा, स्वगौरवत्यागेन पराश्रयणादिति भावः, जगन्वत् बौद्ध-
 क्षणकवत् अग्रजं ज्येष्ठं रावणं प्राक्तनधर्मम् अग्रवर्त्तिपित्रादि-
 परिलनं वा त्यक्त्वा तथैव नम्रवदेव सानुचर. समदचरः मन्
 भ्रूटिति सपदि श्रीरामस्य सन्निध्यकं सन्निधिं यात गतवान् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं विभीषणः चतुर्भिः मन्त्रिपुत्रैः
 सह उपेत्य लङ्काया महान् पातङ्ग इव भयमिव भय-

विभीषणे समायाते सूर्यप्रतिमतेजसि ।

तदादौ रावणभ्रात्या भद्रः कपिकुलेऽभवत् ॥ ५३ ॥

रामं प्रति दोवारिकः ।

देव ! द्वारि नभःपथेषु मिलिताः पञ्च त्रियामाचराः,

एकस्तत्र विभीषणो दशमुखभ्राता, परे मन्त्रिणः ।

याचन्ते शरणं भयापहरणं, किन्तु जानीमहे

कृत्याकृत्यविचारणैकनिपुणस्तत्र प्रमाणं प्रभुः ॥ ५४ ॥

रेण आकाशेन रक्ष.कुलधूमकेतुं राक्षसकुलदाहकमग्निं रावणं
रामम् अन्विष्याय शरणं जगामेत्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ५३ ॥

विभीषणे इति । तदा तस्मिन् काले सूर्यप्रतिमतेजसि
विभीषणे समायाते सति आदौ प्रथमतः रावणभ्रात्या रावणो-
ज्यमिति भ्रमेण कपिकुले वानरवृन्दे भद्रः भयात् प्रडवः
अभवत् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! द्वारि द्वारदेशे नभःपथेषु आकाश-
मार्गेषु पञ्च त्रियामाचरा . निशाचरा मिलिताः समागता
इत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये दशमुखस्य रावणस्य भ्राता विभीषणः
एकः, परे चत्वारः, मन्त्रिणः तस्येति शेषः, शरणं रक्षकं,
त्वामिति शेषः, भयापहरणम्—अभयमित्यर्थः, याचन्ते प्रार्थयन्ते,
तत् तेषामभिमतमिति भावः, किम् ? न जानीमहे नावधार-
यामः, तत्र तस्मिन् विषये कृत्यस्य कर्तव्यस्य अकृत्यस्य अक-
र्त्तव्यस्य च विचारणे अवधारणे एकः मुख्यः निपुणः दक्षः प्रभुः
देवः प्रमाणं देवो यदाज्ञापयतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५४ ॥

थोरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः

निद्रासिन्धुतिमिद्धिनस्य चरमः श्रीकुम्भकर्णस्य यः ।

दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पितृकुनापेक्षाबलक्षायो

रञ्जोलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षनक्षीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्ष्मणं प्रति ।

यस्य न स्रजमे प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।

शङ्कितयो हि सोमिते । दूरस्थोऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

अथ रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

धर्मात्मा दशकन्धरात् वहिरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववह्वालिनः ।

रजोराजमहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाव्यते ?

किं कुर्मः शरणागतं रिपुमपि दृष्ट्वान्ति नैच्छाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनोमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः त्रणमभूददुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्त्तो अपि, समोपस्थे किं वक्तव्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् नक्षमा किमप्यनिष्टं कर्तुमक्षमोऽपीति तात्पर्यं, शङ्कितयः हि शङ्कास्थानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिक-यदीति शेषः, तदा दश-
कन्धरात् रावणात्, भ्रातुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति
पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वहिरभूत् विपदि बन्धुं तत्याजेति
भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति
भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् तस्मात् वान्तिनः सुग्रीववत् किं न कुरुते ?

(सुग्रीवो यथा वान्तिनस्त्वस्तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-
यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । रजोराजस्य राजस-
पतेः महोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः
अपि सम्भाव्यते (क्षिणेनास्मात् प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष
समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुर्मः ?
इच्छाकवः इच्छाकुर्वन्था रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न दृष्ट्वान्ति
न हिमन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्टेति । दुर्वारः दुर्लभ्यः दोर्विक्रमः भुजबलं यस्य तथोक्तः
स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

शोरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः

निद्रासिन्धुतिमिङ्गिलस्य चरमः श्रीकुम्भकर्णस्य यः ।

दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पिङ्गकुलापेक्षावलचाशयो

रक्षोलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षलक्ष्मीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्षणं प्रति ।

यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।

शङ्कितश्चो हि सोमित्रे । दूरस्थोऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

सत्यमिति । हे दाशरथे ! विभीषण इति लङ्कापतेः
रावणस्य भ्राता अस्ति सत्यं यः । निद्रा एव सिन्धुर्नदी सागरो
वा, “देशे नदविशेषेऽर्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः,
तस्य-तिमिङ्गिलः तिमिं मत्स्यविशेष गिलतीति तद्योक्तं, “अस्ति
मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति
तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥” इत्युक्तेः, तस्य सततनिद्रासमुद्र
विराजमानस्येति भावः । श्रीकुम्भकर्णस्य चरमः कनोयान् ।
दाक्षिण्यादिभिः गुणैः उपलक्षित युक्तः पिङ्गकुलापेक्षया पुनस्तत्र
वङ्गापेक्षया बलघः अवदातः, विशुद्ध इत्यर्थः, “अवदातः सितो
गौरौ बलघो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः, आशयो यस्य तथाभूतः,
अयं विभीषणः रक्षोलोकविलक्षणा राक्षसकुलविपरीता
प्रत्यक्षलक्ष्मीं परिदृश्यमानमयं कलयति धारयति । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

यस्येति । हे सोमित्रे ! लक्षण ! यस्य जनस्य स्वजने
अस्वीयजने, सहोदरे इति भावः, न प्रीतिः, अस्वीयति ज्ञेयः, तस्य
परेऽन्यस्मिन् जने कुतः ? प्रीतिरिति ज्ञेयः, अतः दूरस्थोऽपि

अथ रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युत्तो ।

धर्मात्मा दगकम्भरात् वहिरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववद्वालिनः ।

रत्नोराजमहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाव्यते ?

किं कुम्भः शरणागतं रिपुमपि दृष्ट्वान्ति नेच्छाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनीमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः क्षणमभूद्दुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्त्ती अपि, समोपस्थे किं चक्ष्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् सहसा किमप्यनिष्टं कर्तुमक्षमोऽपीति तात्पर्यं) शङ्कितयः हि शङ्कास्यानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिकः सतीति शेषः, तदा दग-
कम्भरात् रावणात्, आतुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति
पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वहिरभूत् विपदि बन्धुं सत्याजेति
भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति
भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् त्वस्त. वालिनः सुग्रीववत् किं न कुरुते ?

(सुग्रीवो यथा वालिनस्तस्तः तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-
यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । रत्नोराजस्य राक्षस
पतेः महोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः
अपि सम्भाव्यते (हृलेनास्मासु प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष
समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुम्भः ?
इच्छाकवः इच्छाकुवंश्या रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न दृष्ट्वान्ति
न हिंसन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वेति । दुर्वारः दुर्नङ्गः. दोर्विक्रमः भुजव्रनं यस्य तथोक्तः
स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

पश्यन् दाशरथि प्रमोदलहरीगम्भीर उज्जृम्भित
 स्तम्भ सप्तविक्रमो न च नितु स्थातु न चाय चम ॥ ५८ ॥
 सुग्रीवस्य श्रिय दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य च सेवनम् ।
 विभीषणस्य दोलेव मतिरायाति याति च ॥ ५९ ॥
 दृष्ट्वा घानरवाहिनीमनिभृताद्द्वारद्वारिणी

नेत्यर्थः अहङ्कारेण द्वारं सिंहनादं वहती तां दृष्ट्वा क्षण
 शब्दावान् शङ्कित ईप्ते भा प्रति किमाचरिष्यन्तीति सञ्जातशङ्क
 अभूतो । ततश्च दाशरथि राम पश्यन् अवलोकयन् प्रमोदानाम्
 अन्तः प्रसादजनितानन्दानां लहरीभिः तरङ्गैः गम्भीरं परिपूर्णं
 इति भावः उज्जृम्भितस्तम्भः विस्फुरितस्तम्बीभावः स्तम्भतः
 सङ्कोचितः विक्रमः तेजः येन तथोक्तं सप्त निष्पृताप इत्यर्थः
 चलितुं न स्यातुश्च न चमः न शक्तः आसीदिति शेषः । शार्दूल
 विक्रीडित इत्यम् ॥ ५८ ॥

सुग्रीवस्येति । विभीषणस्य मतिः सुग्रीवस्य श्रियः शोभा
 सन्दर्शिमिति भावः लक्ष्मणस्य सेवनं दृष्ट्वा दोलेव आयाति
 याति च मया एषा श्रीः प्राप्यते न वा मया ईदृशः सेवाधि-
 कारो लभ्यते न वेति सशयदोलाकृष्टचेता आसीत् विभीषण
 इति भावः । (अथवा सुग्रीवेण यथा भ्रातुर्जानिनम्यामात्
 रामाश्रयणेन श्रीः समासादिता तथा मयापि रामाश्रयणेन
 श्रीः लभ्या इति हेतोः राम एव आश्रयणीय इति एका
 चिन्ता, अथवा लक्ष्मण इव स्वकीयम् अग्रजं रावणम् एव मेवे-
 ष्यत मम राम न आश्रयणीय इति द्वितीया चिन्ता इति
 चिन्ताद्वयेन विभीषणस्य चित्तमाकुलितमभूत् इति भावः ।
 पशुष्टुप् इत्यम् ॥ ५९ ॥

पौलस्त्यः प्रविवेश विधित इव प्रत्येकमालोकयन् ।

सुग्रीवप्रमुखैरयं प्रतिपद्यं प्रत्युद्गमात् पूजितो

निर्व्याजं रघुनन्दनस्य चरणे चित्तेप हस्तं शिरः ॥ ६० ॥

नृपतिमुकुटरत्न ! त्वत्प्रयाणप्रशस्तिं

प्लवगभरनिमज्जद्भूभराक्रान्तभोगः ।

लिखति दशनटहैरुत्पतद्भिः पतद्भिः

जरठकमठभर्त्ताः कर्परे सर्पराजः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति । अयं पौलस्त्यो विभोपणः वानरवाहिनीम् अनि-
भृताहङ्कारहङ्कारिणीं दृष्ट्वा लिखित इव चित्रित इव प्रत्येकम्
आलोकयन् पश्यन् प्रविवेश, शिविरमिति शेषः । ततः सुग्रीव-
प्रमुखैः सुग्रीवादिभिः प्रतिपद्यं प्रतिपदक्षेपमिति भावः, प्रत्युद्-
गमात्-एङ्गेङ्गेति पूजितः सन् निर्व्याजम् अकपटं यथा तथा
रघुनन्दनस्य चरणे हस्तं शिरसि चित्तेप अर्पयामास । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

नृपतेति । हे नृपतिमुकुटरत्न ! राजचूडामणि ! सर्पराजः
शेषनागः प्लवगानां वानराणां भरेण निमज्जन् अधोगच्छन् यो
भूभरः पृथ्वीभरः तेन आक्रान्तः भोगः देहः फणमण्डलं वा
यस्य तथाभूतः सन्, “भोगः मुखे स्वप्नादिभृतावहेय फणकाययोः”
इत्यमरः, उत्पतद्भिः भूभारोदरणार्थम् उद्यमद्भिः किन्तु पतद्भिः
अतिभारधारणाक्षमतया निपतद्भिः दशनटहैः दन्तरूपपापाण-
दारणास्त्रभेदैः जरठः अतिजीर्णः यः कमठभर्त्ता कूर्मराजः,
तदधःस्थित इति भावः, तस्य कर्परे-पृष्ठफलके, तव प्रयाणस्य
युद्धार्थं प्रस्थानस्य प्रशस्तिं प्रशंसावादं लिखति, यथा कोऽपि
कस्यापि महात्मनो राज्ञश्चरितं चिरस्थायि भवितेति पाषा-

भ्रान्त्वा दिग्वलयं दशास्यदलन । त्वकीर्त्तिहृषी दिव
याता ब्रह्ममरालसङ्गमवशात्तत्रैव गर्भिण्यभूत् ।
पश्य स्वर्गतरङ्गिणीपरिसरे कुन्दावदात तया
सुक्त भाति विशालमण्डकमिदं शीतत्विषो मण्डलम् ॥ ६२ ॥
कृत्वा मेरुसुदूखल प्रहसता हृन्देन दिग्योषिता
स्वर्गङ्गासुपलेन शालय इव त्वकीर्त्तय कण्डिता ।
तासा राशिरसौ सुषारशिखरी तारागणास्तत्कणा,
किञ्चान्यच्छशिखण्डसूर्यविसरज्ज्योत्स्नाय तत्प्राश्रय ॥ ६३ ॥

णादिफलके स्त्रोदित्वा क्षणेन लिखति तद्वदिति भाव ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भ्रान्त्वेति । हे दशास्यदलन । रावणारे । तव कीर्त्तिरेव
हृषी दिग्वलय दिङ्मण्डल भ्रान्त्वा पर्यटित्वा व्याप्येति भाव
दिव स्वर्ग याता गता तत्र ब्रह्मणो यो मराल राजहंस,
वाहनभूत इति भाव, तेन मङ्गम तस्मात् गर्भिणी एव गर्भ
बल्येवाभूत्, तत्र परिपुष्टासीदिति भाव । पश्य अवलोकय
स्वर्गतरङ्गिण्या मन्दाकिन्या परिसरे परितः प्रदेशे तया
कीर्त्तिहृष्या सुक्त परित्यक्त प्रसूतमिति यावत् कुन्दावदात
कुन्दवत् धवल विशाल प्रकाण्डम् इदम् अण्डक डिम्ब शीत
त्विषो मण्डल चन्द्रमण्डल व्यस्तरूपकम्, भाति राजते ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६२ ॥

कृत्वेति । दिश एव योषित दिग्योषित तासा हृन्देन
समूहेन दिग्द्वानाभिरित्यर्थ, प्रहसता सता मेरु सुमेरुगिरिम्
उदूखल कण्डनपात्र कृत्वा स्वर्गङ्गा मन्दाकिनी एव सुपल तेन
तव कीर्त्तय शालय इव धान्यानीव कण्डिता निस्तुपीकृता

वीर ! क्षीरसमुद्रसान्द्रनहरोनावखलक्ष्मोमुपः
त्वक्कीर्त्तिसुलनां कलहमलिनो धत्ते कथं चन्द्रमाः ? ।
स्यादेवं त्वदरातिसौधशिखरप्रोद्भूतशष्पादुर-
ग्रासव्यग्रमनाः पतेद्यटि पुनस्तस्याङ्गगायी मृगः ॥ ६४ ॥

इत्यर्थः, असौ तुषारशिखरी हिमगिरिः तासां निमुपौकृत-
कीर्त्तिनां राशिः स्तोमः, तारागणा नक्षत्रवृन्दानि तासां त्वत्
कीर्त्तिनां कणाः क्षुद्राशाः, किञ्च अन्यत् अपरं शशिखण्ड एव
सूर्यः तस्मात् विसरन्त्यः निःसरन्त्यः ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः तासां
त्वक्कीर्त्तिना पाशवः रजांसि, कण्डनरेणवश्चेत्यर्थः । अत्र शालय
इवेत्युपमा अन्यत् सर्वं रूपकमित्यनयो रङ्गाङ्गिभावः सङ्करः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

धोरेति । हे वीर । कलहेन मलिनः चन्द्रमाः क्षीरसमुद्रस्य
सान्द्रा घना या नहरी तरङ्गः तस्याः नावखलक्ष्मीं कान्ति-
शोभा मुखाति हरतीति तयोक्तायाः तव कीर्त्तेः तुलनां साम्यं
कथं केन प्रकारेण धत्ते ? धारयति ? न कथमपीत्यर्थः । यदि
पुनः किन्तु यदीत्यर्थः, तस्य चन्द्रमसः अङ्गगायी उत्सङ्गवर्त्ती
मृगः तत्र अरातिः शत्रुः तस्य सौधशिखरं हर्म्योपरिभागः,
तस्मिन् प्रोद्भूताः प्रकर्षेण जाताः ये शष्पाणां वृणानाम् अदुराः
प्ररोहाः, (शत्रुनिधनात् शून्यतत्सौधशिखरेषु मार्जनादिसंस्कारा-
भावात् शष्पोत्पत्तिरिति भावे), तेषां ग्रासे कवलने व्यग्रम्
आसक्तं मनो यस्य तथाभूतः सन् पतेत्, तदा एवं त्वक्कीर्त्ति-
साम्यमित्यर्थः, स्यात् भवेत् । (निःकलहचन्द्रस्तव कीर्त्तिसाम्यं
नभते इति भावः । अत्र यद्यर्थवलादाहृतसाम्यसम्यन्वाध्यव-
सायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्ति-
निगद्यते” इति नक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

कोदण्डमण्डलविनि स्ततचण्डबाण

तुण्डोरुखण्डितदशाननवाहुदण्ड ।

आखण्डलारिगलखण्डनचन्द्रहासः

श्रीजानकीपरिवृढः सुदृढप्रतिज्ञः ॥ ६५ ॥

पात त्रीणि जगन्ति सन्ततमकूपारात् समभ्युद्धरन्

धात्री कोलकलेवरो हरिरभूद्यस्यैकदंष्ट्राङ्गुरात् ।

कूर्मं कन्दति, नालति द्विरसन, पत्रन्ति दिग्दन्तिनो,

मेरुः कोपति, मेदिनो जलजति, श्योमापि रोलस्यति ॥ ६६ ॥

कोदण्डेति । सुदृढा प्रतिज्ञा यस्य सः सुदृढप्रतिज्ञः सत्य
सन्ध इत्यर्थः, कोदण्डमण्डलात् धनुर्मण्डलात् विनिस्तस्य
विनिर्गतस्य चण्डस्य तोच्छस्य बाणस्य तुण्डेन अग्रेण चन्द्र-दृढं
यथा तथा खण्डिता निष्कृता दशाननस्य शवणस्य बाहुदण्डाः
येन तथोक्तः आखण्डलस्य इन्द्रस्य अरोणा शत्रूणां गलखण्डनः
कण्ठस्तन चन्द्रहास असि, यस्य तथाभूतः श्रीजानकीपरि
वृढः श्रीमान् सोतापतिः, जयतीति शेषः । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातुमिति । हरिः विष्णु अकूपारात् प्रलयसागरात् धात्री
पृथ्वी समभ्युद्धरन् समुत्तोलयन् सन्ततं सततं त्रीणि जगन्ति
भुवनानि पातु रक्षितुं कोलकलेवरः वराहमूर्तिः अभूत्, यस्य
कोलकलेवरस्य हरेः एक पव दंष्ट्राङ्गुरः दशनप्ररोहः तस्मात्
कूर्मः कमठराजः कन्दति कन्दो मूलं तदिवाचरति, द्वे रसने
जिह्वे यस्य स द्विरसन, नागराजोऽनन्त इत्यर्थः, नालति नाल
मिवाचरति, दिग्दन्तिनः दिशागलाः पत्रन्ति पत्राणीवा-

कूर्मः पादोऽस्य, यष्टिर्भुजगपतिरसौ, भाजनं भूतधात्री,
तैलोत्पूराः समुद्राः, कनकगिरिरयं दीप्तवर्त्तिप्ररोहः ।
अर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना
शत्रुघ्नेषी पतङ्गाः, ज्वलति रघुपते ! त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ ६५ ॥

तुलाधारो धाता, वहति वसुधा शूर्पपदवीं,
फणीशः स्यात्सूत्रं कनकशिखरी मानपलिका ।
तुलादण्डः सत्यं यदि भवति दामोदरगदा,
तथाप्येषोऽशक्यस्तव गुणसमूहसुलयितुम् ॥ ६८ ॥

चरन्ति, मेरुः सुमेरुगिरिः कोपति कोपो मुकुलं स इवाचरति,
मैटिनी पृथ्वी जलजति जलजं पद्मं, “जलजं शङ्खपद्मयोः” इत्यमरः,
तदिवाचरति, व्योम आकाशमपि रोल्लम्बति रोल्लम्बो भ्रमरः
स इवाचरति, सु—हरिम्बलमिति भावः । उपमानद्वारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

कूर्म इति । हे रघुपते ! तव प्रताप एव प्रदीपः ज्वलति
दीप्यते । अस्य प्रदीपस्य पादः कूर्मः कमठपतिः, असौ भुजग-
पतिः अनन्तनागः यष्टिः दण्डः, भूतधात्री पृथिवी भाजनम्
आधारः, समुद्राः तैलोत्पूराः तैलनिवहाः, अयं कनकगिरिः
सुमेरुः दीप्तः वर्त्तिप्ररोहः दशाङ्कुरः, चण्डांशुरोचिः सौरालोकः
अर्चिः शिखा, “अर्चिर्हतिः शिखा स्त्रियाम्” इत्यमरः, गगनस्य
मलिनिमा मालिन्यं कज्जलं, तथा दह्यमाना शत्रुघ्नेषी शत्रु-
समूहः पतङ्गाः शलभाः । रूपकमलद्वारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

तुलाधार इति । धाता ब्रह्मा तुलाधारः तोलनस्तम्भ
इत्यर्थः, स्यात् यदि, वसुधा पृथ्वी शूर्पपदवीं तोलनपात्ररूप-
शूर्पतामित्यर्थः, वहति यदि, फणीशः अनन्तनागः सूत्रं रज्जुः

का शृङ्गारकथा कुतूहलकथा गोतादिकाना कथा
मायदन्तिकथा तुरङ्गमकथा कोदण्डदोचाकथा ।

एकैवास्ति पर पलायनकथा त्वद्देरिभूमौभुजा

देव । श्रीरघुनाथ । नाथ । जगति स्वप्नेऽपि नान्या कथा ॥ ६८ ॥

अत्युक्ती यदि न प्रकुप्यसि मृपावाच न चेन्नन्यसे

तदभूमोऽद्भुतवस्तुवर्णनविधौ व्यग्रा कवीना गिर ।

स्यात् यदि कनकशिखरो सुमेरुगिरि भानपलिका परिमाण
साधनभूत पलमित्यथ स्यात् यदि दामोदरस्य विश्वो गदा
तुलादण्ड तोखनयष्टि सत्य भवति यदि, तथापि तव एव
गुणाना समूह तुलयितु समीकर्तुं मातु वा अशक्य अमाध्य ।
अत्रापि पूर्ववत् यद्यर्थवलादाहतेन सम्बन्धेन अभ्यवसायादति
शयोक्ति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

केति । हे देव श्रीरघुनाथ । नाथ जगति तव वैरिण
शत्रव ये भूमौभुज राजान तेषा शृङ्गारकथा सुरतप्रसङ्गवार्त्ता
का ? कुतूहलकथा उत्सवकथा का ? गोतादिकाना कथा
का ? मायता मदस्त्राविणा दन्तिना हस्तिना कथा तुरङ्गमा
णाम अश्वाना कथा कोदण्डदोचाया धनुर्वेदगिच्छाया
कथा च का ? -नैवास्तीत्यर्थं पर केवलम् एकैव पलायन
कथा अस्ति स्वप्नेऽपि अन्या कथा न अस्तीति शेष । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अत्युक्ताविति । हे देव । अत्युक्ती अतिशयोक्ती न प्रकुप्यसि
न कोप करोषि यदि मृपावाच मिथ्यावाक्य न मन्यसे चेत् न
बुध्यसे यदि तत् तदा भूम कथयाम अद्भुतवस्तुन आश्चर्य्येति
वृत्तस्य वर्णनविधौ व्यग्रा तत्परा कवीनां गिर वाच तव

देव ! त्वत्तरुणप्रतापतप(दह)नज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयस्तवारिवनितानेत्रास्युभिः पूरिताः ॥ ७० ॥

हनुमच्चरितमपि स्तौति ।

रथः कृतून् लोको, धनुरगपतिर्ज्यः फणिपतिः,
अरोन्मायी योधः, सरसिजभवः सारथिरपि ।

शरं शौरिर्देव ! त्रिपुरपुरदहने परिकराः

कृता दग्धैकेन प्रभटमयलङ्का हनुमता ॥ ७१ ॥

तरुणः प्रचण्डः प्रताप एव तपनः सूर्यः, दहनेति पाठे दहनः
अग्निः, तस्य ज्वालावलीभिः किरणराजिभिः शिखाश्रेणीभिर्वा
शोपिताः शोषं नीताः, (तव प्रतापः कविभिर्वर्णयितुमशक्य
इति भावः), तथा तव तरुणप्रतापतपनज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयः समुद्राः तव अरिवनितानां शत्रुनारोणां नेत्रा-
स्युभिः पतिवियोगजनितान्युभिः एव पूरिताः पुनः पूर्णतां
नीताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

रथ इति । हे देव ! त्रिपुरपुरदाहे त्रिपुरासुरनगरदाहे
कृतून् समग्रः लोकः भुवनं रथः, अगपतिः शैलराजः धनुः,
फणिपतिरनन्तनागः ज्या मोर्वी, अरोन्मायी मदनान्तकः
हर इत्यर्थः, योधः योद्धा, वीर इत्यर्थः, सरसिजभवः ब्रह्मापि
सारथिः, शौरिः विष्णुः शरम् एते परिकरा उपकरणानि, आस-
न्निति शेषः, किन्तु - एकेन - हनुमता साधनरहितेनैवेति भावः,
प्रभटमयलङ्का प्रकटवीरयुता लङ्का दग्धा भस्मीभूता कृता
इत्यर्थः । (त्रिपुपमानात् त्रिपुरदाहिनो हरादुपमेयस्य हनुमतः
आधिक्यमिति व्यतिरेकालङ्कारः, “आधिक्यमुपमेयस्योपमाना-
न्वयताधवा । व्यतिरेकः—” इति लक्षणात् । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ७१ ॥

ततो राम विभीषणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
 अये रत्नोनाथानुज । कुशलमद्यैव कुशल
 यतो यौष्माकीण चरणकमल दृक्पथमगात् ।
 किमुद्देश्य ? युष्मत्पदकमलस्यैव विदित
 भवानद्यैवाभूच्चिजनगरलङ्घापरिवृष्ट ॥ ७२ ॥
 तस्यातिभक्तिमधिगम्य विभीषणस्य
 सौमित्रिणा च रजनीचरचक्रराज्ये ।
 प्रोताऽभ्यषेचयदमुं प्रवरो रघूणा
 प्रायः प्रपन्नकरुणावशगा महान्त ॥ ७३ ॥

अये इति । अये रत्नोनाथस्य अनुज रत्नोराजानुज इति
 पाठान्तरं कुशल मङ्गल, नु ? इति शेष । अद्यैव कुशल मङ्गल
 ममेति शेष यत यौष्माकीण भवदीय चरणकमल दृक्पथ
 दृष्टिपथम् अगात् दृष्ट मवेत्यर्थः । उद्देश्यम् अभिमत किम् ?
 तवेति शेष । युष्माकं पदकमलस्यैव चरणपङ्कजाराधनमेव
 उद्देश्य ममेति शेष । विदितं ज्ञात भवान् अद्यैव निजनगर
 लङ्घायाः परिवृष्ट अधिपति प्रभुरित्यर्थः अभूत् चिन्तारम्भ
 तव लङ्घाधिपत्य जातमिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तस्येति । रघूणा प्रवरः श्रेष्ठ राम तस्य विभीषणस्य
 अतिभक्तिम् अत्यनुरक्तताम् अधिगम्य बुद्ध्वा प्रोत सन
 सौमित्रिणा लक्ष्मणेन अमुं विभीषण रजनीचरचक्रराज्ये राक्षस
 सङ्घाधिपत्ये अभ्यषेचयत् अभिषेचयामास । तथाहि महान्त
 महापुरुषा प्रायः प्राचुर्येण प्रपन्नेषु आश्रितेषु वा करुणा
 कृपा तदवशगा तदधीना भवन्तीति शेषः । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिम्बक वृत्तम् ॥ ७३ ॥

परस्परं वानराः ।

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्नानर्त
 हर्षादत्र ददात्ययं रघुपतिर्नृदाधिपत्यत्रियम् ।
 एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवो सुग्रीवरान्धार्षण-
 त्रैलोक्यप्रद्यमानमत्यचरितौ, सर्वे वयं साक्षिणः ॥ ७४ ॥
 दृष्ट्वा दाशरथेर्विभीषणमनु प्रेमाणमाकस्मिन्
 सानन्दञ्च सविस्मयञ्च कपयः स्नाघासहस्र जगुः (दधुः) ।
 सुग्रीवाङ्गदजाम्बवत्प्रभृतिभिः सार्धं हनूमानय
 प्राज्ञस्तस्य विभीषणस्य कथनैः सौहार्दमारब्धवान् ॥ ७५ ॥

अद्येति । अयं रघुपतिः हर्षात् प्रोत्था अद्यैव अस्य शरणा
 पन्नस्य शरणं गतस्य विभीषणस्य अत्र आनते मूर्ध्नि गिरसि
 नृदाधिपत्यस्य त्रियं लक्ष्मीं ददाति । एतस्य रघुपते, सुग्रीवाय
 यत्, रान्धार्षणम् अस्मदाधिपत्यटानमित्यर्थः, तेन त्रैलोक्ये
 त्रिभुवने प्रद्यमानं प्रचरत् सत्यचरितं ययोः तौ भुजाविव बाह्व
 एव इह विभीषणाधिरान्यटाने इति भावः, प्रतिभुवी लम्बनी,
 वयञ्च सर्वे साक्षिणः साक्षाद्द्रष्टारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७४ ॥

दृष्ट्वेति । कपयः वानराः विभीषणम् — अनु — विभीषणेन
 सहेत्यर्थः, सहार्यानुशन्दयोगे द्वितीया, “अनुस्तेषु महार्थे च” इति
 वीपदेव, दाशरथे, रामस्य आकस्मिकं सहस्रोत्पन्नं प्रेमाणम् अनु-
 रागं दृष्ट्वा सानन्दञ्च (अनेन शत्रोः रावणस्य अन्तर्वार्त्तोपलभेन
 सुजयत्वमभाव इति धियेति भावे) तथा सविस्मयञ्च स्नाघासहस्रं
 प्रशंसातिशयमित्यर्थः, — रामस्येति भावः, जगुः कीर्तयामासुः,
 दधुरिति पाठेऽपि स एवार्थः । अयं प्राज्ञः धीमान् हनूमान्

या विभूतिर्दशग्रीवे शिरश्छेदेन शङ्करात् ।

दर्शनादेव रामस्य सा विभूतिर्विभीषणे ॥ ७६ ॥

समुद्रं प्रति श्रीरामः ।

त्वमसि कुलगुरुर्मे सुखं वर्त्मस्वराशि !

शिरसि विनिहितोऽयं भक्तिपूर्णोऽञ्जलिस्ते ।

दशवदनहृता ते सा स्नुषा मेऽभ्युपेया

दशमुखनिधनेन क्षीयतां मे कलहः । ७७ ॥

सुग्रीवाङ्गदजाम्बवत्प्रभृतिभिः सार्धं सह तस्य विभीषणस्य कथनैः आलापैः सौहार्दं मस्यभावम् आरब्धवान्, इन्द्रमदादयो वानराः सर्वे विभीषणं प्रति सख्यभावमातेनिरे इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

येति । शिरसां छेदेन शङ्करतुष्ट्यर्थं कृतनेन शङ्करात्, परितुष्टादिति शेषः, दशग्रीवे रावणे या विभूतिरैश्वर्य्यं, लङ्कैश्वर्य्यम् इति भावः, आसीदिति शेषः, सा विभूतिः रामस्य दर्शनादेव विभीषणे, सङ्गतेति शेषः, अचिरेणैव कालेन विभीषणस्य लङ्काधिपतित्वं भविष्यति इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७६ ॥

त्वमिति । हे अम्बुराशि ! त्वं मे मम कुलगुरुः (मत्पूज्यस्य मगरस्य सन्तानत्वेनेति भावः), अतः वर्त्म पश्यामं सुखं देहीत्यर्थः । अयं भक्तिपूर्णः भक्त्या पूर्णः ते तव, प्रीत्यर्थमिति शेषः, अञ्जलिः शिरसि, ममेति शेषः, विनिहितः कृतः, कृताञ्जलिस्त्वां शिरसा वन्दे इति भावः । ते तव सा स्नुषा वधूः सीता दशवदनेन रावणेन हृता, मे मम अभ्युपेया अधिगन्तव्या, उद्धरणीयेति यावत्, दशमुखस्य रावणस्य निधनेन विनाशनेन मे मम कलहः अपवादः क्षीयतां धर्यं गच्छतु । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

प्रायोपविष्टः रामः मार्गमत्यजति सिन्धो लक्ष्मणं प्रति ।

याञ्चा दैन्यपराभवप्रणयिनी नेच्छाकुभिः शिञ्जिता,

सेवासंवलितः कदा रघुकुले भौलौ निवदोऽञ्जलिः ? ।

तस्मात् लक्ष्मण ! दुर्मदस्य जलधेर्दण्डार्थमभ्युद्यतः

पाणिस्तं प्रति सम्प्रति प्रतिपदं त्यक्तुं शरं वाञ्छति ॥ ७८ ॥

सरोपम् । चापमानय सौमित्रे । शरान् कालानलोपमान् ।

समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ ७९ ॥

दम्भोलितीव्रैर्विशिखैरनेकैरम्भोनिधि पांशुनिधिं करिष्ये ।

स्थलीकरिष्ये मरुभूमयिष्ये भस्मीकरिष्ये मृगतृणयिष्ये ॥ ८० ॥

याञ्चेति । हे लक्ष्मण ! इच्छाकुभिः इच्छाकुर्वशैः दैन्येन

यः पराभवः अवमानना तस्य प्रणयिनी सहचारिणी याञ्चा

प्रार्थना न शिञ्जिता, रघुकुले सेवार्थं संवलितः सद्वलितः

अञ्जलिः कदा कस्मिन् काले भौलौ शिरसि निवदः कृतः ?

न कदापीति भावः , तस्मात् दुर्मदस्य दुर्विनीतस्य जलधेः

दण्डार्थं दमनार्थम् अभ्युद्यतः पाणिः तं जलधिं प्रति शरं

वाणं त्यक्तुं प्रतिपदं प्रतिचणं सम्प्रति वाञ्छति अभिलपति ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चापमिति । हे सौमित्रे । चापं धनुः कालानलोपमान्

अन्तर्काग्निनिभान् शरांश्च आनय, समुद्रं शोषयिष्यामि, प्लवङ्गमाः

वानराः पद्भ्यां यान्तु गच्छन्तु । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७९ ॥

दम्भोलितीव्रैरिति । दम्भोलिर्वृषं तद्वत् तीव्राः उग्राः

तैः अनेकैः बहुभिः विशिखैः शरैः अम्भोनिधिं सागरं पांशु-

निधिं धूलिराशिमित्यर्थः, करिष्ये, स्थलीकरिष्ये अस्यलं स्थलं

करिष्ये, मरुभूमयिष्ये मरुभूमिं करिष्ये, भस्मीकरिष्ये तथा

श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रपुण्या मार्गाय पाथोनिधिवद्वकोपे ।

आग्नेयमस्त प्रतिसदधाने मैनाकसिन्धु चकितावभूताम् ॥ ८१ ॥

दिशो धमायन्ते, ज्वलितमभवत् सागरजल,

परिभ्रेमुर्नक्ता स्फुटनमगमन् शङ्खमणय ।

परित्यक्ते बाणे रघुपरिवृटनाथ सहसा

दधन्मूर्तिं । सन्धुर्जलदमलिना प्रादुरभवत् ॥ ८२ ॥

अथ सूर्योदये सूर्यसमुद्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भो सिन्धो ! भण भानुमन् ! चन्सि किं ? योगमभद्राशुगो

दक्षद्गुरिभये कुतस्ताव भय त्वत्सूनवस्तत्र ? ।

मृगतृणयिष्ये मृगतृणां वरिष्ये । अत्रानेकक्रियास्त्रेककर्तृ
त्वाद्दीपकभेदः । उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

श्रीरामचन्द्रे इति । श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रस्य रावणस्य पुण्या
नङ्गाया मार्गाय गये पन्थानं कर्तुमित्यर्थं पाथोनिधौ समुद्रे वद
कोपो येन तथाभूते आग्नेयमस्त प्रतिसन्दधाने धनुषि योजयति
मति मनाक सिन्धु सागरस्य तौ चकितौ भयमभ्रान्तौ 'चकिता
भयसम्भ्रमे इत्यक्ते अभूता बभूवतु । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

दिश इति । अथानन्तरं रघुपरिवृटेन रघुनाथेन बाणे
आग्नेये परित्यक्ते सति सहसा वृथात् दिश धमायन्ते धूम
मुद्गिरन्ति सागरस्य जलं ज्वलितमभवत् नक्ता कुम्भीरा
परिभ्रेषु परितो भ्रमन्ति स्म शङ्खमणय शङ्खरत्नानि स्फुटन
विदारणम् अगमन् (किमधिकेन) सिन्धु सागर जलदमलिना
मेघश्यामला मूर्त्तिं दधत् दधानं सन् प्रादुरभवत् आविर्बभूव ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

भो इति । भो सिन्धो ! सागर ! इति - सूर्यस्योक्तिः ।

तस्येन्दुर्वदने, रमा च सदने, पीयूषमाभापणे,
बाहो कल्पतरुर्निशातविशिखश्रेणोपु हालाहलम् ॥ ८३ ॥

अथ समुद्र. सानुनयम् ।

प्रलयदहनतीव्रं क्वाऽमितं ते शरीजः ?

क्व च मितसलिलोऽहं ? देव ! कोपं जहोहि ।

हे भानुमन् ! भण कथय, इति समुद्रस्य उक्तिः । किं कथं
चलसि ? चलितो भवसि ? इति सूर्यस्य उक्तिः । श्रीरामभद्रस्य
आशुगात् शरात् उदञ्चत् उद्वृक्त् यत् भूरि महत् भयं तैः
अहं चलितोऽस्मि इति समुद्रोक्तिः । त्वत्सूनवः तव प्रसूताः
चन्द्रादयः तत्र रामचन्द्रे सदा वै तिष्ठन्ति इति शेषः, अतः
कारणात् कुत, तव भयं सम्भवति ? यतः तस्य रामचन्द्रस्य
वदने इन्दुचन्द्रः, तव पुत्र इति भावः, सदने गृहे रमा लक्ष्मीः,
तव कन्या इति शेषः, आभापणे वचने पीयूषम् अमृतं बाहौ
कल्पतरुः, यो यत् तं वाञ्छति, तदाहुस्तस्मै तत् ददातीति
भावः । एते चन्द्रादयः तव प्रसूताः सदा रामचन्द्रे तिष्ठन्ति
अतः कुत, तव भयं सम्भवति ? इति सूर्यस्य उक्तिः । अथ समुद्र
आह—निशातासु तीक्ष्णासु निशिखश्रेणोपु शरनिचयेषु, राम-
चन्द्रस्येति शेषः, हालाहल विषं, प्राणहरं बन्धित्वं भावः,
अस्तीति सर्वशेषः । (यथा कुपुत्रात् पिता विभेति तथा अहं
हालाहलरूपात् कुपुत्रात् विभेमि इति भावः, अतोऽहं तस्मात्
भीतस्त्रासकाशं गच्छामीति निश्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

प्रलयेति । हे देव ! प्रलयदहनः कल्पान्ताग्निः तद्वत्
तीव्र दारुणम् अमितम् अपरिच्छेद्यं ते तव शरीजः शरतेज

नलकरतलकीलैर्बानरानीतशैले

विरचय मयि सेतु सुदु पार प्रयाहि ॥ ८४ ॥

नल सेतुबन्धारम्भे राम स्तौति ।

रामरत्नमह वन्दे चित्रकूटकपेटकम् ।

कौशल्याशक्तिसम्भृत जानकीकण्ठभूषणम् ॥ ८५ ॥

अथ सेतुबन्ध ।

उत्पाद्योत्पाद्य शैलानतिबलतलप्राप्तपातालमूलान्
उत्तुङ्गोत्तुङ्गमृद्धानतिकलितनभोमण्डलान् दिग्विकीर्णान् ।

क १ मितसज्जित परिमितजलयाह क १ (नोभयोर्वैरभावो
घटते इति भावे तत् कोपं जप्तीहि त्वज, नलस्य विश्व
कर्मतनयस्य करतलेन वीला सङ्घट्टसाधनानि सौहृदशलाका
रूपाणि द्रव्याणि येषां ते दानरानीता शैला ते मयि सेतु
विरचय वप्तीहि सुदु सुखेन पा प्रयाहि गच्छ । पुरा
नरोत्पत्तिकाले विश्वकर्मा नलमात्रे व ददौ—तव पुत्रो मम
तुम्यो भविता, तेन न सागरे करतलेन प्रक्षिप्त शैलादिका जले
न निमज्जति उपर्येव स्थास्यतीति रामायणवार्त्तावानुसन्धेया ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ८४ ॥

रामरत्नमिति । अथ चित्रकूट एव चित्रकूटक स्वार्थे
कन्प्रत्यय, स पेटक समुद्रक निम्नतस्थानपात्रविशेष यस्य
न कौशल्या एव शक्ति मुक्तास्फोट, “मुक्तास्फोट” स्त्रियां शक्ति”
इत्यमर रत्नस्थानिरिति भाव, तस्मात् सम्भृतम् उद्भूत
जानक्या सीताया कण्ठभूषण कण्ठशोभनालङ्कारभूत कण्ठ
ङ्कारभूतमिति यावत् राम एव रत्नं तत् वन्दे प्रणमामि ।
रूपकमलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८५ ॥

दुर्धार्ण्यानाञ्जनेयप्रभृतिकपिभटास्ते समानिन्युरन्तः

सिन्धोः सन्धाय दोर्भ्यां विरचयति नलो निर्भरं सेतुबन्धम् ॥ ८६ ॥

तदवसरे रामं प्रति लक्ष्मणः ।

कपीन्द्रसेनाप्रवगैः पुरोगैः पयोमयं भूवलयं व्यलोकि ।

तत्पृष्ठगैः पङ्कमयं, तदन्यैरासीदिङ्गाभोनिधिरिवमूचे ॥ ८७ ॥

उत्पाद्येति । ते आञ्जनेयप्रभृतिकपिभटा इन्मूमादि-

महाकपयः अतिबृहत्लेन अतिमहता तलेन तलभागेन प्राप्तं

पातालमूलं यैः तान् उत्तुङ्गोत्तुङ्गानि अत्युन्नतानि शृङ्गाणि

येषां तयोक्तान् अतिकलितम् अत्याक्रान्तं बभूवमण्डलम् अकाश

मार्गः येः तान् दिक्षु विकीर्णान् विस्तृतान् दुर्धार्ण्यान् धर्तुं

मशक्यान् शैलान् पर्वतान् उत्पाद्या उत्पाद्या सिन्धोः सागरस्य

अन्तः मध्यदेशे समानिन्युः प्रचिक्षिपुः । नलः दोर्भ्यां बाहुभ्यां

सन्धाय सयोज्य तानिति शपः, निर्भरं निरतिशयो भग भाग

सहनसामर्थ्यमित्यर्थः, यस्य तादृशः सेतुबन्धं विरचयति वगैति ।

अत्रातीति वर्त्तमानोपचारः । स्मर्यता वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपीन्द्रेति । पुरोगैः अग्रगामिभिः कपीन्द्रसेनासु ये प्रवगा

उल्लम्फनगामिनः तैः भूवलयं भूमण्डलं पयोमयं जलमयं, तत्

पृष्ठगैः तेषां पृष्ठगामिभिः पङ्कमयं कर्दमबहुलं व्यलोकि

दृष्टम् । तदन्यैः शेषैः प्रयादूर्त्तिभिरित्यर्थः, इह अभोनिधिः

सागरः आसीत् एवम् इत्यम् ऊचे उक्तम् । एवमूचे इत्यत्र

इत्यवादीत् इति पाठान्तरम् । प्रथमगामिनां प्राक् सेतुबन्धात्

सागरस्य विस्तारमालोक्य भूमण्डलस्य जलमयत्वबोधः, तत्

पृष्ठगामिना सेतोरन्ध्यायतनत्वदृष्ट्या निक्षिप्तशैलानां क्षणवर्ण-

त्वेन पङ्कमयत्वबोधः, सर्वशेषवर्त्तिनान्तु सम्यक् सेतुबन्धदृष्ट्या

सुग्रीवः । क्रमचतुरकपोन्द्रेर्नीयमाने नगेन्द्रे

गिरिकुहरनिवासा राघव ! त्वत्प्रसादात् ।

सुरकरिकर(परि)पेयां प्राप्य मन्दाकिनीं खे

सुवलितकरदण्डाः कुम्भिनोऽम्भः पिबन्ति ॥ ८८ ॥

विभी । ये मज्जन्ति जले कियत्पि चिरं ते प्रस्तरा दुस्तर

सिन्धौ हन्त ! तरन्ति राजसभयं सम्पादयन्तो भृशम् ।

नैते प्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः

श्रीमहाशरथेरियं हि सहजा शक्तिः समुन्मीलति ॥ ८९ ॥

सागरस्य तत्र प्राग्वर्तित्वबोध इति निष्कर्षः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ८७ ॥

क्रमेति । हे राघव ! क्रमचतुराः उत्पतनपटवः कपोन्द्राः
वानरवोराः तैः नगेन्द्रे पर्वतत्रेहे नीयमाने सति गिरिकुहर-
निवासाः तत्पर्वतगुहावर्तिनः इत्यर्थः, कुम्भिनः दन्तिनः
सुवलितः सुचालितः करदण्डः शृण्ढादण्डः ये तथाभूताः सन्तः
तव प्रसादात् अनुग्रहात् खे आकाशे सुरकरिणां सुरगजानां
करपेयां शृण्ढादण्डपानीयां मन्दाकिनीं प्राप्य अम्भः जलं
पिबन्ति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ये इति । ये कियत्पि स्वल्पेऽपीत्यर्थः, जले मज्जन्ति ते
प्रस्तराः दुस्तरं सिन्धौ भृशमत्यर्थं राजसानां भयं सम्पादयन्तः
सूचयन्तः सन्तः इत्यर्थः, चिरं तरन्ति प्लवन्ते हन्त खेदे, एते
प्राव्णां प्रस्तराणां गुणा न, वारिधेः समुद्रस्य गुणा न,
वानराणाञ्च गुणा न, इयं हि श्रीमतो दाशरथेः रामस्य
सहजा स्वाभाविकी शक्तिः सामर्थ्यं समुन्मीलति समुज्जृम्भते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

मुग्रीवः । दुर्वृत्तसङ्घतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सता भवति, किं वचनीयमत्र ।

नङ्गेश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं,

प्राप्नोति वन्धनमसौ किल सिन्धुराजः ॥ ८० ॥

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत् सीताम् अभूत् बडो महोदधिः ॥ ८१ ॥

जाम्ब । उत्तुङ्गं निजमानसादपि, दृढं मुग्रीवसंस्थादपि

स्निग्धं लक्ष्मणभक्तितोऽप्यविचलं सीताचरित्रादपि ।

दीर्घं रावणमोहतोऽपि, गिरिभिस्तैस्तैरहो वानरैः

सेतुं कोणपधूमकेतुमकरोद्रक्षाकरे राघवः ॥ ८२ ॥

दुर्वृत्तेति । दुर्वृत्तैः दुराचारैः जनैः सह मङ्गतिः सङ्गः सतां साधूनाम् अनर्थपरम्परायाः अनिष्टसमूहस्य हेतुः कारणं भवति, अत्र विषये वचनीयं वक्तव्यं किम् ? अस्तीति शेषः, न किमपीत्यर्थः, नङ्गेश्वरो रावणः दाशरथेः रामस्य कलत्रं भार्यां हरति, असौ सिन्धुराजः सागरः वन्धनं प्राप्नोति किल । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्त तिलकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

खल इति । खलो दुर्जनः दुर्वृत्तं दुष्कृतं करोति, साधुषु तत् दुर्वृत्तं फलति, साधव एव तस्य फलं भुञ्जते इति यावत् । तथाहि दशाननः सीतामहरत्, महोदधिः समुद्रः बडः अभूत् । वन्धनं स्यात् महोदधौ इति च पाठः । अत्रापि पूर्ववदर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

उत्तुङ्गमिति । अहो आश्चर्यं राघवः रामः वानरैः प्रयोज्य-कर्तृभिः तैः तैः गिरिभिः पर्वतैः करणभूतैः निजमानसादपि

समुद्रबन्धनं श्रुत्वा प्रहस्त ।

विषमजलधिमध्ये सेतुबन्धं विधाय

निश्चितशरनिपातै राक्षसेन्द्रं निहत्य ।

यदि नयति स सीता रामनामा तपस्वी

मशकगलकरग्रे हस्तिरूथं प्रविष्टम् ॥ ८२ ॥

स्वाभिलाषादपि उत्तुङ्गम् उन्नतं सुग्रीवसख्यादपि दृढम् अवि-
नश्यरमिति भावः, लक्ष्मणस्य भक्तितोऽपि श्लिष्टं चिरलग्नं
सीताचरित्रादपि अविचलम् अचलं, स्थिरमित्यर्थं रावणस्य
मोहत अज्ञानादपि दीर्घं कौणपाणा राक्षसानां धूमकेतु-
दुर्निमित्तसूचकमुत्पातविशेषमिवेत्यर्थं रत्नाकरे सागरे सेतुम्
यकरोत् । निजमानसादित्यादिषु अपेक्षार्थं पञ्चमी । (यथा
स्वचित्तमः उन्नतः सुग्रीवसख्यः दृढः लक्ष्मणभक्तिः चिरसङ्गता,
सीताचरित्रम् अचलं रावणमोहः अतिदीर्घश्च ततोऽपि सागर-
मेतोरुन्नतता दृढता सुश्लिष्टता अचलता दीर्घता चेति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

विषमेति । रामनामा स तपस्वी विषमजलधिमध्ये दुस्तर-
सागरमध्ये सेतुबन्धं विधाय कृत्वा निश्चितशरनिपातै तौष्ण्य-
शरनिक्षेपै राक्षसेन्द्रं रावणं निहत्य सीतां नयति यदि
उद्धरति चेत् तदा मशकस्य गलकरग्रे कण्ठविवरे हस्तिरूथं
प्रविष्टं, भवतीति शेषः । (अत्र सागरबन्धनपूर्वकरावणनिधनं
मशकगलरग्रे हस्तिरूथप्रवेश इवेति विम्बानुविम्बप्रत्यायनात्
असम्भवदुवस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे—‘सम्भवन्
दुस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बस्य
बोधयेत् सा निदर्शना ॥’ इति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अत्रावसरे रावणचेष्टा ।

आदो जहास बहुविस्मयमाप मध्ये,
सेतोः समाप्तिसमये स निशाचरेन्द्रः ।
उद्धूतघर्माघननिर्भरसिन्धुमान
उत्पातवातहतपर्वतवच्चकम्पे ॥ ८४ ॥

पापाणाः पयसि प्रबद्धवपुस्तिष्ठन्ति सेतुं गताः
श्रुत्वैधं वदतां दशाननधरः क्रुद्धः समुद्रं प्रति ।
धिक् त्वां नाम तवाम्बुधिः सलिलधिः पानोयधिस्तोयधिः
पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिरारं निधिर्वारिधिः ॥ ८५ ॥

आदाविति । स निशाचरेन्द्रः रावणः आदौ सेतुबन्धात्
प्रागित्यर्थः, जहास, (न कथमपि सागरः बन्धुं शक्यते इत्या-
प्रयास एवामिति धिवेति भावः) मध्ये (कथं—जले—प्रस्तरप्लवन-
मिति) बहुवर्त्यन्तः विस्मयः तम् आप अतीव विस्मितवान्
इत्यर्थः । सेतोः समाप्तिसमये सम्पूर्णतायां सत्वामिति भावः,
उद्धूताः घर्माः स्वेदा एव घनाः मान्द्रा निर्भराः तैः सिन्धु-
मानः अतएव उत्पातवातेन हतः सञ्चालितः यः पर्वतः तद्वत्
चकम्पे कम्पितवान् । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं हस्तम् ॥ ८४ ॥

पापाणा इति । पापाणाः प्रस्तराः पयसि जले प्रकर्षेण
बद्धं संश्लिष्टं वपुः शरीरं येषां तथाभूतः सेतुं गताः—सेतुभावेन
परिणता इत्यर्थः, तिष्ठन्ति, वदता कथयतां जनानां, सुष्वा-
दिति शेषः, एवं श्रुत्वा इत्यमाकर्ण्य दशाननधरः रावणः समुद्रं
प्रति तव अम्बुधिः, सलिलधिः, पानोयधिः, तोयधिः, पायो-
धिः, जलधिः, पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः, वारिधिः—इति
नाम,—त्वाम्—एतन्नामधरमिति भावः,—धिक-श्लुट्रेण तापसेन

माध्वीके विधुमण्डले वरवधूवक्त्रे च गोतान्तरे
 सक्ते वक्त्रचतुष्टये दशमुखो विज्ञापितस्तचरै ।
 बद्धोऽमाविति चेतरेर्भयवशाद्गूचे वच सम्भ्रमात्
 अम्भोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८६ ॥
 पीतस्त्व कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरै
 आवद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगेर्लङ्घित ।
 नान्नाम् आरेभटो ह्यथैव भवतो लोकैरिय पुण्यते
 पायोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८७ ॥

त्व बध्यते इति निन्दासीत्यर्थ, “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयो” इत्य-
 मर । शार्दूलविक्रीडित हस्तम् ॥ ८५ ॥

माध्वीके इति । वक्त्राणा वदनाना चतुष्टय वक्त्रचतुष्टय
 तस्मिन् माध्वीके मधुपानव्यापारे इति भाव, विधुमण्डले
 चन्द्रमण्डलनिर्गच्छणोत्सवे इत्यर्थ, वरवधू उत्तमा कामिनी
 तस्या वक्त्र वदन तस्मिन् गोतान्तरे सङ्गीतविशेषव्यापारे इति
 यावत् सक्ते व्यापृते सति एकैकक्रमेणेति भाव मञ्चरे तस्य
 दशमुखस्य चरे गूढगुरुयै ततः समुद्रजन्मनमित्यर्थ विज्ञापित
 दशमुख रात्रौ भयवशादितरैरन्यै प्रागुक्तचतुष्टयव्यतिरिक्तै
 रिति यावत् इतरै पङ्क्तिभिर्दनेरिति भाव सम्भ्रमात् सम्यक्
 व्यग्रतयेत्यर्थ, असौ अम्भोधि जलधि पयोधि उदधि
 वारा निधि, वारिधि बद्ध इति वच ऊचे अभिहित ।
 कर्मणि लट् । शार्दूलविक्रीडित हस्तम् ॥ ८६ ॥

पीत इति । त्व कलसोद्भवेन कुम्भयोनिना मुनिना अग-
 स्त्वेन पीत देवासुरै ध्वस्त विमथित अस्मि, मृदुना मृद्रेण
 राघवेणापि आवद्धः संयत अस्मि शाखामृगैर्वानरै लङ्घितश्च

श्रुत्वा सागरबन्धनं दशशिराः सर्वैर्मस्त्रैरेकदा
तूर्णं पृच्छति वार्त्तिकं सचकितं भीत्याकुलः सम्भ्रमात् ।
वदः सत्यमपां निधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः
पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधिः १ ॥ ८८ ॥

सेतुबन्धं श्रुत्वा लङ्कापुरोवृत्तान्तः ।

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ
समुद्यत्ताङ्गलो ध्वज इव समास्त्रिष्टगगनः ।
पुनः प्रत्यायास्यत्वहह । कपिनाथे प्रचलिते
मुहुः प्रोचुर्नोचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ ८९ ॥
अष्टादशमहापद्म-संख्याऽध्यक्षाधिपालिता ।
सा वानरचमूलेन सेतुना गन्तुमुद्यता ॥ ९० ॥

असि, लोकैः पाथोधिः जलधिः पयोधिः उदधि वारां निधिः,
वारिधि इयं भवतः । नान्नाम् आरभेटी रचना स्वयैव-जङ्ग-
प्रकृतित्वेनैवेति भावः, युज्यते कीर्त्यते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८७ ॥

श्रुत्वेति । दशशिराः रावणः सागरबन्धनं श्रुत्वा सम्भ्रमात्
त्वरातिशयात् भीत्याकुलः भयविह्वलः सन् एकदा युगपत्
सर्वैः मुखैः सचकितं भयसम्भ्रान्तं वार्त्तिकं वार्त्ताहरं तूर्णं शीघ्रं
पृच्छति, अपा निधिः, जलनिधिः, कीलालधिः, तोयधिः,
पाथोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधि वारां निधिः, वारिधिः
सत्यं वदः १ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

मरुत्पुत्र इति । व्याख्यातं प्राक् ॥ ८९ ॥

अष्टादशेति । अष्टादश महापद्मानि अयुतकोटोति संख्या

कृतकलकलशब्दं त्रासिताग्नेप्रलोकं
 प्रवगन्तुपतिसैन्यं सेतुना तेन नोत्वा ।
 मृदितविपिनदुर्गे पर्वतेऽसौ सुवेले

शिशिरमकृतं लङ्घानाथनाशाय राम ॥ १०१ ॥

आयातौ शुकसारणौ दशमुखप्रस्थापितौ द्वौ चरौ
 देहं वानरमास्थितौ च कटकं सह्यातुमभ्युद्यतौ ।
 विज्ञायाऽथ विभोषणेन यमितौ रामाय दत्तौ च तौ
 सुतौ च प्रभुणा विलोक्य कटकं रामाञ्जया तौ गतौ ॥ १०२ ॥

यस्या सा अध्यक्षाधिपालिता सेनापतिभिः संरक्षिता सा
 वानरचमूः कपिसेना तेन सेतुना गन्तुम् उद्यता । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ १०० ॥

कृतेति । असौ राम तेन सेतुना कृतं कलकलशब्दं ,
 किलकिलाशब्द इति पाठान्तरं, येन तत् त्रासिता भीषिता
 अग्नेपा लोका भुवनानि येन तद्योक्तं प्रवगन्तुपते सुग्रीवस्य
 सैन्यं नोत्वा लङ्घानाथस्य रावणस्य नाशाय मृदितं दलितं
 विपिनमेव दुर्गं दुर्गमस्थानं यस्य तादृशे सुवेले पर्वते शिशिर
 सेनानिवेगम् अकृतं कृतवान् । मालिनो वृत्तम् ॥ १०१ ॥

आयाताविति । अथानन्तरं दशमुखेन रावणेन प्रस्थापितौ
 प्रेषितौ आयातौ आगतौ वानर देहम् आस्थितौ कपिदेहं
 धारिणौ कटकं कपिसेना सह्यातुं गणयितुम् अभ्युद्यतौ शुक-
 सारणौ नाम द्वौ चरौ विज्ञाय विभोषणेन यमितौ निगडितौ
 रामाय दत्तौ अर्पितौ च । अथ तौ प्रभुणा रामेण सुतौ बन्धनात्
 भ्रष्टितौ । ततश्च तौ रामस्य आज्ञया कटकं विलोक्य गतौ ।
 शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०२ ॥

अथ शुकसारणी रावणाय निवेदयतः ।

आकाशे दिशि कानने जलनिधौ शैले तटे गङ्गरे
न स्थानं तिलधारणेऽपि कनितं, संख्या कथं कथ्यताम् ।
भ्रात्रा ते यमितो, कपोन्द्रकटकं तद्दर्शयित्वोज्झितौ
शोरामेण महात्मना, कुरु यथायोग्यं प्रभो । रावण ! ॥ १०३ ॥

ततः प्रासादमारुह्य वानरसैन्यं पश्यता रावणेन कतरो राम
इति पृष्टौ शुकसारणी रामं दर्शयतः ।

अङ्गे कृत्वोत्तमाङ्गं प्रवगवन्पतेः, पादमक्षस्य हन्तुः
तारापुत्रस्य हस्तं, त्वचि कनकमृगस्याङ्गशेषं निधाय ।
वार्णं रत्नःकुलघ्नं प्रगणितमनुजेनादरादोत्तमाणः
चक्षुःकोणेन लङ्कां, त्वटनुजवचने दत्तकर्णोऽयमासे ॥ १०४ ॥

आकाशे इति । हे प्रभो ! रावण ! आकाशे दिशि कानने
जलनिधौ शैले तटे गङ्गरे तिलधारणेऽपि तिलधारणार्थमपी-
त्यर्थः, कनितं निरूपितमित्यर्थः, स्थानम् अवकाशः न, अस्तीति
शेषः, अतः संख्या, कपिसेन्यानामिति शेषः, कथं केन प्रकारेण
कथ्यताम्, आवाभ्यामिति शेषः, नैव संख्यातुं क्षमो आवामिति
भावः, ते तव भ्रात्रा विभोपणेन यमिती निगड़ितौ आवा
महात्मना महानुभावेन शोरामेण तत् कपोन्द्रकटकं वानरेन्द्र-
सैन्यं दर्शयित्वा उज्झितौ मोचितौ । अतः साम्प्रतं यथायोग्यं
यथाहं कुरु । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अङ्गे इति । अयं रामः प्रवगवन्पतेः पतिः सुग्रीवः तस्य
अङ्गे क्रीडे उत्तमाङ्गं कृत्वा शिरो निधाय अक्षस्य तव कुमारस्य
हन्तुर्हनुमतः अङ्गे-पादं चरणं तारापुत्रस्य अङ्गदस्य अङ्गे हस्तं,
कनकमृगस्य मृगरूपिणी सारोचस्य त्वचि चर्मणि अङ्गशेषम्

राव । एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः,
 सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्घेश्वरो रावणः ।
 सैतुं बहमहो शृणोमि, कपिभिः पश्यामि लङ्कां वृतां,
 जीवद्भिर्न च दृश्यते किमथवा किं वा न च श्रूयते ? ॥१०५॥
 आश्चर्यं तापसोऽसौ गिरिकुहरपरान् वानरान् मेलयित्वा
 वाञ्छत्यागत्य नेतुं किल जनकसुतां मदगृहीतां दुरात्मा ।

अवशिष्टदेहं निधाय अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन प्रगणितं
 प्रकर्षेण संख्यात रक्षसा कुलघ्नं बाणम् आदरात् यत्नतः तथा
 चक्षुःकोशेन कोपसङ्घितेनेति भावः, लङ्कां वीक्षमाणः पश्यन्
 तव अनुजस्य विभीषणस्य वचने दत्तकर्णः कृतावधानः, विभी
 षणवचः शृण्वन्नित्यर्थः, आस्ते तिष्ठति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०४ ॥

एते इति । मम एते ते प्रसिद्धा बाहवः मुजाः, विंशति-
 रिति शेषः, सुरपतेरिन्द्रस्य दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः कण्डूहराः
 कण्डूतिध्वसिनः, तत्पराभवकारिण इति भावः । अत एव सः
 प्रसिद्धः सर्वजगत्पराभवकरः लङ्घेश्वरः रावणोऽहम्, अहो
 आश्चर्यं कपिभिः—वानरैः सैतुं बहं शृणोमि, लङ्कां च वृतां
 पूरितां पश्यामि । अतः जीवद्भिः अनेः किं न च दृश्यते ?
 अथवा किं वा न श्रूयते च ? (सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः ।
 दर्शनं श्रवणञ्च जीविधर्मै इति भावः । शार्दूलविक्कीर्णितं
 वृत्तम् ॥ १०५ ॥

आश्चर्यमिति । असौ दुरात्मा तापसः गिरिकुहरपरान्
 पर्वतगुहानिलयान् वानरान् मेलयित्वा मङ्गमय्य, वानरैः सह
 मिलित्वेति यावत्—आगत्य,—लङ्कामिति शेषः, मदगृहीतां मया
 वृतां जनकसुतां नेतुम् उद्दिष्टुं वाञ्छति किल, आश्चर्यम् !

दंष्ट्राः क्रष्टुं हरैः कः खरनखरमुखोत्खातमातङ्गकुम्भ

भ्रम्यद्रक्ताक्तमुक्ताफलनिकररमाध्वादगक्तस्य शक्तः १ ॥ १०६ ॥

मरुच्चन्द्रादित्याः शतमखमुखास्ते क्रतुभुजः

पुरद्वारे यस्याः समयमुपसर्पन्त्यनुदिनम् ।

प्रकोपव्याकम्पाधरतटपुटैर्वानरभटैः

समाक्रान्ता सेयं शिव शिव । दशग्रीवमनगरो ॥ १०७ ॥

को जनः खुराणां तीक्ष्णानां नखराणां मुखैः शिखरैः उत्खातः
विदारितः यः मातङ्गस्य हस्तिनः कुम्भः तस्मात् भ्रम्यतां
विगलतां रक्ताक्तानां मुक्ताफलनिकराणां मौक्तिकसङ्घानां रमस्य
आध्वादे शक्तः क्षमः तस्य हरैः सिंहस्य, “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो
हृदयैः केगरी हरिः” इत्यमरः, दंष्ट्राः क्रष्टुम् आहर्तुं शक्तः १
क्षमः १ न कोऽप्येत्यर्थः । (यथा—सिंहदंष्ट्रां न कोऽपि उत्पाद्य
नेतुं शक्नोति तथा मम हस्तगतां सीतां नायं तापमः
कदापि उद्धर्तुं शक्यतेति निष्कर्षः । अत्र—महस्तगतायाः
सीताया नयनं सिंहमुखात् दंष्ट्राहरणञ्च एक एव सामान्यधर्मः,
वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः पृथक् निर्दिष्ट इति प्रतिबन्तूपमानद्वारः,
“प्रतिबन्तूपमा सा म्याद् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति नक्षणात् ।
गार्दूलविक्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

मरुदिति । यस्याः पुरद्वारे गोपुरे, “पुरद्वारन्तु गोपुरम्”
इत्यमरः, शतमखमुखाः इन्द्रभृतयः ते प्रसिद्धाः मरुच्चन्द्रादित्याः
वायुचन्द्रसूर्याः क्रतुभुजः देवाः अनुदिनं प्रतिदिनं समयं यथा
तथा उपसर्पन्ति समुपतिष्ठन्तीत्यर्थः, शिवशिवेति खेदे, मेयं
दशग्रीवस्य नगरो लङ्का प्रकोपेण व्याकम्पानि विशेषेण आकम्प-

इत्युक्त्वा शुकसारणौ तिरस्कृत्य राम प्रति दूतप्रस्थापना ।

स्वस्ति योदशकन्धरस्त्रिभुवनव्यापिप्रतापानलो

व्यामुग्ध लिखतीन्द्रवज्रभिदुरो राम वनेवासिनम् ।

आनीता जनकात्मजा खलु मया, सुग्रीवसेनान्वितो

नेतु वाञ्छसि मूढ । तापस । कथं प्राणैः परिक्रीडसे ? ॥१०८॥

वाचिकम् ।

इन्द्राद्यास्त्रिदशा विलोका समरे य विद्रवन्ति द्रुत

तं त्व तापस । रावण कथमहो योऽपि किमु सर्वसे ? ।

मानानि अधरतटपुटानि चेपा तैः वानरभटैः कपिवीरैः
समाक्रान्ता ? समभिभूता ? । यदा शिवशिवेति मन्बुद्धिः हे
शिव ! हे शिव ! हे भक्तवत्सल महेश्वर ! सर्वमेव तव विलसित
मिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०७ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्त्वित्यर्थः । त्रिभुवनव्यापी
प्रतापानल यस्य तथाभूत इन्द्रस्य वज्रं भिनत्तीति इन्द्रवज्र
भिदुर योदशकन्धर श्रीमान् रावण व्यामुग्ध विज्ञेयेण
सर्वतो मूढं कार्याकार्यविवेकहीनमित्यर्थः वनेवासिनं रामं
लिखति रे मूढ मया जनकात्मजा सीता आनीता खलु
हृतैव । रे तापस ! त्वं सुग्रीवस्य सेनाभिः वानरैरित्यर्थः
अन्वितः सङ्गतः सन् नेतुम् उद्बुद्धः, तामिति शेषः वाञ्छसि
अभिलषसि ? कथं किमर्थं प्राणैः परिक्रीडसे ? प्राणान्
पणोक्त्यः क्रीडसि कथमित्यर्थः । यदि प्राणान् रक्षितुमिच्छसि
तदा सत्वरं पलायस्वेति भावः । शार्ङ्गं न विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

इन्द्राद्या इति । इन्द्राद्या इन्द्रास्तस्य त्रिदशा देवा
समरे संग्रामे यः विलोका द्रुतं विद्रवन्ति पलायन्ते, रे तापस !

अन्नस्य' प्रतिपक्षराक्षसमुखे मोहात् पदं सा लयाः
 सीताया विनिवृत्य याहि भवनं गत्वेति गोघ्नं वट ॥ १०८ ॥
 रे रे तापम ! मूढ ! रावणहतामुद्धर्तुकामः प्रियां
 किं नङ्गाभिमुखः प्रयामि कपिभिः प्रोत्साहितः कातरैः ? ।
 को यत्नं कुरुते च पद्मगपतेः रत्नं फणामण्डनात्
 आकट्टं सहसा सचेतनमतिः श्वःश्वेयमं चिन्तयन् ? ॥ ११० ॥
 यच्छिष्टा मुदितः गिरांसि कृतवानर्चां भवानोपतेः
 यस्यान्नावगवर्त्तिनोऽमरगणा यः सर्वमायानिधिः ।

त्वं तं रावणं योद्धुं स्पृहसे किमु ? कथमहो ! किमाश्चर्यम् ! ।
 त्वम् अज्ञः निर्विवेकः मोहात् अज्ञानात् प्रतिपक्षाणां
 विरोधिनां राक्षसानां मुखे पटे पटनिक्षेपं सा लयाः न कुरु.
 सीतायाः विनिवृत्य पराङ्मुखोभूय, (सीतागतानुरागं त्यक्तेति
 यावेत् भवनं गृहं याहि गच्छ । गत्वा इति वाचिकं गोघ्नं वट ।
 धार्त्ताहरं प्रति आदेगेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

रे रे इति । रे रे मूढतापम ! रावणेन हृतां प्रियां
 कान्तामुद्धर्तुकामः कातरैः दुर्जनैः कपिभिः प्रोत्साहितः सन्
 किं किमर्थं नङ्गाभिमुखः प्रयामि ? प्रयाणं करोषि ? (निरर्थकः
 प्राणहरय ते प्रयाम इत्याहे) क इति—सचेतनमतिः सुविवेक-
 बुद्धिः ऽत्र; परदिने श्वेयमं शुभं चिन्तयन् को जनः पद्मगपतेः
 सर्पराजस्य फणामण्डनात् रत्नम् आकट्टम् आहर्तुं सहसा
 यत्नं कुरुते च ? करोति हि ? न कोऽपोल्यः । अत्रापि पूर्ववत्
 प्रतिवस्तूपमानद्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११० ॥

य इति । यः मुदितः हृष्टः, न तु कातरः सन्नित्यर्थः,
 गिरांसि क्षिप्त्वा निवृत्य भवानोपतेः गन्धोः अर्चनां पूजा

यः कैलासगिरिं भुजेस्तुलितवान् यः कालदर्पापहः

तं त्वं तापस । दो(दु)र्बलैर्जलनिधिं बद्धा कथं जेष्यसि ? ॥११॥

यावद्यायाति रुष्टः प्रलयघनघटाघोरनादैर्विविधैः ।

संग्रामं कुम्भकर्णस्त्यज समररसं राम ! सीतां विहाय ।

आगते कुम्भकर्णे तत्र कपिसहितस्यापि सेना विदूरात्

न स्यात् युक्त्युत्प्लव्यजपवनश्वासवातादधूताः ॥ ११२ ॥

आदाय लेखं दगकन्धरस्य गत्वा निकुम्भोऽखिलरूपधारो ।

स्तुतवान्, अमरगणाः देवनिवहाः यस्य आश्चावमवर्त्तिनः

आश्चावहा इत्यर्थः, यः सर्वाणां मायानां कूटविद्यानां निधिः

आश्रयः, यः भुजैः कैलासगिरिं तुलितवान् उद्धृतवान्, यः

कालस्य यमस्य दर्पम् अपहन्तीति तथाभूतः यमं जितवानि

त्यर्थः, रे तापस । त्वं दो(दु)र्बलैः बाहुबलैः, दुर्बलैरिति पाठे दुर्बलै-

र्बानरैरित्यर्थः, जलनिधिं सागरं बद्धा तं, मामिति शेषः, कथं

केन प्रकारेण जेष्यसि ? । शार्दूलविक्रीडितं हतम् ॥ १११ ॥

यावदिति । कुम्भकर्णः रुष्टः कुपितः सन् विविधैः अद्भुतैः

प्रलयघनघटा कल्पान्तमेघसङ्घः, तस्या इव घोराः विघटाः

नादाः गर्जनानि तैः, विशेषणं तृतीया, तथाविधान् नादान्

कुर्वन्नित्यर्थः, यावत् संग्रामं रणक्षेत्रं नायाति नागच्छति

तावत् हि राम । सीता विहाय सीतायाः परित्यज्येत्यर्थः

समररसं त्यज, कुम्भकर्णे आगते आगते रणभूमिमित्यर्थः,

कपिसहितस्यापि तव सेनाः विदूरात्—तस्य कुम्भकर्णस्य

प्रलयजपवनवत् कल्पान्तजनितसमोरवत् ये आसवाता,

निश्वासमारुताः तैः अवधूताः आहताः सन्त्यः स्यातुं, रणभूमा-

ददौ रघूणां पतये पुरस्तादुपेत्य गाढारमटीपटीयान् ॥ ११३ ॥
 एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके
 वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्यङ्गते विक्रमेः ।
 मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सञ्जीकृते
 पठः सागरबन्धनोऽत्र गतवानद्धो महानुज्ज्वलः ॥ ११४ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

अथ श्रीरामः सुग्रीवं प्रति ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः कोऽस्ति वीरो महाबलः ? ।

राजवंशोद्भवो विद्वान् समानेयः कपोश्वर ! ॥ १ ॥

आदायेति । अखिलरूपधारो विविधरूपधरणक्षमः, महा-
 माय इति भावः, गाढा दृढा या आरभटो उद्योगः तत्र पटो-
 यान् अतिपटुः निकुम्भ, दशकन्धरस्य रावणस्य लेखं लिपिम्,
 आदाय गृह्यत्वा गत्वा पुरस्तात् अग्रतः उपेत्य उपस्थाय
 रघूणां पतये रामाय ददौ । उपजाति वृत्तम् ॥ ११३ ॥

एष इति । सागरस्य बन्धनं यत्र तथोक्तः । स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीलीवानन्दविद्याभारभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकस्य षष्ठाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ६ ॥

नद्वेति । हे कपोश्वर ! लङ्कायां प्रस्थापनं प्रेषणं तद्योग्यः
 तत्क्षमः महाबलः प्रबलः राजवंशोद्भवः राजकुलोत्पन्नः
 विद्वान् वीरः कः अस्ति ? स समानेयः महत्समीपमानेत्यः ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

सुग्रीवः । राजवंश्यो न शूरा हि कचिच्छूरो न भूमिभुक् ।

राजपुत्रो गुणैर्युक्तः शक्तो भ्रातृसुतस्तु मे ॥ २ ॥

रामः सुवेल्लादितटे निपण्य, समुद्रमुल्लङ्घ्य विकीर्णसैन्यः ।

लङ्काधिनाथस्य गृहाय दूतं सुरेन्द्रनप्तारमथादिदेश ॥ ३ ॥

गत्वा ताराकुमारः प्रथममभिनवं मीघमुल्लङ्घिताम्भं

पादाघातात् बभञ्ज प्रलयजलधरध्वानगम्भीरघोषः ।

एतत् कस्मादकस्मादिति चकितदशग्रीवमुदग्रीवयन् द्राक्

कुर्वन् दूतानुपूर्वो बहिरभवदय दारतः किञ्चिदूचे ॥ ४ ॥

राजवंश्य इति । राजवंश्यः राजकुलजातः जनः न शूरः
अशूरः, शौर्यरहित इत्यर्थः । सदा अलस एव भवतीति शेषः ।
कचित् कुत्रापि शूरो वीरः, भूमिभुक् न, केवलं वीर्यवान्
गुणहीनो जनः भूपतिर्न, भवतीति शेषः । मे मम भ्रातृ-
सुतस्तु भ्रातृवर्जिनः पुत्रस्तु राजपुत्रः राजवंशोद्भवः तथा गुणैः
युक्तः गुणवान् शक्तः वीर्यवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

राम इति । अथानन्तरं रामः समुद्रम् उल्लङ्घ्य विकीर्ण-
सैन्यः लङ्कायां चतुर्दिग्भ्यामसैन्यः सुवेल्लस्य अग्रेः तटे निपण्यः
स्थितः सन् लङ्काधिनाथस्य रावणस्य गृहाय गृहं गन्तुमित्यर्थः,
सुरेन्द्रस्य नप्तारं पौत्रम्, अङ्गदमित्यर्थः, दूतम् आदिदेश
आदिष्टवान् । निपण्य इत्यत्रावतोर्णं वतोर्णो वेति पाठान्तरम् ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

गतेति । प्रलये कल्पान्ते यो जलधरः, मेघः तस्य ध्वानवत्
गम्भीरः घोषः घोषः नादो यस्य सः ताराकुमारः अङ्गदः
गत्वा प्रथमं प्राक् अभिनवम् उल्लङ्घिताम्भं मीघपदवीमति-
क्रान्तमत्युन्नतमिति भावः, मीघं सुधाधवलं इत्यर्थे पादाघातात्

रे राक्षसाः ! कथयत, क्व स रावणाख्यो

रत्नं रघुप्रवरयोरपहृत्य नष्टः ? ।

त्रैलोक्यदोषनशरोग्रशिखाकराले

यो रामदावदहने भविता पतङ्गः ॥ ५ ॥

राक्ष । मा गास्तिष्ठ, वहिर्व्रज, चरमपि स्थित्वा प्रयास्यान्नया,
यवास्ते भुजविक्रमाखिलजगदिद्रावणो रावण ।

चरणप्रहारात् वभञ्ज । अथ सोधभञ्जनानन्तरम् अकस्मात्
(एतत् सौवभञ्जनमित्यर्थः, कस्मात् कथं, वृत्तमिति शेषः, इति
चकितः भयसम्भ्रान्तः दशग्रीवः तं द्राक् भटिति, “द्राक् भटित्यञ्ज-
साङ्गाय” इत्यमरः, उद्ग्रीवगन् ऊर्द्धग्रीवं दशग्रीवं कारय-
वित्यर्थः, दूतानुपूर्वीं दूतविहिताचारं कुर्वन् हारतः हारदेशस्य
वह्निः अभवत् किञ्चित् ऊचे उवाच च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

रे इति । रे राक्षसाः ! निगाधराः ! यः रघुप्रवरयोः राम-
नक्षत्रणयो, रत्नं सीतारूपं धनम् अपहृत्य नष्टः पलायितः, यद्य
त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य दोषनानां शराणाम् उग्राभिः घोराभिः
शिखाभिः कराले व्याप्ते राम एव दावदहनः दवानलः तस्मिन्
पतङ्गः अग्निपतनोन्मुखक्रीटविशेषः, भविता भविष्यति, -स
रावणाख्यः रावणनामा, राक्षस-इति शेषः, क्व ? वर्तते इति
शेषः । रघुप्रवरयोरित्यत्र रवोन्दुकुलयोरिति पाठे रवोन्दुकुलयोः
सूर्यचन्द्रवंशयोः, रघुवंशजनकवंशयोरित्यर्थः । त्रैलोक्यदोषन-
शरोग्रशिखाकराले यो रामदावदहने इत्यत्र त्रैलोक्यदोषनकर-
त्रिशिखाकराले यो रामनामदहने इति पाठान्तरम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

मा गा इति । रे अद्भट ! मा गाः न प्रविशेत्यर्थः, तिष्ठ-

अस्यैवाङ्गद ! बाहुपाशपतितो मूढ किमाक्रन्दसे ?

सिंहस्याङ्गमुपागतं मृगमिव त्वा क परित्रायते ? ॥ ६ ॥

अथावलेपात् अङ्गदे राक्षस्येणिधूमकेतौ रावणसिंहासनाधिरूढे
रावणाङ्गदयोरुक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यम् ।

कस्त्व ? बालितनङ्गवो रघुपतेर्दूतोऽस्मि बालीति क ?

को वा वानर ! राघव ? समुचिता ते बालिनो विस्मृति ।

लाङ्गूलान्तनितान्तबद्धवपुः समूर्च्छितस्य ध्रुव

घ्राण दर्पमिव स्वसुर्विरहयन् राम कथं विस्मृत ? ॥ ७ ॥

अत्रैव द्वारदेशे इति शेषं वहि ब्रज गच्छ क्षणमपि अल्प
कालमित्यर्थं स्थित्वा आश्रया प्रभोरादेशेन यत्र भुजाना
बाह्वना विक्रमेण अखिलानां सर्वेषां जगतां विद्रावणं शङ्कोत
पादकं रावण आस्ते तिष्ठति तत्र प्रयासि गच्छसि गमिष्यसी
त्यर्थं भविष्यत्सामीप्ये लट् । मूढस्त्वम् अस्यैव रावणस्य
बाहुपाशे पतितं अस्येति शेषं किं कथमं आक्रन्दसे ? गर्जसि ?
सिंहस्य अङ्गं क्रोडमुपागतं मृगमिव त्वां क परित्रायते ? न
कोऽपि परित्रातुं शक्नोतीत्यर्थं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति । क त्वम् ? इति रावणस्य उक्तिः । बालिन
तनूङ्गव तनूज रघुपते रामस्य दूतोऽस्मि । इति अङ्गदस्य
उक्तिः । बाली इति नाम्ना क ? रे वानर ! राघव रघुपति
को वा ? इति रावणस्य उक्तिः । लाङ्गूलस्य अन्तेन लामनिचये
नैत्यर्थं नितान्तं बद्धं वपुः शरीरे यस्य तथाभूतस्य समूर्च्छितस्य
सम्यक् मोहं गतस्य ते तव बालिनं तथा कुर्वत इति
भावः विस्मृतिः विस्मरणं समुचिता ध्रु० युक्तेवेत्यर्थं बहुकालिक
त्वादिति भावः, किन्तु स्वसुः भगिन्या शूर्पणखाया घ्राण

श्रुतमप्यर्थं क्रोधाद्विस्मृत्य रावणः ।

कस्त्वं ? वानितनूद्भवः, कुत इह ? श्रीरामसंप्रेषितो,

वार्त्ता ब्रूहि हनूमतः, म च कदा राज्ञा भयान्निःसृतः ।

तद्भोतेर्वद कारणं ? दशमुखं साङ्गं सपुत्रानुजं

हत्वा यत्र गतो, निगम्य वचनं चित्रार्पिता राक्षसाः ॥ ८ ॥

राव । रे रे कस्यासि ? कौऽसि ? क पुनरिह गतः ? कस्य दूतः ? किमर्थं

विस्मष्टं, पिष्टपानां विजयिनमपि मा मन्यसे त्वं त्वणाय ।

नासिकां दर्पमिव विरहयन् अपनयन् रामः कथं विस्मृतः ?

इति अङ्गदस्य उक्तिः । अस्य तु व्यापारस्य साम्प्रतिकत्वात्

विस्मरणमनुचितमेवेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कस्त्वमिति । कः त्वम् ? इति रावणोक्तिः । बालिनः

तनूद्भवः आत्मजः, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः । इह

अस्मत्सकामे कुतः ? किमर्थमागतोऽसीत्यर्थः । इति रावणोक्तिः ।

श्रीरामेण संप्रेषित, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः ।

हनूमतः वार्त्ता ब्रूहि इति रावणोक्तिः । स च हनूमान्

कदा कश्चिन् काले राज्ञः सुग्रीवात् भयात् हतोः निःसृतः

पलायितः । इति अङ्गदोक्तिः । तद्भोते, तस्य भोतेः भयस्य

कारणं वद । इति रावणोक्तिः । यत् यतः साङ्गम् अङ्गानि

अमात्यादोनि सप्त, तत्सहितं सपुत्रानुजं पुत्रभ्राष्ट्रसहितं

दशमुखं हत्वा न गतः न प्रतिनिवृत्तः । इति अङ्गदोक्तिः ।

राक्षसाः वचनम्, अङ्गदस्येति शेषः, निगम्य श्रुत्वा चित्रार्पिताः

आलेख्यन्यस्ताः, स्तब्धोभूताः, आसन्निति शेषः ॥ ८ ॥

रे रे इति । रे रे वानर इति सन्वोधनपदमध्याहार्यम् ।

त्वं कस्य असि ? कः असि ? इह पुनः क कुत्र गतः ? आगत

अङ्ग ! इहो पौलस्त्यसूना ! तव वनमयनस्यामजोऽहं सुवेनात्
 मंप्राप्तो रामदूतो.विष्टज जडमते ! जानकीं वाप्यसून् वा ॥८॥
 येनेकेन श्रेण सप्त निहतास्ताला धनुस्तद्धतं,
 बडो वारिधिरेप तातमपि मे यः प्रापयत् पञ्चताम् ।
 तदभृत्यं खलु विद्धि राक्षसपते ! तत्पादपद्मस्रज-
 दूनीपालिपरागपुञ्जरुणिकाजाताङ्गदद्याङ्गदम् ॥ १० ॥

इत्यर्थः, कस्य दूतः ? किमर्थम् ? विस्मष्टं सुव्यक्तं यथा तथा,
 वदेति श्रेयः । पिष्टपाना जगतां विजयिनं विजेतारमपि मा
 त्वं हृणाय मन्यसे गणयसि ? इहो-पौलस्त्यसूनो ! पुलस्त्य
 नन्दन । तव वनमयनस्य बलदर्पप्रशमयितुः बालिन इत्यर्थः,
 आत्मजः तनयः अहं सुवेलात् लङ्कोपरिवर्तिनो गिरेः राम-
 दूतः सन् सम्प्राप्तः, त्वत्सकाशमिति श्रेयः । रे जडमते !
 मूढबुद्धे ! जानकीं वा असून् प्राणान् वा विष्टज त्यज ।
 स्तग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

येनेति । येन एकेन श्रेण सप्त तालाः निहताः बिद्धाः,
 तत् प्रसिद्धं धनुः ऐश्वरं कार्मुकमित्यर्थः, जडं खण्डितम्, एष
 वारिधिः समुद्रः बडः, यः मे मम तातं पितरं बालिनमपि
 पञ्चतां निधनं प्रापयत् नाशितवानित्यर्थः, हे राक्षसपते ! तस्य
 रामस्य भृत्यं, तस्य पादपद्मेभ्यः स्रजलन्तः निर्गच्छन्त्यः या
 धूनीनां पालयः समूहाः ता एव परागपुञ्जाः कौसुमरजययाः,
 “परागः कौसुमं रजः” इत्यमरः, तेषां कणिकाभिः जातम्
 अङ्गदं भूषणविशेषः यस्य तं तञ्जरणेशुरूपितबाहुमिति भावः,
 अङ्गदं तन्नामानं वानरं विद्धि खलु जानोहि एवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

राव । कुत्रास्ते ममरे यमानयममे रे दून ! रामः ? पुनः
 दारोदारणकारणेन मरणं वाञ्छत्यसौ दुर्मतिः ।
 स्त्रीरङ्गो नियतं ममैव विशिखे वङ्गिप्रभे तापसो
 देवेशोद्धतदर्पसर्पगर्हणे सुग्रीवमित्रं चिरम् ॥ ११ ॥

तयोस्तुतिप्रत्युत्थी ।

रामः को नाम ? जेता जयति भृगुपतेः, कय तादृग् भृगूणां ?
 यज्जैतव्यातिपत्रं जगति, न क्षिदितस्तस्य यादृक्प्रभावः ।
 हन्ताऽसौ हैहयेन्द्रप्रभृतिनरपतेः, कस्तया हेहयो वा ?
 व्यक्तं जानीहि, यस्त्वां सुचिरमगमयत् धूरकारानिकायम् ॥ १२ ॥

कुत्रेति । रे दून ! यमानयममे अन्तःकमवननिभे कुत्र
 कस्मिन् समरे युद्धे रामः आस्ते तिष्ठति ? न कुत्रापि स्यात्
 शक्तोतीत्यर्थः । असौ पुनः दुर्मतिः मन्दघीः स्त्रीरङ्गः स्त्रोषु
 कृपणः, स्त्रीरक्षणाक्षम इति यावत्, सुग्रीवमित्रं तापसः दारो-
 दारणकारणेन भार्योद्धारहेतुना देवेशस्य देवराजस्य उद्धतः
 प्रकटो यो दर्पः अहङ्कारः, अहमेव त्रिलोकाधिपतिरित्यभिमान
 इत्यर्थः, स एव सर्पः तस्य गर्हः तदपनयनहेतुरिति भावः,
 तस्मिन् चिरं सततं वङ्गिप्रभे अग्निनिभे ममैव विशिखे शरी-
 निश्चितं मरणं वाञ्छति आकाङ्क्षति, अवश्यमेव मम हस्ते
 मरिष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राम इति । रामः को नाम ? य. भृगुपतेः परशुरामस्य
 जेता मन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । भृगूणां भृगुवंश्यानां
 मध्ये तादृक् वीरत्वेन गण्य इति भावः, कय को हि ? जगति
 भुवने यस्य जैतव्यातिपत्रं सर्वविजयी अयमिति प्रसिद्धिपत्रम्,
 अस्तीति शेषः । तस्य भार्गवस्य यादृक्, तादृगिति वा पाठः,

कस्त्वम् ? वन्यपतेः सुतो, वनपतिः को वा ममाग्रे वद ?
 देवाः शक्रपुरोगमा मम गृहे नित्यं स्वदास्ये स्थिताः ।
 रामः किं कृतवान् कपोन्द्रपृथुकैः संलङ्घ्य रत्नाकरं ?
 चेदायाति मदोयदर्पदहने स स्थात् पतङ्गोपमः ॥ १३ ॥
 अङ्ग । ३३ रावण ! रावणानपि बहनेतान् वयं शुश्रुमै-
 तेष्वेकः किल कार्त्तवीर्यनृपतेर्दीर्घण्डपिण्डीकृतः ।

प्रभावः न विदितः न ज्ञातः, त्वयेति शेषः, यदा न विदितो
 मयेति रावणोक्तिः । असौ भार्गवः हैहयेन्द्रप्रभृतिनरपतेः
 कार्त्तवीर्यप्रभृतिराजन्यस्य इत्या । हैहयो वा कार्त्तवीर्यो वा
 तथा तादृशप्रभाव इति भावः, कः ? अर्थां स्पष्टं जानोहि
 विद्धि, यः कार्त्तवीर्यः त्वां सुचिरं सुदोर्घ्वाक्षं क्रूरः दारुणः
 कारानिकायः कारागारवासः तम् अगमयत् प्रापयामास,
 येन रणे पराजितः कारागारं नीतोऽसीति भावः । स्नाधरा
 वृत्तम् ॥ १२ ॥

कस्त्वमिति । त्वं कः ? वन्यानां वनचारिणां वानराणा-
 मित्यर्थः, पतिः तस्य बालिन इत्यर्थः, सुतः, अहमिति शेषः । वन-
 पतिः बाली ममाग्रे मत्समीपे को वा ? वद कथय, किं कोऽपी-
 त्यर्थः, अगच्छ इति भावे, यतः शक्रपुरोगमाः इन्द्रादयः देवाः
 मम गृहे नित्यं सततं स्वस्य आत्मनः, ममेति भावः, दास्ये
 कैङ्कर्ये स्थिताः । रामः कपोन्द्रपृथुकैः वानरेन्द्रशिशुभिः, सहेति
 शेषः, रत्नाकरं सागरं संलङ्घ्य किं कृतवान् ? न किमपि कर्त्तुं
 शक्यतीत्यर्थः । स आयाति आगच्छति चेत् तदा मदोयदर्पदहने
 मत्सम्बन्धिनि दर्पाग्नी पतङ्गोपमः पतङ्गनिभः स्यात् भवेत्,
 मरिष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

एको नर्त्तनलम्बितान्नक्रवन्नो दैत्येन्द्रदासीगतैः

अन्यो मत्पितृबाहुमूलगनितस्त्वं तेषु कोऽन्योऽयवा ? ॥१४॥

राव । रे रे कोशगिगी ! ममैव पुरतो गर्जय हृष्टः कथं

लोमालीकलुपीकृते किल पुरा कर्णेऽपि न यावितः ? ।

(अथ अङ्गदस्य भयप्रदर्शनार्थं मायया रचितान् बह्वन् रावण-
रूपधरान् देवान् आलोक्य अङ्गदः कथयति, रे रे इति ।—रे रे
रावण । वयमपि बह्वन् रावणान् एतान् शत्रुम श्रुतवन्तः, एतेषु
रावणेषु मध्ये एकः कार्त्तवीर्यस्य नृपतेः दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन
पिण्डोलतः कारावासं नीत इत्यर्थः । —एकः—अपर इति शेषः,
दैत्येन्द्रस्य वलेः दासीगतैः नर्त्तनन लम्बितः प्रापितः अन्नक्रवलः
अन्नग्रासः यस्य तथोक्तः । पुरा दैत्येन्द्रेण पराजितः पाताले तत्-
किङ्कराभिः यदि त्वं नृत्यमि तदा तुभ्यमन्नं दास्याम इत्युक्तो
रावणस्तत्कारावासे तथा नर्त्तनं कृत्वा तामामनुग्रहलभ्यमन्न
भक्षयन् प्राणान् ररक्षेति वार्त्ताद्वानुसन्धेयो । अन्त्यः अपरः रावणः
मम पितुः वानिनः बाहुमूलात् उन्नतदेगात् गनितः तदनुग्रहमया
विमुक्त इत्यर्थः, तेषु रावणेषु मध्ये जाः ? अथवा अन्य, अपरः ?
रावण इति शेषः । रावणानपीत्यथ रावणान् ज्ञातोति, शत्रु-
मैतन्वेवा इत्यत्र उक्तं प्रागजमिति, पिण्डोलत इत्यत्र पिण्डो-
लतमिति, एका नर्त्तननलम्बितान्नक्रवन्ना दैत्येन्द्रदासीगतैरन्यो
मत्पितृबाहुमूलगनित इत्यत्र एकं नर्त्तनदापितान्नक्रवलं दैत्येन्द्र-
दासीगतैरन्यं वक्तुमपि त्रयामह इतोति च पाठान्तरं सुगमम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

रे रे इति । रे रे कोशगिगी ! वानरशावक ! ममैव
त्रिभुवनविजयिनोऽपीत्यर्थः, पुरतः अयतः कथं केन प्रकारेण

युद्धे तुल्यबलः सुरेष्वपि न मे कश्चिद्रिपून् वारयन्

स्थाताऽहं सबलो, यतः परबलं हन्ता ततो रावणः ॥ १५ ॥

अङ्ग । कृत्वा कक्षागतं त्वां कपिकुलतिलको बालिनामा बलीयान्

भ्रान्त्वा समाब्धितोरे तदनु चरितवान् ध्यानसम्यार्चनञ्च ।

बाणेनैकेन विद्धो भट्टिति निपतितो रामचन्द्रस्य सोऽपि

त्यक्तामुस्तूर्णमागात् सुरपुरमधुना, सुखं लभेश्च । गर्दम् ॥ १६ ॥

गर्जन् सन् दृष्टः, भवसीति शेषः, मत्पुरतस्तव द्रष्टुमीदृश्यप्रकटने भोतिर्निति भावः ।) स्रोत्रामालीभिर्निचयैः कलुषोक्तते आकृते इति यावत्, कर्णे अपि पुरा पूर्वं न आवितः किल ? (अहं केनापीति शेषः । अस्य रोमनिचयाकृतकर्णत्वात् स्वयं श्रवणे सामर्थ्यविरहेऽपि अन्येनापि मदीया वास्तां त्वयि न आविता किम् ? इति भावः) । सुरेषु देवेषु अपि मध्ये कश्चित् युद्धे मे मम तुल्यबलः न, अस्तीति शेषः, अहं सबलः ससैन्यः सन् रिपून् यद्वन् वारयन् निराकुर्वन् स्थाता स्थितिशोलः, यतः अहं परेषां बलं हन्ता घातकः, ततः कारणात् रावयति क्रन्दयति रिपूनि रावणः, यथार्थनामेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

कृत्वेति । कपिकुलतिलकः वानरकुलश्रेष्ठः बलीयान् महाबलः बालिनामा, मत्पितृति शेषः, त्वां कक्षागतं बाहुमूल-निगडितं कृत्वा तदनु तदनन्तरं, सप्तानाम् अभ्वीनां सागराणां तीरे भ्रान्त्वा परिभ्रम्य ध्यानसम्यार्चनं ध्यानं समाधानं, चित्तै-काग्रमित्यर्थः, तेन सम्यार्चनं सम्यक्कालोचितं देवार्चनं चरित-वान् कृतवाञ्छ । सोऽपि प्रसिद्धो वीरः बाली रामचन्द्रस्य एकेन बाणेन शरेण विद्धः सन् भट्टिति निपतितः भूमौ पतितः सन्

राव । दोर्दण्डास्त इमे त्रिलोचनगिरेर्वृत्तश्वसम्भाविता-
स्तान्येतानि दशाननानि, दशभिर्दिग्भिस्तथा विभ्रुतिः ।
पश्याद्यापि स एव वीर्यमहिमा, तस्मिन् पुनस्तापसः
संगोष्ठो हि रिपुः, स चापि कुपितस्तस्यापि दूतः कपिः ?

॥१७॥

अङ्ग । दोर्दण्डातिप्रचण्डार्जुनहननविधिप्रौढदोष्णां सहस्र-
च्छेदक्रोडाप्रवीरस्त्रिरपरशुमहागर्वनिर्वापकस्य ।
दूतोऽहं राघवस्य त्वदपघनचिरावासवक्त्राग्रलोम्नः
पुत्रः सुखामसूनोः प्रवगवन्पतेर्नामतयाङ्गदोऽहम् ॥१८॥

त्यक्तासुः मुक्तप्राणः सन् तूर्णं शीघ्रं सुरपुरं स्वर्गम् आगात् गत
वान् । अधुना साम्प्रतं, हे नडेश । त्वमपि गर्वं मुञ्च त्यज ।
स्नग्धरा वृत्तम् ॥ १६ ॥

दोर्दण्डा इति । ते प्रसिद्धा इमे त्रिलोचनगिरः कैलासस्य
उत्तम्भेन सदहरणेन सम्भाविता सम्भानिताः, सर्वजनप्रशंसिता
इति यावत्, दोर्दण्डाः भुजदण्डाः, तानि एतानि दश दश-
संख्यानि भाननानि मुखानि दशभिः दिग्भिः तथा तादृशी
विभ्रुतिः विख्यातिः, ममेति सर्वत्र सम्बन्धः । अद्यापि स एव
वीर्यमहिमा पराक्रमप्रभावः, पश्य अवलोकय । वाक्यार्थः कर्म ।
तस्मिन् पुनः तादृशे वीर्यमहिम्नि तु तापसः रिपुः शत्रुः, अंगोष्ठो
वराकत्वात् सम्यक् शोचनोयः एव, स च तापसः शत्रुः अपि
कुपितः क्रुद्धः तस्यापि तापसस्य दूतः, स च कपिः यामरः,
हास्यकरमेतदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

दोर्दण्डेति । दोर्दण्डेन अतिप्रचण्डस्य अत्युष्णस्य अर्जु-
नस्य हननविधौ निघनश्यापारे प्रौढानां प्रकृतानां दोष्णां—

राव । भ्राता मे कुम्भकर्णः सकलरिपुञ्जलप्राणसंहाररूपः

पुत्रो मे मेघनादः प्रहसितवदनं येन बद्धः सुरेन्द्रः ।

खट्वा मे चन्द्रहासो रणमुखचपला राक्षसा मे सहायाः

मोऽहं गीर्वाणशत्रुस्त्रिभुवनविजयी रावणो नाम राजा ॥१८॥

अङ्ग । रे रे रावण । कार्तवीर्यदलिताहङ्कार । गत्वा स्वयं

सोतामर्षय, पालय स्वतनयान् यावत्त रामः शरान् ।

कोपान्मुञ्चति, दृष्ट्याधिपभुजयेणीमहाकानन-

हेतुर्यथ कुठारधारणपटोः रामस्य जेता रणे ॥ २० ॥

रावणाद्भयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

रामः किं कृतवान् ? प्रवीरविजयं, कोऽसौ प्रवीरो जितः ?

बाली, सोऽपि च को ? न वेत्ति किममं ? को वेत्ति शाखामृगम् ?

आस्रवापि तवापि विस्मृतिरहो ! ? मोहो महानोदृशः

पर्यङ्गे-निजबालकेलिकृतये बहोऽसि येनोरसि ॥ २१ ॥

रावण ! स्वयं गत्वा रामसमोपमित्यर्थः, सीताम् अर्पय, स्वतन-
यान् निजपुत्रान् पालय रत्न-यः दृष्ट्याधिपस्य भुजयेणी
बाहुसङ्घमृत्यर्थः, एव महाकाननं महारण्यं तस्य हेत्ता तस्य
कुठारधारणे पटुः क्षमः कुशल इत्यर्थः, तस्य रामस्य भार्गवस्य
च भार्गवस्यापि रणे जेता रामः दाशरथिः कोपात् शरान्
यावत् न मुञ्चति न वर्पति, “यावत्पुराभ्यां मध्ये” इति भव्यार्थ-
यावच्छब्दयोर्नि लट्, रामस्य कोपे तव वंशनाशो भविष्यतीति
भावः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । रामः किं कृतवान् ? इति रावणोक्तिः ।
प्रवीरविजयं प्रकृष्टवीरशत्रुविजयं, कृतवान् इत्यन्वयः । इति
अङ्गदोक्तिः । असौ प्रवीरः शत्रुः कः ? यो जितः ?
बाली, प्रवीरो जित इति श्रेयः । सोऽपि बाली च कः ?
अमुं बालिनं न वेत्ति न जानासि किम् ? को जनः
शाखामृगं वानरं वेत्ति जानाति ? न कोऽपोत्यर्थः, शाखामृगेण
कः परिचयः ? इति भावः । आः इति विरक्तिसूचकमव्ययम् ।
येन मम पित्रा निजबालकेलिकृतये निजबालकस्य ममेति
भावः, केलिकृतये क्रीडनार्थं पर्यङ्गे खट्वैकदेशे इत्यर्थः, उरसि

किं कार्यं वद राघवस्य ? स तथा वदोऽमुनाऽम्भोनिधि,
क्रीडार्थं कपिपोतकैरिह गतैर्जानात्ययं मा न हि ? ।

लङ्कालोकनिकायनाथवचसा वेत्त्येव, किं किं कपे ।

को लङ्काधिपतिः ? विभीषण इति प्रख्यातकोर्त्तिर्भुवि ॥२२॥

राव । प्रवीरगणनासु वा तव पितैव कैर्गच्छते ?

पतिः स हि वनौकसा त्वमपि को वराकोऽर्भवाः ? ।

वक्षसि वद' अस्मि, तत्रापि तस्मिन्नपि बालिनि तत्रापि, अन्येषां
विस्मरणं कथञ्चित् सम्भवताति भावः, विस्मृतिः ? अहो !
आश्चर्यम् ईदृशो महान् मोहः, तवेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

किमिति । राघवस्य रामस्य कार्यं कर्म किम् ? वद
कथय । इति रावणोक्तिः । अमुना राघवेण तथा तेन प्रकारेण
स प्रसिद्धः अम्भोनिधिः सागरः वदः । इति अङ्गदोक्तिः । अयं
राघवः इह जगति क्रीडार्थं गतैः नौतैः कपिपोतकैः वानर-
शिशुभिः, वानरशिशवः क्रीडार्थं लोकोर्गृहेषु पोष्यन्ते इति
भावः, स हि मा, रावणमिति शेषः, न हि नैव जानाति नाव-
बुध्यते । इति रावणोक्तिः । लङ्कालोकानां नङ्गवासिजनानां
निकायः नियामः, लङ्केत्यर्थः, तस्य नाथः विभीषणः तस्य वचसा
वाक्येन वेत्ति एव जानात्येव । इति अङ्गदोक्तिः । हे कपे । किं
किं, कथयसि इति शेषः, लङ्काधिपतिः लङ्काधोऽवरः कः ? इति
रावणोक्तिः । विभीषण इति भुवि पृथिव्यां प्रख्याता कोर्त्तिर्यस्य
सः, लङ्काधिपतिरिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रयोगेति । प्रवीरगणनासु के के प्रकृष्टा वीरा इति

चकार किल राघवः किमपि कर्म नाङ्गोत्तरं ?

तेरङ्गयसि यन्मुहुर्मम पुरस्तदीयं ययः ? ॥ २३ ॥

अङ्ग । रामो नाम स एष, येन भगिनोनासावसापद्मिनः

खड्गस्ते खरदूषणत्रिशिरसां धीतः गिरःशोणितैः ।

वद्धा त्वा चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तेन यः

सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रप ! कथं तातस्त्वया विस्मृतः ? ॥ २४ ॥

संख्यानेषु तव पिता बाली केरेव गण्यते ? गणनाविषयी-
क्रियते ? न कैरपोत्थर्यः, हि यतः सः वनोकसां वननिवा-
सिनां शाखामृगाणामित्यर्थः, पतिः, त्वमपि वराकोऽनु-
कम्पार्ह इति यावत्, अर्भकः शिशुः कः ? राघवः रामः
किमपि लोकोत्तरम् अलौकिकम्, असाधारणमित्यर्थः, कर्म
चकार किल ? नैव चकारित्यर्थः, यत् यतः लोकोत्तर-
कर्मकरणादित्यर्थः, तदीयं रामसम्बन्धोत्थर्यः, ययः कीर्त्तिः, मम
पुरः अग्रतः मुहुः पुनः पुनः तेरङ्गयसि वर्णयसोत्थर्यः । पृथ्वी
वृत्तम् ॥ २३ ॥

राम इति । स एष रामो नाम, येन रामेण ते तव
भगिन्याः शूर्पणखायाः नासायाः नासिकायाः, वसाभिः नेदोभिः
पद्मिनः सकर्दमः खड्गः, निज- इति शेषः, खरदूषणत्रिशिरसां
राक्षसानां गिरःशोणितैः शिरस्केदनरक्तैः धीतः चालितः ।
हे निस्त्रप निर्लज्ज ! यः त्वां वद्धा, लाङ्गूलेनेति शेषः, मुहूर्त्तेन
चतुरम्बुराशिषु चतुर्षु समुद्रेषु परिभ्राम्यन् सन्ध्याम् अर्चयति
स्म उपास्ते, स तातः पिता बाली त्वया कथं विस्मृतः ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

राव । यस्तातं तव निर्व्यलीकमवधोत्तत्रापि निर्मत्सरः

तस्य प्रेष्यतया भ्रमन् कपिशिशो । निर्लेजः । किं गर्जसि ? ।

त्वत्पित्रे पुनरेकदा किल मया मैत्रोपसादः कृतः

तत्पुत्रे त्वयि तावदेवमुचितो दण्डः कथं धार्यते ? ॥२५॥

अङ्ग । प्रपन्न, पत्न्या नयमयमभितोऽपि नियतं

निपेय साधूना न पुनरपनोति सुहृदपि ।

तथाहि त्वां हित्वा सज्जमपि नक्तश्वरधनम्

विरामं श्रारामं भवदनुज एवैव भजते ॥२६॥

य इति । य, तव निर्व्यलीकम् अक्षताप्रियमित्यर्थ, निरप-
राधमिति यावत्, “व्यनीकन्त्वप्रियानृते” इत्यमर, तव तातं
बालिनम् अवधोत् हतवान्, हे निर्लेजः । कपिशिशो ।
तत्रापि-तस्मिन्नपि, पितृशत्रावित्यर्थ, -रामे निर्मत्सरः विद्वेष-
रहित, प्रत्युत तस्य प्रेष्यतया भृत्यतया भ्रमन् सन् किं गर्जसि ?
एकदा मया तव पित्रे बालिने मैत्रोपसादः सख्यभावरूपानुग्रहः
कृत, किल, किलेति प्रसिद्धौ, तस्य पुत्रे त्वयि तावत् उचितो
योग्यो दण्डः, अस्मत्कृत्वावादजनित इति भावः, केन प्रकारेण
धार्यते क्रियते ? मयेति शेष, सुहृत्पुत्रस्य तव दण्डात्वेऽपि
दण्डविधाने ममानुकम्पा जायते इति भावः । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रपन्न इति । अभितोऽपि शत्रुरपि नयमयं पत्न्या न नीति-
युक्ता पडति प्रपन्नः चाग्रितः जनः साधूनां निपेय आश्रय-
णीयः, अपनोतिः दुर्नयमस्य च सुहृदपि वन्धुरपि न पुन नैव ।
तथाहि-एव भवदनुज एव विभीषण एव सज्जमपि मोदर-

राव । श्रुतमस्ति, विभीषणश्च नः

सहजः संप्रति राममाश्रितः ।

कति सन्ति न रामनामकाः ?

कतमस्तेषु स यस्त्वयोच्यते ? ॥ २७ ॥

अङ्ग । जघान युधि ताडकादिकमसीमरचःकुलं,

बभञ्ज धनुरैश्वरं, परिवभूव तं भार्गवम् ।

स तालतक्षसप्तकं सपदि हतवानम्बुधिं

बबन्ध, न तथापि ते परिचितो रघूणां पतिः ? ॥ २८ ॥

मपि त्वां हित्वा त्यक्त्वा नक्षत्रचमूनां राक्षससेनानां विरामं
विध्वंसनं श्योरामं भजते सेवते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुतमिति । नः अस्माकं सहजः सहोदरः विभीषणः
सम्प्रति रामश्च राममेव आश्रितः, श्रुतमस्ति, एतदिति शेषः ।
रामनामकाः रामाख्याः कति न सन्ति ? बहवः सन्तीत्यर्थः ।
तेषु रामनामकेषु मध्ये, त्वया यः, राम इति शेषः, सच्यते कथ्यते,
स कतमः ? । सुन्दरो-वृत्तम्, “अयुजोर्यदि सी जगौ युजोः ।
सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा ॥” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

जघानेति । स रघूणा पतिः युधि युद्धे ताडकादिकम्
असीम अशेषं, बहुसंख्यक्रमित्यर्थः, रक्षसा कुलं जघान
हतवान्, ऐश्वरं धनुः हरकामुकं बभञ्ज खण्डितवान्, तं भार्गवं
परशुरामं परिवभूव निजितवान्, सपदि सहसा, एकैनाद्यदि-
नेति भावः, तालतक्षणां सप्तकं सप्त तालान् छत्तवान्
हृत्तवान्, अम्बुधिं सागरं बबन्ध, तथापि ते तव परिचितो न ?

राव । भग्नं भग्नमुमापतेरजगवं, बाली हतोऽसौ हत-

स्तालाः सप्त हता हताश्च, जलधिर्वहस्य बहस्य सः ।

आ. । किन्तेन, सशैलसागरधराधारोरगेन्द्राद्भट्टं

साट्टिं रुद्रमुदस्यतो निजभुजान् जानातु रे ! रे । हि मे ॥२८॥

अद्भ । एकस्त्वया स शिखरी खभुजैरुद्रदः

शम्भोः प्रसादनविधौ दशकम्बरेण ।

पूर्वं वराहवपुषाऽम्बुधिमध्यमग्ना

तेनोद्धृता गिरिसहस्रधरा धरित्रो ॥ ३० ॥

अविदित खलु ? । पृथ्वी हतं, “जसौ जसयला वसुयहयतिथ
पृथ्वी गुरु” इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

भग्नमिति । उमापतेः हरस्य भग्नम् अजगवं धनु भग्नम्,
असौ हतः बाली हतः, हताः सप्त तालाः हताश्च, बहस्य स
जलधिः समुद्रः बहस्य, रामेणेति सर्वत्र शेष । आः । तेन धनु
भट्टादिना किम् ? सामर्थ्यं प्रकटितमिति भावः । २९
अद्भट्ट । सशैलसागरा पर्वतसागरसहिता या धरा पृथ्वी तस्या
धार, धारकः उरगेन्द्रः शेषनागः वासुकिर्वा अद्भट्टं बाहुभूषणं
यस्य तथोक्तं साट्टिं सपर्वतं, कैलाससहितमित्यर्थः, रुद्रं शङ्करम्
उदस्यत, उत्क्षिपत निजभुजान् मे मम हि निखये जानातु,
भवान् इति शेषः, इन्द्रि-बाहुवीर्यशालिनो मम हरधनुर्भट्टादि-
कारो रामः कः ? इति भावः । शाट्टूनधिक्रीडितं हस्तम् ॥२८॥

एक इति । दशकम्बरेण दशाननेन त्वया शम्भोर्हरस्य
प्रसादनविधौ आराधनस्थापारे, बलौष्ठाहप्रकटनेन प्रीणनार्थ-
मिति भावः, एकः एकमात्रः स शिखरी पर्वतः, कैलास इत्यर्थः,
खभुजैः निजबाहुभिः उद्धृतः उद्धृतः । पूर्वं प्राक् वराहवपुषा

राव । कुतो हन्तारण्ये कनकमृगमात्रं दृणचरं
 कुतो वृक्षादवृक्षप्लवनिपुणवालो विनिहृतः ।
 कुतो वज्रिज्वालाजटिनशरसन्धानसुदृढं
 स्वहं युद्धोद्योगी समरमवतस्थेऽन्तकजयी ॥ ३१ ॥

अद्भुतः समदम् ।

अवेहि मां रावण । रामदूतं,
 वाणास्तदोयाः खरदूषणादीन् ।

वराहमूर्त्तिं विभ्रता तेन रामेण अम्बुधिमध्यमग्ना-प्रलयपयोधि-
 लीना गिरिसहस्रधरा पर्वतसहस्रशानिनो धरित्री पृथ्वी सङ्कृता
 उत्थापिता । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुत इति । अरण्ये दृणचरं दृणमक्षकं कनकमृगमात्रं
 काञ्चनमृगरूपधरं भारोचमित्यर्थः, हन्ता विनाशकः, राम इति
 भावः, कुत-? केत्यर्थः, वृक्षादवृक्षे प्लवः लम्फनमित्यर्थः, तत्र
 निपुणः पटुः शास्त्रानृग-इति- यावत्, वाली विनिहृतः
 विध्वंसितः, कुतः ? केत्यर्थः, वज्रिज्वालाभिः बाणवाग्नि
 शिखाभि जटिल-प्रायेण-दग्धः, समुद्र इति भावः, तत्र शर-
 सन्धाने शरप्रयोगे सुदृढः पटुः, राम इति भावः, कुतः ?
 केत्यर्थः । अहन्तु युद्धोद्योगी संग्रामनिपुण इति भावः, अन्तक-
 जयी यमजैता मनु, यमजयार्थमिति भावः, समरं संग्रामम्
 अवतस्थे अवस्थितः, (तदहं रामश्चेत्यनयोर्महदन्तरमिति
 भावः । अत्र विरूपयोर्घटनात् विषमालङ्कारभेदः, "विरूपयोः
 सङ्कटना या च तद्विषमं मतम्" इति लक्षणात् । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अवेहीति । हे रावण । मां रामस्य दूतम् अवेहि

भुक्ता त्वया रक्षा इव शोणितान्धः

पास्यन्ति ते कण्ठघटैः सरग्धैः ॥ ३२ ॥

राव । मृत्युः पादान्तमृत्यस्तपति दिनकरो मन्दमन्दं ममाग्रे
तेऽप्यष्टौ लोकपाला मम भयचकिताः पादरेणुं चरन्ति ।
दृष्ट्वा मच्चन्द्रहासं पतति सुरबधूपन्नगोनाञ्च गर्भो
निर्लज्जो तापसौ द्वौ कथमिह समितौ वानरान् मेलयित्वा ?

॥ ३३ ॥

अङ्ग । रे रे राक्षसयंशजात ! समरे जानातु तत्राहेतं
रामे तुङ्गपतद्गचापयुगले तेजोभिराहम्बरे ।

जानीहि, तस्य इमे तदीयाः रामसम्बन्धिन इत्यर्थः, बाणा
गराः खरदूषणादीन् भुक्ता मचयित्वा त्वया रक्षा इव पिपासा-
कुला इव ते तव सरग्धैः सच्छिद्यैः कण्ठघटैः गलकलमैः
शोणितान्धः रक्तजलं पास्यन्ति । अश्वीपमानद्वारः । उपजाति
वृक्षम् ॥ ३२ ॥

मृत्युरिति । मृत्युः यमः मम पादान्ते चरणतले मृत्यु-
चरणसेवक इत्यर्थः, दिनकरः सूर्यः मम अग्रे मन्दमन्दं तपति
किरणान् वर्धति । तेऽपि प्रसिद्धा इत्यर्थः, अष्टौ लोकपालाः
इन्द्रादयः भयचकिताः भयाकुला सन्तः मम पादरेणुं चरण-
रजः चरन्ति सेवन्ते इत्यर्थः । मम चन्द्रहासम् अग्निं दृष्ट्वा
सुरबधूनां देवाङ्गमानां पन्नगोनाम् उरगनारीणाञ्च गर्भः पतति
अवति । निर्लज्जो द्वौ तापसौ वानरान् मेलयित्वा समाहृत्य
कथम् इह लङ्कायां समितौ ? समागतौ ? सर्वथा पास्यन्मृत्यु-
एतावति भावः । स्तम्भरा वृक्षम् ॥ ३३ ॥

रे रे इति । रे रे राक्षसयंशजात ! रक्षकुलीवृक्ष ! राक्षस-
यंशघातेति पाठे राक्षसयंशघात ! राक्षसकुलक्षयकर । इत्यर्थः,

सैन्यं शीघ्रमिदं त्वदोयमखिलं भूमण्डले पातितं
गृधैरालुठितं श्वभिः कवलितं काकैः क्षतं यास्यति ॥ ३४ ॥

राव । अरे । त्वामहं धर्मशीलतया कटुप्रलापिनमपि न हस्मि ।

दूतो यथोक्तवादी स्यान्न स बध्यो महीभुजाम् ।

क्रूरस्तेषान्तु कोपेन क्वचिद्वैरूप्यमर्हति ॥ ३५ ॥

समरे युद्धे तुङ्गम् उल्बणं पतङ्गचापयोः शरधनुयोः, “पतङ्गौ
रविमार्गणौ” इति विश्वः, युगलं यस्य तस्मिन् तत्र-रामे तेजोभिः
आङ्गव्यरे समारब्धे, सन्नद्धे सति इति यावत्, त्वदोयम् इदम्
अखिलं समस्तं सैन्यं शीघ्रम् आहतं प्रहतम्, अतएव भूमण्डले
पातितं गृधैः क्रव्यादैः पक्षिभेदैः आलुठितं समस्तात् आक्रान्तं
श्वभिः कुक्कुरैः कवलितं अस्त, काकैः क्षतं यास्यति भविष्यती
त्यर्थः, अत्र याधातोर्गमनार्थत्वेऽपि कर्मविवक्षया अकर्मक-
त्वम् । उक्तञ्च—“धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंगृहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।” इति । जानातु
मिच्छिनोतु, भवानिति शेषः । जानातु तत्राहतमित्यत्र नारायण
चक्राहतमिति, रामे तुङ्गेत्यत्र रामोत्तुङ्गेति, सैन्यं शीघ्रमित्यत्र
मन्ये शोर्षमिति, श्वभिरित्यत्र शिवा इति पाठान्तरं सुगमम् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३४ ॥

दूत इति । दूतः यथोक्तवादी यथायथभाषी स्यात्, स
दूतः महीभुजा राज्ञा न बध्यः न प्राणैः वियोजनीय इत्यर्थः ।
क्वचित् क्रूरस्तु—अतिदारुणस्तु, कटुभाषीति भावः, दूतः तेषां
राज्ञां कोपेन क्रोधेन वैरूप्यं रूपस्य विकृतभावः, दण्डमिति
भावः, अर्हति लभते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अङ्ग । परदारापहरणे न श्रुता या दशानन ! ।

दृष्टा दूतपरित्राणे साधोस्ते धर्मशीलता ॥ ३६ ॥

राव । वदः सेतुर्यदि जलनिधी वानरैस्तावता किं ?

किं वल्मीकाः क्षितिधरनिभाः न क्रियन्ते पिपीलैः ? ।

लङ्का दग्धा यदपि कपिना स प्रभावः किलाग्नेः,

शौर्याद्यर्थं निजभुजनयैः (बलैः) किं कृतं रामनाम्ना ? ॥ ३७ ॥

अपिच । परिमि(च) तमहिमानं क्षुद्रमेनं समुद्रं

क्षितिधररचनाभिः कोऽयमुत्तीर्य गर्वः ? ।

परेति । हे दशानन । परदारापहरणे परस्त्रीहरणे या न श्रुता, तवेति शेषः, दूतपरित्राणे दूतरक्षणे, दूतस्य प्राणदण्डाकरणे इत्यर्थः, साधोः धार्मिकस्य ते तव सा धर्मशीलता धार्मिकता दृष्टा । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३६ ॥

वद इति । यदि वानरैः जलनिधी सेतुः वदः तावता तत इत्यर्थः, किम् ? न किमपि पौरुषमिति भावः । पिपीलैः कौटविशेषैः क्षितिधरनिभाः पर्वतसदृशाः वल्मीकाः मृत्तिका-स्तूपा इत्यर्थः, किं न क्रियन्ते ? अपितु क्रियन्त एवेत्यर्थः । कपिना वानरेण, हनूमतेत्यर्थः, यदपि लङ्का दग्धा, सः दहनमित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम्, अग्नेः प्रभावः किन्न शक्तिरेव । अतः रामनाम्ना रामाग्नयेन, तापसेनेति शेषः, निजभुजनयैः स्वबाहुनीतिभिः, निजबाहुबलैरिति, निजभुजजये इति च पाठान्तरं, किं शौर्याद्यर्थम् अकुर्वत शौर्यं कृतं ? प्रकटितमित्यर्थः, न किमपीत्यर्थः । मन्दाकान्ता वृत्तम् ॥ ३७ ॥

परिमितेति । परिमितः परिच्छिन्नः, परिचितेति पाठे परिचितः विदितः,—अमर्यगण्डूपानादिति भावः, महिमा

अकलितमहिमानः सन्ति दुष्प्रापपारा

दशवदनभुजाख्या विंशतिः सिन्धुनाथाः ॥ ३८ ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! शम्भुशैलकलने प्रख्यातकीर्त्तिर्भवान्

रामं योद्धुमिहेच्छतीत्यनुचितं मन्यामहे केवलम् ।

रामस्तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषो रेखापि नो लङ्घिता

तच्चारणं च लङ्घितो जलनिधिर्दग्धा च लङ्कापुरी ॥ ३८ ॥

महत्त्वं यस्य तम् अतएव क्षुद्रम् एनं समुद्रं क्षितिधररचनाभिः
पर्वतबन्धनेः, क्षितिधरघटनाभिरिति पाठेऽपि स एवार्थः,
उत्तीर्य पारयित्वेत्यर्थः, कोऽयं गर्वः ? नाहङ्कारः समुचित
इति भावः । अकलितः अनाक्रान्तः, अनभिभूत इत्यर्थः,
महिमा प्रभावः येषां ते दशवदनभुजा आख्या येषां तथोक्ताः,
दशवदनभुजान्ते इति पाठे ते प्रसिद्धा दशवदनभुजा रावण
बाहव इत्यर्थः, विंशतिः विंशतिसंख्यकाः सिन्धुनाथाः सागराः
दुष्प्रापः दुरुत्तरः पारो येषां तथाभूताः सन्ति विशन्ते, एज्जस्य
क्षुद्रस्य सिन्धोः पारगामिनो रामस्य अस्मदभुजरूपविंशति
सिन्धुपारे पौरुषं द्रष्टव्यमिति भावः । रूपकमलङ्कारः । मालिनी
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! भवान् शम्भुशैलस्य कौलासस्य
कलने समुहरणे प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य तथाभूतः मन्-इह रामं
योद्धुम् इच्छति इति केवलम् अनुचितम् अयुक्तं मन्यामहे ।
रामः तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषः रेखापि नो लङ्घिता त्वया,
सीताहरणकाले-इति भावः, तस्य चारेण दूतेन, हनूमतेत्यर्थः,
जलनिधिः लङ्घितश्च, लङ्कापुरी दग्धा च । (यस्य कनीयसो
धनुर्लेखा नातिक्रमितुं शक्ता, यस्य च दूतेन सागरमुल्लङ्घ्य

राव । यद्विद्याः किल बालतालतरवो रामेण सार्द्रत्वचो
 भग्नं यच्च पुरातनं हरधनुस्तदीर्यमुद्गीर्यते ।
 नासोदेतदनागतं श्रुतिपथे स्वर्नोकधूमध्वजः
 पौलस्त्यः करकन्दुकीकृतहरक्रोडाचलो रावणः ? ॥ ४० ॥

लङ्कापुरी दग्धा, तेन रामेण सह युयुत्सा तव नितरां हासकरोति
 भावः । शम्भुशैलमयनप्रख्यातवीर्यः कथं रामं योडुमिहे
 च्छसोदमखिलं चैतन्न युक्तं तथेति, रेखापि नो इत्यत्र रेखा
 कृतेति, दग्धा च लङ्कापुरीत्यत्र दग्धा इतोऽन्नः पुरीति च
 पाठे शम्भुशैलस्य कैलासस्य मयनेन समुदरणेन प्रख्यातं वीर्यं
 यस्य स सन् राम कथम् इह योडुम् इच्छसि, चेत्, तदा इद-
 मखिलं तव मननमिति भावः, न युक्तं नोचितम् । कृता रेखा
 लङ्किता ? अत्र काकुः । दग्धा पुरी, अक्षः तव कुमारः इत
 इत्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति । रामेण सार्द्रत्वचः सरसवल्कलाः बालतालतरवः
 अभिनवतालहृद्याः, सतेति शेषः, भिन्नाः खण्डिताः, भग्ना इति
 पाठान्तरं, किलेति प्रसिद्धौ, इति यत्, यच्च पुरातनं हरधनुः
 ऐश्वर्यं कार्मुकं भग्नं, क्षिप्रमिति पाठान्तरं, हरधनुरित्यत्र
 शिवधनुरिति पाठान्तरम्, तेन तद्दीर्यं तस्य रामस्य वीर्यम्
 उद्गीर्यते उद्घोष्यते, युष्माभिरिति शेषः, उद्दिग्यते इति पाठा-
 न्तरम्, स्वर्नोकानां देवानां धूमध्वजः अग्निः, देवगणनिसूदन
 इत्यर्थः, करस्य कन्दुकीकृत क्रोडनगण्डूकीकृत, बाहुभि-
 रनुचित इति भावः, हरस्य शम्भोः क्रीडाचलः कैलासः येन
 स पौलस्त्यः रावणः इत्येतत् श्रुतिपथे श्रवणेन्द्रिये, युष्माकमिति
 शेषः, अनागतम् अनुपस्थितं, श्रुतिपथमिति पाठे श्रुतिपथं

अपिच । अलमप्रसुतालापैः श्रुत्वाऽपि मम विक्रमम् ।

इदानीं रघुडिग्धेन वद किं कर्तुमिच्छते ? ॥ ४१ ॥

अङ्ग । स्वसुर्नासावसापह-पद्मिलामसिवक्ष्यमीम् ।

कदुष्णैस्वच्छिरोरते रामः चालितुमिच्छति ॥ ४२ ॥

रावणः ।

शावः कश्चित्तिरयां त्वमसि न विदितस्तेऽपि तादृक्प्रभावाः

ते किं मां नो विदन्ति त्रिभुवनजयिनं रामसुग्रीवसुख्याः ।

तेषां किं केन तावत् परनिजबलयोस्तारतम्यं विदित्वा

सन्दिष्टं दुष्टदूत ! त्वरितमवितथं तत्तदावेदयस्व ॥ ४३ ॥

कर्मैत्यर्थः, न आसीत्, श्रुतमेवैतत् युष्माभिरित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

अलमिति । अप्रसुताः प्रकृतानुपयोगिन इत्यर्थः, आलापाः
प्रसङ्गाः तैः अलं निष्प्रयोजनमित्यर्थः, इदानीं मम विक्रमं
श्रुत्वापि रघुडिग्धेन राघवगिशुना रामेण किं कर्तुम् इच्छते ?
अभिलष्यते ? वद । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

स्वसुरिति । रामः कदुष्णैः ईषदुष्णैः तव शिरसा रक्तैः
स्वसुः तव भगिन्याः शूर्पणखायाः नासाया नासिकाया वसा
मेदः यथा पद्मिलां मलिनामित्यर्थः, असिवक्ष्यमीम् असिलतां
चालितुम् इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

शाव इति । त्वं कश्चित् तिरया तिर्यक्जातीयानां शावः
बालकः न विदितः न ज्ञातः असि, तादृक् तथाविधः, त्वद्
वर्णितरूप इति भावः, प्रभावो महिमा येषां तेऽपि, न विदिता
इति शेषः । ते रामसुग्रीवसुख्याः रामसुग्रीवादयः त्रिभुवन-
जयिनं त्रिलोकोजितारं मां रावणं किं नो विदन्ति ? नो

अद्भुतः । प्रथमतः योरामपादास्त्वामादिशन्ति ।

अज्ञानादथवाधिपत्यरमसादश्चत्परोक्षे हता
सीतेयं परिमुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद ।

नो चेन्नक्षत्रसुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छन्नच्छब्दिगन्तमन्तकपुरं पुत्तैर्वृतो यास्यसि ॥४४॥

कुमारलक्ष्मणस्त्वामाह ।

सीतां मुञ्च, भजस्व रामचरणौ, राज्यं चिरं भुञ्जतां ।

जानन्ति ? ' अपि तु जानन्त्येवेत्यर्थः, ई दुष्टदूत । तेषां राम-
सुग्रीवादीनां मध्ये केन परनिजबलयोः तारतम्यं न्यूनातिरेकं
विदित्वा किं तावत्, सन्दिष्टं ? वाचिकं प्रेषितम् ? त्वरितं द्रुतम्,
अवितथं यथातथं तत् तत् सन्देशवचनम् आविदयस्व कथय ।
स्वगन्धरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानादिति । अज्ञानात् प्रमादात् अथवा आधिपत्येन
ऐश्वर्येण यो रमसः गर्वः तस्मात् हेतोः, अस्माकं परोक्षे असाक्षात्
हता इयं सीता परिमुच्यतां परित्यज्यताम् । गत्वा इति यद्यः
दशास्यं राक्षसं ब्रूहि कथय, नो चेत् यदि न परिमुच्यते इत्यर्थः,
तदा... पुत्रैः, वृतः... सपुत्रः सन्तित्यर्थः, ...लक्ष्मणेति स्वगर्वपरिहारः,
लक्ष्मणेन मुक्तैः क्षितैः मार्गपगणैः शरमदैः हृदिन गिर-
प्रभृत्यङ्गानामिति भावः, उच्छलद्भिः निर्गलद्भिः शोणितैः रक्तैः
छन्नच्छब्दाः अतिगयेन छद्वा इत्यर्थः, दिगन्ताः यजिन् तद् यथा
तथा अन्तःपुरं यमसदनं यास्यसि गमिष्यसि । च्छन्नच्छब्देत्यत्र
च्छन्नच्छब्देति पाठे रक्तैरेव छद्मैः छद्वा इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४४ ॥

देवा सन्तु हविर्भुज , परिभव मा यातु लङ्कापुरी ।

नो चेद्वा नरवाहिनोपतिमहाचञ्चलपेटान्तरै

तत्तन्मुष्टिभिरव सङ्गरगतस्तत्तत् फल प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥

श्रीसुग्रीवस्त्वामाह ।

दृष्ट शीरघ्ननन्दनो ननु बलैर्वीर्यैर्महादर्पित

तप्तद्वेग्वर । मुञ्च मानमखिल, श्रुत्वा वध बालिन ।

सीतामर्पय रच राक्षसकुलानीन्द्राधिका सम्पद,

तस्माद्गच्छ दशास्य । रामचरणे दासत्वमङ्गीकुरु ॥ ४६ ॥

सीतामिति । सीता मुञ्च त्वन रामस्य चरणौ भज
सेवस्व, चिर राज्य भुज्यता, देवा हविर्भुज यन्नीयहव्य
भोजिन सन्तु भवन्तु, लङ्कापुरी परिभव विध्वंसजामव
माननामित्यर्थ, मा यातु न प्राप्नोतु । नो चेत् यदि नेतत्
रोचते इति भाव तदा सङ्गरगत सशामस्य वानरवाहिनी
पतीना वानरसेनाध्यक्षाणा महत् चञ्चत् चलत् चपेटम्
अन्तरे येषा तै तत्तन्मुष्टिभि तत्तन्मुष्टिप्रहारै तत्तत्-फल
मदुपदिष्टानामननुष्ठानफलमित्यर्थ, प्राप्स्यसि लप्स्यसे । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दृष्ट इति । ननु रावण । बलै सैन्यै वीर्यै शौर्यै महादर्पित
महोन्नत शीरघ्ननन्दन शीराम दृष्ट, त्वया अस्माभिद्येति श्रेय
तत् तस्मात् हे लङ्काग्वर । बालिन वध श्रुत्वा मान गर्व मुञ्च
त्वज सीतामर्पय देहि तस्मात् रामात् राक्षसकुलानि इन्द्रा
धिका सम्पदम् ऐश्वर्यञ्च रच हे दशास्य । दशानन । गच्छ
आगच्छेत्यर्थ रामस्य चरणे दासत्व दास्यम् अङ्गीकुरु भव
लभ्यस्व । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४६ ॥

प्रधानसेनापतिभिरादिष्टम् ।

१ १ रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मग्नोऽसि शोकार्णवे
शत्रुस्ते समुपागतस्त्वमिह किं नो बुध्यते केवलम् ? ।

रामश्चापि करावलम्बितधनुस्तीक्ष्णाञ्ज्वलसायकः

साक्षात् काल इवापरस्ताव पुरदारि स्थितः सानुजः ॥ ४७ ॥

अष्टष्टोऽपि त्वामहं पितृबन्धुवृद्धा ब्रवीमि ।

१ १ रावण ! सर्वलोकविदित, श्रीरामनामा नृप
स्त्वां हन्तुं समुपैति वानरचमूमादाय बहुदधिम् ।

तेनाहं प्रहितस्त्वदोयनिकटं, महाकथमाकर्ण्यतां,

सोतां देहि, भजस्व रामधरणी, राज्यं चिरं भुज्यताम् ॥ ४८ ॥

१ १ इति । १ १ राक्षसाधम ! पशो ! रावण ! शोकार्णवे
शोकसिन्धौ मग्नोऽसि पतितोऽसि, ते तव शत्रुः रामः
समुपागतः, समुपस्थितः, इह लङ्कायां सं-यत्तुम् उपस्थितं
किं कथं नो बुध्यते ? भवानिति शेषः, केवलम्, अन्यः सर्वो बुध्यत
एवेत्यर्थः । सानुजः सभ्रातृकः रामः करेण अवलम्बितं धृतं
धनुरेण सं- तथा तीक्ष्णः उज्ज्वलन् सायकः शरो यस्य तथोक्तः ;
यद्वा करेण अवलम्बितं यत् धनुः तत्र तीक्ष्णं यथा तथा
उज्ज्वलन् सायको यस्य सं- अपरः द्वितीयः साक्षात् स्वयं काल
इव अन्तक इव तव पुरदारि स्थितः आम्ने । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

१ १ इति । १ १ रावण ! सर्वेषु लोकेषु विदित विख्यातः,
श्रीरामनामा नृपः वानरचमूम् कपिमेनाम् आदाय सदधिं
सागरं बद्धा त्वां हन्तुं हिंसितुं समुपैति समुपगच्छति, तेन
रामेण अहं त्वदायनिकटं प्रहितः प्रेषितः, मम वाक्यम्

वाचं । आः स्कन्धावधिकण्डकाण्डविपिने द्वाक् चन्द्रहासासिना
हेतुं प्रक्रमिते मयैव भटिति द्रुव्यच्छिरःसञ्चये ।

अस्मेरं गलदन्तु गह्वदपदं मन्दभ्रु वा यद्यभूत्
वक्त्रेष्वाकमपि स्वयं स भगवांस्तत्र प्रमाणं शिवः ॥ ४८ ॥

अहं । शिरोभिर्मा देवोः शिव इव न ते दास्यति परो
मनो दद्याः सेतावधिजलधि कैलासगुरुके ।
हितन्तु त्वां ब्रूमो मम जनकदोर्हण्डविभव
स्फुरत्कीर्त्तिस्तम्भ । त्वज कमलवन्धो. कुलवधूम् ॥ ५० ॥

आकर्ष्यता श्रूयता सीतां देहि, रामस्य चरणौ भजस्व सेवस्व,
चिरं राज्यं भुज्यताम् । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

आ इति । आ इति विरक्तिसूचकमव्यय, स्कन्धावधि स्कन्ध-
पर्यन्तं कण्ठा एव काण्डाः तेषां विपिनं वनं तस्मिन् स्कन्धा
वधिकण्डकाण्डानाम् अरण्यभूते मयैव—स्वयमेवेति भावः,
चन्द्रहासासिना चन्द्रहासाख्येन मदीयेन खड्गेन द्वाक् भटिति
हेतुं प्रक्रमिते उपक्रान्ते अतएव द्रुव्यता पतता गिरसां
सञ्चये समूहे अति वक्त्रेषु वदनेषु मध्ये एकमपि अस्मेरं हास्य-
वर्जितं गलदन्तु उहाप्य गह्वदपदं भवेनार्धोच्चरितास्पष्टवाक् वा
मन्दभ्रु सङ्कुचितभ्रुभागम् अभूत् यदि, तत्र तेषु विषयेषु अस्मेर
त्वादेषु स भगवान् शिव. स्वयं प्रमाणम्, अस्तीति शेषः, निः
मृत्योर्विभीमोति भावः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

शिरोभिरिति । शिरोभिः पणभूतैरिति भावः, मा देवोः,
मा क्रोड, शिव इव परः अन्यः ते तुभ्यं न दास्यति, पुनः
शिरासीति शेषः । अधिजलधि जनघी, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः,
कैलासगुरुके कैलासाद्रितोऽपि महति सेतो च मनो दद्याः

राव । मिथोत्तन्धिततातविक्रमकथाविस्फार ! निष्कारणं
 तस्य चक्षियडिम्भकस्य चरितं चित्रोयते त्वादृशम् ।
 यदा तस्य मुहुर्महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं गायसि
 प्रायस्तत्त्वविचारतो न महिमा प्राग्भारमारोहति ॥५१॥

निधेहि, दध्या इति पाठः समीचीनः ; प्राक् त्वया कैलासाद्रिः
 समुद्धृतः । कैलासाद्रिमिवे) अधुना रामकृतसेतुमुत्पादयितुं
 येतस्व । हुदानी रामेण सागरे सेतुर्बद्धस्त्वद्वधार्यम्, अतो दया
 परिणामं पश्येति भावः । मम जनकस्य बालिनो यो दोर्दण्ड-
 विभवः तस्य स्फुरन् दोष्यमानः कोर्त्तिस्तस्य, तत्तन्मुहो रे
 मत्पितुर्बाहुवार्थप्रकटनस्तस्य । (त्वयि जोषिते मम पितुर्बाहु-
 वीर्यकोर्त्तिः स्यास्यतीति भावः, अतः कारणात् त्वा इति तन्तु-
 हितमेव ब्रूमः कथयामः, कमलबन्धोः सूर्यस्य कुलबधूं सीता-
 त्यज रामाय प्रत्यपयेत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५० ॥

मिथेति । मिथ्या अलोकं यथा तथा उत्तन्धितः उत्था-
 पितः तातस्य पितुः, बालिन इत्यर्थः, विक्रमकथाया विस्फारः
 प्रकटनं येन सः तत्तन्मुहो रे हृद्या स्वपितृवीर्यश्लाघित्वार्थः)
 निष्कारणं नास्ति कारणं हेतुः यत्र तयोक्तम्, अतिमाधारण-
 मिति भावः, तस्य चक्षियडिम्भकस्य चक्षियगिणो रामस्य
 चरितं त्वादृशं-तव तुल्यं दुष्टं पश्यमिति भावः, चित्रोयते
 अद्भुतायते, विस्माययतीत्यर्थः, यदा यत एव तस्य चक्षिय-
 डिम्भकस्य महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं मुहुः पुनः पुनः गायसि
 कीर्त्तयसि, प्रायः तत्त्वविचारतः तत्त्वस्य परमार्थस्य विचारतः
 विचारात्, विचारे कृते इति भावः, महिमा प्रभावः प्राग्भारम्
 उत्कर्षं न आरोहति न प्राप्नोति । (प्रापाततः तस्य रामस्य

तयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं, सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरतो, खुरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
तालाः सप्त हतास्तृणानि किन्तु ते, वाली हतोऽसौ कपि-
वन्दो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद्रावणः ॥ ५२ ॥

रावणं निरुत्तरीभवन्तं दृष्ट्वा तदाच्छादनाय प्रहस्तः ।
ब्रह्मवध्ययनाय नैष समयस्तूष्णीं घट्टिः स्वीयतां
स्वल्पं जल्पं ब्रूहस्यते ! जडमते ! नैया सभा वक्षिणः ।

कमपि कार्यविशेषं दृष्ट्वा लोकाः विस्मयं गच्छन्ति परमस्मिन्
मया निहतं सति स महिमा क्व गण्यते इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५१ ॥

वीणां संवृणु नारद ! सुतिकथावादिरत्नं तुम्बुरो !

सीताकामनमल्लसन्दितावपुः सुस्थो न लङ्घेऽश्वरः ॥ ५३ ॥

सुस्थो न लङ्घेऽश्वर इति प्रच्छादयितुं स एव कथयति ।

प्रतापं संसीदं, रविरपि दशास्यस्य न विभु-
निर्मज्जत्युन्मज्जत्यपरजलधौ पूर्वजलधौ ।

वारिनिधिः समुद्रः बद्धः । इति अङ्गदीप्तिः । इति श्रुत्वा
रावणः निरुत्तरः प्रतिवादवर्जितः अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मविति । हे ब्रह्मन् । एष समयः अध्ययनाय वेद-
पाठाय न, बहिः तूष्णीं स्वीयतां, जडमते ! वृहस्पते ! स्वल्पं
शनैरिति यावत्, जल्प आलप, एषा वक्ष्यिषः इन्द्रस्य सभा न,
तद्वै तव स्वाच्छन्द्यमिति भावः । हे नारद ! वीणां संवृणु
संस्तम्भय, हे तुम्बुरो ! सुतिकथावादैः अलं निष्प्रयोजनम् ।
सीतायाः कामनमेव भल्लः अस्त्रविशेषः, तेन सीतागत-
कामेनेति भावः, सन्दितां बद्धम्, आक्रान्तमित्यर्थः, वपुः शरीरं
यस्य तथोक्तः, नलङ्घेऽश्वरः न सुस्थः न सुप्तु स्थित इत्यर्थः, सुस्थ-
तायामेव युष्माभिरयमुपासितव्य इति भावः । वीणां संवृणु
इत्यत्र श्रोत्रं संवृणोति, सुतिकथावादैरित्यत्र सुतिकथानापैरिति,
सीताहल्लकभल्लसन्दितावपुर्इति तथा सीतारक्षकभल्लभग्नहृदयः
इति च पाठाः । सीतायाः रक्षकः सीमन्तः, “गिरःसिन्दूरपरणिः
स्त्रीणां वै रक्षकः स्मृतः” इति हलायुधः । स एव भल्लः अस्त्र-
विशेषः, तेन भग्नं व्ययितं हृदयं यस्य तथाभूत इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

प्रतापमिति । रविरपि तपनोऽपि दशास्यस्य रावणस्य

हरिः श्रिते सिन्धौ वसति च हिमाद्रौ अरहरः

सुरज्येष्ठो धाता न हि सरसिजं मुञ्चतितराम् ॥ ५४ ॥

वीरोऽयं किमु वर्ण्यता दशमुखिह्रैः शिरोभिः स्वयं

यः पूजास्त्रजमुत्सुको घटयितुं देवस्य खट्वाङ्गिनः ।

सूत्रायं हरकण्ठसूत्रभुजगव्याकर्षणायोद्यतः

साटोपं प्रमदैः कृतभ्रुकुटिभिः स्थित्वाऽन्तरे वारितः ॥ ५५ ॥

प्रतापं संसोढुं न विभुः न शक्तः सन् अपरजलधौ पश्चिमसागरे
निमज्जति पुनः पूर्वजलधौ उन्मज्जति । हरिः तथाभूत इति
भावः, सिन्धौ समुद्रे श्रिते । अरहरः शिवश्च हिमाद्रौ वसति,
सुरज्येष्ठः पितामह इत्यर्थः, धाता सरसिजं कमलं, शीतलमिति
भावः, न हि मुञ्चतितरां नैव त्वजतितरा, सततमेव कमलासने
तिष्ठतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वीर इति । अयं वीरो दशमुखः रावणः किमु वर्ण्यताम् ?
वर्णयितुं न शक्यत एवेत्यर्थः, यः स्वयम् आत्मना हिनैः
शिरोभिः सुण्डैः खट्वाङ्गिनः खट्वाङ्गधरस्य देवस्य शम्भोः पूजा
स्त्रजम् अर्चनमालम् घटयितुं रचयितुम् उत्सुकः सन् सूत्रायं
गुम्फनसूत्रसंग्रहार्थमित्यर्थः, हरस्य कण्ठसूत्रं कण्ठे गजचर्म-
ग्रन्थनार्थमिति भावः, यो भुजगः सर्पराजः तस्य व्याकर्षणाय
आकृष्य नयनाय उद्यतः किन्तु प्रमदैः शिवानुचरेः नन्द्या-
दिभिः साटोपं सप्तभ्रुमं यथा तथा कृता भ्रुकुटिः यैः तथाभूतैः
सद्भिः अन्तरे अन्तराले, (नितु समर्चं भयादिति भावः,) स्थित्वा
वारितः सा मा नैवं कुर्विति प्रतिषिद्धः । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ५५ ॥

घङ्ग । कैलाससानुपरितोलनवर्द्धमान ।

काराग्रहेषु चिरमार्जितमर्जुनेन ।

त्वा बालिबालधिलताद्धितमौलिदेश

जानामि रावण । जगत्त्रयधूमकेतुम् ॥ ५६ ॥

प्रहस्त सरोधमाह ।

स्याता नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर

स्थेमानौ दशकन्धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुन ।

सद्य पाटितकण्ठकीकसकणाकीर्णा यदसस्थलौ

स्वेनेभाजिनपल्लवेन सुदित सयोजयदूर्जटि ॥ ५७ ॥

कैलासेति । कैलासस्य सानो पर्वतकदेशस्य न तु सर्व
स्येति भावः परितोलनेन समुद्धरणेन वर्द्धमानं हृथाप्रलापिन्
हे रावण । अर्जनेन कार्त्तवीर्य्येण काराग्रहेषु चिरम् अर्जितम्
अधिवासितं तथा बालिनः मम तातस्य बालधिलताभिः पुच्छ-
वल्लीभिः अद्धितं मौलिदेशं धन्विताशं यस्य तं जगता त्रय-
विभुवनं तस्य धूमकेतुः तं रावण त्वा जानामि । वसन्ततिनक-
हन्तम् ॥ ५६ ॥

स्यातामिति । कपीन्द्रहैहयपती बालिवार्त्तवीर्य्यो तस्य
दशकन्धरस्य रावणस्य अवगाढं प्रविष्टम् अनुभूतम् इत्यर्थः
अन्तरस्थेमा आन्तरमः अतिबलमित्यर्थः “स्थेमातिबलधैर्य्ययो-
इति हेमचन्द्रः याभ्यां तौ स्यातां नाम (सम्भावनायां बालो कार्त्त-
वीर्य्यश्च अस्य बलवीर्य्यं जानातोति सम्भावयामोत्यर्थः) पुन-
किन्तु दशकन्धरस्य-स्कन्धप्रतिष्ठा स्कन्धसुरस्याति महती मर्ध-
येष्टेति यावत् । अत्र हेतुमाह सद्य इति । धूर्जटिर्हरः सुदित

अङ्ग । रे रे राक्षसराज ! मुञ्च सहसा देवीमिमां मैथिलीं
मिथ्या किं निजपौरुषप्रकटनप्रागल्भ्यमभ्यस्यसे ? ।
एतां पश्यसि किं न किन्नरगणैरुद्धतदोर्विक्रमां
सेनां वानरभर्तुंरुद्धतभुजस्तन्मोगेभीरां पुरः ? ॥ ५८ ॥

राव । एते ते मम बाह्वः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः
सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्घेऽखरो रावणः ।
सेतुं बहमहं शृणोमि कपिभिः पश्यामि सङ्घां हतां
जीवद्भिर्न च दृश्यते किमयवा किं नाम न श्रूयते ? ॥ ५८ ॥

(शिरःकर्त्तनेन पूजितत्वात् प्रीतः सेने स्नेन स्वकीयेन इभाजिन
पल्लवेन गजचर्मखण्डेन सद्यः पाटितानां निक्षत्तानां कण्ठानां
कीकसक्रणैः अस्थिकणैः, “कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः,
आकीर्णा व्याप्ताः यस्य रावणस्य अंसस्थली, स्कन्धदेशान्
संयोजयत् योजयामास । गजचर्मणां स्वतो दार्ढ्यात् रावणकण्ठ-
देशानां दृढतरीकरणार्थं गजचर्मणा सन्नदा इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं हत्तम् ॥ ५७ ॥

रे रे इति । रे रे राक्षसराज ! सहसा शोभम् इमा देवी
मैथिली सीतां मुञ्च त्वज मिथ्या अलोकं निजपौरुषप्रकटनेन
प्रागल्भ्यम् आत्मगौरवम् अभ्यस्यसे किम् ? पुनः पुनः विवृ-
णोपोत्यर्थः किम् ? किन्नरगणैः सङ्घैः कीर्तितः दोर्विक्रम-
बाहुवीर्यं यस्याः ता वानरभर्तुः सुग्रीवस्य रुद्धटैः विकटैः भुजैः
एव स्तम्भैः गभीरा गहना, पालितामिति भावः, एता सेना पुर-
अग्रतः न पश्यसि किम् ? । शार्दूलविक्रीडितं हत्तम् ॥ ५८ ॥

एते इति । सुरपतेः इन्द्रस्य दोर्दण्डकण्डूहराः भुजदण्ड-
कण्डूतिविनोदनाः, दर्पहरा इति भावः, मम एते ते ॥

‘इन्द्रं माल्यकरं सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं
चन्द्रं छत्रधरं समीरवरुणौ सन्मार्जयन्तौ गृहान् ।

पाकस्थोपरि निष्ठितं हुतवहं किं मद्गृहे नेचसे ?

रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं किं स्तूपि रे राघवम् ॥ ६० ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! दोनहोन ! विमते ! रामोऽपि किं मातुपः ?

किं रम्भाप्यवला ? कृतं किमु युगं ? कामोऽपि धन्वी किमु ?

किं गङ्गा च नदी ? गजः सुरगजोऽप्युच्चैः श्रवाः किं हयः ?

त्रैलोक्यप्रकटप्रभावविभवः किं रे । हनूमान् कपिः ? ॥ ६१ ॥

वाहवः भृजाः, विंशतिरिति शेषः, अहं स प्रसिद्धः सर्वेषां
जगता पराभवकरः लङ्केश्वरः रावणः । अहं चेत्तु बहं शृणोमि
लङ्काश्च कपिभिः वानरैः हताम् आकीर्णां पश्यामि, जीवद्विर्जने
किं न च दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः अथवा किं नाम न
श्रूयते ? सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः, दर्शनं श्रवणञ्च जीविधर्मं
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रमिति । मद्गृहे मम गृहे इन्द्रं माल्यकरं माला
करं, सहस्रकिरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं दीवारिकं, चन्द्रं
छत्रधरं, समीरवरुणौ गृहान् सन्मार्जयन्तौ मार्जन्या जलेन
च सगोधयन्तौ पाकस्थ रन्ध्रनद्यापारस्थ उपरि विषये इति
यावत्, हुतवहम् अग्निं निष्ठितं नियुक्तं न ईक्षमे किम् ? न
पश्यामि किम् ? रक्षसां भक्ष्यमनुष्यमात्रं वपुः शरीरयस्य तं
राघवं किं कथं स्तूपि प्रशंसमि ? रे इति नीचमप्योधनम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! दोनो दुर्धनः दोनः, भाग्य
वर्जित इत्यर्थः, तत्त्वम्युद्धो हे विमते ! विपरीतबुद्धे ! धामय-

रामोऽपि किं स मनुजः ? पयोधिमध्ये बबन्ध यः सेतुम् ।

तेऽपि च ननु किं कपयो ? येषां लङ्कादहनचरितम् ॥ ६२ ॥

उपोद्घातस्मृतहनूमच्चरितो रावणः । (क)

येनादाहि ममाग्रतः पुरमिदं, चाक्षो बली लीलया

येनामारि च पर्वतस्य कुहरं चाभारि वैरित्रजैः ।

काले विपरीतबुद्धिरिति भावः, रामोऽपि मानुषः किम् ? रश्मापि तदाख्या सुरसुन्दरी अपि अबला बलहीना सामान्या नारी किम् ? कृतं सत्त्वं युगं सामान्यतः समयविशेषः किम् ? कामोऽपि धन्वी धनुर्धरः साधारण इति भावः, किम् ? गङ्गा च नदी सामान्या किम् ? सुरगजः गजः किम् ? उच्चैश्चराः हयः अश्वः किम् ? रे इति नीचसम्बोधनं वैलोक्येषु त्रिभुवनेषु प्रकटः प्रसिद्धिं गतः प्रभावविभवः महिमा सन्दर्भिर्यस्य तथाभूतः हनूमान् कपिः किम् ? एते रामादयः नैव साधारणा इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

राम इति । यः पयोधिमध्ये मागरमध्ये सेतुं बबन्ध, स रामोऽपि मनुजः मनुष्यः किम् ? । येषां लङ्कादहनचरितम्, अस्ति इति शेषः, तेऽपि च—कपयः—सामान्यवानराः किम् ? हुविस्त्वं यत् राममेनं मनुष्यं हनूमदादौ च वानरान् गणयसीति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(क) उपोद्घातेति । उपोद्घातेन प्रसङ्गक्रमेण स्मृतं हनूमतचरितं येन तथोक्तः ।

येनेति । हे अङ्गद ! येन मम अग्रतः समक्षम् इदं पुरं लङ्केत्यर्थः, अदाहि दग्धं, येन बली बलवान् अक्षः मत्कुमारः लीलया अवहेलया अमारि अघानि च, वैरित्रजैः शत्रुनिवहैः

येनाभाजि महावनं कपिवरेणातारि वारां निधि-
 स्तत्तुल्यो भवतां नृपस्य कटके वीरोऽस्ति किञ्चाद्द ! ? ॥६३॥
 अद्भ । यो युष्माकमदीदहत् पुरमिदं योऽदीदनत् काननं,
 योऽहं वीरममीमरद्विरिदरीं योऽभीमरदानरैः ।
 सोऽस्माकं कटके कदाचिदपि नो वीरेषु सम्भाव्यते
 दोत्येनायमितस्ततः प्रतिदिनं संप्रेष्यते प्रेष्यवत् ॥६४॥
 यो लह्मां समदीपयत्तव सुतं रक्षांसि चापीपिपद्
 यः कौशल्यमवीवदज्जनकजामब्धिं तयातीतरत् ।

त्वत्प्रभृतिभिरिति भावः, पर्वतस्य सुवेनस्य कुहरं गङ्गरम् अमारि
 अपूरीत्यर्थः, येन कपिवरेण महावनम् अशोकवृक्षम् अभाजि
 भग्नं, वारां निधिः समुद्रश्च अतारि अलङ्घि, भवतां नृपस्य राज्ञः
 सुग्रीवस्य कटके सेनानिवेशे तत्तुल्यं तेन सदृशः वीरः अस्ति
 किम् ? चैत्यवधारणार्थं नास्त्येवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृक्षम् ॥ ६३ ॥

य इति । यः युष्माकम् इदं पुरम् अदीदहत् दाहयामास,
 यः काननम् अशोकवनम् अदीदलत् खण्डयामास, यः वीरम्
 अहम् अमीमरत् मारितवान्, यः वानरैः गिरिदरीं सुवेलाद्वि
 गुह्यम् अभोभग्नत् पूरयामास, सः कदाचिदपि अस्माकं कटके
 केन्ये वीरेषु मध्ये नो सम्भाव्यते न गण्यते, अयं प्रतिदिनं
 दौत्येन दूतकर्मणा हेतुना प्रेष्यवत् मृत्यवत्, माम्प्रतमिति पाठा-
 स्तरम् ; इतस्ततः संप्रेष्यते प्रेष्यते, राज्ञेति शेषः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृक्षम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः लह्मां समदीपयत् ददाहेत्यर्थः, तव सुतम्
 अहं रक्षांसि च अपीपिपत् निषेधितवान्, यः जनकजां मीतां

२२॥

ययोराममनूमुटत् स हनूमानस्यत्प्रवीरोद्यमे
दूराक्रामणदौत्य एव न पुनर्योहुं समादिश्यते ॥ ६५ ॥

रावणः । रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः

सुग्रीवोऽङ्गदवाक्यविदिततया निर्मूलकूलद्रुमः ।

गण्य. कस्य विभीषणः स च रिपोः कारुण्यदैर्न्यातियिः

लङ्घातङ्गविटङ्गपावकपटुर्वध्यो ममैकः कपिः ॥ ६६ ॥

कोशस्थं कुशलवात्ताम् अवोवदत् उवाच, स्वार्थे णिजन्तः, तथा
अब्धिं सागरम् अतीतरत् लङ्घितवान्, अत्रापि स्वार्थे णिजन्तः,
यद्य आराम वनम् अमूमुटत् वभञ्ज स हनूमान् अस्माकं
प्रवीराणां प्रकटवीराणाम् उद्यमे-युद्धोदयोगे दूरस्य देशस्य
आक्रामणं यस्मिन् तादृशे दौत्य एव समादिश्यते नियुज्यते न
पुनर्योहुं युद्धार्थं नैव नियुज्यते इत्यर्थं (वीरेषु न गण्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडित उक्तम् ॥ ६५ ॥

राम इति । रामः स्त्रिया भार्याया विरहेण हारितं
नाशितं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः (दुर्बलतया नृतप्राय इति
भावे), लक्ष्मण. तस्य रामस्य चिन्तया तथैव ह्यङ्घ्रिष्वपुर्निख-
न्त्रयः, सुग्रीवः अङ्गदस्य वाक्येन विदिततया पिष्टघातकत्वात्
अङ्गदस्य सदेव सुग्रीवे दुर्वाक्यप्रयोग इति भावः, निर्मूलस्यासौ
कूलद्रुमश्चेति तथाक्त, (पिष्टनिघ्नान् अङ्गदेन वाक्शल्यविद्.
सन् निरुत्साहः सुग्रीवो हि तस्माद्वाक्यलाभे निराशतया वृद्ध-
तया च पतनोन्मुखतटवरवत् स्थित इति भावे). विभीषणः
कस्य गण्य. ? न केनापि गण्यते, स च रिपोः शत्रोः रामस्य
कारुण्यं करुणा तस्य दैन्येन दयाभावेन अतिथिः, जात इति
शेषः । एकः केवलः, "एके मुख्यान्धकेवला." इत्यमरः, लङ्घाया

अद्भुतः । यत् सन्देशद्वारेण मारुतसुतेनातारि वारां निधिः
 चिप्रं गोप्यदवन्निजालयमिव प्रावेशि लङ्कापुरी ।
 सीतादर्शिं समभ्यभाषि च वनं चाभञ्जि रक्ष.पते !
 सैन्यं भूर्य्यवधि व्यदाहि च पुरी रामः कथं वर्ण्यते ? ॥६७॥
 दृष्ट. किं रघुनन्दनो न हि पुरा ? किञ्च त्वया न श्रुतो
 ऽरण्ये किं न विलम्बितोऽसि न पुनर्मार्गे स्थितोऽसि चणम् ?
 तल्लङ्घेखर । मुख मानमखिलं श्रुत्वा बधं वालिनः
 सीतामर्पय रक्ष राक्षसकुलं दासत्वमङ्गोक्तम् ॥ ६८ ॥

आतङ्कः, भय तस्य विटङ्क. आधारविशेषरूपः तस्य यः पावकः
 अग्निः तत्र तद्दाने इति भावः, यट्ः लङ्कादाहक इत्यर्थः, कपि
 हनूमान् मम वध्य इन्तव्य (रामादयस्तु स्वयमेव हता, न ममै-
 तेषु यत्नः करणीय केवलं हनूमानेव वधार्ह इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

यदिति । हे रक्ष.पते ! राक्षसेखर । यस्य सन्देशद्वारेण
 वार्तावहेन मारुतसुतेन पवननन्दनेन चिप्रं शीघ्रं, वारां निधिः
 समुद्र. गोप्यदवत्, अतारि उत्तोरणः, निजालयमिव लङ्कापुरी
 प्रावेशि प्रविष्टा, सीता अदर्शि दृष्टा समभ्यभाषि अभ्याषिता
 च, वनम् अग्नोककाननम् अभञ्जि भग्नञ्च, भूरि प्रभूतं सैन्यं
 राक्षसबलम् अवधि निहतं, पुरी लङ्का व्यदाहि विशेषेण दग्धा
 च स रामः कथं केन प्रकारेण वर्ण्यते कोर्च्यते ? (दूतगति-
 दर्शनेनैव रामप्रभावो वेदितव्य इति भावः) शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६७ ॥

दृष्ट इति । त्वया पुरा पूर्वं रघुनन्दनः रामः किं न हि
 दृष्टः ? किञ्च न श्रुतः ? तर्हि अरण्ये-पञ्चवद्व्यां किं कथं न
 विलम्बितः असि ? (सीताहरणकाले इति भावः, मार्गे पथि न

राव । मरुत्वदम्भो निचणघटितघोरश्वयधुना
 निमर्गोदयेण प्रसभसुरसा व्याप्तगगनः ।
 त्रियं देवद्रोचीं निजभुजवनोद्दामकरिणो-
 मयं कुर्वन् वीर ! अरसि कथमासोद्गममुखः ? ॥ ६८ ॥
 येऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धीत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ।

पुनः नैव क्षणं स्थित, असि, तत् तस्मात् हे नङ्गेवर ! अखिलं
 समस्तं, सर्वथेति भावः, मानं सुखं त्वज्ज, वानिनः मत्पितुः,
 त्वज्जयिन इति भावः, वधं श्रुत्वा सीताम् अपश्य, राजसकुलं
 रक्ष, दासत्वं भृत्यत्वम् अङ्गो कुरु स्त्रो कुरु च, रामचरणे प्रणि-
 पत इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मरुत्वदिति । हे वीर ! अयं दशमुखः रावणः मरुतः
 सन्त्यस्येति मरुत्वानिन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः, तस्य
 दम्भोऽस्तिर्वधं तेन क्षणं योगः, आहतिरिति यावत्, तेन घटितः
 जनितः, घोरः, तीव्रः श्वयधुः स्फोटता यस्य तेन निमर्गोदयेण
 अभावोऽस्तेन उरसा वचसा व्याप्तम् आक्रान्तं गगनं येन तया-
 भूतः सन्, देवान् चतीति देवद्रोहो ता देवसम्बन्धिनीमित्यर्थः,
 त्रियं लक्ष्मीं निजभुजा एव वनानि तेषाम् उद्दामकरिणीं मत्त-
 हस्तिनीं कुर्वन्, त्रियं करिणो वनमाश्रयति तद्वत् निजभुज-
 वनान्नितां करिणीं विदधते कथं कौट्यः आसीत्, तत् अरसि
 किम् ? वाक्यार्थः कर्म । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६८ ॥

ये इति । ये लङ्कापतेः ममेति-शेषः, मौलयः शिरांसि
 मां छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि इति उक्तिपराः वदन्त
 इत्यर्थः, पुरारिपुरतः पुरारिर्हरस्य समक्षम् अहंपूर्विकया

ते भूमौ पतितः पुनर्नवभवानालोक्य मूर्ध्नीऽपरान्

याचिष्यन्त इमे हि नो वयमिति प्रीत्यादृष्टासं व्यधुः ॥ ७० ॥

अद्भ । आस्ता मस्तकहोमविक्रमकथा पौलस्त्य । विस्तारिणी

देहं किञ्च निपातयन्ति दहने वैधव्यभीताः स्त्रियः ।

कैलासोदरणेन भारवहनप्रौढिस्त्वयाविष्कृता

तूर्णं वर्णय किञ्च किञ्चिदपर यत् पौरुषस्यास्पदम् ॥ ७१ ॥

अहमहमिकया प्रहारं निष्कन्तनम् अभजन् प्रापुः, ते भूमौ
पतिताः पुन. नवभवान् नूतनोत्पन्नान् अपरान् मूर्ध्नी. शिरसि
आलोक्य इमे मूर्धान. याचिष्यन्ते हि प्रार्थयिष्यन्ते एव, यत्
पुरारिरिति शेषः, न वयं याचिष्यामहे इति प्रीत्या याज्या
दैव्यमतीव दुःसहं मानिनामिति भावः, अदृष्टासम् उद्देर्हास्यं
व्यधुः कृतवन्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

आस्तामिति । हे पौलस्त्य ! विस्तारिणी विस्तारवती,
वृद्धतीत्यर्थः, मस्तजाना शिरसां होमे यो विक्रमः पौरुषं तस्य
कथा आस्ता तिष्ठतु, स्त्रियः नार्थः वैधव्यात् स्वामिवियोग-
जनितक्लेशात् भीताः तत्क्लेशं सोढुमशक्नुवन्त्य इति भावः,
देहं दहने अग्नौ किं न निपातयन्ति ? अपितु पातयन्त्ये
वेत्यर्थः, त्वन्तु शत्रुपराजयभीत्या तथा कृतवानिति किं
तत्र पौरुषमिति भावः । त्वया कैलासस्य पर्वतस्य उदरणेन
भारवहनस्य प्रौढिः सामर्थ्यम् आविष्कृता प्रकटिता, सिद्धे इतर-
जनस्येव भारवहने सामर्थ्यमस्ति, तत्र पौरुष्य किमिति भावः)
यत् पौरुषस्य पुरुषकारस्य आस्पदं स्थानं, बोध्यप्रकटनस्थानमिति
यावत्, अपरम् अन्यत् किञ्चित्, अस्ति चेदिति शेषः, तत् वर्णय
प्रकटय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

दोर्दण्डाहितपौत्रभिन्नुरभवत् यस्मिन् पुलस्त्यो मुनिः

तद्वाहोर्वनमच्छिनत् परशुना यो राजवीजान्तकः ।

शौर्यं शौर्यरसाम्बुधेर्भृगुपतेर्ग्रासाय नासीज्जलं

तत्तेजोवद्वानलस्य किमसौ नद्वापतिः पल्लवम् ॥ ७२ ॥

रामकटके त्वं कीदृशः स कपिर्वा क्व इति प्रश्ने ।

दूतोऽहं खलु रामराजभवने, लेखार्थसंवाहकः

यातो ह्यत्र पुरागतः स हनुमाच्चिदन्धलङ्कापुरः ।

बहो रावणसूनुनेति कपिभिः सन्ताडितस्तर्जितः

सप्रीडः सपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते ॥ ७३ ॥

दोर्दण्डेति । पुलस्त्यो मुनिः यस्मिन् राजनि कार्तवीर्यं
दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन, कार्तवीर्यस्येति भावः, आहितः बहः
पौत्रः विश्ववसुतो रावणः तस्य भिन्नः प्रार्थी अभवत्, यो
राजवीजान्तकः राजसन्तानयमः, भृगुपतिरित्यर्थः, परशुना
तस्य बाहोर्भुजयोर्वनं बाहुसङ्घातमित्यर्थः, अच्छिनत् चिच्छेद,
शौर्यरसाम्बुधेः वीर्यरससागरस्य तस्य भृगुपतेः परशुरामस्य
शौर्यं-फलं तस्य तेजो जलमिति भावः, तस्य वद्वानलस्य
रामस्येति भावः, ग्रासाय गण्डूपमात्राय अपि नासीत्, असौ
नद्वापतिः, त्वमिति शेषः, रामवद्वानलस्य परचलं क्षुद्रं सरः
किम् ? नैवेत्यर्थः, समुद्रशोषकस्य वाहवाग्नेरिव भार्गवजेतुः
रामस्य पल्लवमिव त्वमकिञ्चित् धस्त्विति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

दूत इति । अहं राम एव राजा रामराजः तस्य भवने
दूतः खलु दूत एव । पुरा पूर्वम् अत्र नङ्गायाम आगतः निर्दग्ध
लङ्कापुरं येन सः वनमृगो हनुमान् लेखार्थसंवाहकः लेख

राव । ज्ञातं रामस्य वैदग्ध्यं येन दूतः कृतो भवान् ।

त्वयि दूतगुणः को वा तं व्याचक्ष्व वनेचर ! ॥ ७४ ॥

अङ्ग । सन्धौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानन ! ।

अचतो वा क्षतो वापि क्षितिपृष्ठे लुठिष्यसि ॥ ७५ ॥

राव । रे रे क्षुद्रकपे ! सुवेलकटकाक्षौ तापसौ वारय

प्राणैर्वै विनियोजयच्चिजतनुं मच्छेति शीघ्रं वद ।

एवार्थः वस्तु, “अर्थोऽभिधेयैवसुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः,
तस्य संवाहकः पत्रवाहक इत्यर्थः, रावणसूनुना मेघनादेन
बबोऽयमिति कपिभिः वानरैः सन्ताडितः तर्जितः तिरस्कृतः
अतएव सत्रीङ्गः सलल्लः सपराभवः सावमानः कुत्र यातो हि
इति न ज्ञायते, अस्माभिरिति शेषः । (दूतोऽहं खल्वित्यत्र
कक्ष्वं वानरेति, यातो ह्यत्र इत्यत्र यातस्तत्रेति, यातः कुत्रेति
पाठाः, सत्रीङ्गः सपराभव इत्यत्र सत्रीङ्गार्त्तिपराभव इति च
पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

ज्ञातमिति । रामस्य वैदग्ध्यं पाण्डित्यम्, अभिज्ञत्वमित्यर्थः,
ज्ञातं विदितं, येन रामेण भवान् वानर इति भावः, दूतः कृतः,
हे वनेचर ! शाखाभृग ! त्वयि दूतगुणः दूतधर्मैः क, वा,
अस्तीति शेषः, तं व्याचक्ष्व कथय । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७४ ॥

सन्धाविति । हे दशानन ! मयि दूते दौत्यकार्यं कुर्वति
सति, त्वं सन्धौ वा विग्रहे युद्धे वापि अचतो वा क्षतो वापि
क्षितिपृष्ठे भूतले लुठिष्यसि, (मन्त्रिपक्षे रामचरणे अक्षतगरीरेण
तथा-युद्धपक्षेऽपि अक्षतगरीरेण रणभूमौ पतितयमित्युभयथापि
तत्र भूतले पतनं नियतमिवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे क्षुद्रकपे ! तौ तापसौ रामनक्षत्रौ

उन्निद्रः समदः समुद्रनिकटे वीरोऽस्ति कुम्भ. स्वयं
लङ्कालङ्घतिकः, सुरेन्द्रभवनाकाङ्क्षाकृतौ रावण. ॥ ७६ ॥

अयमतिशयदुष्टो हन्यतां हन्यतामि-
त्यभिहितवति कोपाद्रावणे वालिसूनु. ।

धृतभुजमथ रक्षोहृन्दमुद्धूय सौधान्
चरणतलनिपातैश्चूर्णयित्वा उत्पपात ॥ ७७ ॥

सुवेलकटकात् सुवेलपर्वतनितम्बात्, यवयं पञ्चमी, सुवेलकटकं
गत्वेत्यर्थः, वारय, मल्ललङ्घादिति शेषः, वै निश्चये प्राणैः निज
तनुं स्वशरीरं विनियोजयन् अविरहयन् गच्छ, स्वमालयमिति
शेषः, इति शीघ्रं वद । समुद्रनिकटे उन्निद्रः जागरितः समदः
मदोद्धत. वीरः कुम्भ. कुम्भकर्णस्थो राक्षस तथा सुरेन्द्रस्य
भवनम् अमरावती तस्य आकाङ्क्षा तत्र या कर्तार्यत्न. तत्र
लङ्काया अलङ्घनी अलङ्कारकरणे गोभासम्प्रादने यत् कुं सुखं
तत् विद्यते यस्य स तथाभूत, किं लङ्कायास्तथा श्री सम्पादिता
यथामरावत्यामाकाङ्क्षा विनिवृत्तेति भावः, रावणः स्वयम्
अस्ति विद्यते, कुम्भकर्णरावणयोरेकेनैव तौ निहन्तव्याविति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

अयमिति । अतिशयदुष्ट. अयं वानरः हन्यता हन्यताम्
इति कोपात् रावणे अभिहितवति उक्तवति सति वालिसूनु
अङ्गदः धृतो भुजौ बाह्वयेन तत् धृतहस्तमित्यर्थः, रक्षोहृन्दं
राक्षसनिचयम् उद्धूय निरस्य चरणतलनिपातैः चरणतलप्रहारैः
सौधान् हर्म्यान् प्रासादान् चूर्णयित्वा उत्पपात उत्प्लुत्य जगामे-
त्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अथ रावणमन्त्रिणश्चिन्तयन्ति ।

एकेन प्रवगार्भकेण दलिता लङ्कापुरे सुन्दराः

प्रासादा हि सितातपत्रसदृशा येष्टाः क्षणादङ्घ्रिणा ।

तन्मन्ये दशकन्धरः शिखरिभिः सार्धं समुन्मूलितो

बहोऽयं सह सेतुना जलधिना साकं समुल्लङ्घितः ॥ ७८ ॥

अथाङ्गदो रामसन्निधिं गत्वा कथयति ।

गणयति हितवाक्यं रावणो नैव दर्पात्

तव भुजबलवङ्गी प्राप्तकालः पतङ्गः ।

तमय मुदितसेनावायुभिः प्रेर्यमाणं

रघुकुलनृपवीर । क्षुब्धशीर्षं विधेहि ॥ ७९ ॥

“एकेनेति । ‘लङ्कापुरे एकेन सहायरहितेन प्रवगार्भकेण वानरशिषुना सुन्दराः रम्याः येष्टाः उत्कृष्टाः सितातपत्र-सदृशाः स्नेतच्छत्रोपमाः, सुधाधवला इति भावः, प्रासादा हि राजभवनानि च, “प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः, क्षणात् क्षण-मात्रात् अङ्घ्रिणा चरणप्रहारेणेत्यर्थः, दलिताः क्षुब्धाः, भग्ना इत्यर्थः, तत् तस्मात् अयं दशकन्धरः रावणः शिखरिभिः पर्वतैः, सेतुबन्धनार्थमानीतैरिति भावः, सार्धं सह समुन्मूलितः समुत्पाटितः, सेतुना सह बद्धः तथा जलधिना समुद्रेण साकं सह समुल्लङ्घितः इति मन्ये, पर्वतानां समुन्मूलनं सेतोर्वन्धनं जलधेर्नष्टनष्ट रावणस्य समुन्मूलनं बन्धनं नष्टनष्टैवेति भावः । शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

गणयतीति । तव भुजयोर्बलमेव वङ्गि, तत्र प्राप्तः कालो यस्य तथाभूतः पतङ्गः कीटः एव रावणः दर्पात् अहङ्कारात् हितवाक्यं न गणयति न शृणोतीत्यर्थः, हे रघुकुलनृपवीर !

एष शीलहनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जीकृते
यातोऽङ्कः किल सप्तमोऽप्यतिमहान् दूताङ्गदो नामतः ॥ ८० ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

अथ युक्तोपक्रमः ।

काकुत्स्थः सविशेषमद्भुतसुखादाकर्ण्य लङ्कापते-
र्वृत्तं सम्यगलं कुलञ्च विभवं चक्रे विमर्शं मुहुः ।
श्लाघ्योऽयं दशकन्धरो मम रिपुर्दृष्ट्वा च मद्विक्रमं
वैदेही न समर्पिता यदमुना सुज्ञा च नाहङ्कृतिः ॥ १ ॥

वैदेही सुदिता. दृष्ट्वाः सेना एव वायवः तैः प्रेथ्यमाणं नुद्य-
मानं पतङ्गरूपिणं तं रावणं क्षुण्णशीर्षं निकृत्तशिरमं विधेहि
कुरु । मानिनी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । दूतः अद्भुतः यस्मिन् सः ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकस्य सप्तमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ७ ॥

काकुत्स्थेति । काकुत्स्थः रामः अद्भुतस्य सुखात् लङ्का-
पतेः रावणस्य सविशेषं सविस्तरं वृत्तं चरितं कुलं विभवञ्च
सम्यक् अलमतिशयेन, विस्तरेणेत्यर्थः, आकर्ण्य श्रुत्वा मुहुः
पुनः पुनः विमर्शं विचारं चक्रे कृतवान्, अयं दशकन्धरः रावणः
मम श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, रिपुः शत्रुः, यत् यस्मात् अमुना
रावणेन मम विक्रमं सेतुबन्धनादिकमिति भावः, दृष्ट्वा च

अथ निजप्रतापप्राचण्ड्यचण्डसमरोत्साहपरिपूर्णस्य लङ्कापतेः

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्द्धा धनु-

ष्टद्वारैः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कौक्षेयकान् ।

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके सोल्लासमन्ये पुनः

वैदेहीकुचपत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यमर्द्धा, कराः ॥ २ ॥

ततो लङ्कायां निजराजमन्दिरशिखरमारुह्य रावणः ।

लङ्कायाः कृतवानयं हि विक्रान्तिं दग्धाग्रपुच्छं पुरा

सीऽप्येव प्रतिभाति काससदृशो नूनं नभस्तनुतः ।

दृष्ट्वापि वैदेही मोता न समर्पिता, अहङ्कृतिरहङ्कारस्य न
मुक्ता न त्यक्तेत्यर्थः, सर्वथा महाप्रभावो मानी चासाविति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रुतेति । सुवेलस्य अद्रेः कटके नितम्बे, “कटकोऽस्ती
नितस्वोऽद्रे” इत्यमरः, दाशरथी दशरथसुतौ रामलक्ष्मणौ श्रुत्वा,
स्थिताविति-शेषः, अर्द्धा—कराः हस्ताः, दशेत्यर्थः, साटोपं
साडम्बरं यथा तथा धनुष्टद्वारैः ककुभः दिशः परिपूरयन्ति
व्याप्नुवन्ति तथा कौ-क्षेय्या चिप्यन्ते इति कौक्षेयकाः शराः,
यद्वा—कुचो निपध्यन्ते इति कौक्षेयकाः कुचित्रयाः तलवाराः
इत्यर्थः तान् प्रोच्छन्ति विमलीकुर्वन्ति, तीक्ष्णीकुर्वन्तीति
यावत् । तथैव-अन्ये अपरं पुनः अर्द्धाः कराः, दशेत्यर्थः, सोल्लासं,
सामिलापं यथा तथा चित्रफलके वैदेह्याः सीतायाः कुचयो
स्तनयोः पत्रवल्लोना पत्रसतामां रचनायां वैदग्ध्यं नैपुण्यम्
अभ्यस्यन्ति शिचन्ते । सोल्लासमन्ये पुनरित्यत्र लङ्कापतेस्ते
पुनरिति पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

लङ्काया इति । अयं हि अयमेव पुरा पूर्वं दग्धम् अग्रपुच्छं

श्यामः कामसमाकृतिः शरधनुर्धारो स सीताप्रियः

प्रत्येकं रिपुमैक्षतेति निगदन् मञ्चस्थितो रावणः ॥ ३ ॥

अत्र अवसरे अरविन्दविरूपाक्षनामानौ मन्त्रिणी प्रविश्य
जयति जयति देवस्त्रिदशाधिपमौलिमुकुटरत्ननीराजितपादपीठो
रावणः ।

अर । देव ! त्वां प्रति सम्प्रति प्रतिभटस्तोत्रं न कुर्मो वयं

देवाय प्रतिपाद्यते हितमिदं यस्माद्वयं मन्त्रिणः ।

सीतारक्षणलक्षणसतधनुर्लङ्घाऽपि नो लङ्घिता

हृल्लोक्षद्वितवारिधिः कपिबलैः सार्धं स रामो महान् ॥ ४ ॥

पुच्छार्थं यम्य तथाभूतः सन् लङ्कायाः विह्वलं दुरवस्थामिति
भावः, कृतवान्, नूनं निश्चितं सोऽपि स एव कालसंहृष्टः
अन्तर्कनिभः नभस्वत्सुतः वायुतनयः हनुमान् एषः प्रतिभाति
राजते । कोऽप्येष प्रतिभाति बालिसंहृष्टो नूनं तदीयः सुत
इति पाठे कोऽपि एष बालिसंहृष्टः अतएव नूनं निश्चितं
तदीयः सुतः बालिपुत्रः अङ्गद इत्यर्थः, प्रतिभातीत्यन्वये ।

श्याम' कामसमाकृतिः कन्दर्पसदृशावयवः शरधनुर्धारो धृत-
धनुःगरः स सीताप्रियः सीतापतिः, रामः अयमिति शेषः,
मञ्चस्थितः खट्वारूढो रावणः इति इत्थं निगदन् कथयन् प्रत्येकं
रिपुं शत्रुम् ऐक्षत दृष्टवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! सम्प्रति वयं त्वां प्रति त्वत्समीपे
प्रतिभटानां प्रतिवीराणां स्तोत्रं प्रशंसा न कुर्मः, यस्मात्
वयं मन्त्रिणः मन्त्रकार्ये निशुक्लाः, देवेनेति भावः, तस्मात्
देवाय इदं हितं प्रतिपाद्यते उपदिश्यते, हिते नियोज्यः खल
भूतिमिच्छुना सहार्थनागेन नृपोऽनुजीविनेति भावः ।)

विरू । राजन् । मुखसुखा वाचो मधुराः कस्य न प्रियाः ? ।

ताय चोदचमाः किन्तु नैता व्यसनसङ्गमे ॥ ५ ॥

प्रिया वा मधुरा वाक् च स्वाभ्येष्टे व विराजते ।

श्रीरचणे प्रमाणन्तु वाचः सुनयनकर्कशाः ॥ ६ ॥

सीताया रक्षणाय लक्ष्मणेन क्षता धनुषः लेखापि नो लङ्घिता,
भवतीति श्रेयः, किन्तु स रामः हैनया अवलीलया चङ्गद्वितः
वारिधिः समुद्रः येन तयाभूतः, तस्मात् कपिबलैः सार्धं स
रामो महान्, अतिभासोति श्रेयः । (प्रतिभटस्त्रोत्रं न कुर्मो
वयमित्यत्र प्रतिभटप्रोक्तासनं नो मुदे इति, देवायेत्यत्र देवाय-
मिति, सीतारक्षणलक्ष्मणक्षतेत्यत्र सीतारक्षणदत्तलक्ष्मणेति च
पाठान्तरे प्रतिभटानां विपक्षाणां प्रोक्तासनं प्रकर्षस्थापनं
मुदे आनन्दाय नैत्यर्थः, अन्यत् सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

राजन्निति । हे राजन् । मुखसुखा मुखस्य सुखाः
सुखोच्चार्या इति भावः । मधुरा मनोहारिण्यः वाचः वाक्यानि
कस्य जनस्य न प्रियाः ? सर्वस्यैव प्रीतिकर्त्तव्य इत्यर्थः, ताय
वाचः चोदम् अर्घ्यं क्षमन्ते महन्ते इति चोदचमा (सुखसङ्घा
इति यावत्, परिहासप्रयोज्या इति भावे) एताः किन्तु
व्यसनागमे विपत्पाते न, उपयोगिन्य इति श्रेयः । सोयेत्यत्र
तवेति पाठे चोदचमा दुःखसङ्घा, दुःखावहा इत्यर्थः, "चोद
सङ्घटचूर्णयोः" इति हेमचन्द्रः । अनुष्टुप वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रियेति । प्रिया वा मधुरा वा वाक् स्वाभ्येष्टे आधिपत्येपु
नैत्यमम्पत्तिमन्त्रोगेष्विति यावत्, निर्वर्धेष्विति भावे, विराजते
शोभते, सुनयेन शोभनया नीत्या कर्कशाः कटयः, अप्रिया

विभवे भोजने दाने तिष्ठन्ति प्रियवादिनः ।

विपत्तावागतायान्तु दृश्यन्ते खलु सज्जनाः ॥ ७ ॥

अग्रे प्रसुतनाशानां मूकता परमो गुणः ।

तथापि प्रभुभक्तानां मौख्य्यादेवमुच्यते ॥ ८ ॥

यैरेव सुतिभिः स्वामी प्राप्यते व्यसनावटम् ।

पद्याभूकत्वमापन्नैरुदत्तुं नैव शक्यते ॥ ९ ॥

इति भावः, वाचस्तु वाक्यानि तु शीरक्षणे श्रियाः रक्षणे प्रमाणं हेतुरित्यर्थः । स्वाम्येष्वेवेत्यत्र हर्म्येष्वेवेति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ६ ॥

विभवे इति । विभवे अभ्युदये, भोजने दाने च प्रिय-
वादिनः, बहव इति शेषः, तिष्ठन्ति स्थितिं कुर्वन्ति । विपत्तो
व्यसने आगतायान्तु उपस्थितायान्तु, सज्जनाः खलु साधव
एव दृश्यन्ते, न त्वन्ये इति शेषः । सज्जना इत्यत्र साधव इति
पाठान्तरम् । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ७ ॥

अग्रे इति । प्रसुतः प्रवृत्तः, उपस्थित इति यावत्, नाशो
येषां तथाभूतानां विपन्नानामित्यर्थः, अग्रे समक्षं मूकता
वर्णानुच्चारको मूकः तस्य भावः तूष्णीभाव इत्यर्थः, परमो
महान् गुणः धर्मः, सैव कथायां तस्याप्रियत्वे तेन सह अका-
रणवैरं स्यादिति भावः । तथापि इत्थं गतेऽपि प्रभुभक्तानां
स्वामिभक्तनराणां मौख्य्यात् वाचालत्वात् एवम् उच्यते इत्थं
कथ्यते । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ८ ॥

यैरेवेति । यैरेव-जनैः स्वामी प्रभुः सुतिभिः प्रशंसावादैः,
प्रियोक्तिभिरित्यर्थः, व्यसनावटं विपदरन्ध्रं, व्यसनावटमित्यत्र
व्यसनावटवीति पाठान्तरम् ; प्राप्यते, नीयते, तैरेव मूकत्व-

नद्यश्च खलमैत्रो च लक्ष्मीश्च नयविहिष्याम् ।

सुकुमाराश्च वनिता राजन्नचिरयौवना ॥ १० ॥

तेन च । यावद्वाशरथेन पश्यसि सुखं यावन्न पाथोनिधि

शुष्क, यावदिमा न पाकवशगा लङ्का निरस्तालका

यावन्नैव निजानुजस्य चरित यावत् कुलाङ्गारता

तावद्वावण । लोकनाथदयिता सीता स्वयं दीयताम् ॥११॥

मापन्नै तूष्णीं स्थितै पथात् उदन्तं विपदस्त्रातुमित्यर्थं नैव
शक्यते स्वाप्नोति शेषः । शक्यते कथमिति पाठे कथं केन
प्रकारेण शक्यते ? नैव शक्यते इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

नद्य इति । हे राजन् । मद्यं सरितश्च खलमैत्रो च
दुर्जनमित्रता च नयविहिष्या नोतिविरोधिनां लक्ष्मीश्च सुकुमारा
सुकीमला वनिताश्च अचिरयौवमा न चिरं यौवनमुख
लभन्ते इत्यर्थः, (न दीर्घकालं तिष्ठन्तीति भावः । अत्र प्रसु-
ताया नयविमुखनक्ष्मणा अप्रसुतानाश्च नद्यादीनामैरुधर्म्म
सम्पन्नात् तुल्ययोगितालङ्कारः, 'पदार्थानां प्रसुतानामन्येषां वा
यदा भवेत् । एकधर्माभिमुख्यं स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥' इति
लक्षणात् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

यावदिति । यावत् दायरथे रामस्य रथप्रवृत्तस्थेति भावः,
सुखं न, यावत् पाथोनिधि सागरं शुष्क, ह्यग्निरथे शराग्निनेति
भावः न शुष्कमित्यत्र वदमिति पाठान्तरे) यावत् इमां निर-
स्तालकाम् अलका कुबेरनगरं मा निरस्ता न्यकृता यया
तादृशीम् अलकाधिकममृद्धमित्यर्थः नङ्गां पाको दगा
परिणामः, दुरवस्थेति भावः, तस्य वशगा वशवर्त्तिनीं न
पाकवशमिति पाठे अग्निदग्धमित्यर्थः, यावत् निजानुजस्य

रावणो धैर्यमवलम्ब्य ।

मतिर्विपश्चिता मन्वा रतिर्नन्दो विलासिनाम् ।

पराक्रमैकसाराणामस्माकमसिवत्तरी ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिदं श्रुत्वा कुम्भकर्णं क्वचिद् वली ।

हन्ति चेन्मारुतिं युद्धे प्रथमं प्रेष्यतामयम् ॥ १३ ॥

स्वभ्रातृ विभीषणस्य चरितं विक्रममिति भावः, निजानुजं सुचरितमिति पाठान्तरं सुगमम्, कुलाङ्गारता कुलमालिन्य-करता यातं गतं न पश्यसि, रावणनिधनेन विभीषणस्य कुलाङ्गारत्वमिति भावे । हे रावण ! तावत् लोकनाथस्य जगत्-प्रभो रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयं दीयताम् । लोकनाथ दयिता सीता स्वयं दीयतामित्यत्र लोकपालः । तरसा सीता प्रयच्छानघामिति पाठे हे लोकपाल ! तरसा शीघ्रम् अनघाम् अपापा सीता प्रयच्छेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

मतिरिति । मतिः बुद्धिः विपश्चिता विदुषा मन्त्र इष्टसाधनहेतुरिति भावः, रतिः सुरतं विलासिना कामिना मन्त्रः, पराक्रम एकः मुख्यः सारो धर्मः येषां तथाभूतानामस्माकम् असिवत्तरी तलवारमञ्जरी मन्त्र इष्टसाधनहेतुः । वीरा पराक्रमैव सुखसाधनं मन्यन्ते इति भावः । अस्माकमित्यत्र मानिनामिति पाठः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिति । इदं नीतिशास्त्रं मदुक्तमिति भावः श्रुत्वा वली बन्वान् कुम्भकर्णं क्वचित् युद्धे मारुतिं हनुमन्तं हन्ति चेत् नाशयति यदि, तदैव मम जय इति भावः, तस्मात् अयं कुम्भकर्णः प्रथमं प्रेष्यतां नियुज्यताम् । मारुतिमित्यत्र नामतः

राज्ञोऽभिप्रायं ज्ञात्वाऽरविन्दविरूपाक्षौ ।

नीतिशास्त्रविदो नीतिं पठन्ति नृपतेः पुरः ।

केवलं, युवराजादिपुरतो न कदाचन ॥ १४ ॥

भवांसु शुद्धाधिकारो न दुरधिकारो तदात्मनि वैरूप्य-
शुद्धादुरेणालमिति । (क) उक्तञ्च ।

न सर्पस्य मुखे रक्तं न दष्टस्य कलेवरी ।

न प्रजासु न भूपाले धनं दुरधिकारिणि ॥ १५ ॥

इति पाठे नामतः सम्भावनायां वृत्तिः, श्रवूनिति शेषः । अनु-
ष्टुप् छत्तम् ॥ १३ ॥

नोतीति । नीतिशास्त्रविदः नीतिशास्त्रज्ञाः केवलं नृपतेः
पुरः श्रवतः नीतिं कार्याकार्ययोगेति, धर्ममिति पाठान्तरं,
पठन्ति कीर्तयन्ति, कदाचन युवराजादोनाम् अक्षतमतीना-
मिति भावः, पुरतः श्रवतः न, हि अपरिणतबुद्धित्वात् नीति-
शास्त्रार्थं नावधारयन्तीति भावः । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ १४ ॥

(क) शुद्धाधिकारी शुद्धः विशुद्धमतिरित्यर्थः, अधिकारो
नीतिशास्त्रज्ञानवतः । दुरधिकारो अनधिकारो, नीति-
शास्त्रार्थपर्यालोचने इति भावः । तत् तस्मात् आत्मनि स्वजित्
वैरूप्यशुद्धा विरुद्धभावाशुद्धा, अनोतिश्च इति अस्माकमाशया-
वबोध इति भावः, तस्या अदुरेण प्ररोहेण अलं तथा शुद्धा-
लेणोऽपि न कार्य इत्यर्थः ।

नेति । रक्तं सर्पस्य मुखे न, दष्टस्य दग्धनेनाहतस्येत्यर्थः,
कलेवरी शरीरे च न, तिष्ठताति शेषः, दंशनकाले सर्पः दष्टस्य
अनस्य रक्तं नाकर्षति अथच तत् कलेवरं रक्तगूढं स्यात्
तत् केवलं विषेण जलीक्रियते इति भावः, तथा धनं प्रजासु

रावणः । एतौ क्लृप्त्या मामेव दुरधिकारिणं व्याहरतः,
तदरिभयमपि भविष्यतीति लक्ष्यते । (ख) तथोक्ताश्च ।

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारमाराः ।

विडालहृन्दार्पितदुग्धपूराः

स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ १६ ॥

न, दुरधिकारिणि अयोग्ये इत्यर्थः, भूगले राजनि, च न,
(तिष्ठतीति शेषः, प्रजानां राज्ञश्च मष्टिहेतुः केवलं नीतिशास्त्रं,
तद्वैमुख्ये सर्वं नश्यतीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ख) क्लृप्त्या व्याजोक्त्या । अरिभयं शत्रुभयम् । लक्ष्यते
अनुमीयते, आभ्यामिति शेषः ।

नियुक्तेति । ये क्षितीन्द्राः राजानः नियुक्तानाम् अमात्या-
दीनां हस्तेषु अर्पितः निहितः राज्यभारः यैः तथोक्ताः स्वयं
सौधेषु प्रासादेषु विहारः क्रीडनमेव मारः सुखमाधनस्थापारः
येषां तथाभूताः, ते मूढधियः अकृतप्रज्ञाः विडालहृन्देभ्यः विडा-
लहृन्देषु वा अर्पितः दुग्धपूरः क्षीरममूहः यैः तथाविधाः सन्तः
स्वपन्ति निद्रान्ति । (यथा गृहस्थेन दुग्धोपिता विडालाः
बुभुक्षाविरहात् गृहस्थितमूपकाटिविनाशाय न यतन्ते
तथा राज्ञा राजकार्यविमुखेन अर्पितभारा अमात्याः यथेष्ट-
भोग्यवस्तुभिः स्वोदरं पूरयित्वा वाञ्छाशून्यनिरारणे स्वविनाशं
गदमानास्तत्र उदासते, तेन च शत्रवो रन्ध्रान्वेपिणस्तं
राजानं समुन्मूलयन्ति गृहस्थवस्तुजातं मूपका इवेति भावः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजानः कदाचिद्वैरूप्येणापि निगूढा भवन्ति । तत्रो-
दाहरणं हरिणाद्विशेखरः । (ग)

जीर्णेऽप्युत्कटकालकूटगरले, पुष्टे तथा मन्मथे,
नीते भासुरभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानले ।

यः शक्त्या समलङ्घ्यतोऽपि शशिनं जैलात्मजां स्वर्धुनीं

धत्ते कौतुकराजनोतिनिपुणः पायात् च वः शङ्करः ॥ १७ ॥

शिवस्य नीतिवैपरीत्यमालोक्य यथा भृङ्गी, तथा ममापि
अरविन्दविरूपाक्षौः तद्यथा ।

(ग) वैरूप्येण विरुद्धभावेन । निगूढाः गूढाशया इत्यर्थः ।
हरिणाद्विशेखरः शिवः ।

जीर्णे इति । उत्कटं दारुणं कालकूटमेव गरलं विषं
तस्मिन्, (उत्कटकालकूटकवले प्रति पाठे उत्कटस्य कालकूटस्य
कवलः यासः तच्चिन्वित्यधुने) जीर्णे, मन्मथे कामे पुष्टे दग्धे,
तथा कल्पान्तदावानले प्रलयदाववह्नी भासुरस्य उज्ज्वलस्य
भालनेत्रस्य ललाटनयनस्य तनुतान्-अवययत्वं नीते प्रापिते-
ऽपि यः शक्त्या ऐश्वर्या मायया समलङ्घ्यतोऽपि निष्प्रयोजनो-
ऽपीति भावः, शशिनं-जन्-कालकूटतापहरमिति भावः,
जैलात्मजां-गौरीं, कामनाशिनीमिति भावः, स्वर्धुनीं गङ्गां,
भालान्निमन्तापहारिणीमिति भावः, धत्ते स कौतुकराज
नीतिनिपुणः कुतूहलमेव राजनीतिः राजपाटनयः तत्र
निपुणः पटुः, राजनीतिः सन्धिविशदादिरूपकार्याणां यथा-
यथश्चरद्वाररूपा मानवानामुपयोगिनी न लीम्नराणां तेषामु
तत्पालनं कौतुकार्थमिति भावः, शङ्करः शिवः वः युष्मान्
पायात् रघुतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

दिग्वासो यदि तत् किमस्य धनुषा ? शस्त्रञ्च किं भक्षना ?
भक्षायास्य किमङ्गना ? यदि च सा कामं ततो हेष्टि किम् ? ।
इत्यन्योन्यविरुद्धकर्मणि रतं पश्यन्निजस्वामिनं
भृङ्गी सान्द्रशिरावनदपरुषं धत्तेऽस्त्रिशेषं वपुः ॥ १८ ॥

ततः प्रविशति मन्दोदरी ।

मन्दोदरी रावणेन सह निभृतं मन्वयितुम् इच्छति, अतो
मन्त्रिणा निष्क्रान्ता ।

मन्दोदरी । स्वगतम् ।

दिग्वास इति । दिगेव वामः वस्त्रं, नम्रत्वमिति भावः,
यदि, तत् तदा अस्य शङ्करस्य धनुषा किम् ? प्रयोजनविरुद्ध
इति भावः । शस्त्रञ्च शस्त्रधारणञ्च यदि, तदा भक्षना
विभूतिविलेपनेन किम् ? अथ यदि भक्ष, तदा अस्य
अङ्गना कामिनो किम् ? कामिन्या किं प्रयोजनमित्यर्थः,
यदि च सा अङ्गना, अस्तीति शेषः, ततस्तदा कामं मदनं किं
कथं हेष्टि हिनस्ति ? इतीत्यम् अन्योन्यविरुद्ध परस्परविरोधि
यत् कर्म दिग्वसनत्वधनुर्धरत्वादि तस्मिन् रतं निजस्वामिनं
पश्यन् भृङ्गी शिवानुचरविशेषः, वपुः शरीरं सान्द्राभिः घनाभिः
शिराभिः अवनदं जटिलं परुषं कठिनं, सांभ्राहृत्यादिति
भावः, अस्त्रिशेषं कङ्कालावशिष्टं धत्ते धारयति, किमपि नाव-
धारयतीति भावः । (यथा शिवविषयकचिन्तया भृङ्गीकाश्रये
तथा ममापि भावमनाकलय्य एतयोरीदृशनीतेरुद्भावनमिति
तात्पर्यम् । अत्र विरूपमद्वटनात् विषमालङ्कारः, "विरूपयो-
मद्वटना या च तद् विषमं मतम्" इति लक्षणात् । शार्दूल
विक्रीडितं हनम् ॥ १८ ॥

कैलासशैलोदरप्रवीणो
 वीरः कुबेरानुज एक एषः ।
 तथापि रामो जितवालिवीर्यः
 शङ्कास्पदं सम्प्रति राक्षसानाम् ॥ ८ ॥
 विभीषणो वैरिबलं प्रविष्टो,
 निद्रावशः सीदति कुम्भकर्णः ।
 राजाऽभिमानो पतितः कलङ्गे.
 लङ्के ! निमग्नाऽसि गभीरपङ्के ॥ २० ॥

कैलासेति । एषः कुबेरस्य दिक्पालविशेषस्य अनुजः
 कनीयान् कैलासस्य शैलस्य पर्वतस्य उदरणि उन्मूलने प्रवीण-
 पटुः कृतकैलासोदरण इति भावः, अतएव एकः मुख्यः अद्वितीय
 इत्यर्थः, “एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः, वीरः, -तथापि
 अस्य अद्वितीयवीरत्वेऽपि सम्प्रति जितं वालिनो वीर्यं येन
 तथाभूतः रामः राक्षसानां शङ्कास्पदं भयस्यानम् (अत्र शङ्काया
 हेतुं विनापि तदुत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः, “विभावना विना
 हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते” इति लक्षणात् । शङ्काया अभावस्य
 हेतौ सत्यपि तदभावरूपफलाभावात् विशेषोक्तिश्च, “सति हेतौ
 फलाभावी विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् तदनयोः सन्देह-
 सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

विभीषण इति । विभीषणः वैरिणः शत्रोः राजस्य बलं
 प्रविष्टः राममाश्रित इत्यर्थः । कुम्भकर्णः निद्रावशः निद्राया
 अधीनः सन् सीदति अवसादं गच्छति, अकर्णः भवतीति
 भावः । राजा अभिमानो मानोवतः, नैव रामं शरणं यास्य-
 तीति भावः, कलङ्गे विपदि पतितः, अतः हे लङ्के ! त्वं गभीर-

रामोऽयं रविदंशजो दशरथस्योपाध्यायः
 पुत्रः सर्वमहीश्वरो नरगणैः संपूजितो रक्षणात् ।
 सीताहारिकृतान्तको निजभुजप्रौढप्रतापानलः
 त्रैलोक्यस्य हितार्थसाधनविधौ जानासि नैवं कथम् ? ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा राघवमेव राक्षसवनस्रच्छन्ददावानलं
 जानक्यां निजवत्सलस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।
 काङ्क्षन्ती सुहृदरात्मपक्षविजयं भङ्गश्च सुधुः
 धावन्ती सुहृदन्तरालपतिता मन्दोदरी सुन्दरी ॥ २२ ॥

पदे मान्द्रे कर्दमे, यत इत्याहुः न शक्नोति इति भावः, 'निमग्नानि
 पतितासि । उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । अयं रामः रविः सूर्यस्य वंशजः कुलजः दश-
 रथ एव स्यात्पाणानां नृपाणां चूडामणिः सम्राट् तस्य पुत्रः,
 सर्वस्या मह्याः पृथिव्या ईश्वर प्रभुः, नरगणैः जानवद्वन्दैः
 रक्षणात् - सुहृद पालनात् संपूजितः प्रशंसित इत्यर्थः, सीता-
 हारिणः रावणस्य कृतान्त एव कृतान्तकः शमन इत्यर्थः,
 त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य हितार्थानां साधनविधौ सम्पादन-
 व्यापारे निजभुजाभ्यां स्वबाहुभ्यां प्रौढः प्रकर्षेण धृतः प्रतापा-
 नलः येन तथोक्तः, अतः एवम् इत्यभूतम्, एनमिति पाठा-
 न्तरं, कथं न जानासि ? । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

दृष्टेति । सुन्दरी मन्दोदरी राघवं रामं राक्षसघनेषु
 स्रच्छन्दः स्वेच्छाचारी, स्वेच्छाप्रवृत्त इत्यर्थः, दावानलः तं दृष्ट्वा
 निजवत्सलस्य रावणस्य जानक्यां परमम् उत्कटं, दुर्निवारमिति
 भावः, प्रेमाणम् अनुरागम् आलोक्य च सुधुः पुनः पुनः आत्म-
 पक्षाणां राक्षसानां विजयं तत्रा भङ्गं पराजयश्च, विपत्तादिति

वन्दारुहन्दारकवन्दवन्दिमन्दारमालामकरन्दलेखैः ।

मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेणूत्तरान् कर्करतामनेपीत् ॥२३॥

प्रकाशम् । त्वं बाह्वदृतचन्द्रशेखरगिरिर्भाता जगद्भक्षकः

पुत्रः शत्रुजयी रिपुश्च स महायूनं बली बालिजित् ।

तद्राजन् ! अबला बलादपहृता देयाऽस्य सा जानकी

सहायां रहसीत्युवाच वचनं मन्दोदरी मन्दिरे ॥२४॥

शेषः, सीतायां रावणस्य अनुरागं दृष्ट्वा रावणपत्नीयाणां राक्षसानां पराभवे मन्दोदर्या अभिलापः इति भावः) काहन्ती अभिलपन्ती मुग्धा मोहवशं गता मुहुर्दुर्गतं धावन्ती अन्तराले रावणचरणान्तिके इति भावः, पतिता अपतत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

वन्दार्थिति । इयं पतिता मन्दोदरी चरणारविन्दरेणूनाम् उत्तरान् समूहान् भर्तुः पादपद्मरजांसि मन्दारवः स्तुतिपाठगीना ये वन्दारकाः देवाः तेषां वन्दस्य या वन्द्यः इति वृत्तता नार्थः तासां या मन्दारमालाः देवतरपुष्पमालाः, (ताभ्यः समाकृत्य स्वयं मस्तकेषु धृता इति भावः), तासां मकरन्दानां मधूनां लेखैः बिन्दुभिः, भुवि पतितैः इति भावः, कर्करताम् अनेपीत् प्रापया मास, चरणरेणुम् मस्तकस्थितपुष्पमालामकरन्दपातेन तेषां शुष्कतायां कर्करत्वं भवतीति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २३ ॥

त्वमिति । हे राजन् ! त्वं बाहुभिः भुजैः उद्धृत उत्तोलितः चन्द्रशेखरस्य गिरिः कैलासो येन तथोक्तः, भ्राता, त्वमेति शेषः, कुम्भकर्ण इत्यर्थः, जगद्भक्षकः जगद्भक्षणक्षम इत्यर्थः, पुत्रः मेघनादः शत्रुजयी रिपुञ्जयः, शत्रुजयीति वा पाठः । स रिपुः शत्रुश्च यूनं निश्चितं बली बलवान् यतः बालिजित् बालिभं जितवानित्यर्थः । तत् सखात् बलात् अपहृता

एकः सुग्रीवभृत्यः कपिरिदमखिलं पत्तनञ्चैव दग्ध्वा
यातस्तूर्णं तदानीं दशमुख ! भवतां किं कृतं वीरवर्गैः ? ।
संप्राप्तो राघवोऽसौ सकलकपिवलैः शार्ङ्गमुल्लङ्घ्य चाश्विं
सीतां तां मुञ्च मुञ्चेत्यनिगमकथयत् प्रेयसी रावणस्य ॥ २५ ॥

रावणो निजभुनादस्त्रं नाटयन् ।

किन्ते भीरु ! भिया निशाचरपतिर्नासौ रिपुर्मे महान्
यस्याग्रे समरोद्यतस्य न सुरास्तुष्ठन्ति शक्तादयः ।

अत्रन्ता सा जानकी अस्य शत्रो, रामस्य देया दातव्या, मन्दोदरी
लङ्कायां मन्दिरे गृहाभ्यन्तरे रहसि निर्जने इति वचनम्
उवाच । शार्ङ्गविक्रीडितं हस्तम् ॥ २४ ॥

एक इति । रावणस्य प्रेयसी मन्दोदरी इति अनिशं पुनः
पुनः अकथयत् अत्रवीत्, हे दशमुख ! एवः एक एव
सुग्रीवस्य भृत्यः किङ्करः कपिर्जन्मान् इदम् अखिलं समग्रं
पत्तनं नगरं चैव दग्ध्वा तूर्णं शीघ्रं यातः प्रतिनिवृत्तः, तदानीं
तस्मिन् काले भवता वीरवर्गैः नगरवासिभिः किं कृतम् ?
न किमपि कर्तुं शक्नोमिति यावत् । असौ राघवः रामः
सकलकपिवलैः शार्ङ्गम् अश्विं शार्ङ्गम् उल्लङ्घ्य च सम्प्राप्तः
समायातः, अतः तां सीतां मुञ्च मुञ्च न्यज न्यज । वीरवर्गैरित्यत्र
पौरवर्गैरिति पाठान्तरम् । सम्प्राप्तो राघवोऽसाधित्यत्र प्राप्तोऽसौ
पत्तनान्तमिति, सकलकपिवलैर्वाश्विमुल्लङ्घ्य योहुमिति च
पाठान्तरम् । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ २५ ॥

किमिति । हे भीरु ! भयशीले ! ते तव भिया भवेन
किम् ? असौ रिपुः शत्रुः रामः निशाचरपतिः मे मम, अग्रे इति
शेषः, महान् न प्रबलो न, समरोद्यतस्य संग्रामप्रवृत्तस्य

महोर्दण्डकमण्डलोद्यतधनुर्चिताः क्षणान्मार्गणा.

प्राणानस्य तपस्विनः सति रणे नेष्यन्ति पश्याधुना ॥ २६ ॥

ततः स्वमन्दिरं प्रविश्य रावणः । भो भो मायाविनो
राक्षसाः । अद्य खलु प्रपञ्चरचनाभिः जानकीमृदुसुरभिसुवर्ण-
पीतपीनोन्नत कुचकलस-शोभितोरःस्थल-खेलननाः तन्मधुराधर
पल्लवं पश्यामीति सज्जीभवध्वम् । (घ)

अनुचराः । यदादिशति महाराज इति मायां नाटयन्ति ।

अथ दशवदनोऽयं रामसौमित्रिमाया-

विरचितशिरसी ते तत्कृपाणावदोर्ध्वम् ।

यस्य समाने शक्रादयः, इन्द्रप्रभृतयः सुराः न तिष्ठन्ति न स्यातुं
शक्नुवन्ति, रणे सति प्रवर्त्तमाने मम दोर्दण्डकमण्डलेन भुज
दण्डमण्डलेन उद्यतम् उद्धृतं यत् धनुः, उद्धृतं वा पाठ.
तस्मात् चिता. प्रेषिता मार्गणा शरा. अस्य तपस्विन. रामस्य
प्राणान् क्षणात् नेष्यन्ति हरिष्यन्ति अधुना साम्प्रतं पश्य अव
लोक्य । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(घ) प्रपञ्चेति । प्रपञ्चरचनाभिः विशेषरूपनाभिरित्यर्थः,
सज्जीभवध्वमिति—क्रियमान्वेति । जानकीति । जानकाः
मीताया मृदू कोमली सुरभी स रभवन्ती सुवर्णपीती हिम
पीतवर्णी पीनोन्नती यो कुचकलसो स्तनकुण्ठो ताभ्यां शोभितं
यत् उरःस्थलं वचःस्थलं तस्मिन् खेलत् मनो यस्य तथाभूत
मन तस्या मधुराधर एव पल्लवः तम् । (अहमिदानीं माया
प्रपञ्च रचनाभिर्जानकी-मृदुसुरभि-सुवर्णस्कीतदोर्मन् नालित्य-
विराजमान पीनोन्नतकुचकलसोपशोभितोरःस्थले खेलमान
स्तन्मधुराधरं पश्यामीति पाठान्तरम्) ।

गलदविरलरक्ते प्रेतपर्यस्तनेत्रे
 जनकदुहितुरग्रे स्थापयामास पापः ॥ २७ ॥
 तद् दृष्ट्वा जानकी सवाप्सा भवति ।
 अहह ! जनकपुत्री फुल्लराजीवनेत्रा
 नयनसलिलधारावर्पनिभिन्नहारा ।
 रमणमरणभीता मृत्युना किं न नीता
 हृदयदहनजालं सन्दहेद्वा विशालम् ? ॥ २८ ॥

अथेति । अथानन्तरम् अथ पापः दुराचारः दशवदनः
 रावणः ते रामसौमित्रयोः रामलक्ष्मणयोः सम्बन्धिनी मायया
 विरचिते शिरसो तस्य रावणस्य कृपाणिन असिना अवदीर्णे
 निक्षत्ते गलत्-अविरलम् अजस्तं रक्तं याभ्यां तथाभूतेऽप्रेतवत्
 मृतवत् पर्यस्ते विकृतिं गते इति भावः, नेत्रे ययोः तथाविधे
 जनकदुहितुः सीतायाः अग्रे समक्षं स्थापयामास । (दशवदनो-
 ऽयमित्यत्र रजनिचरेश इति, ते तत्कृपाणावदीर्णे इत्यत्र तद्रूप-
 लावण्यपूर्णं इति च पाठान्तरं सुगमम् । मालिनो वृत्तम् ॥ २७ ॥

अहहेति । अहह ! खेदे, फुल्लराजीवनेत्रा विकसितपद्मज-
 नयना नयनसलिलधाराणां वर्षैः निभिन्नः अवशिष्य इत्यर्थः,
 हारो यस्याः तथाभूता रमणस्य मरणाद् भीता जनकपुत्री
 सीता विशालम् अतिप्रबलं हृदयदहनजालं हृदयाम्निनिचयः
 सन्दहेत् भस्मीकुर्यात् वा यदीत्यर्थः, इति भवेनेति भावः,
 मृत्युना यमेन न नीता किम् ? (तथा प्रज्वलितहृदयानला
 जानकी जाता यया यमोऽपि तद्दहनमाशङ्कमानस्तां न नयति
 स्तेति भावः । मालिनो वृत्तम् ॥ २८ ॥

रामशिरः समधिकृत्य हा जगदीश ! हा जगदेकवीर !
तत् किं मरसि ? ।

अधरमधु मदीय कामकेलीषु पोत्वा
ऽमृतमिति यदवादीस्तरवानीरकुञ्जे ।
किममृतपरिपूर्णः शीर्णमध्येकमर्क-
न्तम इव न हि शत्रुं नाथ ! मयासि घोरम् ? ॥ २८ ॥
स्फुरति मधुरवाणो किं न वक्तारविन्दे
नयनकमलयोस्ते नो मदङ्गे विलासः ।
अमरपुरवधूना वल्लभोऽद्यासि भूप !
व्रजति परमहंसं सेयमानिङ्गनेस्ते ॥ ३० ॥

अधरेति । हे नाथ ! तीरवानीरकुञ्जे नदीतटवर्तिनि
वैतसलतापिहितप्रदेशे कामकेलीषु सुरतविहारिषु मदीयम्
अधरमधु पोत्वा अमृतं, पोतमिति ज्ञेयः, इति अवादीः उक्त-
वानसि यत्--ततः अमृतपरिपूर्णं अमृतपानेन परितृप्तम्
अमरभावं प्राप्त इति भावः, शीर्णमपि अङ्गच्छेदेन शीणमपि
एकम् एकमात्रम्, अमहायमित्यर्थः, तमः राहुः, "तमसु राहुं
स्वर्भानु," इत्यमरः, अर्कमिव सूर्यमिव घोरं शत्रुं रावणं किं
कथं न हि नैव मयासि ? (नैव-अमसि ? न विनाशयसीति
यावत् । मानिनो वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्फुरतीति । ते तव वक्तारविन्दे मुखपङ्क्तिं मधुरवाणो न,
नयनकमलयोः नैवोत्पलयो, मदङ्गे समाङ्गोपरि विलास
व्यापारः नो स्फुरति न प्रसरति, हे भूप ! अद्य अमरपुर-
वधूनां सुरसुन्दरीणां वहभः अस्मि, मा इदं तव प्रिया ते तव
आनिङ्गनेः त्वामानिङ्गेत्यर्थः, परमहंसं पराङ्मानं, त्वामिति

इति रामगिरः समालिङ्ग्य प्राणप्रयाणं नाटयति । आकाशे ।

न खलु न खलु सीते । रामभृपान्ममौलिः

ममरगिरसि बध्यो न प्रियस्ते कदाचित् ।

सृष्ट कथमपि मातः ! मा निशाचारिणं त्वं

शिव । शिव । शिवभक्त्येष मायावतारः ॥ ३१ ॥

सीता समाश्रमिति । दशाननश्च अपसर्पति ।

सीता । अयि मरमे ! अद्भुतमेतत् । (क)

मरमा । आकर्णयाकर्णविशालनेत्रे !

रामागमादात्तनिगाचराणाम् ।

शेष', व्रजति गच्छति (भूपेत्यत्र नूनमिति, व्रजति परमहंसं
स्यमालिङ्गनेनैते इत्यत्र व्रजतु परमहंसो रं त्वदालिङ्गनेनेति,
स्फुगीत्यत्राहहेति च पाठे नूनं निश्चितं, त्वदालिङ्गनेन
त्वामालिङ्ग्य मे मम परमहंस, जीवात्मा व्रजतु गच्छतु
इत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३० ॥

न खल्विति । हे सीते ! न खलु न खलु नैव, नैव, प्राण-
त्यागः कर्त्तव्य इति शेष', ते तव प्रियः रामभृपान्ममौलिः
रामराजगिरः, ममरगिरसि रणमुखे कदाचित् न बध्यः न
छेत्तुं शक्य इत्यर्थः । हे मातः ! त्वं कथमपि निशाचारिणं
राक्षसं रावणं मा सृष्ट, शिव शिवेति खेदे, शिवभक्तस्य रावणस्य
एषः मायावतारः इन्द्रजालाविकरणम् । शिव शिव शिवभक्ते-
त्यत्र हर हर हरभक्तेति पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(क) मरमे इति । मरमा विभीषणपत्नी तक्षस्वदी ।

आकर्णयेति । हे आकर्णविशालनेत्रे ! आकर्णमायताक्षि

कोलाहलं काहलमर्दलानां
 हेयारवं सज्जतुरङ्गमाणाम् ॥ ३२ ॥
 विरम विरम शोकात् कोपवानद्य रामः ।
 सतनयपशुबन्धु रावणं मर्दयित्वा ।
 बलभिदुपलनीलः कोमलः कोमलाङ्घ्रि ।
 त्वदधरमधुपानं स्वीकरिष्यत्यजस्त्रम् ॥ ३३ ॥

रावण. स्वगतम् । पुनरपि मायाधारिणा गन्तव्यम् ।
 इति तथा करोति ।

भेरीनिस्त्रानशङ्खध्वनिगजतुरगस्थन्दनस्पीतनादै.
 सानन्दं राक्षसेन्द्र कटजभटभुजास्फालकोलाहलेन ।

रामस्य आगमात्, लङ्कायामिति शेषः, आर्त्ताः तस्मा ये निष्-
 चरा, राक्षसाः तेषां काहलमर्दलानां रणवाद्यभेदानां कोला-
 हलं नादं तथा सज्जानां रणसज्जया भूषितानां तुरङ्गमाणाम्
 अश्वानां हेयारवम् आकर्षय शृणु, (यदि रामशिरः सस्यमेतत्
 तदा कथं पुनः समरोद्योग इति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३२ ॥

विरमेति । हे कोमलाङ्घ्रि । शोकात् विरम विरम, अद्य
 कोपवान् सकोपः बलभिदुपलनील इन्द्रनीलग्यामलः कोमलः
 रामः सतनयपशुबन्धुं सनयैः पशुभिः अश्वदिभिः बन्धुभिः
 स्वजनैश्च सहितं रावणं मर्दयित्वा विनाश्य अजस्त्रम् अकिरतं
 तव अधरमधुनः पानं स्वीकरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः । कोप-
 वानद्येत्यत्र कोपमानोऽप्येति, स्वीकरिष्यतीत्यत्र दृढगिष्यतीति
 पाठास्तरम् । मानिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

भेरीति । राक्षसेन्द्र रावणः भेरीणां वादित्यभेदानां

लङ्घामापूर्य कामं स्वयमभवदथो राघवो रावणस्य
 छिन्नान् मूर्ध्नि दधानः शिरसिरुहभरिष्ण्वेकतः पञ्च पञ्च ॥२४॥
 सीता । साक्षादालोक्य हर्षात् भटिति कुचतटोभारनम्नापि रामं
 सोत्थायोदस्तदोर्ध्वां दरदलितकुचाभोगचेलोन्नताङ्गो ।
 धन्याहं प्राणनाथ ! त्वज रजनिचरच्छिन्नशीर्पाणि, गाढं
 मामालिङ्गयथ खेदं जहि विरहमहापातकं शान्तिमेतु ॥
 ३५ ॥

निस्रानैः निनादैः शब्दानां ध्वनिभिः गजतुरगस्यन्दनानां
 हस्यस्वरयानां स्फूर्तैः अतिप्रवृद्धैर्नादैः तथा कटकपु सैन्धेपु
 ये भटाः वोराः तीपां सुजयोः आस्थानकीलाहलीन आस्थानन-
 कलरवेण कामं सम्यक् लङ्घाम् आपूर्य अथो अनन्तरं
 स्वयं सानन्दं यथा तथा रावणस्य स्वस्येति भावः, छिन्नान् पञ्च
 पञ्च मूर्ध्निः शिरांसि एकतः एकेन एकेन करेणिति भावः, शिरसि-
 रुहभरेषु केशनिचयेषु दधानः राघवः रामः अभवत् । कामं
 स्वयमभवदथो राघव इत्यत्र राम स्वयमभवदथो मायदेति
 पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २४ ॥

साक्षादिति । सा सीता साक्षात् रामम् आलोक्य कुच-
 तटोभारेण नम्नापि अवनतापि हर्षात् भटिति सहसा उत्थाय
 उदस्तदोर्ध्वां प्रसारितभुजाभ्याम् उत्क्षिप्तभुजाभ्यां वा दर-
 दलितम् ईपच्छिन्नं कुचाभोगचेलं स्तनाभोगवसनं, कञ्चुलिकेति
 यावत् यन्मिन् तद् यथा तथा उन्नतम् अङ्गं यस्याः तथाभूता
 मती, हे प्राणनाथ ! अहं धन्या पुण्यवती या त्वामीदृशमहं
 दृष्टवतीति भावः । रजनिचरस्य रावणस्य छिन्नानि शीर्पाणि
 त्वज, गाढं यथा तथा मामालिङ्गय खेदं सन्तापं जहि नाशय,

आकाशे । मन्दोदरी रघुशराहतराक्षसेन्द्र

सुखिष्यति त्वमपि वेत्सि तु तत्र रामम् ।

जानीहि राक्षसपतिर्न हि रामभद्रो

मायामयेन वपुषा विदधच्छिरासि ॥ २६ ॥

जानकी लज्जते । रावण स्वगतम् ।

कृतकृत्ये च रामत्वे वर्त्तमाने मयि स्थिते ।

व्यरुन्धन् देवता सर्वा पापमूलप्रवृत्तय ॥ ३७ ॥

भवतु रणस्थलोषु तापमदय निहत्य वैदेहीकेलिकलाकुतूहल-
मनुभवामि इति निष्क्रान्त ।

अद्य विरहमहापातक शान्ति गच्छतु आन्यत्वित्यर्थ इत्या-
हेत्यध्याहार्यम् । विरहमहापातक इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा
वृत्तम् ॥ ३५ ॥

मन्दोदरीति । मन्दोदरी रघुशरेण रामबाणेन आहत
विह राक्षसेन्द्र रावण सुखिष्यति त्वमपि तत्र तस्यामवस्थाया
राम वेत्सि तु जानास्वैव । अयन्तु मायामयेन वपुषा शरीरेण
शिरासि क्षिप्रानीति भाव विदधतु कुर्वन् राक्षसपति रावण
न तु रामचन्द्र जानीहि वाक्याय कर्म । वमन्ततिनक
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कृतकृत्ये इति । रामत्वे रामरूपवत्त्वे वर्त्तमाने अत एव
कृतकृत्ये मिदुग्मुखवाने इति भाव मयि स्थिते इति पाप
मूला प्रवृत्तिर्यासा तथाभूता पापचारा इत्यर्थ सर्वा देवता
व्यरुन्धन् विघ्नमकुर्वन्तित्यर्थ आकाशवाण्येति शेष । अनुदुष्
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके
वीरश्रीयुत्तररामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना मन्दर्थ्य सज्जीकृते
मायाराघवसंज्ञकोऽत्र गतवानङ्को महानष्टमः ॥ ३८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

नपथ्ये । भो भो वीराङ्गद ! वानरभटान् ब्रूहि—अथ
खलु रावो सावधानैः स्यातथ्यम् । अथ रावणप्रस्थापिता
प्राभञ्जनी नाम राक्षसो निशि शयालू रामलक्ष्मणौ हनिष्यतीति
विभौषणो वदति ।

ततो निशि प्रविश्य प्राभञ्जनी स्वगतम् ।
उत्खातदारुणसुतीक्ष्णकृपाणपाणि
वीराटवीप् निशि निर्भयत, शयानम् ।
हंहो ! सुदर्शनपरिभ्रमणेन शुभं
रामं निहन्मि कथमथ वरं वराको ? ॥ १ ॥

एष इति । मायया राघव इति संज्ञा रावणस्येति भावः
यत्र सः ॥ ३८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकस्य अष्टमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥८॥

उत्खातेति । हंहो ! वराको दीना अहम् उत्खाताः
कोपेभ्यः उद्धृताः दारुणाः मयङ्गराः सुतीक्ष्णाः सुनिशिताः कृपाणाः

तद्वत्वा लङ्घेशमेव निवेदयामि । प्रविश्य प्राभञ्जनी ।
जयति जयति लङ्घानाय., राजन् । सुदर्शनचक्रभ्रमणेन
रक्षितं रामभद्र निशि हन्तुं न शक्नोमि. तद्राक्षसाः प्रातः
समराङ्गनप्रणयिनः कार्य्याः ।

रावणः । सत्यमेतत्, तथा करोमि ।

अथ युद्धोद्योगः ।

सुग्रीवो राजलक्ष्मोपरिमिलितवपुर्वासिपुत्रः कुमारः
श्रीगन्धोराभिरामः, प्लवगपरिहृटाः प्रौढमारुढवन्तः ।
उल्लङ्घ्योल्लङ्घ्य लङ्घां जलनिधिपरिष्ठाभूतभूरिप्रभावां
सर्वे सर्वानखर्वाः पिदधुरथ रणे राक्षसान् क्षोभयित्वा ॥ २ ॥

तलवाराः पाणिषु येषां ते तथोक्ता ये वीरा. हनूमदङ्गदादय
इति भावः, तेषाम् अटवीषु वनेषु निशि रात्रौ निर्भयत.
अकुतोभयतः शयानं सुदर्शनस्य नारायणचक्रास्त्रस्य परिभ्रमणेन
समन्तात् मञ्चारिण, गुरुभ्रमणेनेति पाठान्तरं, गुप्तं रक्षितं
वरं श्रेष्ठं रामं कथमद्य निहन्मि ? व्यापादयामि ? वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १ ॥

सुग्रीव इति । अथानन्तरं राजलक्ष्मणा परिमिलितं मङ्गतं
वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः राजश्रीममन्वित इत्यर्थः, सुग्रीवः,
कुमारः युवराजः श्रिया यौवराज्यलक्ष्मणा गन्धोरः दुर्बलगाहः,
अभिरामः सुन्दरस्य वानीपुत्रोऽङ्गद. तथा जलनिधि सागर
एव परिष्ठा परिवेष्टनजलराशि तथा भूत. मञ्जरात. भूरि-
र्महान् प्रभावः दुरामदतेति भावः यस्याः तां मङ्गाम् उल्लङ्घ्य
उल्लङ्घ्य प्रौढ-प्रादुर्भावं, -प्रभावमिति यावत्, आरुढवन्तः.
प्राप्तवन्तः अखर्वा महान्तः सर्वे प्लवगपरिहृटाः यानरप्रवराः
सर्वान् मरुतान् राक्षसान् रणे क्षोभयित्वा ताडयित्वा पिदधुः

प्राकारकूटादुपलान् पलाशै-
निपात्यमानान् प्रतिगृह्य दोर्भ्याम् ।
तेरेव सौधानि वभञ्जुरुच्चैः
प्लवङ्गमाः कम्पकराः क्षिपन्तः ॥ ३ ॥
प्राकारमूर्ध्नि मिलिता रजनीचरेन्द्रा
धाराधरा इव धराधरशृङ्गभाजः ।
नाराचपुञ्जमभितो मुखरा ववर्षुः
तेनापि मत्तशिखिनो ननृतुः प्लवङ्गाः ॥ ४ ॥

आच्छादयामासुः समन्तात् कुरुधुरित्यर्थः, “वातोऽवाप्योः” इत्य-
कारलोपः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥

प्राकारेति । प्लवङ्गमाः कम्पकराः राज्ञमान् कम्पयन्त इति
भावः, पलाशैः कृथाटैः, राक्षसैरित्यर्थः, प्राकारकूटात् प्राचीर-
शिखरात् “कूटोऽस्ती शिखरे शृङ्गम्” इत्यमरः, निपात्यमानान्
धानरान्-प्रति-क्षिप्यमाणानित्यर्थः, -उपलान् प्रस्तरान् दोर्भ्यां
बाहुभ्यां प्रतिगृह्य क्षिपन्तः, तानिवेति शेषः, तेरेव उपलैः उच्चैः
उन्नतानि सौधानि हर्म्याणि वभञ्जः चूर्णयामासुरित्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

प्राकारेति । प्राकारस्य प्राचीरस्य मूर्ध्नि शिरसि मिलिताः
समवेताः रजनीचरेन्द्राः राक्षसप्रवराः धराधरशृङ्गभाजः पर्वत-
शिखरस्था धाराधरा इव मेघा इव मुखराः सन्तः नदन्तः
मन्त इति यावत्, अभितः समन्तात् नाराचपुञ्जं नाराचा-
स्थानि अस्त्राणीत्यर्थः, ववर्षुः वृष्टवन्तः, ववर्षुरिति प्रयोगः
महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । तेनापि नाराचास्त्ववर्षणेन प्लवङ्गा
वानराः मत्तशिखिनः मत्तमयूराः व्यस्तरूपकं, ननृतुः, (यथा

वानराणां मिथ उक्तिः ।

शक्ताः सम्प्रति सर्वे एव हि वयं पृष्ठाश्च दृष्ठाश्च ये
काकुत्स्थेन च लक्ष्मणेन च पुनः शाखामुग्रेन्द्रेण च ।

किन्तु प्रौढकठोरकौणपघटां दृष्ट्वा गतो मारुतिः

यत्कृत्ये करवामहे तदधुना, नान्यज्जतो भ्रातरः । ॥ ५ ॥

किञ्च । दुर्गान्तर्मिलिता निशाचरघटा, लङ्कावरोधो ह्ययं

निस्तीर्णः सुमनायमानकटकैर्युद्धोत्सवोत्सासिभिः ।

मेघवर्षणमालोका मयूरा नृत्यन्ति तथा राज्ञसान् तथास्तु
वर्षिणो दृष्ट्वा रणे नृत्यन्ति स्मेति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

शक्ता इति । ये काकुत्स्थेन रामेण च लक्ष्मणेन च पुनः
शाखामुग्रेन्द्रेण सुग्रीवेण च पृष्ठाः किमिदं कर्म युष्माभिः साध्यते
इत्यनुयुक्ताः ततो-दृष्ट्वा निपुणतायां परीक्षिता इति यावत्
सम्प्रति ते वयं सर्वे एव शक्ता हि समर्था एव, तत्तत्कार्येष्विति
भावः । किन्तु-मौढ्यप्रवला कठोरा निद्रुरा च या-कौणपघटा
राक्षसचमूः तां दृष्ट्वा मारुतिर्ह्रस्मान् यत्कृत्ये यस्मिन् कर्मणि,
युद्धव्यापारे इति भावः, गतः यात्रां कृतवान्, हे भ्रातरः ।
वयमपि अधुना तत्कृत्यं करवामहे करवाम, ततः तस्मात् अन्यत्
अपरं कार्यं न, सर्वे वयं हनुमानिव संग्रामेऽवतराम इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गान्तरिति । निशाचरघटा राक्षससेना दुर्गस्य अन्तर्-
भ्यन्तरे मिलिता, सङ्गताः । युद्धे य उक्तवः आनन्दः तेन उत्तमस्ति
ये ते तथोक्ते, सुमनायमानकटकैः उत्साहपूर्णमैनिजैः अथ
लङ्कावरोधः हि लङ्कायाः सर्वतो निरोधः निस्तीर्णः सुष्ठु सम्पन्नः ।

निष्क्रामन्ति निशाचरा यदि पुनः सम्भूय भूयस्तरां
तत् को वेद किमेव कुर्युरधुना धुर्यान् नियुञ्जीमहि ॥ ६ ॥

अनन्तरश्च ।

कपिकुलघनगर्जव्यक्तसंसक्तरक्षः
कटकपटहकोटिध्वानभिन्नाद्रिगर्भम् ।
समगत गिरिशस्त्रक्षेपदक्षं मियस्तद
रघुपरिहृदलङ्घानाथयोः सैन्ययुग्मम् ॥ ७ ॥

अथ रावणः श्रीरामस्य कटकं दृष्ट्वा तदागमनदिनं महोदरं
पृच्छति । ततो महोदरः ।

न्यञ्चद्भुवलयं चलतक्षितिधरं क्षुभ्यत्समस्तार्णवं
व्रस्यद्वैरिवधूविलोचनजनप्रायोर्वर्षोद्गमम् ।

यदि निशाचराः पुनः सम्भूय समेत्य भूयस्तरां बाहुल्येन
निष्क्रामन्ति सहाया निष्क्रस्य मंशामे प्रवर्तन्ते, तत् तदा
किमेव कुर्युः, को वेद ? को जानाति ? अतः अधुना धुर्यान्
धुरन्धरान्, ह्येषामग्रे प्रवर्तितुं शक्नानिति भावे, नियुञ्जीमहि
नियुक्तान् कुर्याम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

कपीति । कपिकुलानां वानरनिचयानां घनेन सान्द्रेण
गर्जेन गर्जनेन व्यक्तं स्फुटं संभक्ताः सम्मिश्रिता ये रक्षसा कट-
कस्य सैन्यस्य पटहकोटीनां वादित्वविशेषमहानां ध्वानाः
निस्स्रनाः तेः भिन्नः विटोर्णः अद्रेः सुवेनस्य गर्भः अम्यन्तर
भागः येन तयोक्तं तथा गिरीणां शस्त्राणाञ्च क्षेपे निक्षेपे
दक्षं पटु तत् रघुपरिहृदलङ्घानाथयोः रामरावणयोः सैन्ययुग्मं
कपिराक्षमवलमित्यर्थः, मियः परस्परं समगत संसक्तं, योद्धुं
प्रवृत्तमभूदिति यावत् । मालिनो वृत्तम् ॥ ७ ॥

प्रोदञ्चत्कपिवाहिनीकपिमटव्याधूतधूलीपट-

च्छन्नादित्यपथं कथं न विदितं तज्जैवयात्रादिनम् १ ॥ ८ ॥

रावणः । क रहितराजलक्षणे राम आस्ते ?

महोदरः । देव !

भृमद्वाहसिन्धुः रघुपतिरवतादन्दिना वेदितोऽसौ

विटस्ते मातुलस्य त्वचि पुनरनुजे मन्त्रिणि न्यस्तकर्मा ।

बाणे दत्ताहंष्टिस्तव भयपिशुने लक्षणे सक्षितो यः

सुग्रीवग्रीवबाहुः कृतचरणभरः साङ्गदे बायुपुत्रे ॥ ८ ॥

न्यञ्चदिति । न्यञ्चत् अधोगच्छत् भूवनयं यस्मिन् तत्, चलन्तः कम्पमानाः क्षितिधराः पर्वताः यत्र तत्, क्षुब्धन्तः विचलन्तः समस्ता अर्षाः समुद्रा यस्मिन् तत् त्रस्यन्तीनां भयार्त्तानां घैरिवधूनां शत्रुनारीणां विलोचनजलैः नयन सलिलैः प्रायेण प्राशुर्येण उरुर्महान् वर्षोद्गमः धारापातः यस्मिन् तथोक्तं प्रक्रमेण उदङ्गन्तीषु प्रयान्तीषु कपिवाहिनीषु वानरमेनासु ये कपिमटाः वानरवीराः तैः व्याधृता उत्क्षिप्ता ये धूलीपटाः रजोवसनानि तैः कृत्र आहत आदित्यस्य पथ्या आदित्यपथः सूर्यमार्गः यस्मिन् तथामूर्तं तस्य रामस्य जैव-यात्रादिनं विजयप्रस्थानदिवसः कथं न विदितम् ? अपितु स्वत एव ज्ञातमित्यर्थः, तत्तद्व्यापाराणां स्वत एवानुभूतत्वादिति भावः । कपिमटेत्यत्र पदभगेति पाठे कपिवाहिनीनां पद-भगेरित्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् १ ८ ।

भृमद्वादिति । यः भृमद्वात् भ्रुवोः कौटिल्यात् बह मिन्धुः मागरो येन तथोक्तः, ते तव मातुलस्य मागीचस्य, कनकमृगरूपिण इति भावः, त्वचि चर्मणि विटः चामीनः,

रावणः । साभ्यसूयम् । आः किमिति वलासे ? पश्याद्य
मे बाहुवोर्यमिति संग्रामावतरणं नाटयति (क) ।

अत्रावसरे विभोषणः ।

सम्भूय प्रसभं पयोधिनहरोपुञ्जैरिव प्रावृता
लङ्का वानरयूथपैः शिखिशिखाभङ्गोपिण्डोज्ज्वलेः ।
वैदेहोविरहव्यथेकविधुर ! क्लिष्टो हि लङ्केश्वरः
तस्मात् तिष्ठति युष्मदोयकटकाटोपः समुज्जृम्भते ॥ १० ॥

पुनः तथा मन्त्रिणि साचिव्यकारिणि अनुजे, तवेति शेषः,
(विभोषणे इति भावः, न्यस्तं कर्म येन सः विभोषणार्पित-
मन्त्रकार्य इत्यर्थः) तव भयपिशुने भयसूचके बाणे शरे दत्ता
अर्द्धदृष्टिर्येन सः, लक्षणे सन्निहतः मृदुमन्दहासीत्यर्थः, सुग्रीवस्य
ग्रीवायां बाहुयस्य तथोक्तः सुग्रीवग्रीवायां दत्तहस्त इत्यर्थः,
तथा साङ्गदे अङ्गदसहिते वायुपुत्रे हनूमति कृतः चरणयोर्भरः
येन तथाभूत (एकं चरणम् अङ्गदाङ्गे अपरं चरणं हनूमदङ्गे
निदधदित्यर्थः, वन्दिना मुक्तिपाठकेन वेदित, प्रापितः असौ
रघुपतिः राम. अवतात् रघुत्, अस्मानिति शेषः । {अवतादिति
क्रियापदं रावणभयादस्य कण्ठे खलनितं छन्दःपूरणाय कविना
प्रयुक्तं बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) वलासे व्याहरति, भयपिशुने इति यदुक्तं, तत्र विरक्त्या
उक्तिरियम् ।

सम्भूयेति । शिखिनाम् अग्नीनां शिखाभङ्गोवत् पिण्डाः
पिण्डलाः उज्ज्वलाश्च तैः वानरयूथपैः कपिसेनापतिभिः
पयोधिनहरोपुञ्जैरिव समुद्रतरङ्गनिचयैरिव सम्भूय समेत्य
लङ्का प्रसभं वेगेन प्रावृता पूरिता । हे वैदेहाः सीतायाः

आकण्ठं पिहितवपुर्विशालवचाः

प्राकारव्यतिकरजागरूकमूर्धा ।

उहामि नभसि यथैकसैहिकेयः

तैरेको रजनीचरो व्यतिकिं लोकैः ॥ ११ ॥

हेलास्कानितरामुलक्ष्यधनुर्ज्यावल्लरीभक्तरी-

भङ्गारप्रसरप्ररुद्धपुलकप्राग्भारनोरन्ध्रिताः ।

विरहे. अनधिगम इत्यर्थः, तेन या व्यया सन्तापः तथा एकः-
केवलः विधुरः विद्युत्तः तत्सम्बद्धौ, हे रामचन्द्र! यस्मात्
मुष्मटीयकटकाटोपः वानरसेनानिवेशस्य आडम्बरः समु-
ज्ज्वलन्तं समुद्रासितं तस्मात् हेतोः लङ्घ्यरः रावणः क्लिष्टः हि
तिष्ठति क्षेत्रेन अधुना वर्त्तते । शार्ङ्गविक्रीडित वृत्तम् ॥१०॥

आकण्ठमिति । तत्त्वोक्तं रावणमेनिर्गौरिति भावः. आ-
कण्ठं कण्ठपर्यन्तं पिहितम् आहतं स्वसैन्यैः प्राचोरैर्वा वपुः
शरीरं यस्य स विशालं बृहद्बलः यस्य तथोक्तः प्राकारस्य प्राची-
रस्य व्यतिकरात् सम्प्रकीर्त्त जागरूकः प्रोढ़ः मूर्धानः गिरांसि
यस्य तथाभूतः, एको रजनीचरः रावणः इति भावः, उहामि
महति नभसि आकाशे एक. अद्वितीयः सैहिकेयः मिहिजा-
सुतः यथा राहुर्विष, “तमसु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुस्तुदः”
इत्यमरः, व्यतिकिं वितर्कितः, भ्रमानीत्यर्थः । उपमानद्वारः ।
प्रहर्षिणी वृत्तं. “वरायाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति
नचणात् ॥ ११ ॥

हेनेति । हेनया अवनीनया आस्कानिते मच्चानिते ये
रामनक्षत्रणयो धनुषी, तयो. ज्यावल्लरी मीर्वामञ्जरी मा एव
भक्तरी वाद्यभेदः तस्या भङ्गारप्रसरेण भञ्जननादातिशयेन

व्यावल्यात्कपिकण्ठकाण्डकदलीक्रीडत्कृपाणाञ्चलाः

स्फूर्जन्स्फूर्जयुतर्जनैकचपलाश्चञ्चन्ति रात्रिञ्चराः ॥ १२ ॥

किञ्च । अग्रेसरो रघुपतेः परिणदपाक-

किम्पाकपाटलमुखी कपिवोरसेना ।

नि.शेषमापिब्रति राक्षसवीरचक्रं

प्रातः प्रभेव तपनस्य तमिस्रजालम् ॥ १३ ॥

युधि हतेषु राक्षसेषु रावणः । भो भो मन्त्रिणः !
प्रबोध्यतामयमनुजन्मा कुम्भकर्णः ।

प्ररूढाः जाताः ये पुनः प्राग्भाराः, रोमाञ्चातिशयाः, भयज्जिता
इति भावः, तैः नोरन्ध्रिता, ध्याप्ताः तथा व्यावल्यातां समन्ततः
सञ्चरतां कपोनां वानराणां कण्ठा एव काण्डकदल्यः कदली-
स्तम्भा इत्यर्थः, तासु क्रीडन्ति चलन्ति कृपाणाञ्चलानि तन-
वारप्रान्तभागा येषां तथाभूताः रात्रिञ्चराः राक्षसाः स्फूर्जन्
स्फूर्जन् स्फूर्जयुः वज्रनिर्वोपः, तद्वत् या तर्जना निर्भर्त्सनविशेषः
तत्र एके मुख्याश्चपलाः रता इति यावत्, चञ्चन्ति विचरन्ति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अग्रेसरोति । रघुपतेः रामस्य अग्रेसरो अग्रवर्त्तिनी-परि-
णदः प्राप्तः पाको, येन तथाभूतं यत् किम्पाकं किम्पाकफलं
“माकाल” इति प्रसिद्धं, तद्वत् पाटलं खेतरक्तं, “खेतरक्तस्तु
पाटलः” इत्यमरः, मुखं यस्याः सा कपिवीरसेना वानरभटवन्तः
प्रातः प्रातःकाले तपनस्य सूर्यस्य प्रभा तमिस्रजालमिव
अन्वकारस्तोममिव राक्षसवीरचक्रं राक्षसवीराणां चक्रं समूहं
नि.शेषं यथा तथा आपिब्रति नागयतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

मन्त्रिणः । यदाज्ञापयति देव इति तथा कुर्वन्ति ।

दत्त्वा मन्त्रस्तैलानि कुम्भकर्णस्य कर्णयोः ।

निद्रादरिद्रितं चक्रुस्तममात्यपुरोहिताः ॥ १४ ॥

विनिद्र. कुम्भकर्णो राजसमोपमागत्य, लज्जितो जयन्ति
प्रथमपौलस्त्यपादाः ।

भिन्नैरावणबन्धुसिन्धुरगिर.सम्प्रातिभिर्मौक्तिकैः,

शश्वदिश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलोग्निपिने ।

नाकान्त.पुरिकाकपोलविलसत्काश्मोरपत्रादुर-

थीविन्यासविनासभूषणभुजस्तम्भाय तुभ्य नमः ॥ १५ ॥

दत्त्वेति । अमात्यपुरोहिताः अमात्यानामग्रेसराः, यद्वा
अमात्याश्च पुरोहिताश्च ते कुम्भकर्णस्य कर्णयोः सन्तप्तानि
तैलानि दत्त्वा त कुम्भकर्णं निद्रादरिद्रितं निर्निद्रम् अगस्त-
निद्रमित्यर्थः, चक्रुः कृतवन्तः । निद्रारहितमिति पाठान्तरम् ।
अनुष्टुप् छत्तम् ॥ १४ ॥

भिन्नेति । भिन्ना विदलिता ये ऐरावणस्य ऐरावतस्य
बन्धवः, ज्ञातव्यः, सिन्धुराः दिग्धारणा इत्यर्थः, तेषां शिरोभ्यः,
कुम्भेभ्य इति भावः, सम्प्रातस्तोति तथाकैः मौक्तिकैः मुक्ताफलैः,
वस्त्रित्वत्र गन्धेति पाठे भिन्नः अस्मिन्ना विदलितः ऐरावण एव
गन्धसिन्धुरः गन्धगजः तस्य गिरसः कुम्भात् सम्प्रातस्तोति तैः
मौक्तिकैरित्यर्थः, शश्वत् सर्वदा विभ्रमेणा जगता जयस्य
प्रशस्तिरचना प्रशंसापत्ररूपना तस्या वर्णावनो अक्षरपङ्क्तिः
तस्याः शिल्पो रचयिता तस्मै, नाकान्तःपुरिकाणां सुरनारोणां
कपोलेषु विलसन्तः राजन्तः ये काश्मोरपत्रादुराः कुङ्कुमपत्र-
रचना, तेषां श्रीविन्यासः शोभासम्पादनं तेन विनासः विनोदः
भूषणं येषां तादृगाः भुजा एव स्तम्भा यस्य तदाभूताय, भूषणे

यद्यपि क्षितिपालानामाज्ञा सर्वत्रगा स्वयम् । .

तथापि शास्त्रदीपेन चरत्येव मतिः सताम् ॥ १६ ॥

इति भ्रातृवचः श्रुत्वा तथेत्याह दशाननः ।

शास्त्रनिःसंशया वाचः सतां व्यसनदुर्लभाः ॥ १७ ॥

रावणः । उत्क्षिप्तस्फटिकाचलेन्द्रशिखरश्रेणीविष्टष्टाङ्गदैः

एभिः पीनतरैः सुरासुरजयप्राप्तप्रतिष्ठैर्भुजैः ।

त्यत्र भीषणेति पाठे विलासेन भीषणाः भुजस्तम्भा यस्य तथोक्ता-
येत्यर्थः, तुभ्यं नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

यदीति । यद्यपि क्षितिपालानां राज्ञाम् आज्ञा स्वयं
सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगा (सर्वम्यानगामिनीत्यर्थः, न कश्चित्
व्याहन्यते इति भावः, तथापि अव्याहताक्षत्वेऽपि सतां
साधूनां राज्ञामिति शेषः मतिः प्रज्ञा शास्त्रदीपेन चरत्येव
शास्त्रमनुसृत्य प्रवर्तते इत्यर्थः । चरत्येव मतिः सतामित्यत्र
सञ्चरन्त्यवनोश्चरा इति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

इतीति । दशानन, रावणः इतीत्यं भ्रातुः कुम्भकर्णस्य
वचः वाक्यं श्रुत्वा ज्ञाया-तदेव कर्त्तव्यं, शास्त्रानुसारेणैव सतां
चलितव्यमित्यर्थः, इति-आह उवाच । किन्तु सतां साधूनां
गाम्नेण नोतिशास्त्रपर्यालोचनयेत्यर्थः, नास्ति संशयो द्वैधबुद्धि-
यासु तथाविधा वाचः वाक्यानि व्यसनेषु विपक्षु दुर्लभाः,
दुष्प्रापा इत्यर्थः, (विपक्षं तथोपदेष्टारः विरला इति भावः,
व्यसनदुर्लभा इत्यत्र कस्य न वल्लभा इति पाठान्तरम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तः उद्धतः यः स्फटि-
काचलेन्द्रः कैलासाद्रिः तस्य शिखरश्रेणीभिः शृङ्गाग्रभागे-

संग्रामे मम कुम्भकर्ण ! विजयः, किन्त्वद्भुजाङ्गस्वर-
प्रत्याशाशियिलोऽस्माहं ? व्रज पुनः स्वप्राय निद्रालयम् ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णः । सोताप्रियञ्च दलितेखरकामुकञ्च
बालिद्रुहञ्च रचिताम्बुधिवन्धनञ्च ।
रत्नोदनञ्च विजिगीषुविभीषणञ्च
रामं निहत्य चरणौ तव वन्दिताहे ॥ १८ ॥

देव । त्वं राक्षसेन्द्र, परिहर त्वणवद्विद्विषः शोकशून्यं
हत्वा विहेयिष्यन्तं कलुषमहमपि चालयाम्यद्य रक्तैः ।

रित्यर्थः, विष्टृष्टानि सङ्घर्षणं प्राप्तानि अङ्गदानि भूषणविशेषा येषां
तैः सुराद्य अमुराद्य तेषां जयेन प्राप्ता नव्या प्रतिष्ठा स्यातिः
यै, तथाभूतै, एभिः पीनतरैः अपतिपोवरैः भुजै, बाहुभि,
विंशत्येति शेषः, संग्रामे मम विजयः, भावीति-शेषः । हे
कुम्भकर्ण ! अहं तव भुजयो आङ्गस्वरः विक्रान्त, तस्य प्रत्यागया
शियिल, निमित्त इति भावः, अस्मि भवामि किम् ? त्वं
भुजवलप्रत्यागया नाहं तिष्ठामित्यर्थः, पुनः स्वप्राय निद्राय
निद्रालयं गयनागारं व्रज गच्छ, त्वत्कृतेन विजयेन मे प्रयोजनं
नास्ति इति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८ ॥

सोताप्रियमिति । सोताप्रियञ्च मीतापतिञ्च, दलितं भग्नम्
ईश्वरस्य हरस्य कामुकं धनुर्यन तञ्च, बालिद्रुहञ्च निहत
बालिनञ्च रचितं कृतम् अम्बुधेः ममुद्रस्य बन्धनं येन तथाभूतञ्च
रत्नोदनञ्च रत्नसां खरद्रूपणादीना घातकञ्च, विजिगीषु विज
यार्थो विभीषणो यस्य तयोक्तञ्च, यदा विजिगीषुः विजेतुमिच्छु
विभीषयतीति विभीषणः तञ्च रामं निहत्य विनाशं तव चरणौ
वन्दिताहे वन्दिष्ये । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

को रामो लक्ष्मणः कः क इह हरिपतिः कोऽङ्गदः को हनूमान्
कः कालः को विधाता चलति मयि रणे रोपणे कुम्भकर्णे ? ॥२०॥

रावणः । महाबलपराक्रमैः राक्षसभटैः परिवृतो भवतु
वत्सः । कुम्भकर्णस्तया रणशिरसि करोति ।

देवेति । ॐ देव । त्वं राक्षसेन्द्रः राक्षसानां नाथः, विद्धिपः
शत्रोः सकाशात् शोक एव शन्यं तत् दृष्टवत्, दृष्टेन तुल्यं
परिहर यत्प्रभयं परित्यजेत्यर्थः । अहम् अथ विद्धेपिणां शत्रूणां
वन्दं सद्दं इत्वा विनाश्य रक्षैः, तेषामिति—शेषः, कलुषमपि
पापमपि, प्रथमं तवाप्रियवचनोपदेशसमुत्थमिति भावेः, क्षान-
यामि शोधयामि । रोपणे क्रोधने कुम्भकर्णे मयि रणे चलति
गच्छति सति रामः कः ? लक्ष्मणः कः ? इह अस्मिन् रणे
हरिपतिः वानराधिपः सुग्रीवः कः ? अङ्गदः कः ? हनूमान्
कः ? कालः यमः कः ? विधाता च कः ? (न कोऽपि पुरः
स्यातुं समर्थ इति भावः ।

राजन् ! मा गा विषादं परिहर वलवद्विद्धिपः शोकशूलं
कन्याणान्याययन्तामहमहमिकया नो भवन्तं जहामि ।
कः कालः को विधाता किमरिकुलभयं को यमः के च याम्याः
को रामः ? के कपोन्द्राः ? चलति मयि रणे रोपिते कुम्भकर्णे ।
इति पाठे, हे राजन् ! विषादं खेटं मा गाः न गच्छ, मा
खिद्यस्त्रेत्यर्थः । बलवान् विद्धि शत्रुः तस्मात् शोकशूलं दुःख-
शूलं परिहर, कन्याणानि मङ्गलानि अहमहमिकया पर-
म्परमर्हितया आययन्तां, त्वामिति शेषः, भवन्तं त्वां नो
जहामि न त्यजामि । याम्याः यमानुचराः । अन्यत् सुगमम् ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २० ॥

अपि कपिकुलमज्ञा । किं मुधा जातकम्पा ?

न हि जगति भवद्भिर्युध्यते कुम्भकर्ण ।

अपि जलधरसद्वो लेटि किं स्वल्पकुल्याम् ?

अथ मगककदम्ब केशरी वि पिनष्टि ? ॥ २१ ॥

नाह बाली सुबाहुर्न खरत्रिगिरसौ दूषणस्ताडकाह

नाह सेतु समुद्रे न च धनुरपि यत्तत्रम्भकस्य त्वयाप्तम् ।

रे रे राम ! प्रतापानलकवलमहाकालमूर्त्तिं किन्नाह

वीराणामूर्खस्य समरभुवि वर मस्थित कुम्भकर्ण ॥ २२ ॥

अपोति । अपि भो कपिकुलमज्ञा । धानरचमूवीरा ।
मुधा वृथा वि जात कम्प येषा तथाभूता ? यूयमिति शेष
किमर्थं विभीषेत्थर्थ । जगति कुम्भकर्ण भवद्भि युष्माभि
न हि नैव युध्यते । जलधरसद्व मेघसमूह स्वल्पकुल्याम्
अप्या मरितम् “कुल्याम्पा कृत्रिमा मरित्” इत्यमर अपि किं
लेटि ? नैव पित्रतोत्थर्थ अट्टित्तिमरत्वादिति भावः, अथ केशरी
मिदं मगजयदम्ब मगककमूह पिनष्टि किं ? दलति विगु ?
नैवेत्थर्थ, नितरामयोग्यत्वादिति भावः । सामान्येन विगीष
समर्थेतरूपोऽर्थान्तरन्यासः । किं स्वल्पकुल्यामित्यत्र कुल्या
मकुल्यामिति पाठः । मगककदम्बमित्यत्र मगककुटुम्बमिति च
पाठान्तरम् । मानिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

नाहमिति । रे रे राम ! अह बाली न सुबाहुर्न खर
त्रिगिरसौ खरघ त्रिगिराय न दूषण न अह ताडका न
अह समुद्रे सेतु न त्वया यत् त्वाम्भकस्य धरस्य धनु प्राप्तं
गृहीत भग्नमिति भावः तत् धनुरपि न अह किन् प्रतापा
ननेन कथले जगदग्रामे महाकालस्य महारुविषो रुद्रस्य

विघटितवहुसेनाचारिवोरः कपोन्द्रं
परिघगुरुभुजाभ्यां गाढमापीड्य धृत्वा ;
निरगमदतितूर्णं चूर्णयन् पूर्वदिक्
कपिकुलमय लङ्कासम्मुखं कुम्भकर्णः ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणः ।

यदर्पितं प्राल्घवनेन वाल्मिना
विधाय दोर्मूलवशं दगाननम् ।
तदुद्धृतं शल्यमनेन मानिना
निवेश्य कचाकुडरे कपोग्वरम् ॥ २४ ॥

मूर्त्तिः, यद्वा मूर्तिरिव मूर्तिर्यस्य तथाभूतः वरः केष्ठः, वीराणां
प्रतिपक्षभटानाम् उरु महत् शल्यं शल्यभूत इत्यर्थः, कुम्भकर्णः
समरभुवि रणभूमौ संस्थितः उपस्थितः । समरभुवि वर इत्यत्र
समरभुवि चर इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

विघटितेति । अद्यानन्तरं विघटितासु विभयितासु बहुषु
सेनासु चरतीति तच्चारो वीरश्चेति तथाभूतः कुम्भकर्णः, पूर्व
दिक् पूर्वदिग्मूर्त्तिं कपिकुलं चूर्णयन् विदलन् परिघवत् गुरु
परिघगुरु यौ भुजौ बाह्वौ ताभ्यां कपोन्द्रं सुशोभं धृत्वा गाढं
यथा तथा आपीड्य निष्पिष्य अतितूर्णम् अतिशीघ्रं लङ्कासम्मुखं
निरगमत् निश्चयेन जगाम, "निर्निश्चयनिषेधयोः" इत्यमरः ।
मानिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

यदर्पितमिति । प्राज्यं ग्रभूतं वनं सामर्थ्ये यस्य तद्योक्तेन
अतिघनवतीत्यर्थः, वाल्मिना कपिराजेन दगाननं, मामिति
शेषः, दोर्मूलवशं कचानिवहमित्यर्थः, विधाय कृत्वा यत् शल्यम्
अर्पितं निष्ठातं, मम-हृदये इति भावः, अनेन मानिना मानो-

सुग्रीव बाहुमूले भ्रूवगवलयपति कण्ठदेशे भुजेन
 चिघ्ना भीमेन गाढ रजनिचरपुरी सन्दधानो जगाम ।
 मानन्द कुम्भकर्णं तदनु कपिभटस्तस्य तूर्णं सकर्णं
 घ्राण जग्धा जगाम स्वशिविरमुरस कूर्परेणाहताञ्च ॥ २५ ॥
 निखस्योत्सृज्य वाष्प नयनरुमलयोरात्मने वारि दत्त्वा,
 कृत्वा लङ्घोपगूढ सकर्णमपुनर्भावि नोत्वा त्रिशूलम् ।
 क्रोधान्ध कोलमूर्तिं प्रलयक्षुतवह्नाङ्गारनेत्रावकीर्णं
 क्षिप्रघ्राणोऽकतीर्णं पुनरपि समरप्राङ्गणे कुम्भकर्णं ॥ २६ ॥

अतः कुम्भकर्णेन कटाकुहरे भुजामूलं कपोत्तरे सुग्रीव निवेश्य
 तत् प्रत्यम् उद्धृतम् उत्पाटितम् । वशस्यविल वृत्तं, 'वदन्ति
 वशस्यविल जलो जरो' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

सुग्रीवमिति । कुम्भकर्णं बाहुमूले भुजामूले स्थितमिति
 शेषः । भ्रूवगवलयपति वानरगूढपति सुग्रीव भीमेन भोषणेन
 भुजेन कण्ठदेशे चिघ्ना गाढ यथा तथा सन्दधान संगृह्य
 मानन्द यथा तथा रजनिचरपुरी लङ्घा जगाम । तदनु तद-
 नन्तर कपिभट वानरवीर सुग्रीव तूर्णं गोघ्न तस्य कुम्भ-
 कर्णस्य सकर्णं घ्राण कर्णनासिके इत्यर्थः जग्धा खादित्वा
 निखरैकत्पद्येति भावः, कूर्परेण कपोशिना आहतात् प्रहतात्
 उरस वक्षस्यनात् स्वशिविरं निज सेनानिवेशं जगाम ।
 उरस कूर्परेणाहताञ्च इत्यत्र उदरं कूर्परणाभिहत्येति पाठा-
 न्तरं समीचीनं, कूर्परेण उदरम् आहत्येत्यन्वयः । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ २५ ॥

निगम्येति । कालो कृष्णवर्णा मूर्तिर्यस्य स, यदा काल-
 म्येष यमम्येव मूर्तिर्यस्य स कुम्भकर्णं क्षिप्रघ्राणं निरुक्त-
 नासिकं अत एव क्रोधेन अन्यं निर्दिष्टेक इत्यर्थः, निगम्य

तं दृष्ट्वैव प्रविष्टा गिरिवरकुहरं त्रस्तचित्ताः कपोन्द्राः
 केचित् पादान्तरन्तःप्रचलितपवनान्दोलिताः खे चलन्ति ।
 केचिद्दोर्दण्डचण्डभ्रमणनिपतिताः शोणितान्युद्गिरन्ति
 प्राणान् केचित्प्रवीराः कथमपि जहति स्फोटफुत्कारभिन्नाः ॥२७॥

दोर्धमिति भावः, नयनकमलयोः वाष्पम् अशुजलम् उत्सृज्य
 त्यक्त्वा आत्मने वारि दृष्ट्वा स्त्रिाशुजलेन भाविनः प्रेतस्य स्वस्य
 तर्पणं विधायेति भावेः, अपुनर्भावि पुनर्भवरहितम् अत एव
 सकर्ण्यं सगोकं यथा तथा लढाया उपगूढम् आलिङ्गनं कृत्वा
 त्रिशूलम् अस्त्रं नीत्वा गृहीत्वा प्रस्रये कल्पान्ते यो हुतवहः
 अग्निः तस्य अङ्गारवत् प्रत्नितदग्धकाष्ठवत् ये नेत्रे ताभ्याम्
 अर्धकोर्णः युक्तः सन् इत्यर्थः, पुनरपि समरप्राङ्गणे युद्धभूमौ
 अवतीर्णः उपनीतः । प्रनयहुतवहाङ्गारनेत्रावकीर्ण इत्यत्र
 प्रनयहुतवहाङ्गारनेत्रो विकर्ण इति पाठान्तरं समीचीनम् ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २६ ॥

तमिति । कपोन्द्राः वारनसेनापतयः, केचिदिति शेषः,
 तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वैव त्रस्तचित्ताः भीतान्तःकरणाः सन्तः गिरि-
 वरस्य सुवेनस्य कुहर गह्वरं प्रविष्टाः । केचित् वीरा, पादयो-
 चरणयोः, कुम्भकर्णस्येति भावः, अन्तरन्तः अभ्यन्तरात् अभ्यन्त
 रात् प्रचलितेन पादविक्षेपवेगात् प्रचलितेनेति भावः, पवनेन
 आन्दोलिताः उत्क्षिप्ताः सन्तः इत्यर्थः, खे आकाशे चलन्ति
 उड्डोयन्ते इत्यर्थः । केचित् दोर्दण्डाभ्या चण्डं यत् भ्रमणं
 णिजन्ताद् भ्रमधातोरनट्प्रत्ययः, भ्रामणमित्यर्थः, तेन निपतिताः
 भ्रामणात् परं निपतिता सन्तः, इति भावः, शोणितानि

उत्तिष्ठ शूलमजयं त्रिपुरान्तकस्य
 संहारकेतुमिव कोटितडित्प्रभञ्ज ।
 घोरं ज्वलन्तमुरसि क्षिपति स रक्षः

तारापतिस्तदिपुणा रघुणा निरस्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेर्जाठराग्नेः कपिशिविरगतो सुहृदश्चाददानो
 वक्त्रे निक्षिप्य काशित्कवलयति भटानुत्कटं कुम्भकर्णः ।
 काशित्प्रद्वगां पिनष्टि खसनसहचरा वानराः कर्षन्भ्रातृ
 निर्गच्छन्त्येक एतान् पुनरपि च शनैश्चर्यवन्ति घोरम् ॥ २९ ॥

रक्तानि उद्गिरन्ति स्रवन्ति । केचित् प्रवीराः प्रकृष्टा वीरा
 स्तीतिन फूत्कारेण भिन्नाः सन्ताडिता इत्यर्थः, कथमपि प्राणान्
 जहति त्यजन्ति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

उत्तिष्ठेति । रक्षः कुम्भकर्णः । त्रिपुरान्तकस्य सद्रस्य संहार
 केतुमिव संहारध्वजमिव कोटितडितामिव प्रभा यस्य तं
 विद्युत्कोटिसमप्रभमित्यर्थः अजयं दुर्वासं घोरं दाहणं ज्वलन्तं
 दीप्यमानं शूलं तारापते सुग्रीवस्य उरसि वक्षसि क्षिपति स
 क्षिपेत् । रघुणा समेन इपुणा शरेण तत् शूलं निरस्तञ्च
 निस्तञ्च । कोटितडिग्रभाभिरिति पाठे कोटितडिग्रभाभि
 विद्युत्कोटिदीप्तिभिः घोरं दुष्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । यमन्ततिनमं
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेरिति । कुम्भकर्णः सुहृदम् आददानः गृह्णन्
 कपीना वानराणां शिविरगतः सेनानिवेशप्रविष्टः सन्
 क्रोधाग्नेः जाठराग्नेः क्रोधाननात् जाठराननाच्च हेतोः काशित्
 भटान् कपिवीरान् वक्त्रे वदने निक्षिप्य उत्कटं यथा तथा
 कवलयति यमति । काशित् वानरान् पदभ्यां पिनष्टि नि

सध्येन सान्द्रशिविरञ्च करेण धुन्वन्
 व्यात्ताननः समदकुम्भिकरप्रमेण ।
 सुग्रीवमेव कपिकुम्भधरेषु सत्सु
 जग्राह कोपकलितो युधि कुम्भकर्णः ॥ ३० ॥
 तातं विलोक्य विषमस्थमयाङ्गदस्तं
 गारुत्मतेन भुवि पातयति स्म शत्रुम् ।

ईलति । केचित् वानराः खमनेन प्रस्तासवातेन सह चरन्तीति
 तयोक्ताः, निस्त्रासवातेन उदरगामिनः सन्तः इत्यर्थः, कर्णरन्ध्रात्
 कर्णविवरात् निर्गच्छन्ति । एकस्य कुम्भकर्णः पुनरपि कर्ण-
 रन्ध्रात् निर्गतानपि एतान् शनैश्चर्वयन् घोरं दारुणं
 यथा तथा अस्ति भक्षयति । सुहरश्चाददान इत्यत्र सुहरं
 व्याददान इति, निक्षिप्य काञ्चिदित्यत्र निक्षिप्य कोटिमिति,
 उल्कटमित्यत्र उल्कटानिति, चर्वयन्नत्तोत्यत्र चर्वितानत्तीति च
 पाठान्तरं सुगमम् । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ २८ ॥

सध्येनेति । युधि युद्धे कोपकृतितः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः व्यात्ताननः विस्तृतवदनः सन् समदः मदमत्तः यः कुम्भी
 हस्ती तस्य करप्रमेण शुण्डनिभेन सध्येन वामेन करेण हस्तेन
 अन्ध-कपिभिराकोर्णमिति भावः, शिविरं सेनानिवेशं धुन्वन्
 कम्पयन्, भालोद्दयन्नित्यर्थः, सत्सु विद्यमानेषु कपय एव कुम्भधरा
 हस्तिनः तेषु मध्ये सुग्रीवमेव, दक्षिणेन करेणेति-शेषः, जग्राह
 गृह्णीतवान् । यसन्ततिलकां वृत्तम् ॥ ३० ॥

तातमिति । अथानन्तरम् अङ्गदः तातः पितरं पितृव्यमिति
 यावत्, सुग्रीवं विषमस्थं विषमं, (कुम्भकर्णहस्तपतितत्वादिति
 भावः), विलोक्य दृष्ट्वा गारुत्मतेन गरुडपाशेन तं शत्रुं कुम्भकर्णं

सुक्तोऽपि न खसिति यावदसौ कपोन्द्र-

स्तावद्वन्ध नरसिंहपदाऽद्भुतं सः ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वा नीलस्तमुभयमपि अस्तामाक्रम्य रत्नः-

स्कन्धे मौलौ श्रवणद्वयघ्राणवक्त्रोदरेषु ।

तीव्राघातैर्दहति कुपितः स्वेन रूपेण वीरः

क्रथादोऽभूत्तदनु विकल प्रोल्लिखी वानरेन्द्रो ॥ ३२ ॥

लङ्काशिखरस्थो रावणः ।

लङ्केश्वरस्तमवनोक्त्य रणे ज्वलन्त

कादम्बिनीसहचरोऽमृतवारिधाराः ।

भुवि भूतले पातयति स्म । असौ कपोन्द्रः सुग्रीवः सुक्तोऽपि
(कुम्भकर्णद्वस्तात्) भ्रूशितोऽपि यावत् न खसिति, तावत् स
कुम्भकर्णः अद्भुतं नरसिंहपदाऽद्भुतं चरणरूपेण पाशेन बध्नात् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वेति । नील वीरः तमुभयमपि सुग्रीवाङ्गदौ अपील्यर्थः,
यस्तं कुम्भकर्णेनाक्रान्तमित्यर्थः, दृष्ट्वा कुपितः सन् आक्रम्य
उत्पत्य रत्नसः कुम्भकर्णस्य स्कन्धे मौलौ शिरसि श्रवणद्वय
घ्राणवक्त्रोदरेषु कर्णवत्, स्थलनासिकासुखोदरेषु तीव्राघातैः,
दारुणप्रहारैः दहति पोडयति स्मित्यर्थः । तदनु-तदनन्तरं
तत्र तत्र प्रहारानन्तरमित्यर्थः, क्रथादः कुम्भकर्णः स्वेन रूपेण
विकलः विह्वलः, नितरा व्याकुल इत्यर्थः अभूत् । वानरेन्द्रो
सुग्रीवाङ्गदौ प्रोल्लिखी प्रकर्षणं उत्तस्थितः । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् ॥ ३२ ॥

लङ्केश्वर इति । लङ्केश्वरो रावणः रणे ज्वलन्तं नीलस्य
प्रहारेण नितरा सन्तप्यमानं तं कुम्भकर्णम् अवलोक्य काद-

तूर्णं सुमोच तदुपर्यथ लब्धसंज्ञो

भोक्तुं कृतान्त इव नीलनली स दध्यौ ॥ ३३ ॥

दम्भोलिः कुम्भकर्णं गिरिमिव तरसाऽपातयज्जानुबन्धं

कण्ठे गाढं विधृत्य स्वभुजगुरुमदं जाम्बवान् उग्ररोपः ।

निर्मत्तौ तौवभूतामभवदय मरुत्पुष्पवृष्टिस्तदङ्गे

शूलाघातेन रोषाद्रजनिचरभटस्तं निरस्योपतस्थे ॥ ३४ ॥

स्विनी मैथमाला तत्सहचरः तत्सहायवानित्यर्थः, (आज्ञया तत्-
क्षणं जलधरमालामानयन् सन्नित्यर्थः), तस्य कुम्भकर्णस्य उपरि
अमृतधारिधाराः सुधोषमजलधाराः तूर्णं शोभं सुमोच ववर्ष
इत्यर्थः । अथामृतधारावर्षणानन्तरं स कुम्भकर्णः लब्धसंज्ञः
प्राप्तचेतनः सन् कृतान्त इव नीलनली भोक्तुं खादितुं दध्यौ
चिन्तयामास । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दम्भोलिरिति । उग्ररोपः तोच्छक्रोपः जाम्बवान् दम्भोलिः
वज्रः गिरिमिव पर्वतमिव स्वभुजयोर्गुरुर्महान् मदो गर्वो यस्य
तं कुम्भकर्णं जानुबन्धं जानुभ्यां बद्ध्वा, नमुल्प्रत्ययः, कण्ठे
गाढं यथा तथा विधृत्य आक्रम्य तरसा बलेन अपातयत्
भूमौ पातितवान् । तौ नीलनली निर्मुक्तौ कुम्भकर्णस्य आक्रम-
णादिति भावः, अभूतां संवृत्तौ । अथानन्तरं तदङ्गे तस्य
जाम्बवतः अङ्गे मरुतां देवानां पुष्पवृष्टिः अभवत् अपतदि-
त्यर्थः । ततो रजनिचरभटः राक्षसवोरः कुम्भकर्णः रोषात्
क्रोधात् शूलाघातेन शूलप्रहारेण तं जाम्बवन्तं निरस्य निरा-
कृत्य उपतस्थे उत्तस्थावित्यर्थः । कण्ठे गाढं विधृत्येत्यत्र
कण्ठं गाढं विरचेति, उग्ररोप इत्यत्र उग्रवेग इति, शूलाघाते-
नेत्यत्र गुल्फाघातेनेति, रजनिचरभट इत्यत्र रजनिचरवर इति,

आलोकितो रघुवरेण सलक्ष्मणेन
कालान्तकादिव रिपोः परिशङ्कितेन ।

स्थानं जगाम हनुमान् समरेऽवतीर्थ्य
माहेशमुग्रनरसिंह इवारुणाक्षः ॥ ३५ ॥

मैनाको मेरुशृङ्गे स्थित इव हनुमत्पाणिपद्मे महीध्रः,
कल्पान्ते मन्दराग्रेऽञ्जन इव समरे सुह्रतः कुम्भकर्णः ।
अद्रिं क्रव्यादवीरः ग्रहितमनिलजेनाच्छिनत् सुहरेण
लाङ्गूलेनाञ्जनेयोऽद्भुतजनितरूपा सुह्रतं द्राक् चकर्ष ॥ ३६ ॥

उपतस्थे इत्यत्र उपतस्थामिति च पाठान्तरम् । स्रग्धरा
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

आलोकित इति । कमले प्रलये अन्तकः संहारकः रुद्र
इत्यर्थः तस्मादिव रिपाः शत्रोः कुम्भकर्णात् परिशङ्कितेन
किमय विधास्यतीति सञ्ज्ञातशङ्केनेत्यर्थः, सलक्ष्मणेन रघुवरेण
रामेण आलोकितः दृष्टः, नन्देद्वितेन प्रेरित इति भावः, हनुमान्
अरुणाक्षः क्रोधादालोहितनयनः सन् समरे युध्मे अवतीर्थ्य
उग्रघातो नरसिंहश्चेति उग्रनरसिंहः भीषणनरसिंहावतारः स
इव माहेशं महेशस्य इदं महेश्वरसम्बन्धीत्यर्थः, स्थानस्थितिं,
संहारमूर्तिरुद्रवदवस्थानमिति भावः, जगाम प्राप, कालान्तक-
इव तस्यैव इत्यर्थः । आलोकित इत्यत्र आलक्षित इति पाठः ।
माहेशम् इत्यत्र माहेश इति पाठे माहेशः महेश्वरावतारः
हनुमानित्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

मैनाक इति । मेरो, सुमेरुपर्वतस्य शृङ्गे मैनाकः तदास्य-
गिरिरिव हनुमतः पाणिरेव पद्मं तत्र महीध्रः पर्वतः स्थितः ।
कल्पान्ते युगान्ते मन्दरस्याद्रेरग्रे शिखरे अञ्जन् इव अञ्जना-

कुम्भकर्णो हनूमन्तं निरुध्य कृग्रना वली

रावणाय ददौ भ्रात्रे उपायनमिवाटरात् ॥ ३७ ॥

कुम्भकर्णेन आनीतं हनूमन्तं गृह्यत्वाऽशोकवने सीतां

प्रति रावणः । सीते । पश्य पश्य ।

रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तश्चिन्तया लक्ष्मणः,

सुग्रीवोऽग्रजसूनुसैन्यभयतो विन्ध्यस्य मूलं गतः ।

गम्यः कस्य विभोषणः ? स च रिपोः कारुण्यदैन्यातिथि.

लङ्काद्वारकपाटपाटनपटुर्वहोऽयमेकः कपिः ॥ ३८ ॥

द्विरिव समरे युद्धे कुम्भकर्णे कुम्भकर्णहस्ते इति भावः, सुह्रतः
अस्त्रविशेषः स्थित इत्यन्वयः । कृग्रादवीरः राक्षसवीरः कुम्भ
कर्णः सुहरेण अनिमज्जेन वायुपुत्रेण हनूमता प्रहितं प्रक्षिप्तम्
अर्द्धं पर्वतम् अच्छिनत् चूर्णयामास । आसन्ननेयः अज्जनानुतः
हनूमान् अद्भुतं यथा तथा जनिता या रुट् रोपः तथा, यद्वा
अद्भुतं यथा तथा जनिता रुट् कोपः, स्फुर्त्तिरिति भावः यस्य
तेन लाङ्गूलेन द्राक् भटिति सुह्रतं चकर्म आकृष्टवान् । श्लग्धरा
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कुम्भकर्ण इति । वली वलवान् कुम्भकर्णः कृग्रना कपटेन,
रक्षणेति भावः, हनूमन्तं निरुध्य आक्रम्य भ्रात्रे रावणाय
आदरात् उपायनमिव उपदामिव ददौ अर्पयामास । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

राम इति । रामः स्त्रिया तवेति भावः, विरहेण
वियोगेन हारितं नाशितं वपुः शरीरं येन तथाभूतं, अतोपम
इति भावः । लक्ष्मणः तस्य रामस्य चिन्तया हारितवपु
रित्यन्वयः । सुग्रीवः अग्रजसूनोः अद्भुतस्य सैन्यानाञ्च अन्येषां

अथ रावणसीतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भवित्री रम्भोरु । “त्रि”दशवदनग्लानिरचिरात्
स ते रामः स्याता “न” युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमूः
लघिष्ठेदं पष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥ ३८ ॥

वानराणाञ्चेति भावः, भयतः प्राणभयादित्यर्थः, विन्ध्यस्य गिरि,
मूलं तलदेशं गतः । विभीषणः कस्य गण्यः ? न कस्यपी-
त्यर्थः, यतः सः रिपोः शत्रोः रामस्य कारुण्यस्य अनुकम्पायाः,
“कृपा दयानुकम्पा स्यात् कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः, दैन्येन
अतिथिः आश्रित इति भावः । एकः केवलः लङ्काद्वारस्य यः
कपाटः आवरणोभूतवस्तुविशेषः तस्य पाटने विध्वंसने पटः
समर्थः अयं कपिर्हनुमान् वद, (तस्माच्चैवाधुना रामस्य
जयाप्तेति विचार्य मां भजेति भावः) । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

भवित्रीति । हे रम्भोरु । अचिरात् शीघ्रं त्रिदशाना
देवानां वदनग्लानिं मुखमालिन्यं भवित्री भाविनीत्यर्थः । स
लक्ष्मणसखः—लक्ष्मणसहाय इत्यर्थः, ते तव रामः युधि युष्ते
पुरतः अग्रतः, ममेति शेषः, न स्याता न स्यात् शङ्क्यतीति यावत्,
इयं वानरचमूः कपिसेना अधुना इदानीम् उच्चैर्महतीं विपदं
यास्यति प्राप्स्यति, शीघ्रं निधनं गमिष्यतीत्यर्थः । —इति राव-
णोक्तिः । —इ-लघिष्ठ-नोच । पष्ठाक्षराणां पराणि अक्षराणि
त्रि-न वि-इत्येतानि तेषां विलोपात् विलोपं कृत्वेत्यर्थः, यवर्गे
पञ्चमी, इदं पदां पुनः पठ उच्चारय, तथाच—“भवित्री रम्भोरु ।
दशवदनग्लानिरचिरात् स ते रामः स्याता युधि पुरतो

अथ चरणयुगं तदक्षसि स्थापयित्वा
 खुरतरनखराग्रैर्गाढमुत्पाद्य कर्णौ ।
 क्रकचकठिनदन्तैरस्य सन्दश्य नासाम्
 उदपतदतिवेगादुग्रकर्मा कपोन्द्रः ॥ ४० ॥
 सपदि परिनिवृत्तः क्रोधनः कुम्भकर्णः
 तुमुलमतुलमन्त्राशेषग्रस्तं व्यतानीत् ।
 निशितशरनिपातैर्नीनया तत्र रामो
 निरभिनददसौयं तत्तदङ्गं क्रमेण ॥ ४१ ॥

लक्षणसखः । इयं यास्यत्युच्चैः पदमधुना वानरचन्द्रः” इति
 सुगमम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अथेति । अध्यानन्तरम् उग्रकर्मा टारुणकर्मा कपोन्द्रः
 हनुमान् तदक्षसि तस्य कुम्भकर्णस्य वक्षसि चरणयुगं स्थाप-
 यित्वा सुदृढमिति भावः, खुरतरैः अतितीक्ष्णैः नखराग्रैः कर्णौ
 गाढं यथा तथा उत्पाद्य उन्मूल्य क्रकचवत् कठिनाः दन्ताः तैः
 अस्य कुम्भकर्णस्य नासा सन्दश्य क्षिप्वेति भावः, अतिवेगात्
 अतिवेगमाश्रित्येत्यर्थः, यवर्धे पञ्चमो, उदपतत् उत्पात । एतत्
 पद्यं सुग्रीवसंग्रामे प्रयोज्यं नाटेति केचिदाचक्षते । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४० ॥

सपदोति । सपदि तत्क्षणं क्रोधनः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः—परिनिवृत्तः—सङ्ग्रामं प्रति निवृत्तः सन् अतुलानि अनु-
 पमानि मन्त्रेषु अशेषाणि विविधानि शस्त्राणि यस्मिन् तद्
 यथा तथा तुमुलं बुद्धमिति शेषः, व्यतानीत् वितस्तार । रामः,
 तत्र युद्धे निगितानां शरणां निपातैः, लोलया भवहेलया
 अमुथ इदम् अदसौयं कुम्भकर्णसम्बन्धीत्यर्थः, तत्तत् अङ्गं

अत्रावसरे वानरा ।

अन्येषा पुरतो मदस्फुटिरिय, यत् कुम्भकर्ण । त्वया

त्रासार्थं क्रियते समस्तमुचिता नास्मात् युक्तं तव ।

पश्यन्नप्यपरां पराक्रमगतिं यातोऽसि जातान्धता

कापालो किमु शङ्करोऽपि मनुजो रामो, वयं वानरा १ ॥ ४२ ॥

अत्रान्तरे रघुपतिं शरयुग्ममैन्दु

द्राक् कुम्भकर्णनिधनाय रणे सुमोक्ष ।

भिस्त्वा विवेश हृदयं धरणीमथैकं

मूर्धानमुद्धतमस्त्रगण्डयदस्य चान्यम ॥ ४३ ॥

हस्तपदादिकं क्रमेण निरभिनत् निर्विभेदं निरुक्तवानित्यर्थः ।

मास्त्रिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अन्येषामिति । हे कुम्भकर्ण ! अन्येषां पूर्वं त्वया निर्जिता
नामिति भावः पुरं अगतं यत् त्रासार्थं (तेषामन्येषां भीतिं
प्रदर्शनायै) समस्तं क्रियते इयं मदस्फुटिं गर्वप्रकटनम् उचिता
युक्ता अस्मात् तव न युक्तं गर्वप्रकटनमिति शेषः, पराक्रम
गतिं विक्रमपद्धतिम् अपराम् अन्यविधां (न हि सर्वत्र सर्वैर्नयो
लभ्यते इति भोक्) पश्यन्नपि जातान्धतां जन्मान्धतां नितरां
विवेकराहित्यमिति भावः, यातं गतोऽसि शङ्करोऽपि
कापालो कपालधारी किमु ? राम मनुज मानव किमु ? वयं
वानरा किमु ? (यथा शङ्करः कापालिकव्रतौ निन्दितचरित इति
भावः, न तथा रामोऽपि मनुज मनुष्यधर्मा न वयमपि
वानरयोनी उत्पन्ना अपि तत्प्रकृतयो नेति भावः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे रघुपतिं रामं रण

हिमे कुम्भकर्णमूर्ध्नि पतति हनुमान् वदति ।

धीरं धारय कूर्मराज ! धरणीं साहं फणिस्वामिना

दिङ्नागाः ! कुरुत स्थिरान् कुलगिरीन् दन्तेरुदग्रैः क्षणम् ।

यस्मादेतदकाण्डखण्डनगलद्रक्षौवमत्युन्नतं

क्षत्तं रामशरोत्करैः पतति यत्तत् कौम्भकर्णं शिरः ॥ ४७ ॥

सद्यो राघवमल्लभलदलितग्रीवाप्रकाण्डं पतत्

निःसङ्गं द्रुहिणप्रणमुरत्तुलं दंष्ट्राकरालं शिरः ।

कुम्भकर्णस्य निधनाय मंहाराय द्राक् भटिति ऐन्द्रम् इन्द्र-
दैवतं शरयुग्मं सुमीच तत्याज । अथ-तच्छरद्वयमीचनानन्तरम्
एकं शरम् अस्य कुम्भकर्णस्य हृदयं भित्त्वा धरणीं पृथ्वीं विधेग,
अन्यं शरम् उद्धतम् उग्रं मूर्धानम् अखण्डयत् चकत्त । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

धीरमिति । हे कूर्मराज ! फणिस्वामिना नागराजेन,
जैपनारिनेत्यर्थः, साहं सह धरणीं पृथिवीं धीः दृढं यथा तथा
धारय, हे दिङ्नागाः ! दिग्गजाः ! उदग्रैः उन्नतैः दन्तैः कुल-
गिरीन् (महेन्द्रो मनयः सद्यः शक्तिमान् पारियात्रकः । विन्ध्यश्च
हिमवांश्चैव सप्तेते कुलपर्वताः ॥ इत्युक्तान्) क्षणं स्थिरान्
निधनान् कुरुत, यस्मात् प्रकाण्डेन आकस्मिकेन खण्डनेन
क्षन्तनेन गलन् निःसरन् रक्षौघः शोणितसमूहः यस्मात्
तथाभूतं रामस्य शरोत्करैः शरसङ्घैः क्षत्तं क्षिन्नम् अत्युन्नतं
यदेतत् कुम्भकर्णस्य इदं कौम्भकर्णं कुम्भकर्णसम्बन्धि शिरः, तत्
पतति, ह्युष्मासु अस्मिन्नवसरे प्रमत्तेषु एतत्पातेन सृष्टिभङ्गः
स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सद्य इति । हनुमता सद्यः सपदि राघव एव मल्लः वीरः

द्राक् शाखान्मृगचक्रचूर्णनभयादादाय तारापथात्
 प्रक्षिप्तञ्च महार्णवे हनुमता दृष्टञ्च गत्वा सुरैः ॥ ४५ ॥
 देवाः । सर्वे विमानान्यपनयत रवेः स्यन्दनो यातु दूरं
 रे रे शाखान्मृगेन्द्राः । परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाय । ।
 धेगस्त्रस्ताञ्जनाद्रिप्रतिनिधिरवधिः सर्वविस्थापकानां
 लङ्कातङ्कैकहेतुर्निपतति नभसः कौम्भकर्णः कवन्धः ॥ ४६ ॥

तस्य भङ्गेन अस्त्रविशेषेण दलितः शीवाप्रकाण्डः महती योवै-
 त्यर्थः, यस्य तथोक्तं, "मंकाण्डमुद्धतस्रजौ । प्रगस्तवाचकान्यमूर्ति" इत्यमरे, नि.सङ्गं नास्ति सङ्गः आसङ्गः, कण्ठेनेति-भावः, यस्य तत् किण्ठसङ्गवर्जितमित्यर्थः, कण्ठात् विच्युतं न तु तत्र लग्नमिति भावः, दुहिणस्य ब्रह्मणः प्रणता प्रपौत्रः तस्य कुम्भ-
 कर्णस्येत्यर्थः, ब्रह्मणः पुत्रः पुनस्यः तत्पुत्रः विश्ववा, तत्पुत्रः कुम्भकर्ण इत्यस्य ब्रह्मणः प्रपौत्रत्वमिति भावः, दंष्ट्राभिः प्रकटिताभिरिति भावः, करानं भोषणं पतत् शिरः शाखा मृगाणां वानराणां चक्रस्य सैन्यस्य चूर्णनं पेषणम्, उपरिपाति नेति भावः, तस्माद्भयं तस्मात् हेतोः तारापथात् नक्षत्रमार्गात् अन्तरीक्षादित्यर्थः, द्राक् भटिति आदाय गृहीत्वा महार्णवे महासमुद्रे प्रक्षिप्तञ्च सुरैः देवैः गत्वा दृष्टञ्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

देवा इति । हे सर्वे देवाः । विमानानि देवयानानि अपनयत अपसारयत, रवेः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः दूरं यातु गच्छतु । रे रे शाखान्मृगेन्द्राः । वानरवीराः । राक्षसाय ! रण-
 प्राङ्गणं समरभूमिं परिहरत परित्यजत । वीरेण, वीरेणेति

उत्क्रान्तोऽपि स्वदेहात् प्रवरसुरवधूदोर्भिराकृष्यमाणः
 प्राणवाणाय भर्तुः पुनरपि समरापेक्षया नारोह ।
 संगीतैर्नारदाद्यैर्मृदुसुरजरवैः स्तूयमानो विमानं
 वीरः संग्रामधीरो रणगिरमि कथं कथ्यते कुम्भकर्णः १ ॥ ४७ ॥

पाठान्तरे वज्रेण वज्राघातेनेत्यर्थः, स्मृतः विद्युतः योऽन्न-
 नाद्रिः तस्य प्रतिनिधिः सहगः ; यद्वा स प्रतिनिधिर्यस्य तथाभूतः
 सर्वेषां विस्मापकानां विस्मयकरपदार्यानाम् अवधिः सीमा-
 भूतः, सहाया भ्रातृभ्यो भयं तस्य एकः अद्वितीयः, मुख्य इत्यर्थः,
 हेतुः कारणं कुम्भकर्णस्य अयं कौम्भकर्णः कुम्भकर्णस्यैव
 कवन्धः क्षिप्रगिराः देहः नभसः अन्तरीक्षात् निपतति ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अत्रोत्प्रेक्षते, उत्क्रान्त इति ।—संग्रामेषु वीरः अचलः
 वीरः, य इति शेषः, स्वदेहात् उत्क्रान्तोऽपि विनिश्चृतोऽपि
 प्रवराणाम् उत्तमानां सुरवधूनां देवाङ्गनानां दोर्भिः भुजैः
 आकृष्यमाणः तथा नारदाद्यैः मुनिभिः नृदुः-अत्यास्यः सुरजस्य
 नृद्वविशेषस्य रवः येषु तैः सङ्गीतैः सुदु गानैः स्तूयमानः
 प्रशस्यमानः सन् भर्तुः स्वामिनः रावणस्य, भ्रातुरिति पाठा-
 न्तरं, वाणाय रक्षणाय, रामादिति भावः, पुनरपि समरापेक्षया
 संग्रामाभिलाषेण विमानं देवयानं न आरोह स कुम्भकर्णः
 रणगिरमि कथं कथ्यते ? कथं वर्ण्यते ? नैव वर्णयितुं शक्यते
 इत्यर्थः । रणगिरसीत्यत्र गिव गिर स इति पाठान्तरे गिव
 गिवेति विस्मये । अत्र व्यञ्जकप्रयोगाभावात् प्रतीयमानोत्-
 प्रेक्षा । रणभूमौ पतन् कवन्धः कुम्भकर्णोऽयं पुनरायात इवेति
 लोकैरमन्यतेति भावः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ४७ ॥

प्रविश्य मन्दोदरो ।

लङ्घानाथ ! तवानुजो युधि हतो रामेण, रत्नाकरं
संलङ्घ्य प्रवगैस्तथा परिवृता पूर्व्वारि तेऽवस्थिताः ।
रामेऽपि स्मृतिगोचरे सति यदा तत्रैव रोषान्विता
सीता सम्प्रति सम्प्रता किमु भवेत् ? तूष्णीं तदैव स्थितः ॥ ४८ ॥

रावणः । अहह ! हतविधे ! मरुच्चन्द्रेत्यादिकं पठति । ततः
सत्वरमाखण्डलखण्डनदृष्टप्राचण्डं मेघनादं समराय हृणोति
स्य । (ख) मेघनादोऽपि समरावतरणं नाटयति । वानराः
पलायन्ते ।

मेघनादः ।

क्षुद्राः ! सन्तासमेते विजहित हरयः ! क्षुखयक्त्रेभकुम्भा
युग्मदेहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

लङ्घानाथेति । हे लङ्घानाथ ! तव अनुजः कुम्भकर्णः
रामेण युधि युधे हतः, तथा प्रवगैः रत्नाकरं समुद्रं संलङ्घ्य
पूर्व्वङ्का परिवृता आच्छादिता, ते प्रवगाः द्वारि अवस्थिताः ।
रामे-स्मृतिगोचरे स्मृते सति यदा तत्रैव तदवस्थायामेव सीता
रोषान्विता क्रुपिता, त्वयि इति शेषः, सम्प्रति इदानीं सम्प्रता
अनुरक्ता भवेत् किमु ? (नैव अनुरक्ता भवेदित्यर्थः) । तदा
तस्मिन् काले, मन्दोदर्या एवमुक्ते इत्यर्थः, एषः रावणः तूष्णीं
स्थितः न किञ्चिदुवाचेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(ख) आखण्डलेति । आखण्डलस्य इन्द्रस्य खण्डनेन परा-
जयेन दृष्टं प्राचण्डम् औदत्यं यस्य तम् इन्द्रजितमित्यर्थः,
हृणोति स्य न्ययुङ्क्तेत्यर्थः ।

सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि न हि रूपां, नन्वहं मेघनादः
 किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेपयामि ॥ ४८ ॥
 सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदमित्रनोना
 वर्षासु कालजलदाचरितं प्रचण्डम् ।
 तं रावणिं गगनमण्डलमास्थितं नो
 पश्यन्ति, तान् प्रहरति स शरैरनेकैः ॥ ५० ॥

क्षुद्रा इति । हे क्षुद्राः हरयः वानराः । एते यूयं सन्नासं
 भयं विजहित त्वजत, अमो-क्षुभो-दलितौ, विदोषौ इत्यर्थः,
 शक्रस्य इन्द्रस्य इभकुम्भो ऐरावतकुम्भो यैः ते सायकाः बाणाः
 युष्माकं देहेषु निप्यतन्तः सन्तः स्रज्जां दधति प्राप्नुवन्ति, हे
 सौमित्रे ! लक्षण । तिष्ठ, त्वं रूपां-कोपाना, मदीयानामिति
 शेषः, पात्रं भाजनं नासि न भयसि, ननु भोः ! नहं मेघनादः,
 जितमात्र एव मेघवत् गर्जितवानित्यस्य मेघनाद इति संज्ञा,
 किञ्चिद्-इपत् भ्रूभङ्गलीलया भ्रूभङ्गिरूपविलासेन नियमितः
 बहः जलधिः येन तथाभूतं रामम् अन्वेपयामि अनुसन्दधामि,
 राम एव मम प्रतिपक्षः सम्भवति न तु यूयमिति भावः ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सुग्रीवेति । सुग्रीवः मारुतिर्हनुमान् नलः अङ्गदः मित्रः
 तदाख्यो वानरमेदः गोलः ते वर्षासु कालः-क्षणावर्षः यो
 जलदः तददाचरितम् आचरणं यस्य तथाभूतं गगनमण्डल-
 मास्थितं प्रचण्डं तं रावणिं मेघनादं नो पश्यन्ति नाव-
 लोकयन्ति, प्रव्युत अनेकैः विविधैः शरैः तान् सुग्रीवादीन्
 प्रहरति स आजघान । सिद्धान्तर्नीनम् अनवरतं शरान्
 वर्षन्तं तं सुग्रीवादयः न अवलोकयाच्चक्रुरिति तात्पर्यम् ।

मायारथं समधिरुह्य नभःस्थलस्यो

गम्भीरकालजलदध्वनिरुज्जगर्ज ।

बाणेरपातयदथो फणिपाशबन्धैः

तौ मेरुमन्दरगिरो परिभूतशक्रः ॥ ५१ ॥

अत्रान्तरे सरमा राक्षसो रावणाक्षया रामलक्षणयोः इमां
गतिं सीतायै कथितवती ।

सीता । हा भार्यपुत्र ! हा वत्स नक्षत्रण ! मदर्थे युवयो-
रेतादृशो गतिः ।

किं भार्गवच्यवनगोतमकश्यपानां

वाणी वशिष्ठमुनिलामशकौशिकानाम् ।

सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदनोलमुख्या वाष्पान्धकारजलदान्तरित-
मिति, शरैरेनेकैरित्यत्र स चारबाणैरिति च पाठान्तरम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५० ॥

मायारथमिति । अथानन्तरं परिभूतः शक्रो येन स इन्द्र-
जिदित्यर्थः, मायया—कल्पितो रथः मायारथः, मध्यपदलोपि-
समासः, तं समधिरुह्य समारुह्य नभःस्थले तिष्ठतीति तथोक्तं
गम्भीरः कालजलदस्येव ध्वनिर्यस्य स सन् उज्जगर्ज उच्चैर्ननाद ।
तथा फणिपाशबन्धैः फणिपाशः नागपाशः तेन बन्धः येषु तैः
बाणैः शरैः मेरुमन्दरगिरो सुमेरुमन्दराचसनिभावित्यर्थः, तौ
रामलक्ष्णौ अपातयत् बहुधा पातयामासेत्यर्थः । परिभूतशक्र
इत्यत्र पविनेव शक्र इति पाठे पविना वक्ष्येण शक्र इन्द्र इवे-
त्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

किमिति । अहह ! इति खेदे । भार्गव-च्यवन-गोतम-
कश्यपानां तथा वशिष्ठमुनि-लोमश-कौशिकानाञ्च शतस्र्वं

जातानृताप्यहह ! याऽऽलपिता च वै मे
 त्वं मग्गचूचुकुचा सधवा भवित्री ॥ ५२ ॥
 अमरपतिजिता तौ नागपाशेन बद्धौ
 अथ गरुडनिपातोन्मुक्ततत्पाशबन्धौ ।
 विदधतुरतियुद्धं, तत्र रामानुजन्मा
 शितशरद्वृतजीवं मेघनादं चकार ॥ ५३ ॥
 जनमुखरणवार्त्ता श्रुयते राक्षसेन्द्र !
 तव तनयसुरेशः पातितो लक्ष्मणेन ।

मग्गम-आभोगान्तर्लीनं चूचुकं कुचाग्रं ययोः तादृशौ “चूचुकन्तु
 कुचाग्रं स्यात्” इत्यमरः, कुचौ यस्याः तयाभूता, अतः
 सधवा भवित्री स्याः, (न कदाचिद् वैधव्यं लप्स्यसे इति भावे),
 इति मे मम या आलपिता उक्ता वाणी अनृतापि मिथ्यैव च वै
 जाता किम् ? । विचेति पाठे वाचा वागित्यर्थः । आवन्त-
 श्लोनिङ्गः । उक्तञ्च सामुद्रिके—“आभोगमग्नशिरसौ यस्याः
 भूतः सततं कुचौ । सा नारी सधवा नित्यं न कदाचित् तद-
 म्रिया ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

अमरेति । अमरपतिजिता इन्द्रजिता नागपाशेन बद्धौ
 तौ रामलक्ष्मणौ अथ-कियत्कालानन्तरं गरुडनिपातेन वै-
 तियागमनेन उन्मुक्तः परित्यक्तः स पाशबन्धः याभ्यां तयोक्तौ
 सन्तौ अतियुद्धं महारणं विदधतुः चक्रतुः । तत्र महारणे
 रामानुजन्मा लक्ष्मणः मेघनादं शितेन सुतोच्छेनेन शरेण हतः
 जीवः यस्य तं चकार निजघानेत्यर्थः । मानिनो वृत्तम् ॥ ५३ ॥

जनेति । हे राक्षसेन्द्र ! रावण ! लक्ष्मणेन तव तनय
 सुरेशः पुत्रेन्द्रः, पुत्रयेष्ठ इत्यर्थः, पातितः निहतः, इति जन-

वदति च दशवक्त्रो रुष्टचित्त सभाया

मशकगलकरग्ध्रे हस्तियूथ प्रविष्टम् ॥ ५४ ॥

रावण सनिर्वेदम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापस

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीवत्यहो रावण ।

धिग्धिक शक्रजित प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनद्वयोच्छ्रनै किमेभिर्भुज ? ॥ ५५ ॥

मुखेभ्य रणवार्त्ता श्रूयते इत्युक्ते केनचित् दशवक्त्र रावण
रुष्टचित्त आकुलितहृदय सन सभाया मशकगलकरग्ध्रे हस्ति
यूथ प्रविष्टश्च इति वदति कथयति स्मत्यर्थं (भूते वत्तमानवत्
प्रयोगश्चिन्त्य । मशकगलविवर हस्तियूथप्रवेश इव मेघ
नादस्य लक्षण्येन निधनं सवया असम्भवमेवेति भाव । हृष्टचित्त
इति च पाठान्तरं तथा पाठे द्रवो विचित्रा गतिरिति
हृष्टचित्तत्वमिति भाव । मानिनो वृत्तम् ॥ ५४ ॥

न्यकार इति । मे मम त्रिभुवनविजेतुरिति भाव अरय
शत्रव इति यत् अयमेव न्यकार धिकार तत्रापि तथा न्यका
रेऽपि असौ अरि तापस अतिक्षुद्र इति भाव ननु सोऽस्तु
किन्तेन ? इत्याह स इति ।—सोऽपि तापसोऽपि अत्रैव लङ्काया
मेव आगत इति शेष । नन्वागतस्तिष्ठतु एकतस्तेन किम् ?
इत्यत आह निहन्तीति ।—राक्षसकुलं राक्षसवशम् एक द्वौ
त्रौन् वा नेति भाव निहन्ति निर्मूलनयति न तु प्रहरतीति
भाव । अहो आश्चर्य्यं रावण जीवति प्राणान धारयति इत्य
गतेऽप्येति शेष । शक्रजितम् इन्द्रचित्तं धिक् धिक् पुन पुन
निन्दामीत्यर्थं “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयो” इत्यमर (यं) शक्र

मूर्ध्नामुद्धमकृत्ताविरलग्नगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धीतेशाहिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलामोत्तोलनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिर्दोषोद्गुराणां
दोषाद्विषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥ ५६ ॥

जितवान् सोऽपि एनं क्षुद्रं न हतवानिति निन्दावीजमिति
भावः । प्रजोधितं विद्यते अस्थेति प्रजोधितवान् प्रजोधित
इति यावत् तेन कुम्भकर्णेन किम् ? (न किमपि तेन कर्तुं
शक्नोति मिति भौधः, स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रो ग्रामः, अल्पायु-
ष्टिप्रत्यये ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तस्या विशेषेण यद्येच्छमिति
भावः, क्षुद्रं तेन हृद्या उच्छूनाः उद्धृताः तैः एभिः भुजैः
विंगत्या, ममेति शेषः, किम् ? (न किमपि कर्तुं शक्यते
इत्यर्थः । अत्र विधेयस्य न्यकारस्य अयमित्यनुवाद्यप्रयोगानन्तरं
प्रयोज्यत्वम् “अनुवादमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत्” इति नये-
नोचितमपि तदकरणात् विधेयाविमर्षदोषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५५ ॥

मूर्ध्नामिति । उद्धमं गवितं यत् कृतं-कर्त्तनं-तेन अवि-
रलम् अनल्पम्, अजस्रमित्यर्थः, गलात् कण्ठात् गलतां नि-
मगता रक्तानां संसृक्ताभिः अविरताभिः धाराभिः प्रवाहेः धीतः
चालितः यः ईगस्य शब्धोः अहिः, चरणः तस्य प्रसादेन अनु-
धाम्पया उपनतः उपगतः जयः सर्वोत्कर्षः तेन जगति भुवने
जातः मिथ्या महिम्ना प्रभावः येषां तद्योक्तानां मूर्ध्ना-शिरसां
कैलामस्य परतस्य उत्तोलने उदरथे या इच्छा अभिनायः
तस्या व्यतिकरः सम्बन्धः तत्पिशुनः तत्सूचकः उत्सर्पो अति-
प्रवृद्धः यो दर्पः गर्वः तेन उद्गुराणाम् उल्काटानाम् एषां दोषां

हतेषु रावणपुत्रेषु सर्वेषु रावणं प्रति मन्दोदरी ।

दृष्ट्वा दैन्य भगिन्यास्त्रिशिरस उतवा मातुलस्यापि नाशं

तालानां भेदनं तत् कपिवरहननं तच्च सुग्रीवसख्यम् ।

कर्माण्युद्यानहन्तुर्जलनिधितरणे यो न जातस्तदानीं

सोऽयं नष्टे कुलेऽस्मिन् कथमिह कमितुर्जायते ते विवेकः १ ॥ ५७ ॥

राव । रामाय प्रतिपक्षकश्चिच्छिने दास्यामि वा मैथिलीं

युद्धे राघवसायकैरभिहतः स्वर्गं गमिष्यामि वा ।

भुजानाञ्च इह अस्मिन् समये एतत् फलं किम् ? यत् नगर्या
लङ्काया रक्षणे प्रयामः-क्लेशः, असामर्थ्यमिति भावः । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वेति । भगिन्याः सूर्यणखायाः दैन्यं- नासाकर्णच्छेदनं
जनितं कातर्यमित्यर्थः, त्रिशिरसः उतवा अथवा मातुलस्यापि
मारौघस्यापि नाशं, तालानां, सप्तानामिति शेषः, भेदनं तत्
प्रसिद्धं, कपिवरस्य बालिनः हननं बध्, तच्च सुग्रीवेण सख्यं
मानुषस्य धानरसङ्गमसम्भवमिति भावः, तथा उद्यानहन्तुः
अशोकवनभङ्गकारिणो हनूमत इत्यर्थः, जलनिधितरणे समुद्र
लङ्घने विषये कर्माणि चेष्टितानि दृष्ट्वा तदानीं तस्मिन् काले
यो-विवेकः बोधः न जातः, नष्टे अस्मिन् कुले राक्षसवंशे इह
इदानीं कमितुः सीताकामुकस्य ते तव सोऽयं विवेकः कथं
जायते १ तव अधुना विवेकोदयः न युक्तः इति भावः । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ५७ ॥

रामायेति । प्रतिपक्षाः शत्रव एव कक्षाः शुष्कलणानि
तव शिखी अग्निः तस्मै शत्रुघातिने इत्यर्थः, रामाय मैथिली
सीतां दास्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि वा, युद्धे राघवस्य सायकैः शत्रैः

नीतिज्ञे ! कथयस्व देवि ! कतरः पक्षो गृहीतस्त्वया
तन्मे ब्रूहि यद्यास्मदीयमभवत् सम्भाव्येयं कुलम् ॥ ५८ ॥
२ काल ! त्वमकाललब्धविभवः स्वैरं सकामो भव
स्वैः भूषय सर्वदा जवगिरःश्रेणीभिरङ्गं स्त्रजम् ।
तस्माद्वाघवमेत्य शंस, मङ्गसा युद्धाय वै सम्प्रति
सन्नद्धः करवान्भीषणभुजो ह्यस्त्येव लङ्केश्वरः ॥ ५९ ॥
हेनोत्तोलितचन्द्रचूडगिरयस्तेनोक्त्यटर्पापहाः
लङ्कातङ्कहराः, पुरन्दरपुरस्त्रीवर्गवन्दीकृताः ।

अभिहतः निहतः सन् स्वर्गं गमिष्यामि वा, हे नीतिज्ञे !
देवि ! अनयोर्मध्ये त्वया कतरः पक्षः कल्पः गृहीतः ?
श्रेयानिति प्रादृतः ? इत्यर्हः, तत् मे मङ्गं मम वा ब्रूहि कथय,
यथा यतः अस्मदीयं कुलम् अहमेव श्रेयो यस्य तत् सम्भाव-
येयम् अभवत्, ईदानीं त्वमेवात्र सुखं कल्पमुपदिशेति भावः ।
गार्हस्त्यविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

वेदेहो कुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासद्गवदसृहाः

सोत्कर्षं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥ ६० ॥

अथ रामं प्रति हनूमान् दर्शयति ।

नीलोऽयं दशमुखपाणिपद्मजानाम्

अङ्गेषु भ्रमरतनुभ्रमं तनोति ।

—अप्येको दशमुखमौलिपोठिकासु

द्राक् कुर्वन् परिपदिन्द्रनीललीलाम् ॥ ६१ ॥

हेलेति । हेलया अवलीनया उत्तोलितः उद्धृतः चन्द्रचूडस्य
हरस्य गिरिः कैलासो यैः तथोक्ता, त्रयाणां लोकानां समा-
हारः त्रिलोकी सा एव त्रैलोक्यं, स्वार्थे ण्यप्रत्ययः, तस्य दर्पम्
अपघ्नन्तीति तादृशा, त्रिभुवनजयिन इति भावः, लङ्गाया
आतङ्गं भयं शत्रुकृतमिति भावः, हरन्तीति तथा, पुरन्दरपुरस्य
स्वर्गस्य स्त्रीवर्गः नारीसङ्घः वन्द्योक्तं वनात् हत्वा कारायां
बद्ध इत्यर्थः ये तथाभूताः वैदेह्याः सीतायाः कुचकुम्भयोः ये
कुङ्कुमरसाः काश्मीरनेपा तेषु व्यामङ्गे समासकौ बद्धा मृदा
येषा तथोक्ताः जयिनः सर्वजितारः दशकन्धरस्य रावणस्य
दोषां भुजाना केनयः क्रीडनानि, चेष्टितानीति यावत्, सोत्कर्षम्
अत्युत्कर्षेण खेलन्ति क्रीडन्ति, राजन्ते इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

नील इति । अयं नीलः तदारव्यो वानरमेनापतिः एको
ऽपि द्राक् भटिति दशमुखस्य रावणस्य भोनयः, किरीटा एव
पोठिका आमनविशेषाः तासु परिपदिन्द्रनीलनीलां सभा-
म्यतर्नालकाम्तमणिविनासं कुर्वन् सन् दशमुखस्य रावणस्य
पाणिपद्मजानां करपद्मानाम् अङ्गेषु अभ्यस्तरेष्विति यावत्

भङ्क्ता काञ्चनशेखरं मणिगणानाकीर्य विष्वक् ततः
 हित्वा कुरङ्गलमण्डलं विकलनयन् कम्पद्रुपुष्पस्त्रजम् ।
 अहिभ्यामभिलङ्घ्य क्लृप्तरुधिरामारं पुनः पुष्पवे
 दुर्मत्तस्य दगाननस्य गिरसि क्रीडन् प्रवद्मधिपः ॥ ६२ ॥
 किञ्च । येयं विभीषणे मुक्ता शक्तिः कुरेण रक्षसा ।
 लक्ष्मणेन गृहीता सा प्रियेव निजवचसा ॥ ६३ ॥

भ्रमरतनुभ्रमं भ्रमरशरीरभ्रान्तिं तनोति विस्तारयति, प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । (नील उत्पत्य रावणशिरःसु पतितः रावणेन बाहुभि-
 र्बद्ध इति भावः ।) प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भङ्क्तेति । प्रवद्मधिपः वानरसेनानीः—नीलं दुर्मत्तस्य
 मदोदतस्य दगाननस्य गिरसि क्रीडन् विचरन् काञ्चनशेखरं
 हेमकिरोट, हेमकिरोटानीत्यर्थः, जातावेकवचनं, भङ्क्ता चूर्ण-
 यित्वेत्यर्थः, ततः तस्मात् काञ्चनशेखरात् मणिगणान्, रत्ननिच-
 यान्, विष्वक् समन्तात् आकीर्य निक्षिप्य कुरङ्गलमण्डलं
 कर्णभूषणसमूहं हित्वा कल्पद्रुपुष्पस्त्रजं कम्पतरुकुसुममालां
 विकलनयन् हिन्दन् अङ्घ्रिभ्यां चरणाभ्याम् अमिलङ्घ्य प्रहृत्य
 क्लृप्तः रक्षितः रुधिरासारः शोणितधारासम्पातो यस्मिन् तत्
 यथा तथा पुनः पुष्पवे उत्पपात । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

येयमिति । कुरेण दारुणेन रक्षसा रावणेन या इयं शक्तिः
 अस्त्रविशेषः विभीषणे विभीषणं प्रतीत्यर्थः, विषये सप्तमी,
 मुक्ता प्रहिता, सा शक्तिः प्रियेव प्रेयसी कान्तेव लक्ष्मणेन
 निजवचसा स्वेन चरसा गृहीता, रावणः शक्त्या लक्ष्मणं
 जघानेति भावः । उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अथ रावणशक्तिविह्वले लक्ष्मणे रामविलापः ।

वत्सान्निष्ठ धनुर्गृहाण रिपवः कैव्यं विनिघ्नन्ति न
किं शेषेऽद्य निराकृता किमस्य प्रत्यङ्गता किं प्रिया ? ।
भ्रातर्देहि वचो जहोहि हृदयभ्रान्तिं नृप विहि मा
कैकयि प्रियमाह्वसे । सुतवधाभ्यात् । कृतार्था भव ॥ ६४ ॥
तात स्वर्गमुपागतं प्रियमखी दैवेन दूरोक्तता
नीता दुष्टनिशाचरेण बलिना पत्नी मनोहारिणी ।

यत्सेति । हे वत्स लक्ष्मण ! उन्निष्ठ मात्मेत्याहं कुर्व
धनु गृहाण रिपवः शत्रवः न अस्माकं कैव्यं विनिघ्नन्ति
नाशयन्ति । अद्य इदानीं किं किमर्थं शेषे ? निद्रामि ?
अस्य शत्रवः निराकृता निर्जिता किम् ? नैव निर्जिता
इत्यद्य प्रिया जानकी प्रत्यङ्गता किम् ? नैव प्रत्यङ्गता इत्यर्थः ।
हे भ्राता ! यच्च वाक्यं देहि कथयेत्यर्थं हृदयभ्रान्तिं
घित्तमोऽहं जहोहि त्वज्ज मा नृप राजान तव ज्येष्ठत्वात्
प्रभुमिति भावः विहि जानोहि राज्ञा पृष्टेन निरुत्तरणं न
स्थातव्यमिति भावः । हे प्रियमाह्वसे । माह्वसजारिणि ।
कैकयि । मातः सुतस्य पुत्रस्य लक्ष्मणस्य वधात् वधः निशम्ये
त्ययं यदर्थं पश्यमी कृतार्था मिदमनोरथा भव । शार्ङ्गं
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तात इति । तातः पिता “तातमु जनः पिता” इत्यमरः
स्वगमः उपागतः मृत इत्ययं दैवेन दुर्भाग्येण प्रियमखी
प्रिया मद्रिनी मनोहारिणी पत्नी दूरोक्तता-राज्यात् अप
नीता-मयी बलिना बलवता दुष्टनिशाचरेण रावणेन नीता

भ्राता सर्वगुणैकरत्ननिलयः सन्दिग्धदेहोऽधुना

दुःखाद्दुःखपरम्परापरिचयं दैवेन नीता वयम् ॥ ६५ ॥

सुग्री । पातालान्न समुद्धृतो वत बलिर्नीतो न मृत्युः क्षयं

नोन्मृष्टं शशलाब्धनस्य मलिनं ? नोन्मूलिता व्याधयः ।

शेषस्यापि धरां विधृत्य न हृता भारावली क्षम्यतां

चेतःसत्पुरुषाभिमानपदवी मिथ्यैव किं खिद्यसे ? ॥ ६६ ॥

सुग्रीवप्रबोधितस्य रामस्य वचनम् ।

भ्रातुर्वह्निस्त्रिभुवने न हि बभ्रुरस्ति

प्राणार्द्धभागघटितः परिवेष एषः ।

हृतेत्यर्थः । सर्वे गुणा एव एकानि मुख्यानि रत्नानि तेषां
निलयः आधारः भ्राता लक्षणः अधुना साम्प्रतं सन्दिग्धदेहः
जीवितसंशय इत्यर्थः । अतः वयं दैवेन विधिना दुःखात्
दुःखपरम्पराभिः परिचयः सङ्गः तं नीताः प्रापिताः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातालान्निति । बलिः दैत्यराजः पातालान् न समुद्धृतः,
घत खेदे, मृत्युः क्षयं न नीतः न प्रापितः, शशलाब्धनस्य
चन्द्रस्य मलिनं कलहः न उन्मृष्टं नापनीतं व्याधयः रोगाः
न उन्मूलिताः न निःशेषिताः, न उन्मूलयितुं शक्ता इत्यर्थः,
शेषस्य अनन्तनागस्यापि धरां पृथ्वीं विधृत्य क्षित्येति शेषः,
भारावली भारबाहुल्यं न हृता नापनीता, दैवेनेति सर्व-
कर्तृपदमूहनीयम् ; कोऽतिवर्त्तते दैवमिति भावः, तस्मात्
क्षम्यतां सहातां, चेतसः मनसः सन् वर्त्तमानः यः पुरुषाभि-
मानः अहमेव पुरुषः नाहं दैवस्य वश इत्यभिमानपदवी
अहङ्कारधर्म मिथ्या अलीक एव, किं कथं खिद्यसे ? क्षुब्धसौ-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

हा लक्षणं चित्तिभुजो रघुनन्दनस्य
 त्वयासि कालसदनं किमुपेक्षसे माम् १ ॥ ६७ ॥
 धनुषि निपुणशिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा
 जनकनृपतिगृहे चाग्रतो मे विवाहः ।
 इदमनुचितमस्मिन्नग्रजे विद्यमाने
 शमनभवनयाने यज्ञवानग्रगामी ॥ ६८ ॥
 यास्यामि कालसदनं सह लक्षणेन
 सीतापि यास्यति भयाद्दृशकण्ठगेहम् ।

भ्रातुरिति । त्रिभुवने त्रिलोक्या भ्रातु इति, पृथगित्यर्थं
 बन्ध न हि अस्ति नैव विद्यते । एष भ्रातृत्वार्थं चित्तिभुजो
 राज्ञ रघुनन्दनस्य रामस्य प्राणानामर्धभागेन घटितं निर्मितं
 परिवेष अवयवभेद इत्यर्थः । हा लक्षण ! त्वं कालसदनं
 यमानस्य यामि गच्छसि मां किं यथम उपेक्षसे ? न गणयसी
 त्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । ६७ ॥

धनुषीति । मे मम धनुषि धनुर्वेदे निपुणशिक्षा सुदु
 शिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा अध्ययनं जनकनृपतिगृहे विवाहस्य
 अग्रतः प्राप्तं तवेति शेषः (तवाग्रत एवाहं धनुर्वेदं वेदमन्त्रस्य
 शिक्षितवान् परिणीतवासेति निष्कृष्टौ) अस्मिन् अग्रजे मयि
 विद्यमाने वर्तमाने जीवतीत्यर्थं भवान् शमनभवनयाने यमा
 न्यगमने विषये अग्रगामी अग्रेसरो भवतीति यत् इदमनु
 चितमनुक्तमित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यास्यामीति । अहं लक्षणेन सह कालसदनं शमनगृहं
 यास्यामि गमिष्यामि सीतापि भयात् (यावद्योर्वियोगेन भयं

यास्यन्ति वानरचमूपतयः स्वदेशान्
 हा हन्त ! नास्ति गतिरेव विभीषणस्य ॥ ६८ ॥
 अयि राघवाविति पुरा मधुरं
 परिपोय पौरमुनिलोकवचः ।
 अयि राघवेति गरलप्रतिम
 कथमद्य रामहतक. पिबति ? ॥ ७० ॥

महाशय ! मया सार्धं त्वमरणमुपागतः ।
 न गच्छामि त्वया साकं नाकमप्यहमतपः ? ॥ ७१ ॥

प्राप्येत्यर्थः) दशकण्ठस्य गेहं यास्यति गमिष्यति, वानरचमू-
 पतयः कपिसेनाध्यक्षाः स्वदेशान् यास्यन्ति गमिष्यन्ति, हा हन्त
 खेदे, विभीषणस्यैव गतिः उपायो नास्ति । वसन्ततिमकं
 वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे, अयि राघवी ! राम
 नक्षणी । इति मधुरं पौराणां नगरवासिना मुनीनां लोकाना
 जनाना वचः वाक्य पुरा पूर्वं परिपोय आम्नाद्य अयि राघव !
 इति गरलप्रतिमं विषोपमं, वच इति शेषः, रामहतक. हत-
 भाग्यो रामः कथं पिबति ? किं प्रकरणेण आस्वादयति ? नक्षण-
 रहितः रामः कथं जीविष्यति ? इति भावः । प्रमिताचरा वृत्तं,
 “प्रमिताचरा सजमसे. कथिता” इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

महाशयेति । हे महाशय ! महानुभाव नक्षण ! त्वं
 मया सार्धम् अरण्यम् उपागतः उपनोतः । अहम् अत्रपः
 निर्लज्जः त्वया साकं सह नाकमपि स्वर्गमपि, कुस्यानं दूरे
 तिष्ठत्विति भावः, न गच्छामि ? सुनृशमोऽकृतज्ञोऽहमिति भावः ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७१ ॥

श्रीषधानयनप्रस्तावे नलादीनां वाक्यम् ।

नलस्त्रिरात्रात् पुनरेति गत्वा तत्राह मैन्दद्विविदौ त्रिरात्रम् ।
सुग्रीवनीलौ पुनरेकरात्रं वीराङ्गदो यामचतुष्टयेन ॥ ७२ ॥

अथ महीषधिमानेतुं गते हनूमति रामवाक्यम् ।

मातर्निशीथिनि ! चिरं भव दीर्घयामा
ताताम्बकार ! वपुषा गगनं पिधेहि ।
नाथ प्रभाकर ! रुचां न कुरु प्रचारं
यावन्न दृष्टिपथमेति समीरसूतुः ॥ ७३ ॥

नल इति । नलः त्रिरात्रात् तिसृभिः रात्रिभिरित्यर्थः,
त्रिरात्रादिति भावः, -गत्वा श्रीषधिपर्वतमिति-भावः, पुनरेति-
श्रीषधिं दृष्ट्वा ह्येति भावः, मैन्दश्च द्विविदश्च त्रिरात्रं दिनद्वय-
मध्ये इति यावत्, सुग्रीवश्च नीलश्च पुनः किन्तु एकरात्रम्
एकेनाङ्केत्यर्थः, वीरयासो अङ्गदथेति वीराङ्गदः यामचतुष्टयेन
एकेन दिनेन एकया रात्र्या वेत्यर्थः, (गत्वा पुनरेति इति) नत्र
तेषु मध्ये आह इति सर्वसम्बन्धः । उपजाति वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मातरिति । हे मातः निशीथिनि ! रजनि ! चिरं व्याप्य
दीर्घयामा दुरतिवाङ्मप्रहरा भव । हे तात अम्बकार ! वपुषा
शरोरेण गगनम् आकाशं पिधेहि आच्छादय । हे नाथ
प्रभाकर ! सूर्य ! त्वं रुचाम् आलोकानां प्रचारं न कुरु,
समीरसूतुः हनूमान् यावत् दृष्टिपथं, ममेति शेषः, न एति
न आगच्छति, (हनूमदागमनपर्यन्तं भवन्तः कृपया स्वस्व-
व्यापारेषु शैथिल्यं कुर्वन्तु, नो चेत् सूर्योदयमात्र एव लक्ष्मणस्य
प्राणविगमो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

अथ हनूमदानोत्पीपधिविशले सौमित्रौ समुत्थिते
रावणं प्रति शुकसारणवाक्यम् ।

इत्वा मायामयीं तां रजनिचरवधूं, भोमरूपां हृदस्वां
ग्राहीं प्रोक्ष्य वीर्यात् प्रथममथ वलं रक्षसां मर्दयित्वा ।
जित्वा गन्धर्वकोटिं भटिति ततमणिज्वालामादाय गैलं
प्राप्तः श्रीमहन्मान्, पुनरपि भविता लक्ष्मणस्ते पुरस्तात् ॥७४॥
अथेतदाकर्ण्य समरमयतरति रावणे राजमवानराणां
वाक्यम् ।

अयमनुक्तवल्लीफुल्लतापिण्डगुच्छो
रणभुवमवतीर्णः कार्मुको रामभद्रः ।

इत्येति । प्रथमं प्राक् मायामयीं कपटप्रचुरां तां रजनि-
चरवधूं राजसीं, प्रियं विघ्नभूतत्वेन रावणेन रक्षितामिति भावः
इत्वा विनाश्य भोमरूपां भीषणाकृतिं हृदस्वां हृदवर्तिनीं
ग्राहीं कुम्भोरीं वीर्यात् वलात् प्रोक्ष्य नष्ट्य अयानस्तरं
रक्षसां वलं मैत्र्यं, पथि स्वगमनविघ्नार्थं मन्दमिति भावः
मर्दयित्वा निहत्य श्रीमान् हनूमान् गन्धर्वाणां कोटिं निज्या-
नित्यर्थः, (लिङ्गैरुत्थितामिति भावः) जित्वा वृता विस्तृता
मणोनां रत्नानां ज्वाला प्रभा यत्र तं शैलं द्रोणादिं गन्धमादनं
वा आदाय गृह्यत्वा प्राप्तः उपस्थितः अतः पुनरपि लक्ष्मणः
विगतशय इति भावः, तव पुरस्तात् रणाग्रवर्त्तीत्यर्थः, भविता
भविष्यति । स्वधरा वृत्तम् ॥ ७४ ॥

अयमिति । अयं कार्मुको धन्वो अतः पञ्च अनुकृतः वल्ल्या
नतया सहितः फुल्लः विकस्वरः तापिण्डगुच्छः तमालस्तवकः
येन तथाभूतः रामभद्रः, वल्लीधनुषोः तमालरामाङ्गयोश्च

अयमपि दशकण्ठः कुण्ठिताभोदशोभः ।

परिकलयति रामं भ्रान्तकोदण्डदण्डम् ॥ ७५ ॥

राव । रे रे वीरप्रवीराः । कुरुत रणमितः किं पलायध्वमेते ?

सन्नद्धोभूय शस्त्रैर्भजत रिपुगणान् को भयस्यावकाशः ? ।

हत्वाऽद्याहं हनूमद्रणविजयिवत्तं जाम्बवन्तश्च नीलं

तान् वा प्रौढाङ्गदादीन् करकलितधनू राममन्वेपयामि ॥

॥ ७६ ॥

राम । भो लक्ष्मण ! दीयतां जनकजा, रामः स्वयं याचते,

कोऽयं ते मतिविभ्रम ? स्मर नयं, नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

साम्यादिति भावः, रणभुव समरभूमिम् अवतीर्णः युद्धाय प्रवृत्त इत्यर्थः । कुण्ठिता सङ्कोचिता, निर्जितेत्यर्थः, यभोदस्य मेघस्य शोभा येन तथोक्तः, मेघोपम इत्यर्थः, अयं दशकण्ठोऽपि रावणोऽपि भ्रान्तः, वल्लयितः कोदण्डदण्डः धनुर्यष्टिर्धस्य त रामं परिकलयति अभिगच्छति । उपमालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे वीरिषु प्रवीराः प्रकटवीराः ! रणं कुरुत युध्यध्वमित्यर्थः, किं कथम् इतः, रणक्षेत्रात् पलायध्वं पलायनं कुरुत ? एते यूय सन्नद्धोभूय वदपरिकरा भूत्वा शस्त्रैः रिपु गणान् शत्रुनिवहान् भजत युञ्जीत, भयस्य अवकाशः अवसरः कः ? नास्ति भयमित्यर्थः, अद्य अहं हनूमतः रणविजयि वत्तं जाम्बवन्तं नीलं तान् प्रौढा बलोत्कटाः ये अङ्गदादयः तान् वा हत्वा निहत्य करैः हस्तैः-कलितं गृहीतं धनुः येन तथा भूतः सन् रामम् अन्वेपयामि अनुमन्दयामि ; सिद्धा करकलित-धनूराममित्येकं षट् करेण कलितं गृहीतं धनुर्येन स चासी रामयेति विग्रहः तम् अन्वेपयामि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७६ ॥

नैवचेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठसृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैप सहिष्यते मम धनुर्ज्यावन्धवन्धूकृतः ॥ ७७ ॥

अत्रान्तरे रावणहनुमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

साधु वानर ! गच्छ त्वं श्लाघ्यं जीवसि भूतले ।

धिगस्तु मम जीवित्वं यत्त्वं जीवसि रावण ! ॥ ७८ ॥

राव । चक्रे चक्रं सुरारिर्मयि कुपितबधूकुण्डलाक्षेपलीलाम्

अस्मिन्नंसे विभिन्नवृत्तितविसलताकाण्डवत् कालदण्डः ।

भो इति । भो नृपेश्वर ! जनकजा सीता दोग्यतां प्रत्यर्प्यतां रामः स्वयं याचते प्रार्थयते । अयं ते तव कः भक्ति-विभ्रमः ? बुद्धिमोहः ? जुयं-नोति, 'माष्टवत् परदारियु पर-द्रव्येषु लोष्टवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥' इत्युक्तमिति भावः, स्मर मनसि आलोचयेत्यर्थः । अद्यापि इदानीमपि न किञ्चित् तव-शरीरं प्रतोति भावः, कृतम्, एवम् इत्थं मदुक्तरूपं चेत् यदि न, करोषीति शेषः, तदा खरस्य दूषणस्य त्रिशिरस्य तेषां कण्ठसृजा कण्ठशोणितेन पङ्क्तिः सङ्गर्दमः, आविल इत्यर्थः, एष मम धनुषः ज्यावन्धेन मौर्वी सङ्गमनेन बन्धूकृतः मित्रोक्तः पत्नी शरः न सहिष्यते न क्षमिष्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ७७ ॥

साध्विति । हे वानर ! साधु गच्छ, त्वं भूतले श्लाघ्यं जीवसि । इति रावणोक्तिः । रे रावण ! मम जीवित्वं जीवनं धिगस्तु निन्दितं भवतु, यत् यतः त्वं जीवसि, त्वामनिघ्नतो जीवनं विफलमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चक्रे इति । हे राम ! सुरारेः विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाख्यमित्यर्थः, मयि मदङ्गे इत्यर्थः, कुपिता या बधूः, कान्ता तस्याः

वक्षस्य, र्जस्वि वक्षं गतमिव च तुलां स्त्रेणहारप्रहारैः
यत्तत्त्वं पत्रिणस्त्रे मम वपुषि घने मन्मथास्त्रीभवन्ति ॥ ७८ ॥

रामस्य दिव्यास्त्रीपङ्क्तमे रावणवाक्यम् ।

आग्नेयास्त्रं हृदयदवधुर्वीक्षणं शस्त्रमुच्चैः

धारावाप्यः, पवनशरतां यान्ति निश्वासदण्डाः ।

कुण्डलेन कर्णभूषणेन यः आचेषः प्रहारः तस्य लीलां विलासं
चक्रे अकार्षीत्, कालदण्डः यमदण्डः अस्मिन् अंसे मत्स्कन्ध-
देशे इत्यर्थः, दलितः विप्लुतः, मृदित इत्यर्थः, यो विमलता-
काण्डः, नृगालवल्लीदण्डः तद्वत् विभिन्न विदलित, विफलता
गत इत्यर्थः । ऊर्जस्वि ऊर्जस्वलं महाबलमित्यर्थः, वक्षन् ऐन्द्र-
मिति भावः, वक्षसि, ममेति शेषः, स्त्रेणामयं स्त्रीणः स्त्री
सम्बन्धीत्यर्थः, यो हारः स्त्राज् तस्य प्रहारैः तुलां साम्यं गतमिव
च प्राप्तमिव, ते तव पत्रिणः शराः घने निविडे, दाठिते इत्यर्थः
मम वपुषि शरीरे मन्मथस्य वामस्य अस्त्राणि (मन्मथास्त्राणि
कुसुमानोति भावः अमन्मथास्त्राणि मन्मथास्त्राणि भवन्ति
मन्मथास्त्रीभवन्ति अभूततद्भावे चिप्रत्ययः, कुसुममदृशानि
भवन्तीत्यर्थः, इति यत् तत् गत्व, तव शरा न मा विच्छिदपि
व्यथयन्तीति भावः । अत्र प्रघने पादे वक्षस्यस्य धर्ममन्यो
वदत्विति चक्रकुण्डलयोर्दिस्म्यप्रतिविम्बभावप्रत्यायनात् निदर्शना
लङ्कारः, "मग्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्
विस्वानुविम्बत्वं बोधयेत् मा निदर्शना ॥" इति लक्षणात्, द्वितीये
पादे उपमा, तृतीये उत्प्रेक्षा, चतुर्थे च रूपकमित्येषां संघट्टिः ।
संग्रहावत्तम् ॥ ८८ ॥

तज्जानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
दिव्यैरस्त्रै र्यदयमपरं तार्षसः कर्त्तुंकामः ॥ ८० ॥

रामः । रे रे निशाचरपते ! त्वरितं गृह्णाण
वाणामनं त्विदग्दर्पहरं शरश्च ।
निर्वापयामि विरहाग्निमहं प्रियाया
मन्दोदरोतरलनेत्रजलप्रवाहैः ॥ ८१ ॥

आग्नेयास्त्रमिति । अयं तापसः दिव्यैराग्नेयादिभिरस्त्रैः
यदपरं यदन्यत् कर्त्तुंकाम, कर्त्तुमिच्छुः, रक्षसां स्वामिनो
राक्षसेश्वरस्य मे मम जानक्या तत् किमिव न कृतं सर्वमेव
कृतमित्यर्थः, तथाहि- हृदयदवयुः हृत्सन्तापः आग्नेयास्त्रं तत्
कार्यमिति भावः, उच्चैरतिमातः धारावाण्यः अनुधारा वारुणं,
वरुणदेवतं शस्त्रं तत्कार्यमिति भावः, जातमित्युभयवान्वयः
निग्वासदण्डाः दीर्घा निग्वासा इत्यर्थः, पवनशरतां वायव्या
स्त्रता यान्ति प्राप्नुवन्ति, वायव्यास्त्रकार्यतया परिणमन्ती
त्यर्थः, दिव्यास्त्रकार्याणि हृदयसन्तापादोनि जानकीविरहे
मया अनुभूतानि तापसेन रामेन पुनरपरं किमेभिर्विधास्यते
इति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८० ॥

रे रे इति । रे रे निशाचरपते ! रावण ! त्वरितं शीघ्रं
त्रिदशाना देवानां दर्पहरं गर्वापहं, जयसाधनमिति भावः,
वाणामनं शरासनं, धनुरित्यर्थः, शरश्च गृह्णाण, शरस्त्रं न हन्या-
दिति शास्त्रादिति भावः) । अहं मन्दोदर्याः तरलैः गलितै-
रिति यावत्, नेत्रजलानां प्रवाहैः प्रियायाः सीतायाः विरहाग्निं
निर्वापयामि जीवलयामि, त्वां हत्वेति शेषः । वसन्ततिनकं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रावणः ।

स्त्रोमात्र ननु ताडका भृगुसुतो वृद्धस्तपस्वी द्विजो
मारोचो भृग एव भीतितरलो बाली पुनर्वानरः ।

भो, काकुत्स्थ ! विकृत्यसे किमधुना ? वीरो जित कस्त्वया ?

दोर्दण्डस्तृणायते यदि पुन कोदण्डमारोपय ॥ ८२ ॥

जातचण्डाशु-गे त्वममि, पुनरहं पद्मयोनि प्रपौत्रो

राहुद्वाराहतिर्मे स्फुरति दगमुज्जो त्व जिलौकाननेन्दु ।

वाहना विगतिर्मे विफलितकुलिशा दोर्युग निर्जितं ते

प्यर्द्धा वध्नासि मोघा रघुतनय । मया पोरपे वा कुले वा ॥ ८३ ॥

स्त्रोमात्रमिति । भो काकुत्स्थ ! ताडका स्त्रोमात्र ननु
स्त्रोमात्रमेव, भृगुसुत परशुराम इव स्यधिर, तपस्वो द्विज
ब्राह्मण, मारोच भीतितरल भयाजुन भृग एव, बाली
वानर पुन वानर एव । एतेषां जये किं पौरुषम् ? इति
भावः । अधुना किं विकृत्यसे ? आघने ? त्वया को वीर जित ?
न कोऽप्येत्यर्थः यदि दोर्दण्ड, भुजदण्डः तृणायते तदपि
वदाचरति, तवेति शेषः, 'यदि बाहुवीर्यं तवास्तोति भावे', तदा
पुन, कोदण्ड कार्मुकम् आरोपय शरेण मन्थेहीत्यर्थः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ८२ ॥

जात इति । त्व चण्डागो सूर्यस्य वंशे कुले जातोऽसि, अह
पुन पद्मयोनि, ब्राह्मणः प्रपौत्रः । मे मम दगाना मुखाना समाहार
दगमुज्जो, समाहारदिगु, राहुवत् क्रूरा भोषणा पाक्षितिर्यस्या
मा, तयाभूता स्फुरति दोष्यते, त्वं किन् त्वन्तु एकमेव पाननं
मुषम् इन्दुरिष यस्य तयाभूत एकमेव राहुणा इन्दुर्गस्यते वि
पुनर्दगभिरिति ध्वनिः । मे मम वाहना विगति विफलित
व्यर्थहित कुलिश वधं यया ताडगी, ते तव दोर्युगं बाहुद्वयं

राम । सत्यं ते पद्मयोनि प्रथमकुलगुरु किन्तु तं जन्मभूमे
पद्मस्यैवोपनीज्यो मम तु विजयते वशवोज विवस्वान् ।
धिक् ते वक्त्राणि तानि प्रकटयामि पुरा यानि जीवन्मतानि
स्यष्ट व्याचष्ट बाली मम युधि पुरता बाहुबाहुल्यवीर्यम्
॥ ८४ ॥

क्षित्वा मूर्ध्नि किमिति म हृतो धूर्त्तर्यदमोपा
दो स्तम्भाना त्रिभुवन-यज्ञीर्य वास्तवी तं ।

निर्जित पराभूतमेवेत्यर्थः । हे वधुतनय । पार्ष्णि पुत्रपकार
वा कुले वा वशि वा मया मज्जेत्यर्थः सदा मोघा धिक्ता
उभ्राणि कराणि नव त्व देनापि मम प्रसिद्धा इति वाक्यार्थः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । पद्मयोनि ब्रह्मा त तव प्रथम प्राद्य कुल
गुरु कुलप्रतिष्ठापक इत्यर्थः सत्यम् अवितथमित्यर्थः । तु
किन्तु मम वशवोज कुलगुरु विवस्वान् सूर्य तस्य ब्रह्मण,
तव कुलगुरोरिति भावः जन्मभूमे जन्मस्थानस्य पद्मस्य उप
नीज्य जीवनाधायक विकासक इति भावः विजयते सवात्
कर्षेण वर्त्तते । ते तव तानि वक्त्राणि वदनानि प्रकटयामि
प्रकाशयामि कीर्त्तयामि इति यावत् यानि पुरा पूर्वं जीवन्ति
मृतानि वा जीवन्तस्तव मृतानि, हराराधने स्वेनैव कर्त्तव्या
दिति भावः, धिक् निन्दामित्यर्थः, बाली युधि युद्धे मम
पुरतः बाहुना बाहुल्यस्य विशतेरिति भावः वीर्यं, तवेति शेष
स्यष्ट सुव्यक्त व्याचष्ट कथितवान् विज्जेता बाली मया निहत
इत्यनेनैव तव वीर्यं प्रकटितमिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्षित्वेति । यदि ते तव अमोपा दो स्तम्भाना बाहु
दण्डानाम् इय त्रिभुवनजयथी त्रिलोकविजयनक्ष्मी वास्तवी

मूर्धानो वा न खनु भवतो दुर्लभा सश्ववेयु

येदेवस्य त्वमसि जगता शिल्पिनोऽपि प्रपौत्र ॥ ८५ ॥

अथ श्रीरामचन्द्रस्य हस्तयोरुक्तिप्रत्युत्ती ।

रे रे दक्षिणहस्त । साधु समये भोक्तु भवानग्रणो

युद्धे मा पुरतो निधाय भवता किं पृष्ठतो गम्यते ? ।

नैव वाम ! दयानिधे रघुपतेरागत्य कर्णान्तिक

पृच्छाम्येकमसमयं दशमुख किं बध्य एवेत्यसौ ? ॥ ८६ ॥

वस्तुगत्या सिद्धा स्वाभाविकीत्यर्थं तदा मूर्ध्न शिरासि ह्रिस्वा
स धूर्त्तं गन्धु किमिति किमर्थं ह्रस्वः ? प्रार्थित ? त्रिभुवन
जययियमिति शेष । अन्वयत त्वं जगता शिल्पिन स्तदु
देवस्य ब्रह्मण प्रपौत्र अतः भवत मूर्धानं शिरासि वा न खनु
नैव दुर्लभा दुष्प्रापा सश्ववेयु । विज्ञा हि स्वप्रपौत्र ह्रिस्वशिरसि
हृष्टा हृष्टा स्वस्य सामर्थ्यात् अवलोलया पुन शिरोभि योज
यितुं शक्नोतीति धियैव त्वं शिरासि निक्षिप्तवान् न तु वास्तव
साहसेनेति भावः । गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

रे रे इति । रे रे दक्षिणहस्त । साधु भद्र समये भोजन
काले भवान् भोक्तुम् अग्रणो अग्रसर भवतीति शेष भवता
युद्धे मा पुरतः अग्रतः निधाय नियुज्य किं कथं पृष्ठतः पश्चात्
गम्यते ? पलाय्यते ? । इति-वामहस्तोक्तिः । रे वाम ! हस्तेति
शेष एवम् इत्यर्त्तं यदुच्यते तदिति भावः न नाहं पलाये
इति यावत् । दयानिधे दयामयस्य कमपि हिनितुमनिच्छत इति
भावः रघुपते रामस्य कर्णान्तिक वर्णसमोपम् आगत्य अर्धं
दशमुख रावण अभगय निश्चितमेव किं बध्य ? हस्तस्य
किम् ? इति एक केवलं पृच्छामि दयामयस्यास्य अयं बध्यो

अथ रामेण क्लियमाने रावणशिरसि जनानां वाक्यम् ।

एतन्नूनं दशमुखशिरः स्तंसते कण्ठपीठात्

चक्षुर्द(र्ध)त्ते धनुषि सशरे दैतदुग्राह्वासम् ।

एतद्रामं प्रति च कुरुते विभ्रमं क्रोधवाचा

एतल्लङ्कामभिचरति च स्त्रीजनाश्वासनाय ॥ ८७ ॥

यस्यां यस्यां ककुभि रभसात् स्पष्टदंष्ट्राकरालं

लङ्काभर्तुर्निपतति शिरो भस्त्रनिर्लूनकण्ठम् ।

तस्यां तस्यां तरलितदृशा स्वर्गिषर्गेण नष्टं

प्राक्स्कारक्रमभयवता योजनानां शतानि ॥ ८८ ॥

न वेति ज्ञानार्थमेव पृच्छतो नै प्रयाथं न तु पलायनमिति

भावः । इति दक्षिणहस्तोक्तिः । शार्दूलविश्रीङ्कितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

एतदिति । नूनमुत्प्रेक्षे, एतत् दशमुखस्य शिरः कण्ठ
पीठात् स्तंसते भ्रमति, एतत् अपरमित्यर्थः, सशरे धनुषि
चक्षुः दत्ते अर्पयति, धत्ते इति वा पाठः । एतत् अन्यत् उग्राः
भीषणा, अह्वासाः उड्वासाविशेषा यस्य तत्, यद्वा उग्राह्
वासम् एतत् सशरे धनुषि चक्षुः दत्ते इत्यन्वयः । एतत्
द्वितीयमिति भावः, क्रोधवाचा कटृत्या इत्यर्थः, राम प्रति
विभ्रमं विरूप, विकृटरूपतामित्यर्थः, कुरुते दर्शयतोत्वर्थः ।
एतत् अतुर्थमिति यावत्, स्त्रीजनानाम् आश्वासनाय सान्त्वनाय
लङ्काम् अभिचरति च लङ्कां प्रति निरीचते चेति भावः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यस्यामिति । भस्त्रेण वाणविशेषेण निर्लूनः निरुक्तः कण्ठो
यस्य तत् स्पष्टाभिः प्रकटिताभिः दंष्ट्राभिः करालं भीषणं
लङ्काभर्तुः रावणस्य शिरः यस्यां यस्यां ककुभि दिशि रभसात्

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य मूर्ध्नोऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्याट्टहासं दधुः ।
 येऽहंपूर्विकाया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धोत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्घयतेमौलयः ॥ ८९ ॥
 हत्वा ते दशमं शिरो दशमुख ! प्रायो नमोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातय यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वां पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यहञ्चा(वा)लपन्
 रामयुस्वति रावणस्य वदनं सौतावियोगातुरः ॥ ९० ॥

क्षिप्वा क्षिप्वा नवीनाऽभवदथ बहुशो राक्षसाधोऽशशोर्प-
 श्रेणीत्यालोक्य मुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्याक्यजातैः ।
 बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्णीत्वा
 भित्त्वा वचःस्थले तं क्षयमनयदधो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णो नक्षत्रणम्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाद्वा-

द्दिनकरकुललक्ष्मोसरक्तो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकितः, तस्मादहं त्वाम् अन्यजन्मनि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
 शत्रुं वाञ्छामि अभीक्ष्मामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
 तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति तदानोमाकाशमण्डने देव-
 गणवृत्तदेवेन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
 रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधेनेति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

क्षिप्वेति । अथानन्तरं राक्षसाधोऽशस्य रावणस्य शोर्पश्रेणी
 क्षिप्वा क्षिप्वा—पुनः पुनश्चिह्नापीत्यर्थः, बहुशः, बहुवारं नवीना
 पुनरुत्थितेत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
 सह मुग्धो विस्मितः रामचन्द्रः मातले, इन्द्रसारथेः, (रावणयुद्धे
 रामं मदीयरथमारोपयेति देवेन्द्रादेशात् आगतस्येति भावः)
 वाक्यजातैः वधनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मर्मणि हृदये
 वध्यः तं न तु शिरश्छेदनवध्यमिति भावः, बुद्धा विदित्वा अथो
 अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वनदग्निसमं ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
 गृह्णीत्वा तं, रावणं वचःस्थले उरसि भित्त्वा निभिन्द्य क्षयम्
 अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशयोः तथा सरक्तः

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य मूर्ध्नीऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्यादृष्टासं दधुः ।
 यैऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धोत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ॥ ८८ ॥
 हत्वा ते दशम शिरो दशमुख ! प्रायो नभोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातश्च यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वा पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यदृष्ट्वा(वा)लपन्
 रामयुस्वति रावणस्य वदनं सौतावियोगातुरः ॥ ८९ ॥

वेगात्, “रमसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः, निपतति, तस्यां तस्यां
 ककुभि स्वर्गिवर्गेण देववन्देन प्राक्-संस्कारः पूर्वधारणा तस्य
 क्रमेण अनुसारेण यद्भयं तद्विद्यते अस्येति तद्वता अत एव तर-
 लितदृशा चपलदृष्टिना, कातरचक्षुषा मता इत्यर्थः, योजनानां
 शतानि जष्टं पलायितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ते इति । ये लङ्कापतेः रावणस्य मौलयः शिरांसि अहं-
 पूर्विकया अहमहमिकया (मां) छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि
 इत्युक्तिपरम-वदन्तः पुरारिः हरस्य पुरतः अग्रतः प्रहारं कर्त्तनम्
 अभजन् प्रापुः, ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवान् अपरान् मूर्ध्नीः
 शिरांसि छिद्यमानानिति शेषः, आलोक्य दृष्ट्वा इमे न उच्छि-
 द्यन्ते न उच्छिद्यन्त एव न केवलं वयमिति शेषः, इति धियापि
 प्रीत्या आनन्देन चिरं बहुक्षणम् अदृष्टामम् उच्चैर्होमविशेषं
 दधुः हनन्ति इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हत्वेति । हे दशमुख ! ते तव दशमं शिरः हत्वा निष्कृत्य
 नभोमण्डले आकाशमार्गे मया यस्मात् यतः प्रायः वायुवन्देन
 देवगणैः समं मह सुरपतिरिन्द्रः तातः पिता च दृष्टः अथ-

हिवा हिवा नवीनाऽभवदथ बहुशो राक्षसाधोशशोर्प-
 येणीत्यालोक्य मुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्वाक्यजातैः ।
 बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्णीत्वा
 भित्त्वा वचःस्थले तं क्षयमनयदयो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणस्तद्विहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाद्वा-

दिनकरकुललक्ष्मोऽसत्कृतो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकितः, तस्मादहं त्वाम् अन्यजन्तानि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
 शत्रुं वाञ्छामि अभीक्ष्णामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
 तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति तृदानोमाकाशमण्डले देव-
 गणवृत्तदेवेन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
 रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधनेति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

हिवेति । अयानन्तरं राक्षसाधोशस्य रावणस्य शोर्पश्रेणी
 हिवा हिवा पुनः पुनश्चिह्नापीत्यर्थः, बहुशः बहुवारं नवीना
 पुनश्चित्येत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
 सह मुग्धो विस्मितः रामचन्द्रः मातले, इन्द्रसारथिः, (रावणयुद्धे
 रामं मटीयरयमारोपयेति देवेन्द्रादेशात् आगतस्येति भावः)
 वाक्यजातैः वचनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मर्मणि हृदये
 वध्यः तं तु गिरिच्छेदनवध्यमिति भावः, बुद्धा विदित्वा अथो
 अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वनदग्निसमं ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
 गृह्णीत्वा तं, रावणं वचःस्थले उरसि भित्त्वा निभिद्य क्षयम्
 अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशथीः तथा सत्कृतः

अथ मन्दोदरीविलापः ।

असुराधिपमयतनया दशमुखपत्नो सुरेन्द्रजिज्जननो ।

अहमनुकम्पया कपिभिर्धिग्दैवं विसदृशारम्भम् ॥ ८४ ॥

काम्बोधिः, क्व च सेतुबन्धनविधिः, क्वावस्थितिर्भूता ?

लङ्घेयः क्व च, राघवो जलनिधेः पारे क्व वा दुस्तरे ? ।

किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनोऽपि कपयः, केते निशाचारिणः ?

कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्यालोचनागोचरम् ॥ ८५ ॥

अन्तःकस्य यमस्य द्वारे चित्तं नोत्तं, द्यतो रावणभयं सर्वेषा-
मपगतमिति भावः । अग्निरा हतम् ॥ ८३ ॥

असुरेति । अहम् असुराधिपस्य—मयस्य तनया कन्या,
दशमुखस्य रावणस्य पत्नो अग्रामहिषो, सुरेन्द्रजितो मेघ-
नाटस्य जननी माता इदानीं कपिभिर्वानरैः अनुकम्पया
दयनीया, द्योते मा प्रति द्यन्ते तदैव मम त्राणं नान्यदिति
भावः, अतः—विसदृश—अकस्मात् विपरीत इत्यर्थः, अरम्भः
कर्म यस्य तथाभूतं दैव धिक् निन्दामि, “विड्निर्भर्त्सननिन्दयोः”
इत्यमरः । आर्या हतम् ॥ ८४ ॥

केति । अम्बोधिः समुद्रः क्व ? सेतुबन्धनविधियं क्व ?
भूभृता पर्वतानाम् अवस्थितिः क्व ? लङ्घेयः रावणः क्व ? जल-
निधेः सागरस्य दुस्तरे पारे राघवो वा रामस्य क्व ? एते
किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनः कपयः वानराः अपि क्व ? एते
निशाचारिणः राक्षसाश्च क्व ? एतेषां परस्परं योगो न कदापि
कथन्पि सम्भवतीति भावेः, तस्मात् कार्याणां गतयः
प्रसराः विधेरपि ब्रह्मणोऽपि, किमन्येषामिति भावः । आलोचना-
गोचरं चिन्तनीयत्वं न यान्ति न चिन्तनाया भवन्ताति

भुजाग्रजाग्रत्करवालजालकेलोकलाखण्डितकालदण्डम् ।

त रावण हन्त तथापि हन्त को रामबाणादपर प्रवोण ? ॥ ८६ ॥

शिवशिरसि शिरसि यानि रेज

शिव शिव । तानि लुठन्ति गृध्रपादे ।

अयि । खलु विषम पुराकृताना

विलसति जन्तुषु कर्मणा विपाक ॥ ८७ ॥

यावत् (विधिरपि कस्मिन् कि फल स्यादिति तर्कयितुं न
शक्नोतीति भावः । शादू लविक्रोडित वृक्षम् ॥ ८५ ॥

भुजेति । भुजाग्रेषु जाग्रत् दीप्यमानं यत् करवालजालम्
असिनिवह तस्य केलोकलाभि विस्फुरणक्षेत्रे खण्डित
निराकृत कालदण्ड अन्तकदण्ड येन तयामृतं त रावण
तथापि तथैव, तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः, हन्तुं नाशयितुं राम
बाणात् अपर क प्रवोण ? समर्थ ? न कोऽप्येत्यर्थः हन्त
खेदे । उपजाति वृक्षम् ॥ ८६ ॥

शिवेति । यानि शिरसि, निक्षत्तानीति श्रियः शिवस्य
शिरसि निक्षत्तानीति शेषः रेजु शुशुभिरे इत्यर्थः, शिव शिवेति
खेदे हे शिव । हे शिव । तानि शिरसि तव शिरसि प्राक्
निक्षत्तानीति भावः, इदानीं गृध्राणां शकुनानां पादे चरणे
लुठन्ति, त्वया किमप्यत्र प्रतिविधातुं न शक्यते इति भावः ।
तथाहि अयि देव । पुराकृतानां प्राक्तनानां कर्मणा विषमा
दारुण विपाक परिणाम जन्तुषु प्राणिषु विलसति खनु
फलत्येत्यर्थः । अथ उत्तरार्द्धस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थ
हेतुकं काव्यलिङ्गमन्वहारः । पुष्पिताग्रा वृक्षम् ॥ ८७ ॥

राक्षसाः । रावणस्य रणे भङ्गः, पुष्पकस्य पराभवः ।

कपिभिर्विजिता लङ्का, जीवद्भिः किं न दृश्यते ? ॥ ८८ ॥

जन्म ब्रह्मकुलेऽग्रजो धनपतिर्यः कुम्भकर्णग्रजः,

सूनुर्वासवजित्, स्वयं दशगिरा दोर्दण्डका विंशतिः ।

अस्त्रं कामगमं, विमानमजयं मध्येसमुद्रं पुरी

सर्वं निष्फलमेतदेव नियतं दैवं परं दुर्जयम् ॥ ८९ ॥

यस्यैषा नगरो समुद्रपरिखा, कामप्रदं कानन-

माप्ता शक्रशिखामणिप्रणयिनी, त्रैलोक्यराज्यं परम् ।

रावणस्येति । रणे रावणस्य भङ्गः पराजयः, पुष्पकस्य
दिश्रयविशेषस्य पराभवः गतेर्वाधात इति भावः, जात इति
शेषः, कपिभिर्वानरैः लङ्का निर्जिता, असम्भवमिदमिति भावः,
जीवद्भिः जनैः किं न दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः, जगति
न किञ्चिदसम्भवमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८८ ॥

जन्मेति । ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म उत्पत्तिः, धनपतिः
कुम्भेरः अग्रजः ज्येष्ठः, यः कुम्भकर्णस्य अग्रजः, सूनुर्महनादः
वासवजित् इन्द्रजिता, स्वयं दशगिराः दशाननः, दोष्णां भुजानां
दण्डा एव दण्डकाः, स्वार्थे कन्प्रत्ययः, विंशतिः, अस्त्रं कामेन
इच्छया गच्छतीति तथाभूतम्, अजयं दुर्वारं विमानं रथः,
पुष्पकमित्यर्थः, पुरी लङ्का समुद्रस्य मध्ये इति मध्येसमुद्रं, तिष्ठ-
तीति शेषः, एतत् सर्वं निष्फलं विफलं, जातमिति शेषः, तस्मात्
दैवमेव नियतं, परम्-अत्यर्थं दुर्जयं जेतुमशक्यं देवप्रातिकूल्ये
सर्वमेव नश्यतीति भावः । अत्र चतुर्थपादशेषांगवाक्यस्य
पूर्ववाक्यहेतुत्वेन निर्देशात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमनङ्कारः ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

यस्येति । यस्य एषा समुद्रः परिखा परिवेष्टनभूतजन-

क्षित्वा येन गिरांसि तीव्रतपसा संसेवितः शङ्करः
तस्यैषा गतिरीदृशी किमपरं सर्वं विनष्टं हठात् ॥१००॥

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पटं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो ! नेष्टुं वरो लभ्यते
स्याच्चेदेप न रावण , क्व तु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥१०१॥

राशिर्यस्याः तथाभूता नगरी लङ्का, काननम् उद्यानं कामप्रदं
स्नेच्छासुखदमित्यर्थः, आज्ञा शक्रस्य इन्द्रस्य शिखामणिः
शिरोरत्नं तस्य प्रणयिनी प्रणयवती, इन्द्र आज्ञावह इति
भावे, परं श्रेष्ठम्, एकाधिपत्यमिति भावः, त्रैलोक्यराज्यं
त्रिभुवनराज्यं, तीव्रं कठोरं तपः यस्य तथाभूतेन येन
गिरांसि क्षित्वा शङ्करः शिवः संसेवितः समाराधितः, तस्य
रावणस्य ईदृशी इत्यभूता एषा गतिः स्त्रियंशेन समरे पतन
मेव, जातेति शेषः, अपरं किं वक्तव्यमिति भावः, हठात् दैवात्
सर्वं विनष्टं भवतीति शेषः । अत्रापि पूर्ववत् काव्यलिङ्गमन-
हारः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ॥ १०० ॥

आज्ञेति । शक्रशिखामणिप्रणयिनी आज्ञा, इन्द्र आज्ञा
वह इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिरधिकमित्यर्थः,
चक्षुः, शास्त्रदर्शित्वं न तु मूर्खत्वमिति भावः, पिनाकिनि भूत-
पतौ शिवे भक्तिः भजनं, लङ्का इति स्याता दिव्या उत्तमा
पुरी-पटं स्थानं-निवास इत्यर्थः, दुहिणस्य वधः अन्वये
वंशे उत्पत्तिः, मङ्गाकुलोत्पत्तिमिति भावः, तत् अहो ! आयय्यं,
यत् ईदृक् इत्यभूतः वरः—मर्दविजयेन त्रिलोकाधिपत्यरूपः,
न लभ्यते, केनापीति शेषः, एषः रावयतीति रावणः मोक्ष-

अथ मन्दोदर्यां प्रणमन्त्वां रामं प्रति विभीषणः ।

इयमियं मयदानवनन्दिनी त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ।

किमपरं दशकन्धरगोहिनी त्वयि करोति करद्वययोजनम् ॥ १०२ ॥

रामः । मन्दोदरो तव विभीषण । पट्टराज्ञो

भूयादिमाञ्च परिपालय वीर ! लङ्काम् ।

आज्ञाप्य तं तदिति दत्तममस्तुराज्यं

नीतां सभोपनयनाय दिदेश रामः ॥ १०३ ॥

पोङ्क इति भावः, न स्यात् चेत् यदि, पुनः किन्तु क्व तु सर्वत्र सर्वे गुणाः ? वसन्तोति शेषः, (नैव कुत्रापि सर्वेषां गुणानां सङ्गान् इत्यर्थः) । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । अत्र च न रावण इत्येतावतैव पर्याप्तत्वे क्व तु पुन-
रित्यादिकथनात् समाप्तपुनरात्तता दोष इति दर्पणः । शार्दूल-
विक्रोहितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

इयमिति । इयम् उपस्थितेति भावः, इयं मयदानवस्य
नन्दिनी कन्या, त्रिदशनाथजितः इन्द्रजितः प्रसवस्थली जननी,
अपरं किं ? वक्तव्यमिति शेषः, दशकन्धरस्य रावणस्य गोहिनी
महिषी त्वयि करद्वययोजनं—प्रणतिमित्यर्थः, करोति त्वां
प्रणमतीत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह नभो
भरो” इति लक्षणात् ॥ १०२

मन्दोदरीति । हे विभीषण ! मन्दोदरी तव पट्टराज्ञी
प्रधानमहिषी भूयात् हे वीर ! इमां मन्दोदरीं लङ्काञ्च परि-
पालय परिरक्ष, दत्तं समस्तं राज्यं यस्मै तं रं विभीषणम् इति
आज्ञाप्य आदिष्य तदिति पञ्चम्यन्तमव्ययं, तत् तदनन्तर-
मित्यर्थः, रामः सभायाम् उपनयनाय, यदा सभा

अथ सतीत्वपरीक्षार्थमग्निप्रवेशे सीतावाक्यम् ।

अयं राम, स्वामी तदनुजवरो सत्त्वग्न इह
स्वयं वायोः सूनुर्यतिकरमुखा वानरगणाः ।
ममाकारो जातो यदि दग्धमुखे भाववशगः
तदाहं भस्म स्यामिति विगतिं वञ्च्यौ रघुवधूः ॥ १०४ ॥
यच्चसि मनसि काये जागरे स्वप्नसङ्गे
यदि मम पतिभावो राघवादन्यपुंसि ।
तदिह दह ममाङ्गं पावनं पावकेदं
सुकृतदुरितभाजां त्वं हि कर्मैकसाक्षी ॥ १०५ ॥

पाठः, सीतादिदेश अनुमेने । सीतासमीपनयनायेति पाठे
सीताया, समीपे स्वसन्निधी नयनम् आनयनं तस्मै दिदेश
आज्ञापयामास । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अयमिति । अयं स्वामी रामः, इह अस्मिन् प्रदेशे तस्य
अनुजवरो आद्यप्रवरः सत्त्वग्नः, स्वयं वायोः सूनुः हनूमान्,
द्युतिकरः सूर्यः तदात्मजत्वात् सुग्रीवोऽपि द्युतिकरोऽप्युच्यते ।
द्युतिकरः सुग्रीवः मुखं प्रधानं त्रेपां ते वानरगणाः, तिष्ठन्तीति
शेषः, यदि मम आकारः अहं दग्धमुखे रावणे भावेन ननु-
रागेण वशगः वशवर्त्ती जातः, तदाहं भस्म स्याम् इति, वञ्च्येति
शेषः, रघुवधूः सीता वञ्च्यौ अग्नौ विगतिं प्रविष्टवती । गिरिव-
रिणी वृत्तम् ॥ १०४ ॥

यच्चसीति । यच्चसि वाक्ये, मनसि चित्ते, काये अङ्गे,
जागरे जागरावस्थायां, स्वप्नसङ्गे निद्रावस्थायां, स्वप्नभावे इति
पाठान्तरं, राघवात् रामात् अन्यः पुमान् तस्मिन् मम पति-
भावः यदि जात इति शेषः, तत् तदा, हे पावकः पवित्रता-

वङ्गौ प्रविष्टायां सीतायाम् ।

पदे पाणौ लाक्षा, वसनमिव कौसुमरजनं

कटीदेशे केशेष्वरुणरुचि कङ्कहारकुसुमम् ।

हरिद्रामुद्रास्ये घनकुचतटे कण्ठनिकटे,

कृगानुर्वेदेष्टाः श्रपयसमये भूषणमभूत् ॥ १०६ ॥

वङ्गिर्ज्वालाः सृजति कियतोर्जानकौ किं विधत्ते

कीदृक्छाया रघुपतिमुखे, कर्म किं लक्षणस्य ।

साधन । अग्ने ! इव अस्मिन्, समये इति शेषः, मम इदं पावनं—
विशोधनोद्यम् अङ्गं दह भस्मीकुरु, हि यतः त्वं सुकृतदुरित
भाषा पुण्यपापकारिणं कर्मणः सुकृतदुष्कृतरूपस्येति भावः,
एकः मुख्यः साक्षी साक्षात् द्रष्टा । तथाच मनुः, “आदित्य
चन्द्रावनिलोऽनलस्य द्योर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहस्य रात्रिय
उमे च मन्थ्ये धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति । मालिनी
वृत्तम् ॥ १०५ ॥

पटे इति । कृगानुरग्निः वेदेष्टाः श्रपयसमये दिव्यव्यापार-
काले भूषणम् अलङ्कारः अभूत्, तथाहि पदे चरणे पाणौ करे
लाक्षा अलङ्ककारसः, कटीदेशे कौसुमरजनं कुसुमकुसुमरस-
रञ्जितमित्यर्थः, वसनमिव वस्त्रमिव, केशेषु अरुणरुचि रक्तप्रभं
कङ्कहारकुसुमं रक्तोत्पलम्, आस्ये मुखे घनकुचतटे निविद्धे
स्नानतटे कण्ठनिकटे गलदेशे च हरिद्रामुद्रा हरिद्राविलेपनं,
जातमिति शेषः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०६ ॥

वङ्गिरिति । वङ्गिः अग्निः कियतोः किम्परिमाणाः ज्वाला.
सृजति ? आविष्करोतीत्यर्थः, जानकौ सीता किं विधत्ते ?
करोति ? रघुपतेः रामस्य मुखे छाया कान्तिः कीदृक् ? किंरूपा ?

इत्थ यावद्विवदति जन कौतुकोच्छूननेत्र

तावच्छून गगनमखिल द्यातमानैर्विमानैः ॥ १०७ ॥

ततश्च । मोतामुदोच्य सुमुखीं शिखिन प्रवेशे

मुक्तास्तथा सुमनस सुरसुन्दरोभिः ।

स्त्रग्विक्रय सकलखेचरमालिकाना

जातो यथा चिरतर तिदिवे महार्घं ॥ १०८ ॥

अथ । वङ्ग शुद्धिविधायिनो भगवतस्त्रजोभिरभ्युद्भूतै

रत्नानामनस्यया विरचिता भौलीं स्त्रजं विभ्रतोः ।

लक्ष्मणस्य कार्यं किम् ? किमाचरति न इति भावः जनो
लोकस्तत्रस्थ इति यावत् कौतुकेन कुतूहलेन उच्छ्रयानि
स्त्रीतानि नेत्राणि यस्य तथाभूत मन इत्यमेवमकार यावत्
विवदति वितर्कयति तावत् अखिल समग्र गगनम् अन्तरीक्ष
द्यातमानैः विगजमानैः विमानैः देवयानैः कृत्र पुरितम् अभू
दिति शेषः (देवा सर्वे आकाशमार्गे अवतस्थिर इति भावः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १०७ ॥

मोतामिति । शिखिन वङ्गे शिखिनोति पाठान्तरः प्रवेशे
सुमुखी प्रफुल्लवदना मोताम् उदोच्य उर्ध्वदेशात् दृष्ट्वा सुर
सुन्दरोभिः विद्याधरोभिः तथा तेन प्रकारेण सुमनसं पुष्पाणि
मुक्ता वृष्टा यथा तिदिवे स्वर्गे सकलखेचरमालिकाना सर्वेषां
देवमालाकराणां चिरतरं दीर्घकालं स्त्रग्विक्रयं कुसुम
मालाविक्रयणं महार्घं महामूल्यं जातम् । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ १०८ ॥

वङ्गरिति । जानकी अभ्युद्भूतैः स्वशरीरनिष्ठैरित्यर्थः
तेजोभिः भगवतो देवस्य वङ्गे शुद्धिविधायिनो पावनी सती

पादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीवीविनिन्यासतः

स्तोकालक्ष्यमुखी कृशानुवलयद्वाङ्निर्गता जानकी ॥ १०८ ॥

अदग्धायां सीतायां दशरथसमेतानां देवानां वाक्यम् ।

विरम विरम राम ! त्वत्कलत्रं पवित्रं

वयमधिगतवन्तः साचिणो लोकपालाः ।

किमपरमनलेऽस्मिन् हेमवत्सोव शुद्धा

कुलविपुलविभूषां जानकी ते तनोतु ॥ ११० ॥

अनसूयया अत्रिपत्न्या विरचितां शुम्भित्वा दत्तामिति यावत्
अम्भानाम् अमलिनां, नित्योत्पलामिति यावत्, सृजं मालिकां
मौली धम्भिहे, “मौलिः किरीटधम्भिहो” इत्यमरः, विभ्रती
दधाना पादाङ्गुष्ठयोर्नखाग्रेषु दत्तनयना दत्तदृष्टिः, न त्वन्यतो
दत्तदृष्टिरिति भावः, नीवी कटिवसनग्रन्थिः तस्या विनिन्यासतः
विशेषेण बन्धनप्रयत्नत इत्यर्थः, प्रसूत्रलनभयादिति भावः, हेतोः
स्तोकमोषत् आलक्ष्यं मुखं यस्याः तथाभूता सती द्वाक् सपदि,
भटितीत्यर्थः, “द्वाग् भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः, कृशानुवलयात्
अग्निमण्डलात्, अग्निराशेरित्यर्थः, निर्गता उक्तस्यावित्यर्थः ।
यादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

विरमेति । हे राम ! विरम विरम, जानकीं प्रति
असतीत्वसंगयादिति भावः, तव कलत्रं पत्नो जानकी पवित्रं
विशुद्धम् । लोकपालाः साचिणः सर्वान्तर्यामिनः वयम् अधि
गतवन्तः ज्ञातवन्तः । अपरम् अधिकं किं, वक्तव्यमिति शेषः,
जानकी अस्मिन् अनले अग्नौ शुद्धा सती हेमवत्सोव हेमलतेव
ते तव कुलस्य वंशस्य विपुलां महतीं विभूषाम् अलङ्कृतिं,
शोभामित्यर्थः, तनोतु विस्तारयतु । मानिनो वृत्तम् ॥ ११० ॥

अदुष्टाया सोताया जनानां वाक्यम् ।

भान यदनुरोध्वरस्य शिशुना यज्जामदग्न्यो जित
त्यक्ता यच्च गुरोर्गिरा वसुमती बद्धो यदग्नोनिधि ।

एकैकं दशकन्धरक्षयकृतो रामस्य किं वर्ण्यते ?

दैव निर्णय येन सोऽपि सहसा सीतावियुक्तीकृत ॥१११॥

अथ श्रीराम प्रति तेषां स्तुतिवचनम् ।

विजितव्या लङ्का चरणतरणोयो जलनिधि

विपक्ष पौलस्त्यो रणभुवि सहायाय कपय ।

तथाप्येको राम सकलभजयद्राक्षसकुल

क्रियासिद्धिं सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ११२ ॥

भग्नमिति । शिशुना रामेण ईश्वरस्य धनु भग्नम् इति
यत् जामदग्न्य भार्गव जित इति यत् गुरो पितु गिरा
वचना आक्षेपेति यावत् वसुमती पृथिवी राज्यमित्यर्थं त्यक्ता
इति यत् अग्नोनिधि समुद्र बद्ध इति यत् अजित एकैक
दशकन्धरक्षयकृत रावणमहारिणो रामस्य किं वर्ण्यते ? किं
कीर्त्यते ? किन्तु दैव विधि निर्णय निश्चिनुहि येन सोऽपि
राम सहसा सीतावियुक्तीकृत सीताविरहदुःखं प्रापित
इत्यर्थं (न कोऽपि दैवम् अतिवर्त्तिन् शक्नोतीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । १११ ॥

विजितव्येति । लङ्का सुरासुरैः अजेयेति भावः विजितव्या
जयनीया जलनिधि समुद्र चरणभ्यां तरणीय लङ्कनीय
पौलस्त्य रावण विपक्षं शत्रु रणभुवि सयामक्षेत्रे कपय
वानरा सहाया, तथापि इत्यं जयप्राप्तिकूल्येऽपि एकं राम
सकल समग्र राक्षसकुलम् अजयत् जितवान् । तथाहि महता

रामो मूढि^१ निधाय काननमगान्मालामिवाञ्चां गुरो-
स्तद्वत्तया भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोञ्जितम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नोतो परां सम्पदं

प्रोत्तिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥ १११ ॥

रामं प्रति लोकपालाः ।

अधाक्षीणो लङ्कामयमयमुदन्वन्तमतरत्

विशल्यं सौमित्रेरयमुपनिनायौषधिवरम् ।

महाप्रभावाणां जनानां क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे बले,
महानुभावतायामित्यर्थः, भवति तिष्ठति, उपकरणे वाह्य-
मामग्रा न, भवतोत्यन्तयः, (सत्त्ववता किमसाध्यमिति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ११२ ॥

राम इति । रामः गुरोः पितुराञ्चां मालामिव मूढि^१
गिरसि निधाय काननम् अगात् गतवान् । भरतेन तुष्मिन्
रामे भक्तिः तथा तद्वत्तया हेतुना मात्रा जनन्या सहैव अखिलं
राज्यम् उञ्जितं त्यक्तं, माता त्यक्ता राज्यञ्च त्यक्तमित्यर्थः ।
अनुगतौ आश्रितौ तौ सुग्रीवविभीषणौ परां महतीं सम्पदं
नोतौ प्रापितौ । तथा प्रोत्तिक्ताः प्रकर्षेण गर्विताः दशकन्धर-
प्रभृतयः रावणादयः समस्ताः द्विपः शत्रवः ध्वस्ता निहताः । अत्र
प्रथमे पार्दे उपमा, द्वितीये सहोक्तिः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे,
“महार्थस्य वलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूल-
भूतातिगयोक्तिर्यदा भवेत् ॥” इति, तदनयोः संसृष्टिः । शार्दूल-
विक्रोडितं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

अधाक्षीदिति । अयं नोऽस्माकं लङ्काम् अधाक्षीत् ददाह,

इति स्मरं स्मरं त्वदरिनगरोभित्तिस्त्रिभुजं

हनूमन्तं दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगणः ॥ ११४ ॥

हत्वा तु रावणं घोरं सीतामादाय राघवः ।

अयोध्यायां गमिष्यामि मुमुदे सहलक्षणः ॥ ११५ ॥

सीतां प्रति रामः ।

यस्यामनिर्जरितचन्द्रिकमर्कपादैः

त्रासासिगाचरपतेरुपसि व्यलासि ।

व्यावर्त्य यत्नकमलं कमलाक्षि ! पश्य

लङ्घेति तां नवविभीषणराजधानीम् ॥ ११६ ॥

अयम् सदन्वन्तं समुद्रम् अतरत् उत्तीर्णमान्, अयं सौमित्रैः
लक्षणस्य विग्रह्यं शल्योद्धरणम् ओपधिवरम् उपनिनाय
आनोतवान्, इतोत्यं स्मरं स्मरं पुनः पुनः स्मृत्वा तव अरि
नगर्थाः शत्रुमुर्ध्याः लङ्काया भित्तौ कुब्जे स्त्रिभुजं चित्रितं, हनू-
मन्तं कुपितो राक्षसगणः दन्तैः दशति, (अयमेव अस्माकं
सर्वानर्थहेतुरिति प्रहरतोत्यर्थः । शिखरिणो वृक्षम् ॥ ११४ ॥

हृत्वेति । राघवः रामः घोरं भोषणं रावणं हत्वा तु
विनाशैव सीतामादाय अयोध्यायां गमिष्यामीति सहलक्षणः
लक्षणेन सहितः मुमुदे ननन्द । सह सीतयेति पाठान्तरम् ।
अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ११५ ॥

यस्यामिति । हे कमलाक्षि ! पश्यजनयनि ! यस्यां लङ्कायां
अर्कपादैः सूर्यकिरणैः निशाचरपतेः रावणात् त्रासात् भयात्
उपसि प्रभाते न निर्जरिता निःशेषेण जीर्णतामनीता,
अग्रस्तेति यावत्, चन्द्रिका यस्मिन् तद् यथा तथा व्यलासि
विजृम्भितं (यत्र नित्यज्ज्योत्स्नासु रजनोषु प्रभातेऽपि सूर्यकिरणै-

सङ्गां प्रति सीतावाक्यम् ।

छिन्ना न दिव्यतरवस्तव कच्चिदाहो ?

कच्चिदता न परिखाः कनकास्रुजिन्यः ? ।

झुष्टा न कच्चिदिनरत्नमहागृहाय ?

कच्चिन्न काञ्चनमया दलिताय शान्ताः ? ॥ ११० ॥

रामः । अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वचसि ताडिते हनूमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।

यन्त्रिकामालिन्यं न स्यादिति भावः । यज्ञकमलं मुखपद्मं
ध्यावर्त्य प्रत्यावर्त्य लङ्घेति स्यातां तां नवविभीषणराजधानीं
पश्य अवलोकय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११६ ॥

छिन्नेति । आहो लङ्घे ! तव दिव्यतरवः छिन्ना न कच्चित् ?
कच्चिदिति प्रश्ने, न छिन्ना किम् ? अपितु छिन्ना एवेत्यर्थः ।
कनकास्रुजिन्यः काञ्चनपद्मशालिन्यः परिखाः तव वेष्टनजन-
रागयः हताः न कच्चित् ? न विनोडिताः किम् ? अपितु
विलोडिता एवेत्यर्थः । इनरत्नमहागृहाय सूर्यकान्तमणि-
निर्मिताः महान्तः तव गृहाः सदनानि न झुष्टा न दग्धाः
कच्चित् ? अपितु भस्मोक्ता एवेत्यर्थः । काञ्चनमयाः सौवर्णाः
शान्ताः प्राकाराः, “प्राकारो वरणः शान्” इत्यमरः, कच्चित् न
दलिताय ? न भग्नाय ? अपितु दलिता एवेत्यर्थः, यादृक्
तेहङ्कारः तथैव त्वं ध्वस्तासीति भावः । इदमेव चते चार-
मिति बोध्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे फणिपाशवन्धनविधिः नाग-
पाशवन्धनयापारः आसीत् । भवत्या देवरः भवद्देवरः तस्मिन्
नक्षत्रे इत्यर्थः, शक्त्या तदाख्येन अस्त्रेण वचसि गाढं दृढं

दिव्यैरिन्द्रजित् लक्षणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११८॥

वैदेहीं समवाप्य दाशरथिनारब्धे प्रयाणेऽग्रतो

दृष्टाः पुष्पकसंस्थितेन रमसादाकाशमारोहता ।

लङ्कासागरजानकीवनरणचौख्यमत्कारिका

जम्बूवज्जलविन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ११८ ॥

यथा तथा ताडिते प्रहृते सति हनूमता अत्र प्रदेशे द्रोणाद्रिः
गन्धमादनगिरिः आहृतः आनीतः । हे मृगाक्षि ! हरिणयने ।
अत्र दिव्यै, लक्षणस्य शरैः इन्द्रजित् लोकान्तरं प्रापितः
निहत इत्यर्थः । अत्र अस्मिन् प्रदेशे केनापि राक्षसपतेः रावणस्य
कण्ठाटवी कण्ठकाननं कृत्ता छिन्ना च, (अत्र केनापोत्यनेन
आत्मिगर्वः) परिहृत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११८॥

वैदेहीति । वैदेहीं सीतां समवाप्य लब्ध्वा दाशरथिना
रामेण प्रयाणे अयोध्यायात्रायाम् आरब्धे सति पुष्पकसंस्थितेन
अतः एव रमसात् वेगात् आकाशम् आरोहता सता अग्रतः
चमत्कारिकाः चमत्कारविधायिन्यः लङ्का-सागर-जानकीवन-
रणचौख्यः-क्रमेण जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत्
जालवत् दृष्टाः अवलोकिताः, तथाच लङ्का सागरमध्ये पतितं
जम्बूफलमिव, सागरः जलविन्दुवत् स्वल्पजलाशय इव जानकी
वनम् अशोकवनं जलजवत् पद्ममिव, “जलजं शङ्खपद्मयोः” इत्य-
मरः, रणचौख्यो रणक्षेत्रं जम्बालवत् पद्मविशिष्टं जानवत्
आनायवत्, (आनायः पुंसि जालं स्यात्” इत्यमरः, निपतित
वीराणां जालसंयुक्तपद्मसदृशकृष्णवर्णत्वादिति भावः, आलोकिता
-इति निष्कर्षः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

अथ दहनविशुद्धा तां समादाय सीतां
रजनिचरकपीन्द्रैर्वन्दितः पुष्पकेण ।
पुरमगमदयोध्यां मन्त्रिगृहैर्मिलित्वा
सपदि भरतदत्तां राज्यलक्ष्मीं स भेजे ॥ १२० ॥

अयोध्यां गते रामे वशिष्ठवाक्यम् ।
शिष्ये शश्वोर्यधित यदयं यच्च धातुं प्रपौत्रे
कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सस्मितश्च ? ।
अभ्युत्थातुं वयमपि ततो रामभद्रं प्रहृत्ता
दिष्ट्या दृष्टं दशरथकुलं खेतमानैर्यशोभिः ॥ १२१ ॥

१

अथेति । अयानन्तरं स रामः दहनविशुद्धाम् अग्निपरि-
पृता ता सीता समादाय रजनिचरकपीन्द्रैः राक्षसेन्द्रकपि-
प्रवरैः सह पुष्पकेण रथेन वन्दितः सादरं गृह्येत इति यावत्,
अयोध्यां पुरम् अगमत् । तत्र सपदि तत्क्षणं मन्त्रिगृहैः
मन्त्रिवर्गेऽपैष्टकैः सुमन्त्रादिभिरिति भावः, मिलित्वा सङ्गत्य
भरतेन दत्ता प्रत्यर्पिता राज्यलक्ष्मीं भेजे प्राप । मालिनी
वृत्तम् ॥ १२० ॥

शिष्ये इति । अथ रामः शश्वो शिष्ये भार्गवे परशुरामे
यत् धातुं ब्रह्मण प्रपौत्रे रावणे यच्च अर्धधित विहितवान्
(गन्धुशिष्यं नावगच्छ यत् निर्जितवानित्यर्थः) अस्मिन् जगति को
जन तेन कर्मणा न विस्मित न चमत्कृतः ? न सस्मितश्च न
सानन्दहासश्च ? इत्यर्थः, सर्व एव विस्मय गतः आनन्दितश्चेत्यर्थः,
ततः कारणात् वयमपि (प्रहृष्टा अपीति भावे) रामभद्रम् अभ्यु-
त्थातुम् उत्थाय अभिनन्दितुं प्रहृत्ता प्रारब्धाः, दिष्ट्या भार्गवेन

सीतां प्रति ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरुन्वती ।

संविभक्तं त्वया पुत्रि । तत् सम्प्रति पतिव्रतम् ॥ १२२ ॥

दशवदनविमर्दस्यातबाहुप्रताप-

प्रतिहतपरचक्रं नष्टशङ्खाकलङ्कम् ।

सुचिरमनुजबन्धुश्रेणिसामान्यभोगं

सुखितसकललोकं रामराज्यं बभूव ॥ १२३ ॥

अच्छेद्ययन्दनाद्यैरपि जलधिजसेसैरनिर्वापणीयः

सीताश्वोरामयोर्यश्चिरतरमनयश्चित्तमुत्तमभावम् ।

दशरथस्य कुलं श्वेतमानैः शुभ्रोभवद्भिः यशोभिः, पूर्णमिति श्रेष्ठं, दृष्टम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२१ ॥

अन्येति । हे पुत्रि । अरुन्वती अन्ययोगव्यवच्छेदात् अपर-
नारीयोगं विनेत्यर्थः, येत् पतिव्रतं पतिव्रताधर्मम् उपास्ते
सेवते, सम्प्रति इदानीं तत् पतिव्रतं त्वया संविभक्तं सम्यग्
विभज्य गृह्येतमित्यर्थः, (जगति अरुन्वत्या समा पतिव्रता
नासीत् इदानीन्तु त्वं तस्याः प्रतिस्पर्द्धिनी जातासीति भावः ।
अनुष्टुप वृत्तम् ॥ १२२ ॥

दशेति । दशवदनस्य रावणस्य विमर्देन ख्यातो यो
बाहुप्रतापः भुजयोर्ध्वं तेन प्रतिहतानि निर्जितानि पर-
चक्राणि यरराष्ट्राणि यस्मिन् तत्, नष्टः विगत इत्यर्थः, शङ्खा
दुर्जनेभ्यो भयमेव कलङ्कः यस्य तथोक्तम् अनुजाः कनोयासः
भरतादयः बन्धुश्रेणयश्च समस्ता स्वजनाश्च तासां सामान्यः
साधारणः स्वसमान इत्यर्थः, भोगः यत्र तथाभूतं सुचिरं
सुखिताः सकला लोका यस्मिन् तादृशं रामस्य राज्यं बभूव ।
मालिनी वृत्तम् ॥ १२३ ॥

नीरभ्याङ्गेपलोलाकलितघनतरम्पर्शसान्द्रान्तौघ-

प्रस्यन्दानन्दभाजोर्निरगमटननः सोऽपि विश्लेषजन्मा ॥ १२४ ॥

श्रीरामचन्द्रबहुमानविश्लेषद्वया

राज्योपभोगमतुलं सुचिरं विधाय ।

सोता समस्तकुलकौतुकमूलभूतम्

आधत्त गर्भमतिनिर्भरशुद्धभावम् ॥ १२५ ॥

अच्छेद्य इति । यः-चन्दनाद्यैः-शोतोपचारैरिति शेषः, अपि
अच्छेद्यः अनपनेयः, तेः जलधिजनैः समुद्रवारिभिरपि अनि-
र्वापण्योः निर्वापयितुमशक्यः सीताश्रीरामयोः-विश्लेषजन्मा
विच्छेदजनितः अनलः अग्निः चिरतरं दीर्घकालं चित्तम्
घन्तःकरणम्, उत्तप्तभावं मन्तापमित्यर्थः, अनयत् प्रापयत्
सोऽपि-नीरभ्यस्य सान्द्रस्य आश्लेषस्य आलिङ्गनस्य लोलया
विलासेन कलितः कृतः यो घनतरः अतिनिविडः स्पर्शः तत्र
यः सान्द्र-घनः अमृतौघः प्रोयूपराशिः तस्य प्रस्यन्देन चरणेन
य आनन्दः तं भजत इति तयोः सतीः निरगमत्-निर्वाणं
प्राप, (ता परमसुखं सुरतसुखमनुभवभूवतुरिति भावः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२४ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्रस्य यो बहुमानः आदरातिशयः
तस्य विश्लेषेण द्वया अतोव सुश्रितित्वर्थः, सर्वजनमन्तोपिणी
वा सोता) सुचिरं सुदीर्घकालम् अतुलं निरुपमं राज्योपभोगं
विधाय आम्राद्य समस्तकुलस्य सर्वस्य सूर्यवंशस्येत्यर्थः, यत्
कौतुकं चर्यः तस्य मूलभूतं निदानम् अतिनिर्भरः अत्यन्तः
शुद्धः विमलः भावो यस्य तं गर्भम् आधत्त दधार । वसन्त-
तिनकं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

विरहसुचरिताया निष्कलङ्ग स लङ्का
 पतिभवननिवासाशङ्कलोकापवादम् ।
 मुखर मुखरवोत्थ राम आकर्ण्य मेने
 जनकनृपसुतायास्त्यागमेवात्मशुद्धिम् ॥ १२६ ॥
 विमलकुलकलङ्काशङ्कया दुर्निवारा
 रघुकुलतिलकाञ्चा भीतभीता गृहीत्वा ।
 वनभुवमथ नोत्वा दोहदच्छदना ता
 जनकनृपतिपुत्री लक्ष्मणो वाक्यमाह ॥ १२७ ॥

विरहेति । निष्कलङ्ग निरपवाद स राम विरहे सुहु
 चरित यस्या तथाभूताया अपि अत्राध्याहार्य , जनकनृप
 सुताया सीताया लङ्कापते रावणस्य भवने निवास तेन
 आशङ्किना सञ्जातचरित्रशङ्काना लोकाणा सामान्यजनाणाम्
 अपवाद (दुश्चरितेय सीतेति) कुसावाद-मुखराणा वाचालाना
 मुखरवात् सुखोद्भरितशब्दात् उत्तिष्ठतीति तथोक्तम् आकर्ण्य
 श्रुत्वा त्यागमेव सीताया इति शेष आत्मन शुद्धि प्रायश्चित्त
 मेने अमन्यत (वास्तवविशुद्धताज्ञानेऽपि लोकरञ्जनार्थमिति
 भाव । विरहसुचरिताया इति पाठे विरहस्य सुचरिताया
 सुदीर्घकालीनत्वात् हेतोरन्वयार्थ । मालिनो वृत्तम् ॥ १२६ ॥

विमलेति । अथानन्तर लक्ष्मण भीतभीत अतिभीत
 सन् विमले निर्मले कुले कलङ्क अपवाद तस्य आशङ्कया
 दुर्निवारा दुलङ्कया रघुकुलतिलकस्य रामस्य आञ्चा त्यजेना
 मित्यादेश गृहीत्वा दोहदच्छदना दोहदो गर्भिण्या अभिलाप
 तस्य छद्म कैतव तेन एकदा रामसमोपे सीतया कस्ते दोहद
 इदानीमिति पृष्ट्या आत्मनो वनविहारामिलाय प्रकटित

दलति दलति वनः कम्पते कम्पतेऽङ्गं
 तिमिरकवलितं दिक्चक्रमालोकयामि ।
 तदपि परवशोऽहं हन्त ! मातर्ब्रवीमि
 त्वमिह खलुभयेन त्यज्यसे राघवेण ॥ १२८ ॥
 इति वचनमकस्माद्वज्रपातानुकारं
 श्रुतिगतमथ सीता मूर्च्छिता सा पपात ।
 अगमदवनतास्यो लक्ष्मणो रामपार्श्वं
 सुनिरलभत सीतां तत्र वाल्मीकिनामा ॥ १२९ ॥

तच्छालेति भावः) तां—जनकनृपतिपुत्रीं सीतां वनभुवम्
 अरख्यस्थनीं नीत्वा वाक्यं वचनम् आह उवाच । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२७ ॥

दलतीति । हे मातः ! वचः हृदयं दलति दलति विदी-
 र्यति विदीर्यति, अङ्गं शरीरं कम्पते कम्पते, आभीक्ष्ण्ये
 द्विर्भाषः, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं तिमिरैः अन्धकारैः कवलितं
 ग्रस्तं, पूरितमिति यावत्, आलोकयामि पश्यामि, तदपि
 तथापि परवशः पराधीनः, प्रभोराज्ञावशंवद इत्यर्थः, अहं
 ब्रवीमि कथयामि, हन्त खेदे, राघवेण रामेण खलुभयेन
 दुर्जनभयेन हेतुना इह अरख्ये त्वं त्यज्यसे । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२८ ॥

इतीति । अकस्मात् हठात् वज्रपातानुकारं कुलिश-
 पातोपमम् इति उक्तप्रकारं वचनं श्रुतिगतं श्रोत्रपयमादातं,
 तस्या—इति शेषः । अथ—तच्छ्रवणानन्तरमित्यर्थः, सा सीता
 मूर्च्छिता पपात । लक्ष्मणः अवनतास्यः अधोवदनः सन् रामस्य

सीतामासाद्य वाल्मीकिना ध्यात्वा ज्ञातम् ।

रामो दाशरथिर्दिवाकरकुले तस्याङ्गना जानकी

नोतीय दशकम्बरेण वनतो लङ्कालयं कृशना ।

रामेणापि कपीन्द्रसङ्गतिवशादग्निनिधिर्हस्तया

बद्ध पर्वतमालया रिपुबधादानीय निर्वासिता ॥ १३० ॥

तत्र सीता प्रति मुनिवाक्यम् ।

वत्से । समाश्वसिहि जानकि । मुञ्च तापं

प्राचेतसोऽयमहमस्मि सखा गुरोस्ते ।

स्त्रीयं पितुर्भवनमेव ममाश्रमस्ते

तन्नोपयाहि ननु पुत्रि । सभस्व पुत्रम् ॥ १३१ ॥

पार्श्वम् अन्तिकम् अगमत् । तदारण्ये वाल्मीकिनामा मुनि
सीताम् अलभत प्राप । मालिनी वृत्तम् ॥ १३८ ॥

राम इति । दिवाकरस्य सूर्यस्य कुले दाशरथि दश
रथस्य सुत रामः तस्य अङ्गना पत्नी जानकी जनकदुहिता,
इय जानकी दशकम्बरेण रावणेन कृशना कृत्सेन वनत पर
गत्यात् नीता हृतेत्यर्थः, रामेणापि कपीन्द्रेण सूर्यीषेण वा
सङ्गति मैत्रो तद्वशात् हस्तया अयलोलया पर्वतमालया पर्वत
श्रेण्या अग्निनिधि समुद्र बद्ध । ततः रिपो, रावणस्य
बाधात् बधं कृत्वेत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी, आनीय प्रत्याहृत्य इय
निर्वासिता अरण्य नीता । शाटूँलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ १३० ॥

वत्स इति । हे वत्से । जानकि । समाश्वसिहि समाश्वस्ता
भव, तापं दुःखं मुञ्च त्वज, अयम् अहं प्राचेतस वाल्मीकि
तव गुरोः पितुः पितुरिति वा पाठ । सखा अस्मि, मम
आश्रमः ते तव स्त्रीयं निजं पितुर्जनकस्य भवनमेव । ननु

तस्या वाल्मीक्याश्चमगताया वृत्तान्तः ।

नोति सम्यक् प्रणीता फलमिव सुपुत्रे जानकी पुत्रयुग्मं
वाल्मीकिस्तत्र संज्ञां कुश इति लव इत्येतयोः संविधाय ।
विद्यायाध्याप्य सर्वाः सकलमविकलं गापयित्वा स्ववाक्यं
भयं रामायणाख्यं सकलकुलमहानन्दकन्दं चकार ॥ १३२ ॥

वनगतायां सीताया रामवृत्तान्तः ।

सीता हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्या
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।

पुत्रि । अत्र ममायमे-उपयाहि-भागच्छ, पुत्रं लभस्व, (तत्रैव
सुप्रसवा सतीति शेषः) । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३१ ॥

नीतिरिति । सम्यक् प्रणीता प्रयुक्ता नोति-सामाद्युपाय
इति यावत्, फलमिव जानकी पुत्रयुग्मं द्वौ पुत्रौ सुपुत्रे प्रसूत
वतीत्यर्थः, तत्र वाल्मीकिः एतयोः पुत्रयोः कुश इति लव
इति संज्ञा नामकरणं संविधाय यथाविधि कृत्वा सर्वा विद्याश्च
अध्याप्य पाठयित्वा, तौ इति शेषः, भयं सुन्दरं रामायणाख्य
रामस्य भयन चरितम् आख्या यस्य तत् स्ववाक्यं-स्वप्रणीतं
सन्दर्भं सकलं सम्पूर्णम् अविकलं यथायथं गापयित्वा-सकल
कुलानां सर्वेषामरण्यवासिनाम् ऋषीणामित्यर्थः, महान्
आनन्द तस्य कन्दं मूलं, हेतुभूतमुपायमित्यर्थः, चकार कृत-
वान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३२ ॥

सीतामिति । दशमुखरिपु रावणारिः रामः सीतां हित्वा
त्यक्त्वा अन्यां कान्तां नोपयेमे न परिणीतवान् इति-यत्-तथा
तस्याः सीताया एव प्रतिकृतिसखः प्रतिमूर्त्तिमहितं क्रतून्
अश्वमेधादीन् यज्ञान् आजहार अनुष्ठितवान् इति-यत्

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥ १३३ ॥

अथ ब्राह्मणपुत्रस्य मृतस्य जीवनाय धूमं पिबन्तं मुनिरूपं

शूद्रं दृष्ट्वा रामवाक्यम् ।

रे वृक्षस्त । दक्षिण । मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भस्त्रिभ-

सोताप्रवासनपटोः, करुणा कुतस्ते ? ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णसोताप्रतिकृतिं कृत्वाऽश्वमेधं कुर्वाणे रामभद्रे

पौरजनवाक्यम् ।

“सस्त्रीको धर्ममाचरेत्” इति शास्त्रादिति भावः, तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रुतिगोचरेण भर्तुः वृत्तान्तेन हेतुना सा सीत दुर्वारमपि दुःसहमपि परित्यागदुःखं कथमपि विपेहे सोद्वती । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १३३ ॥

रे वृक्षस्त इति । रे दक्षिणवृक्षस्त । मृतस्य द्विजस्य शिशोर्गर्भस्य जीवातवे जीवनीप्रधाय, “जीवातुर्जीवनीप्रधम्” इत्यमरः शूद्रमुनौ कृपाणम् अस्मिं विसृज निक्षिप । किन्तु कथमहं सोद्वद्वनिर्दयमाचरामीत्यत आह, रामस्येति ।—दुर्भरेण दुर्धरेण गर्भेण स्त्रिन्ना क्लान्ता या सीता तस्या प्रवासने वनप्रेषणे पटुः समर्थः, तत्पर इत्यर्थः तस्य रामस्य गात्रम् अङ्गम् अस्मि, ते तव करुणा कुत ? नैव करुणा अस्तीत्यर्थः (अत उत्तरार्धस्य पूर्वार्धहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमनङ्कारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति लक्षणात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३४ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥ १३५ ॥

अत्रावसरे । नितरघुपतिवोर्यावश्चमेधाश्चरोधे

क्रतुसदसि मुनिस्तौ तद्यगो गापयित्वा ।

प्रमुदितहृदि रामे चार्पयित्वाऽत्रयास्य

प्रणिहितबुधगिण्यो जानकीमानिनाय ॥ १३६ ॥

ततश्च आगताऽऽसीताया लोके साध्वीत्वस्याति संवर्धयितु-
मभिलषति रामे सीतावृत्तान्तः ।

वज्रादिति । वज्रात् कुनिगादपि कठोराणि कठिनानि,
दुष्करकार्येषु शत्रुवधादिष्विति भावः, कुसुमादपि मृदूनि
कोमलानि, विपन्नजनाहरणादिष्विति भावः, लोकोत्तराणाम्
अनोक्तजनानां, महात्मनामिति यावत्, चेतासि का हि को
वा विज्ञातुं वोढुम् अर्हति ? न कोऽपोत्तरः । होत्यत्र न्विति
पाठे तु वितर्कः । चेतासीत्यत्र वृत्तानीति पाठे वृत्तानि चरिता-
नीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३५ ॥

जितेति । मुनिर्वान्तोक्तिः, अश्वमेधाश्चस्य रोधे निरोधे कृते
सति, (ताभ्यां जानकीसुताभ्यामिति शेषः) नितं रघुपते रामस्य
वोर्यं बलं याभ्यां तौ हतारामपराजयौ इत्यर्थः, तौ कुगमनौ
क्रतुसदसि यज्ञसभायां तदुपगः तस्य-रामस्य-यन-यगम्करं
रामायणमिति भावः, गापयित्वा प्रमुदितम् आह्लादितं हृद् यस्य
तथाभूते रामे अर्पयित्वा च अस्व-रामस्य आज्ञया प्रणिहित
प्रेरितः, बुध-विद्वान् गिण्यो येन तयोक्तः, विद्वान् शिष्यं प्रेरयन्
इत्यर्थः, जानकीं सीताम् आनिनाय उपस्थापयामास । मानिनी
वृत्तम् ॥ १३६ ॥

अथ मुनिवेगधारिणः कानस्य समागमः, उक्तिप्रत्युत्तौ च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविबुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यस्तत्रोपैति वध्यः स भवति भयतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रं द्वारदेशे तदनु रघुपतिर्नो करोधाय कृत्वा

शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कानवक्त्रात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा नक्षत्रगम्य वचनानुवचनम् ।
रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् । मनाक् सम्यतां

तै. सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन् तत्र
तयोऽस्त्वित्यर्थः, पुत्रयोः कुलगवयोः, उपरि इति शेषः, सीतास्तेहं
सीतावात्सल्यं संरोप्य निधाय विरं दोर्घकाशं राज्यम् अकृत
कृतवान् । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संनापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति कानोक्तिः । हे मुनिविबुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथग मुनिषु विद्वन्नित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, आवयोः संनाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव वध्यः भवति । इति कानोक्तिः ।
एकं वाक्यं तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वं वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः नो करोधाय नोकानां प्रवेशवारणाय
द्वारदेशे सौमित्रं नक्षत्रं कृत्वा संरध्येत्यर्थः, कानस्य वक्त्रात्
वदनात् सुरपुरगमने स्वर्गयात्रायाम् अभ्यर्थनायत्र तयाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तद्विषये इत्यर्थः । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

तस्या भूयोऽपि वज्रौ विश भवतु नृणा देवि । विश्वासदाय्यं
 रामेणेतीरिताया विनमति वदने चेदह देवि । साध्वी ।
 मा द्वैधोभूय भूमे । नय तदिति कृतव्याहृतौ सत्यवाक्यात्
 सद्यो निर्भिन्नभूमे समभवदतुल ज्योतिरन्तर्विशन्त्याम् ॥१२॥

धरण्या नीयमानाया सीताया वृत्तान्त ।

प्रत्यद्वर्त्तुं स सीता पुनरपि धरणी भेत्तुमभ्युद्यतोऽभूत्
 सर्वैरभ्यर्थ्यमान शममनयदथो राघव कोपशोकौ ।
 सान्द्रानन्दे समेत सकलबुधगणै पुत्रयोस्तत्र सीता
 स्रज्ज म रोप्य राज्य चिरमकृत जनानेन्दनो रामचन्द्र ॥ १२८ ॥

तस्यामिति । हे देवि । त्व भूयोऽपि पुनरपि वज्रौ अग्रा
 विश नृणा मानवाना विश्वासदाय्यं दृढ प्रत्यय इत्यर्थं भवतु
 रामेण इतोत्थम् ईरितायाम उक्ताया तस्या सीताया विनमति
 विनति गच्छति वदने हे देवि भूमे । पृथिवि अह साध्वी
 अव्याहतचरिता चेत् यदि तत् तदा द्वैधोभूय आत्मान द्विधा
 कृत्य (आत्मनि रन्ध्र विधायेत्यर्थं) मा नय इति कृता व्याहृति
 रुक्तिर्यथा तथाभूताया व्याहार उक्तिर्लपितम् इत्यमरः, सद्य
 तत्क्षण निर्भिन्ना या भूमि तस्या अन्तरभ्यन्तर विशन्त्या
 प्रविशन्त्याम् अतुल निरुपम ज्योति तेज समभवत् उद्भवौ ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२७ ॥

प्रत्युद्वर्त्तुमिति । स राघव पुनरपि सीता प्रत्युद्वर्त्तुं सीताया
 प्रत्युद्वरणार्थं धरणी पृथ्वी भेत्तु विदारयितुम् अभ्युद्यत प्रवृत्त
 अभूत् । अथानन्तर सर्वे जनै अभ्यर्थ्यमान प्रबोध्यमान
 इति यावत् कोपशोकौ धरणी प्रति कोप सीता प्रति
 शोकश्चेत्यर्थः, शम शान्तिम् अनयत् नीतवान् ततश्च जना
 नन्दन लोकरञ्जनो रामचन्द्र सान्द्र महान् आनन्दो येषा

अथ मुनिवेशधारिणः कालस्य समागमः, उक्तिप्रत्युक्ती च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविबुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यस्तत्रोपैति बध्यः स भवति भवतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रिं द्वारदेशे तदनु रघुपतिर्लोकरोधाय कृत्वा

शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कालवक्त्रात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा लक्ष्मणस्य वचनानुवचनम् ।
रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् ! मनाक् सम्यतां

तैः सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन्-तत्र
तयोः रित्यर्थः, युवयोः कुशलवयोः, उपरि इति शेषः, सीतास्नेहं
सीतावाक्त्वत्वं मनोप्य निधाय चिरं दोर्घकालं राज्यम् अकृत
कृतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संलापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति-कालोक्तिः ॥ हे मुनिविबुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथवा मुनिषु विद्वद्वित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, आवयोः संलाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव बध्यः भवति । इति कालोक्तिः ।
एकं वाक्यं, तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वं वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः लोकरोधाय लोकानां प्रदेशवारणाय
द्वारदेशे सौमित्रिं लक्ष्मणं कृत्वा संरक्ष्येत्यर्थः, कालस्य वक्त्रात्
वदनात् सुरपुरगमने स्वर्ग्यात्रायाम् अभ्यर्थनायत्र तथाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तदिष्ये इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

धिक् त्वा मय्यवलीप एष न हि मा जानासि दुर्वाससम् ? ।

रुदोऽहं ज्वलित क्रुधा तव कुल भस्मीकरोमि क्षणात्
वदस्तिष्ठति मूढ । किं कथय रे । ज्वालाजटालोऽनलः ? ॥१४०॥

एतद्वचनोत्तरे लक्षणपरामर्शः ।

अस्मिन्नाह गते पतेदुभयथैवार्थस्य धर्मो मनाक्

अप्यत्रैव धृतं दहेत् कुलमिदं दुर्मपणोऽयं मुनिः ।

तद्गच्छाम्यहमेव तिष्ठतु कुलं राष्ट्रं प्रतिज्ञा पुनः

पूर्णा देहममुं विमुच्य करवे श्लाघ्य परार्थो बधः ॥ १४१ ॥

राममिति । राम दशयः । हे ब्रह्मन् । अवसरे समये दर्शयामि मनाक्, अस्य अस्यता प्रतीक्ष्यतामित्यर्थः । त्वा धिक् मयि एष अवलीप गर्वः अवमाननेति यावत् दुर्वासस मा न हि जानासि ? अहं रुदः रामसन्निधौ गमने निरुद्ध इत्यर्थः अत एव क्रुधा कोपेन ज्वलितः सन् तव कुलं क्षणात् भस्मीकरोमि रे मूढ । ज्वालाभिः जटालः जटावान् अनलः वदः सन् किं तिष्ठति कथय ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४० ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् दुर्वाससि वदः एकांस्ते कालपुरुषेण सह प्रभो सलापस्थाने इत्यर्थे) गते प्रविष्टे सति आर्थस्य धर्मं प्रतिज्ञा उभयथैव उभयेन प्रकारेणैवेत्यर्थः पतेत् भ्रश्येत (सम्भावनायां विधिनिष्ठः, एकतस्तावत् कालवाक्यारक्षणेन द्वितीयतस्तावत् ब्राह्मणवधकरणेन एतदुभयप्रकारेण एव प्रभो प्रतिज्ञा भङ्गदोषः ब्राह्मणवधजन्यपातित्यदोषश्च सम्भवति इति भावेः) । पक्षान्तरे अस्मिन् मुनौ मनाक् किञ्चित्कालम् अत्र धृते निरुद्धे सति दुर्मर्षेण असहनं अथ मुनिर्दुर्वासा कुलमिदं दहेत् भस्मीकुर्यात् । तत्तस्मात् अहमेव गच्छामि म्रिये इत्यर्थः

इति विमृश्य एकान्तभङ्गं कृतवति लक्ष्मणेऽन्तर्हिते च
मुनिरूपे काले रामेणापि अभीष्टदानेन सन्तोष्य प्रस्था-
पिते दुर्वाससि, लक्ष्मणेन स्ववधे प्रतिज्ञापूर्णाथं याचिते
रामहत्तान्तः ।

निखिलमुनिवचोभिस्त्याग एवास्य वन्धोः

वध इति स विचार्य स्थैर्यवान् रामचन्द्रः ।

अमुचदय सुमित्रापुत्रमात्माधिकं तं

न हि किमपि गरीयो वाक्यतो ह्युत्तमानाम् ॥ १४२ ॥

तेन त्यक्तः स्वीयदेहोपयोगात् प्रोतो योगाद्भक्त्यणोऽङ्गं विमुच्य ।

सद्यः स्वर्गं पृजयमानः स स्नेहे सत्कर्मा हि ज्येष्ठमामेव भागो ॥ १४३ ॥

कुलं तिष्ठतु, कुलध्वंसो मा भूदिति भावः । अहं पुनः अमुं
देहं विमुच्य त्यक्त्वा राज्ञः प्रतिज्ञां पूर्णां सत्यामित्यर्थः, करवे
करवाणि इत्यर्थः, यतः परार्थी पररक्षार्थी वधः, आत्मन इति
शेषः, श्लाघ्यः प्रशस्यः । मामान्येन विशेषमभयनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४१ ॥

निखिलेति । अद्यानन्तरं स स्थैर्यवान् सुधीरो रामचन्द्रः
निखिलानां सर्वेषां मुनोनां वचोभिः वचनैः अस्य वन्धोः
भ्रातुः त्याग एव वध इति विचार्य आत्माधिकं प्राणाधिकं तं
सुमित्रापुत्रम् अमुचत् । हि तथाहि उत्तमाना महता जनानां
वाक्यतः वचनात् किमपि गरीयः अतिशयेन गुरु न हि नैव
भवतीत्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ १४२ ॥

तनेति । स लक्ष्मणः तेन रामेण त्यक्तः स्वीयस्य देहस्य
उपयोगः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मात् योगात् समाधेः, योग-
मास्थायेत्यर्थः, यवर्षेपद्ममी, प्रीतः प्रसन्नः, अनाकुलचित्त इत्यर्थः,

ततश्च लक्ष्मणे स्वर्गं गते रामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भरत ! कलय राज्यं, देव ! मैवं, प्रवीरे
तव तनययुगेऽस्मिन् युज्यते राज्यलक्ष्मीः ।
अयमहमनुयास्याम्येव शत्रुघ्नयुक्तः
तव चरणसरोजं नाथ देव ! प्रसीद ॥ १४४ ॥
इति भरतवचोभिर्विस्मितोत्फुल्लचेताः
कुशलवकरपद्मे राज्यलक्ष्मीं निधाय ।
सहगमनममुक्तेर्याचितो लोकवृन्दैः
अतिमकरुणचित्तस्तांस्तथैवानुमेने ॥ १४५ ॥

अहं शरीरं निवृत्त्य विहाय सदाः सपदि पूज्यमानः, सुरैरिति
शेषः, स्वर्गं लेभे प्राप । हि तथाहि सत्कर्म्यो भवति जनः
श्रेयसानिव सद्गतौ नानिव भूगो, भवतीति शेषः । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १४३ ॥

भरतेति । हे भरत ! राज्यं कलय गृहाण । इति रामोक्तिः ।
हे देव ! मा एवम् एवं मा वद इत्यर्थः, प्रवीरे, विनीते इति वा
पाठः, अस्मिन् तव तनययुगे पुत्रयुगले राज्यलक्ष्मीः युज्यते
सङ्गच्छते, जिह्ववशानुसारिणी हि राज्यलक्ष्मीरिति भावः ।
हे नाथ ! अयम् अहं शत्रुघ्नेन युक्तः सहितः तव चरण-
सरोजं पादपद्मम् अनुयास्याम्येव अनुगमिष्याम्येव । हे देव !
प्रसीद प्रसन्नो भव । मालिनो वृत्तम् ॥ १४४ ॥

इतीति । इतीत्यं भरतस्य वचोभिः वचनैः विस्मितम्
उत्फुल्लं चेतः चित्तं यस्य तथोक्तः स रामः कुशलवयोः करपद्मे,
करयुग्मे इति वा पाठः, राज्यलक्ष्मीं निधाय समर्थं सह-
गमने, समुत्काः समुत्तुकाः तैः लोकवृन्दैः पुरवासिसमूहैः

अथागतेषु वानराचसेषु अनुगमार्थिषु वृत्तान्तः ।

विभीषणहनुमन्तौ कृत्वा स चिरजीविनौ ।

आकल्पं भूरिभोगाय निर्वर्त्यान्यान् सहानयत् ॥ १४६ ॥

ततः सकलायोध्यापरिवृतः सरयूतटं गत्वा ।

स्नात्वाऽसौ सारवेऽन्तं पयसि रघुपतिर्दिव्यदेहो विमाने
तावद्व्योम्नि स्थिरोऽभूदनुगमनकृतोत्साहभाजो जनास्ते ।

यावत्कीटादयोऽपि प्रतिनवसरयूस्नाननिर्मुक्तदेहाः

स्नेहाद्व्रह्मोपनीतान्यनवरतमहो व्योमयानान्युपेयुः ॥ १४७ ॥

याचितः प्रभो ! यत्र गच्छसि तवास्मानपि नयेत्येवं प्रार्थितः
अतएव अतिकरुणम् अतिदयार्द्रं चित्तं यस्य तथाभूतः सन्
तान् लोकान् तथैव अनुमेने अनुज्ञातवान् । मानिनी वृत्तम् ॥
१४५ ॥

विभीषणेति । स रामः विभीषणहनुमन्तौ चिरजीविनौ
कृत्वा आकल्पं प्रलयकालपर्यन्तं भूरिभोगाय यथेच्छसुख-
भोगार्थं निर्वर्त्य निवार्य, संरक्ष्येत्यर्थः, अन्यान् कपिराक्षसान्
सह, आत्मनेति शेषः, अनयत् स्वर्गमिति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १४६ ॥

स्नात्वेति । असौ रघुपतिः रामः सारवे सरयूसम्बन्धिनि
अन्तःपयसि अन्तर्जले स्नात्वा अवगाह्य दिव्यदेहः सन् व्योम्नि
आकाशे विमाने देवयाने तावत् स्थिरः निश्चलः अभूत् यावत्
अनुगमने कृतम् उत्साहमौत्सुक्यम्, अभिलापमित्यर्थः, भजन्ते
इति तथोक्ता कीटादयः अपि जनाः जीवाः प्रतिनवेन अभि-
नवेन सरयूस्नानेन निर्मुक्तः त्वक्तः देहः पार्थिवं कलेवरं येः
तथाभूताः सन्तः स्नेहात् अनुरागात् ब्रह्मणा उपनीतानि

एवं दोर्दण्डदर्पं दिशि दिशि परमाश्चर्यदं गापयित्वा
 कृत्वा दुर्वृत्तशान्त्या विभुवनमखिलं स्वस्वधर्मप्रवृत्तम् ।
 भुक्त्वा राज्यं सहस्राधिकमयुतमहो वत्सरान् पूर्णकामः
 सार्धं पौरैः समस्तैरगमदतिक्रुती राघवः स्वीयलोकम् ॥ १४८ ॥

एष श्रीलङ्गनूयता विरचिते श्रीमद्महानाटके
 वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धत्येर्विक्रमैः ।
 मिथ्यश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृते
 स्वर्गारोहणं नामकोऽत्र नवमो यातोऽह एवेत्यसौ ॥ १४८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

आनीतानि व्योमयानानि विमानानि अनवरतम् अजस्रम् उपेयुः
 उपजग्मुः, अहो आश्चर्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४७ ॥

एवमिति । अतिक्रुतो अतिकुशलः राघवः दिशि दिशि
 एवम् इत्थं परमाश्चर्यदं दोर्दण्डदर्पं, भुजबलगौरवं गापयित्वा
 कीर्तयित्वा विख्याप्येत्यर्थः, दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दशानना-
 दीनां शान्त्या संहारेण अखिलं समग्रं विभुवनं स्वस्वधर्मं प्रवृत्तं
 रतं कृत्वा सहस्राधिकमयुतं वत्सरान् एकादशमहस्रवर्षाणि
 इत्यर्थः, राज्यं, भुक्त्वा पूर्णकामः सिद्धमनोरथः समस्तैः पौरैः
 पुरवासिभिः सार्धं स्वीयलोकं विष्णुलोकं, वैकुण्ठमित्यर्थः, अग-
 मत् जगाम । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४८ ॥

एष इति । स्वर्गारोहणं नाम यस्य सः ॥ १४८ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
 श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता महानाटक-

व्याख्या समाप्ता ।